

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

अभिधानप्पदीपिकाटीका

गन्थारम्भ

यस्स जाणं सदा जाणं, नाज्जेय्या जाणकं विना ।
निस्सेसगुणयुत्तस्स, तस्स नत्वा महेसिनो ॥

सत्थन्तरा समादाय, सारं सब्बधरा तथा ।
करिय्यते'भिधानप्प-दीपकस्सत्थवण्णना ॥

पणामादिवण्णना

[क] इधायं गन्थकारो पठममत्तनो परेसम्पि सम्मा हितत्थनिष्पादनत्थं पुञ्ञसम्पदं माचिनोति “तथागतो” च्चादिना । तत्थ करुणाकरो महाकरुणाय उप्पत्तिट्ठानभूतो यो तथागतो भगवा करोपयातं अत्तनो हत्थगतं सुखप्पदं सुखस्स पत्तिट्ठानभूतं सुखकारणं वा सुखदायकं वा पदं निब्बानं ओसज्ज चजित्वा कलिसम्भवे दुक्खकारणभूते भवे संसारे केवलदुक्करं सुकरेनासम्मिस्सं अच्चन्तदुक्करं पञ्चविधपरिच्चागादिकं करं करोन्तो परत्थं परेसमत्थंयेव अका कतवा, तमेदिसं तथागतं अहं नमामि ।

[ख] यज्ज धम्मं जरारुजादिमुत्ता जरारोगादीहि विमुत्ता मुनिकुञ्जरा मुनिसेट्ठा भगवन्तो अपूजयुं पूजितवन्तो, तथा उत्तरे उत्तमे सत्तानं वा संसारमहोघपक्खन्दानं ततो उत्तरणसमत्थे यहिं तरे यस्मिं धम्मप्लवे ठिता सम्मापटिपज्जनवसेन आरूढहा नरानरा मनुस्सा च देवा च तिवट्ठुनिधिं किलेसकम्मविपाकवट्ठुसङ्घातेहि तीहि वट्ठेहि आकुलितं संसारमहम्बुरासिं तरिंसु तिण्णा, अधप्पहं किलेसप्पहानकरं, संसारदुक्खप्पहानकरं वा तं धम्ममपि अहं नमामि ।

[ग] मुनिन्दोरससूनुतं भगवतो उरे सम्भवधम्मदेसनाय अरियभावप्पत्तताय मुनिन्दस्स ओरसपुत्तभावं गतं पत्तं नुतं किलेसखेपनकं सुपुञ्ञखेत्तं पुञ्ञत्थिकानं पुञ्ञबीजविरुहनट्ठानं सुखेत्तभूतं भुवने लोके सुतं विस्सुतं, सुतधरं वा किलेससवनाभावेन अस्सुतं अपाणोपि पाणो करीयित्थाति पाणीकतो, पातिमोक्खसंवरो, सोव संवरो एतस्सत्थीति पाणीकतसंवरो, तं पाणीकतसंवरं, वरं सीलादिगुणेहि सदेवकेहि लोकेहि पत्थनीयं । “देवापि तस्स पिहयन्ति तादिनो”ति [उदा० २७] हि वुत्तं । सदा सब्बस्मिं काले गुणोधेन सीलादिगुणसमूहेन निरन्तरन्तरं अविच्छिन्नमानसं, परिपुण्णचित्तं वा गणप्पि अट्ठन्नं अरियपुग्गलानं समूहं अपि अहं नमामीति एवमेत्थ तिण्णमपि सङ्खेपतो अत्थयोजना दट्ठब्बा ।

[घ-ङ] एवं पुञ्ञसम्पदमाचिनित्वा किमभिमतं साधनीयमिच्चाह “पकासिस्समभिधानप्पदीपिक”न्ति । बुद्धादीनमभिधानानं सरूपवसेन, लिङ्गवसेन च परिदीपनतो पकासनतो “अभिधानप्पदीपिक”न्ति लद्धनामं सत्थं पकासिस्सं अन्तोभावेन निष्फन्नं बहिभावेन पकासिस्सं । अन्तोभावस्स हि बहिभावमपेक्खित्वा भावितमुपपन्नं । ननु सन्तेव पुब्बाचरियानं नामलिङ्गप्पकासनान्यमरकोसतिकण्डोप्पलिन्याद्यभिधानसत्थानि, पाणिनि ब्याडिवररुचिचन्दगोमि रुद्धवामनादिविहितानि च लिङ्गसत्थानि, ततो किमिदमुच्यते इच्चाह “नामलिङ्गानि बुद्धभासितस्सारहानि

दस्सयन्तो’ति । एतेन सन्तेस्वपि पुब्बाचरियानं सत्थेसु यस्मा न तेसु नामलिङ्गानि बुद्धवचनानुरूपानि होन्ति, तस्मा तदनुरूपानि नामलिङ्गानि दस्सयन्तो अभिधानसत्थं पकासिस्सामीति एतमत्थं दीपेति । नम्यते अभिधीयते अत्थो अनेनाति **नामं**, सद्वसत्थे **नमु**धातुवसेन । लिङ्गयते “इत्थियमतो **आपच्चयो**”त्यादिना विभज्जतेति, इत्थादयो वानेन लिङ्गीयन्ते व्यञ्जीयन्तेति **लिङ्गं**, इत्थिपुमनपुंसकं । किमेतस्स अभिधानसत्थस्स करणे पयोजनन्ति पुच्छायं यस्मिं सति तं सोतारो सोतुमुस्सहन्ति, तं दस्सेतुमाह “**नामलिङ्गेस्वि**”च्चादि । यतो बुद्धवचने पटुनो भावो पाटवं, तदेव अत्थो पयोजनं, तं इच्छन्तीति **पाटवत्थिनो**, तेसं पाटवत्थीनं सोतूनं नामलिङ्गेसु **कोसल्लं** कुसलता छेकभावो बुद्धवचने महब्बलं अत्थस्स निच्छयकारणं होति, **अतो** तस्मा कारणा बुद्धभासितस्सारहानि नामलिङ्गानि दस्सयन्तो अभिधानपदीपिकं सत्थं पकासिस्सन्ति सम्बन्धो ।

[च] इदानि सत्थलहुभावत्थमाह “**भिय्यो**”च्चादि । **भिय्यो** बाहुल्लेन **रूपन्तरा** रूपभेदेन इत्थिपच्चयपुम्भावादिकारियकतेन थीपुन्नपुंसकं जेय्यं, सो च नामानं नामविसेसनस्स, नामपरामसिस्सब्बनामसद्वस्स च जेय्यो पकारन्तराभावा । तत्र नामानं रूपभेदो यथा — छुरिका सत्थं सिपुत्ति [अभिधान ३९२ गाथा] । असि खग्गो च सायको [अभिधान ३९१ गाथा] । पानीयं सलिलं दकन्ति [अभिधान ६६१ गाथा] । नामविसेसनस्स यथा — निसीथो मज्झिमा रत्तीति [अभिधान ७० गाथा] । नामपरामसिस्सब्बनामसद्वस्स यथा — आकङ्खा रुचि वुत्ता सा, त्वधिका लालसा द्विसूति [अभिधान १६३ गाथा] । **साहचरियेन** नियतलिङ्गेनाविष्ययोगतो थीपुन्नपुंसकं जेय्यं । **कत्थची**ति यत्र रूपभेदो नत्थि, तं यथा — मरीचि मिगतण्हिका [अभिधान ६५ गाथा] । रंसिमा भाकरो भानु [अभिधान ६३ गाथा] । आपो पयो जलं वारि [अभिधान ६६१ गाथा] । मरीझादयो ह्यभिन्नरूपत्ता लिङ्गन्तरेपि सम्भावियन्तेहि नियतलिङ्गेहि मिगतण्हिकाभाकरजलादिसदेहि साहचरियेन तंलिङ्गे निच्छीयन्ते । **आहच्चविधानेन** इत्थिपुमनपुंसकानं विसेसेत्वा कथनेन थीपुन्नपुंसकं जेय्यं । **क्वची**ति यत्र न रूपभेदो लिङ्गनिष्णयस्स निमित्तं, न च साहचरियं लिङ्गभेदोभिमतो, नेकमेव वा लिङ्गमिच्छते, तं यथा — वल्लरी मज्जरी नारी [अभिधान ५५० गाथा] । विटपो विटभीत्थियं [अभिधान ५४७ गाथा] । भीतित्थी भयमुत्तासो [अभिधान १६६ गाथा] । वजिरं पुन्नपुंसकेच्चादि [अभिधान २४ गाथा] ।

[छ] इदानि रूपभेदोति लिङ्गनिष्णयस्स पटिपत्तिहेतुको यो भिन्नलिङ्गानं द्वन्दो, तक्करणपटिसेधेन अभिन्नलिङ्गानमेव द्वन्दो कतोति परिभासितुमुपक्वमते “**अभिन्नलिङ्गिनं**”मिच्चादि । अभिन्नलिङ्गीनंयेव नामानं द्वन्दो कतो, न भिन्नलिङ्गीनं, यथा — विमुत्त्यसङ्गतधातु, सुद्धिनिब्बुतियो सियुन्ति [अभिधान ९ गाथा] । न केवलं द्वन्दोयेव, अथ खो एकसेसोप्यभिन्नलिङ्गानंयेव कतो, यथा — नग्गो दिगम्बरावत्था । [अभिधान ७३४ गाथा] **सब्बधरकते** पन “जीमूता मेघपब्बता” इच्चुदाहटं । ननु च भिन्नलिङ्गानमपि एकसेसो कतो, यथा — माता पिता तु पितरो, पुत्ता तु पुत्तधीतरो [अभिधान २४९ गाथा] । ससुरा सस्सु ससुरा, भातुभगिनि भातरोति [अभिधान २५० गाथा] । एत्थ हि माता च पिता च पितरो, पुत्तो च धीता च पुत्ता, सस्सु च ससुरो च ससुरा, भाता च भगिनी च भातरोति भिन्नलिङ्गानमपि एकसेसो दस्सितोति । ठानन्तरे तेसं भिन्नलिङ्गताय दस्सितत्ता न दोसो । तातो तु जनको पिता [अभिधान २४३ गाथा] । अम्मा’म्बा जननी माता [अभिधान २४४ गाथा] । अपच्चं पुत्तोत्रजो सुतो [अभिधान २४० गाथा] । नारियं दुहिता धीता [अभिधान २४१ गाथा] । जायापतीनं जननी, सस्सु वुत्ताथ तप्पिता । ससुरोति इच्चादिकज्झि तेसं [अभिधान २४६ गाथा] ठानन्तरन्ति । तथा एत्थ कमं विना भिन्नलिङ्गानं गणनपाठो विय सङ्करोपि न कतो । तत्र हि सग्गदिसादयो अत्था यथाक्कमं तंसम्बन्धा च सक्कविदिसादयो अत्था सकसकसम्बन्धसहिता यथाभिधानं सरूपपटिपत्यमत्थभिधेय्या, तथा तप्परियायसम्बन्धानि च यानि नामानि, तानि सब्बानि तदभिधानावसरे अभिधेय्यानीति सुखेनेकत्रेव सकलनामपटिपत्ति सरूपपटिपत्ति च यथा सियातिच्चेतदत्थं कमो अभ्युपगम्यते, तथा च सत्यावस्सं सग्गादिपरियाये दिवसद्वादयो, हराद्यवसरे कुमारादयो अभिधेय्या

इति कमानुरोधेन लिङ्गसङ्करो परिहरितुमसक्कुण्यो, यथावुत्तन्तु कमं विना नेह सङ्करो कतो, इति परियायेन इत्थिप्पकरणादिवक्कमेन यथासम्भवमभिधानतो, तं यथा — ईति त्वित्थी अजञ्जञ्च, उपसगो उपद्वोति [अभिधान ४०१ गाथा] । अत्र हि ये तिलिङ्गा, ते तिलिङ्गावसरे एव निबद्धा, न गणनपाठा विय उच्चारणवसेन, एवं सब्बत्र यथासम्भवं नीयते । वुत्तञ्च —

“भेदाख्यानाय न द्वन्दो, नेकसेसो न सङ्करो ।
कतोत्र भिन्नलिङ्गान-मवुत्तानं कमं विना”ति [अमर १.४] ॥

इदानीं लिङ्गवाचकानं ठानवसेनत्थेसु गमनं दस्सेतुमाह “लिङ्गवाचके”च्चादि । गाथापादन्तमज्झट्टा गाथानं पादानञ्च अन्तमज्झट्टा लिङ्गवाचका अनेकत्थलिङ्गवाचकानि जाणदस्सनादीनि लिङ्गानि पुब्बमत्थं वाचकवसेन यन्ति गच्छन्ति । अपरे गाथापादानमादिट्टा लिङ्गवाचका परमत्थं यन्ति गच्छन्ति । तं यथा —

फले विपस्सनादिब्ब-चक्खुसब्बज्जुतासु च ।
पच्चवेक्खणजाणमिह, मग्गे च जाणदस्सनं [अभिधान ७९४ गाथा] ॥

णादो सद्धाचीवरादि-हेत्वाधारेसु पच्चयो ।
कीळादिब्बविहारादो, विहारो सुगतालये [अभिधान ८५७ गाथा] ॥

खग्गे कुरुरे नेत्तिसो, परस्मिञ्चात्र तीस्वमु [अभिधान १०८९ गाथा] ।
कुसले सुकतं सुट्ठु-कते च सुकतो तिसु [अभिधान ९३८ गाथा] ॥

समयो समवाये च, समूहे कारणे खणे ।
पटिवेधे सिया काले, पहाने लाभदिट्ठिसु [अभिधान ७७८ गाथा] ॥

कन्तारो वनदुग्गेसु [अभिधान ११०७ गाथा] ।

एत्थ च —

येभ्य्यताब्ब्यामिस्सेसु, विसंयोगे च केवलं ।
दळ्ळत्थेनतिरेके चा-नवसेसमिह तं तिसु [अभिधान ७८६ गाथा] ॥

समाधिस्मिं पुमेक्कगो-नाकुले वाच्चलिङ्गिको [अभिधान १०३५ गाथा] ।

जळे थूलो महत्थपि [अभिधान १०६६ गाथा] च्चादीसु

गाथामज्झट्टानं, पादन्तमज्झट्टानञ्च लिङ्गवाचकानं पुब्बपरत्थेस्वपि गमनभावतो “पुब्बं यन्ती”ति इदं येभ्य्यवसेन वुत्तन्ति दट्ठब्बं । अथ वा गाथानं मज्झन्तट्टा पुब्बं यन्ति, गाथामज्झट्टा, पादन्तमज्झट्टा च पुब्बापरञ्च यन्तीति यथालाभयोजना दट्ठब्बा ।

[ज] इदानीं विसेसविधिं सत्थलहुभावत्थं परिभासते “**पुमिथिय**”मिच्चादि । पुमिथियं “**द्वीसू**”ति पदं जेय्यं, यथा — असनि द्वीसु [अभिधान २४ गाथा] । **सब्बलिङ्गे** लिङ्गतये “**तीसू**”ति पदं जेय्यं, यथा — सत्तन्नं पूरणे सेट्ठे’तिसन्ते सत्तमो तिसु [अभिधान ९४२ गाथा] । एत्थ च निसिद्धलिङ्गनामं पारिसेसतो “**सेसलिङ्ग**”न्ति जेय्यं [निसिद्धलिङ्ग सेसत्थं (अमर १.५.)], यथा — वस्स संवच्छरा नित्थीति [अभिधान ८१ गाथा] । अत्र चेकलिङ्गनिसेधव्याख्यानेन लिङ्गद्वयविधानन्ति [एकलिङ्गनिसेधव्याजेन लिङ्गद्वयाभिधानमिति (अमरकोसचिन्तामणिटीका)] ।

गन्थलाहवं विधायेदानीं पटिपत्तिलाहवत्थमाह “**अभिधानन्तरारम्भे**”इच्चादि । **अभिधानन्तरस्स** अज्जस्स अभिधानस्स आरम्भे सति, तु अन्तो यस्स अभिधानस्स, **अथ** आदि यस्स अभिधानस्साति इदं अभिधानद्वयञ्च जेय्यं । त्वन्तमथादिकं नामादिपदं पुब्बेन न सम्बज्जतेति भावो । तत्र नामपदं यथा — जिनो सक्को तु सिद्धत्थो [अभिधान ४ गाथा] । केसवो चक्कपाण्यथ [अभिधान १६ गाथा] । महिस्सरो सिवो सूली [अभिधान १६ गाथा] । लिङ्गपदं यथा — पुमे तु पण्हि पासणि [अभिधान २७७ गाथा] । पुमे तूतु रजो पुप्फं [अभिधान २३८ गाथा] । सा तिरोकरणीय्यथ [अभिधान २९८ गाथा] । पुन्नपुंसकमुल्लोचं [अभिधान २९९ गाथा] । अत्थपदं यथा — उदरे तु तथा पाचा’नलस्मिं गहणीत्थियं [अभिधान ९७३ गाथा] । पणीतो तीसु मधुरे, उत्तमे विहितेप्यथ । अज्जसे विसिखायञ्च, पन्तियं वीथि नारियं [अभिधान ९४० गाथा] । **अथ**सद्देन चत्र अनन्तरियत्थेन सकपरियायोपलक्खणतो **अथो** सद्दादीसु च न पुब्बेन सम्बज्जते । पाणको चाप्यथो उच्चालिङ्गो लोमसपाणकोति [अभिधान ६२३ गाथा] ।

[झ] इदानीं बुद्धवचनानमनुरूपानमि पचुरप्पयोगानमेव केसज्जि गहणं अत्तनो सत्थन्तरापसद्दतावसेन अहंकारपुब्बिकाभावञ्च दस्सेतुमाह “**भिय्यो पयोग**”मिच्चादि । **सोगते** सुगतस्स वचनभूते **आगमे** पिटकत्तये, तज्झि आगच्छन्ति तिविधसम्पत्तियो एतेनाति आगमोति वुच्चति । तस्मिं भिय्यो पयोगं बाहुल्लेन पयुज्जतेति **पयोगो**, तं **आगम्म** गहेत्वा क्वचि अरज्जवग्गादीसु **निघण्टुयुत्तिञ्च** निघण्टुनामके सत्थे आगतं बुद्धवचनानुरूपं युत्तिञ्च **आनीय** आनेत्वा नामलिङ्गं **कथीयति** अन्तोभावेन निष्फन्नं बहिभावेन पकासीयते । आविभावत्तमेव हि जज्जत्तं सन्तकारियकारिनो । आसीसायं वा अवस्सम्भाविनोपि वचनस्स वत्तमानत्थवत्तिच्छाय वत्तमानत्तं, तथा हि लोके अवस्सम्भाविनो सिद्धिमभिसन्धाय भाविनमप्पत्तं वत्तमानत्तेन वा अतीतत्तेन वा वत्तुमिच्छति, तं यथा — “इदं मममपापये”ति कोचि केनचाभिहितो सन्तो अवस्सं तं भविस्सतीति मज्जमानो पापियमानं पत्तं वा वत्तुमिच्छति, ततोयेव “आसीसायं भूतमिव चे”ति [पाणिनि ३.३.१३२] तदतिदेसवचनं पच्चाख्यायते ।

पणामादिवण्णना निट्ठिता ।

१. सगगकण्डवण्णना

१. इदानीं यस्मा अभिधेय्यत्थो नाम पज्जत्तिपरमत्थत्थवसेन दुविधो, तेसु येभ्य्येन पज्जत्तत्थतो परमत्थत्थोव सेट्ठो, तेसुपि ओधिसो किलेसानं समुच्छेदपटिप्पस्सद्धिकरत्ता यथाक्कमं अट्ठ धम्मा सेट्ठो, ततोपि निब्बानमेव सेट्ठं, तेसं सब्बेसम्पि धम्मानं सम्मासम्बुद्धोव सेट्ठो । वुत्तज्झि भगवता “विरागो सेट्ठो धम्मानं, द्विपदानञ्च चक्खुमा”ति [ध० प० २७३; नेत्ति० १२५] । एत्थ हि “यावता, भिक्खवे, धम्मा सङ्गता वा असङ्गता वा, विरागो तेसं धम्मानं अगगमक्खायती”ति [अ० नि० ४.३४; ५.३२; इतिवु० ९०] वचनतो सब्बेसम्पि सङ्गतासङ्गतधम्मानं विरागसङ्गतो निब्बानमेव सेट्ठो, चक्खुमा पन सम्मासम्बुद्धो तेसं सब्बेसम्पि धम्मानं, देवमनुस्सादिभेदानं द्विपदानञ्च पज्जत्तत्थानं सेट्ठोति अयमत्थो वुत्तो भगवता, तस्मा

सब्वत्थसेट्ठत्थाभिधायकाभिधानभूतं बुद्धातिधानमेव पठमं **सग्गकण्डस्स** आदिमिं पत्थियवसेन **[सत्थियवसेन (क०)]** दस्सेतुमाह “**बुद्धो**” च्चादि । तत्थ **जिनसद्वन्तं** सब्बबुद्धस्स नामं । सब्बं बुद्धवाति **बुद्धो**, सकम्मका कत्तरि तपच्चयो । विसिद्धा बुद्धि अस्सत्थीति **बुद्धो**, पसंसायं यदादिना णपच्चयो । दानसीलक्खन्धादयो ठानाट्टानजाणादयो वा दस बलानि यस्सेति **दसबलो** । सासति विनयति सत्तेति **सत्था** । सब्बधम्मजाननसीलताय **सब्बञ्जू** । द्विपदानं, द्विपदेसु वा उत्तमो **द्विपदुत्तमो**, **बुद्धवंसवण्णनायं** **[बु० वं० अट्ठ० ३७ निदानकथा]** निद्वारणलक्खणाय छट्ठिया समासस्स पटिसिद्धत्ता नेदिसी निद्वारणलक्खणा छट्ठी गम्यते । कस्मा पन सो तत्थ पटिसिद्धोति? समासे येभुय्येन निद्वारणलक्खणत्तयस्स विकलाभावतो । किञ्चापि हि तत्थ छट्ठियायेव पटिसिद्धो, सत्तमिया पन निद्वारणलक्खणाय विज्जमानत्ता तस्सापि सो पटिसेधनीयोयेव । मुनीनं इन्दो राजा **मुनिन्दो** । पुञ्जजाणभाग्यादयो भगं नाम, तंयोगा **भगवा** । नाथति सत्तानं हितं याचति, किलेसे वा उपतापेति, सत्तेसु वा इस्सरियं करोति, तेसं वा हितं आसीसतीति **नाथो** । बुद्धधम्मसमन्तजाणदिब्बचक्खुसङ्घातेहि पञ्चहि चक्खूहि समन्नागतत्ता **चक्खुमा** । सब्बदा ब्यामप्पभाय कायतो निच्छरणवसेन **अङ्गीरसो** । सब्बाकारेन सब्बधम्मानं मुननतो **मुनि**, धम्मवादेसु वा मोनकरणतो **मुनि** ।

२. लोकानं, लोकेसु वा नाथो **लोकनाथो** । अत्तनो अधिकस्स कस्सचिपि उत्तमपुग्गलस्स अभावतो **अनधिवरो**, सब्बपरियन्तगतत्तभावत्ता वा नत्थि एतस्स इतो अञ्जो अधिको पत्थेतब्बो अत्तभावोति **अनधिवरो** । महन्तानं सीलक्खन्धादीनं एसनतो गवेसनतो **महेसि**, महन्तो वा ईसो विभूति एतस्साति **महेसि** । हितं विनयति अनुसासतीति **विनायको**, विसिट्ठं वा निब्बानं सत्ते नेतीति **विनायको** । सब्बधम्मदस्सनसीलताय “समन्तचक्खू”ति लद्धनामेन सब्बञ्जुतञ्जाणेन समन्नागतत्ता **समन्तचक्खु** । सोभनं गतं जाणमस्स, संसारा वा सुट्ठु अपुनरावत्तिया गतवाति **सुगतो**, सपरसुखसिद्धत्थं वा सम्मा गतवाति **सुगतो** । भूरि बहुका पञ्जा यस्स, अनन्तत्ता वा भूरिसमा पञ्जा एतस्साति **भूरिपञ्जो**, अनन्ताय महापथविया सदिसपञ्जोत्यत्थो । किलेसादिपञ्चविधं मारं जितवाति **मारजि** ।

३. नरानं सीहो सेट्ठो, परप्पवादमद्दनसहनतो वा नरो च सो सीहो चाति **नरसीहो**, सहतीति सीहो, निरुत्तिनयेन पुब्बवण्णाकारस्सीकारो, सीहसदिसत्ता वा नरो च सो सीहो चाति **नरसीहो** । यथा हि सीहो मिगराजा चतूहि दाठाहि सब्बसत्ते हिंसति अभिभवति, तथा भगवापि सीलपञ्जापुज्जिद्धिसङ्घातेहि चतूहि धम्मोहि सब्बं लोकं हिंसति अभिभवतीति ओपम्मसंसन्दनं । सब्बपुरिसानं सेट्ठत्ता **नरवरो**, नरानं वा देवमनुस्सानं सेट्ठत्ता **नरवरो**, “सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्जो”ति **[सं० नि० १.२३]** एत्थ विय **नरसद्देन** सब्बे देवमनुस्सा सङ्गहिता । धम्मस्स राजपवत्तकत्ता **धम्मराजा**, धम्मतो वा सदेवकस्स लोकस्स राजा जातो, नाधम्मतोति **धम्मराजा**, धम्मेन राजतीति वा **धम्मराजा**, धम्मपालको वा राजा **धम्मराजा** । मुनीनं सेट्ठत्ता **महामुनि** । देवानं अतिदेवोति **देवदेवो**, देवानं अधिको वा देवो **देवदेवो** । लोकानं गरु आचरियो **लोकगरु**, लोकानं गरुभाजनत्ता वा **लोकगरु** । धम्मस्स सामि यथावुत्तनयेन **धम्मस्सामी** । यथा पुरिमका सम्मासम्बुद्धा सब्बञ्जुभावं गता, तथा अयम्पि गतोति **तथागतो**, तथा वा सम्मा गतं जाणमस्साति **तथागतो**त्यादिना **तथागतसद्वस्स** अत्थपपञ्चो तत्थ तत्थ **[दी० नि० अट्ठ० १.७; म० नि० अट्ठ० १.१२; सं० नि० अट्ठ० २.३.७८; अ० नि० अट्ठ० १.१.७०; उदा० अट्ठ० १८; इतिवु० अट्ठ० ३८; थेरगा० अट्ठ० १.३; बु० वं० अट्ठ० २ निदान कथा; महानि० अट्ठ० १४; पटि० स० अट्ठ० १.१.३७; दी० नि० टी० १.७; दी० नि० अभि० टी० १.७; म० नि० टी० १.१२; अ० नि० टी० १.१.१७०]** वुत्तनयेन वेदितब्बो ।

४. सयमेव सम्मासम्बुद्धो भवति, अनञ्जबोधितोति **सयम्भू** । सम्मा अविपरीतेन स मत्तनायेव सब्बधम्मे बुज्झति अबुज्झि बुज्झिस्सतीति **सम्मासम्बुद्धो** । सेट्ठपञ्जाय समन्नागतत्ता **वरपञ्जो** । सत्ते संसारणवतो निब्बानपारं नेतीति

नायको। जितपञ्चमारत्ता **जिनो।** एत्थ च समन्तभद्र, लोकजि, छळभिज्ज, अद्वयवादी, सिरीघन, अकनिट्ठग [अकनिट्ठक (क०)], धम्मचक्क, रागासनि [रागारि (क०)], तिसरण, खसम [खणसम (क०)] खेन आकासेन समा तुल्या गुणा यस्स सो (तिकण्डसेसटीका १.१.८), गुणाकर, महासुख, वजिर, मेत्ताबल, असम, जितारि, महाबोधि, धम्मधातु, सेतकेतु, खजि, तिमुत्ति [खजिरविमुत्ति (क०)] खेन आकासज्झानेन — सुज्जभावनायाति भावो — जयति संसारभावं यो, जि+ क्विप सुज्जवादीनं बोद्धानं “सुज्जं सब्बमेव” इत्याकारभावनाय संसारभावजयनतो तथाभावो (सद्वक्कप्पदुम)], दसभूमिस्सर, पञ्चजाण, बहुक्खम, सम्बुद्ध, सब्बदस्सी, महाबल, सब्बबोध [सम्बोधधम्म (क०)], धम्मकाय, संगुत्त, अरह, द्वादसक्ख, वीतरागादीनिपि अनेकानि बुद्धस्स नामानि [इमानि परियायवचनानि पायसो अमरकोसतो, तिकण्डसेसाभिधानतो च गहितानि] । समन्ततो पुज्जसम्भारतो च जाणसम्भारतो च भद्रो सेट्ठोति **समन्तभद्रो**त्यादीनि च निब्बचनानि वेदितव्वानि । वुत्तञ्च —

“असङ्ख्येय्यानि नामानि, सगुणेन महेसिनो ।

गुणेन नाममुद्धेय्यं, अपि नामसहस्सतो”ति [ध० स० अट्ठ० १३१३; उदा० अट्ठ० ५३; पटि० म० अट्ठ० १.१.७६; नेत्ति० अट्ठ० ३८] ॥

तत्थ उद्धेय्यन्ति उद्धरितव्वं । **अपि नामसहस्सतो**ति अनेकेहि नामसहस्सेहीत्यत्थो । सब्बबुद्धनामकथा ।

सक्कादिसत्तकं अम्हाकं बुद्धस्स नामं । पञ्चमारे जेतुं सक्कोतीति **सक्को**, भगिनीहि सद्धिं संवासकरणतो वा लोकमरियादं छिन्दितुं सक्कुणन्तीति सक्का, साकियराजूनं पुब्बराजानो, तेसं वंसभूतत्ता भगवा “सक्को”ति वुच्चति । अस्स च जातिसमनन्तरं निधयो रतनानि च उप्पन्नानीति **सिद्धत्थो**ति नामं कतं, सब्बेसं वा लोकानं सिद्धा अत्था एतेन हेतुभूतेनाति **सिद्धत्थो** । सुद्धं ओदनं अस्साति सुद्धोदनो, तस्स अपच्चं **सुद्धोदनि** । गोतमवंसस्स कपिलस्स मुनिनो सिस्सताय सक्का गोतमा, भगवा पन गोतमवंसे उप्पन्नत्ता गोतमस्स मुनिनो अपच्चं **गोतमो** ।

५. सक्क्यवंसावतिण्णो [सक्क्यवंसा पित्थिण्णो (क०)] सक्क्यमुनि यो बुद्धो सो **सक्क्यसीहो**, सक्क्यानं वा सेट्ठत्ता **सक्क्यसीहो** । सक्क्यकुलतो जातो मुनि **सक्क्यमुनि** । सूरियदेवपुत्तस्स सोतापन्नत्ता भगवा **आदिच्चबन्धू**ति वुच्चति, आदिच्चस्स बन्धु जातीति निब्बचनं कत्वा । एत्थपि मायादेवीसुत, महासमण, कलिसासनादीनि [कुलिसासनादीनि (क०)] कलिम्हि युगे सासनं अनुसासनं यस्स सो, अथवा कलिम्हि पापे विवादे वा सासनं हितसाधनं यस्स सो (तिकण्डसेसटीका १.१.११) गोतमपरियायानि वेदितव्वानि ।

६. **मोक्खा**दीनि निब्बुतिपरियन्तानि छत्तालीस नामानि निब्बानस्स नामानि । मुच्चन्ति एत्थ, एतेन वा रागादीहीति **मोक्खो** । निरुज्झन्ति एत्थ रागादयोति **निरोधो**, रुन्धति वा निब्बानन्ति रोधो, किलेसो, सो एत्थ नत्थीति **निरोधो** । वानसङ्घाताय तण्हाय निक्खन्तत्ता, निब्बाति वा एतेन रागग्गिआदिकोति **निब्बानं** । यथा पकतिदीपो नदीसोतेन वुद्धमानानं पतिट्ठा होति, एवमिदम्पि निब्बानं संसारमहोदयेन वुद्धमानानं पतिट्ठाति दीपो वियाति **दीपो**, निक्किलेसानं वा पदीपसदिसभावकरणतो दीपो वियाति **दीपो**, “निब्बन्ति धीरा यथयं पदीपो”ति हि वुत्तं, दिप्पति वा अरियानं जाणचक्खुस्सेव पकासतीति दीपो । तण्हानं खयहेतुत्ता **तण्हक्खयो** । रागादीनं पटिपक्खत्ता, उत्तमट्ठेन वा **परं** । तायति रक्खति अपायादितोति **ताणं** । निलीयन्ति एत्थ संसारभयभीरुकाति **लेणं** । नत्थि दीघरस्सादिकं रूपं सण्ठानमेतस्साति **अरूपं**, अप्पच्चयत्ता वा **अरूपं** । रागादीनं सन्तकरणत्ता **सन्तं** । रागक्खयहेतुभावेन अविपरीतत्ता, चतुसच्चपरियापन्नत्ता वा **सच्चं** । नत्थि आलयो तण्हा एत्थाति **अनालयं** ।

७. पच्चयेहि न सङ्करीयतेति असङ्कृतं। सिवं खेमभावं करोतीति सिवं, संसारभीरुकेहि सेवितब्बत्ता वा सिवं, यदादिना वपच्चयो। नत्थि एत्थ मतं मरणं, एतस्मिं वा अधिगते पुग्गलस्स मतन्ति अमतं। पस्सितुं सुदुक्करताय सुदुद्दसं। परेहि उत्तमेहि अरियपुग्गलेहि अयितब्बं गन्तब्बन्ति परायणं, परतो वा अयितब्बं गन्तब्बन्ति परायणं, संसारसभावतो अज्जसभाववसेन बुज्झितब्बन्त्यत्थो, परेसं वा अरियपुग्गलानं पतिट्ठानत्ता परायणं। येन चत्तारो मग्गा ओधिसो किलेसे सरन्ति हिंसन्ति तं धम्मं सरणं, अरियानं वसितगेहत्ता वा सरणं। ईति उपद्दवो पवासो च ते यत्थ न सन्ति, तं अनीतिकं, सत्ते संसारं नेतीति “नीती”ति लद्धनामाय तण्हाय अभावतो वा अनीतिकं। आसवानं अनारम्मणताय अनासवं। निच्चट्ठेन धुवं, धवति वा मग्गानमारम्मणभावं गच्छतीति धुवं, “धु गतिथेरियेसू”ति हि कातन्तधातु। दट्ठब्बसभावस्स नत्थिताय अनिदस्सनं। पच्चयेहि अकतत्ता अकतं। सदा विज्जमानत्ता अपलुज्जनसभावं गच्छति, तेन वा विज्जायतीति अपलोकितं। “इतं गते च विज्जाते”ति हि नानत्थसङ्गहे वुत्तं। लोकसभावेन वा विज्जायतीति लोकितं, तब्भावापगमनतो अपलोकितं। सण्हट्ठेन निपुणं, येन वा चत्तारो मग्गा ओधिसो किलेसे निस्सेसतो पुनन्ति सोधेन्ति, तं निपुणं। न कदाचिपि यस्स अन्तो विनासो अत्थि, तं अनन्तं। खरन्ति विनस्सन्तीति खरा, सङ्कृता, ते यत्थ न सन्ति, तं अक्खरं, खरसङ्कृतानं वा सङ्कृतानं पटिपक्खत्ता अक्खरं। एत्थ च असङ्कृतन्त्यादिका गाथा रुचिरा नाम।

८. सब्बदुक्खानं खयकारणत्ता दुक्खक्खयो। ब्याबाधतीति ब्याबाधो, सो एव ब्याबादो, दुक्खसच्चं, तस्स भावो ब्याबज्जं, दुक्खस्स पीळनाद्यत्थो, तं यत्थ नत्थि, तं अब्याबज्जं, अब्यापज्जन्तिपि पाठो, तत्थ ब्यापज्जन्ति विनस्सन्तीति ब्यापादा, सङ्कृता, तेसं भावो ब्यापज्जं, सङ्कृतानं विनस्सनभावो, तं यत्थ नत्थि, तं अब्यापज्जन्ति एवमत्थो वेदितब्बो, निरुत्तिनयेन च दस्स ज्झकारो। किलेसकम्मविपाकवट्ठानमभावतो विवट्ठं। निब्भयट्ठेन खेमं, खयन्ति वा एतेन रागग्गिआदयोति खेमं। सङ्कारेहि असम्मिस्सताय, विसंयोगताय च केवलं। अपवज्जन्ति सङ्कारा एतस्माति अपवग्गो। यस्मा रागो विगतो, सो विरागो। पधानभावं नीतं पणीतं। नत्थि एतस्मिं अधिगते अरियानं चुतं चवनन्ति अच्युतं। अरियेहि पज्जितब्बत्ता गन्तब्बत्ता पदं।

९. चत्तारो योगा खयन्ति एतेनाति योगक्खेमो। पारेति सक्कोति संसारदुक्खसन्तापं समेतुन्ति पारं, “संसारदुक्खसन्तापतत्तस्सा”लं समेतवे”ति हि वुत्तं। पगता संसारचक्कस्स अरा एतस्माति वा पारं। किलेसेहि मुच्चनतो मुत्ति, निकायन्तरिया पन “सरीरेन्द्रियेहि अत्तनो मुत्तत्ता मुत्ती”ति वदन्ति। किलेससमनतो सन्ति। विसुज्जन्ति सत्ता एताय रागादिमलेहीति विसुद्धि। सब्बसङ्कारा विमुच्चनतो विमुत्ति। असङ्कृतमेव निस्सत्तनिज्जीवट्ठेन, सन्तिलक्खणधारणतो वा धातूति असङ्कृतधातु। सुज्जन्ति सत्ता एताय रागादिमलेहीति सुद्धि। आवुणोति संसारतो निक्खन्तुमप्पदानवसेनाति वुत्ति, तण्हा, ततो निक्खन्तत्ता निब्बुत्ति।

१०. खीणासवादित्तुक्कं अरहन्ते। खीणा आसवा यस्स सो खीणासवो। ततो उत्तरि करणीयाभावतो नत्थि सिक्खा एतस्साति असेक्खो। विगतो रागो यस्माति वीतरागो। संसारचक्कस्स अरे हतवाति अरहा, “अरह”न्तिपि पाठो।

देवलोकादिपञ्चकं सग्गस्स नामं। देवानं लोको भवनं देवलोको। दिब्बन्त्यत्र दिवो। अज गतियं, अनेकत्थत्ता ठितियं, चिरं ठियते अस्मिन्ति अग्गो, ठानं, सोभनो अग्गो सग्गो, पुज्जेन वा सुट्ठु अजीयतेति सग्गो। तयो देवा दिब्बन्त्यत्रेति तिदिवो। पधानतो हि तीहि हरिहरब्रह्मेहि ब्यपदेसो। तिदसानं देवानं आलयो ठानन्ति तिदसालयो। केचि पन “देवलोकादित्तयं सग्गसामज्जस्स नामं, तिदिवादिद्वयं तावत्तिसस्सा”ति वदन्ति, तं अमरकोसादीसु सामज्जस्मियेव द्विन्नम्पि गहणतो न सारतो पच्चेतब्बं। एत्थापि नाक, सुरलोक, तिपिट्ठप [विसन्ति सुकतिनो अस्मिं इति पिट्ठपं पिसोदरादि

तिदसानं पिट्ठपधिति दससद्वलोपो (चिन्तामणिटीका)], अवरोह, फलोदय [फलस्स कम्मफलस्स उदयो दिट्ठियोग्यद्वानं (तिकण्डटीका)], मन्दर, सेरिक, सक्कभवन, खं, नभादीनि देवलोकसामञ्जानि इधानागतानिपि गहेतब्बानि ।

११-१२. तिदसादिचतुदसकं देवतासामञ्जस्स नामं । जातीसु [जातिजातीसु (क०)] वृत्तासु ब्यत्तिपि वुच्चतीति ब्यत्तीनं बहुत्ता बहुवचननिद्वेसो । जातिसत्ताविनाससङ्घाता तस्सो दसा परिमाणा एतेसन्ति **तिदसा** । एते हि मनुस्सादयो विय बुद्धिविपरिणामखयेहि न युज्जन्ति, पञ्चवीसतिवस्सुद्वेसिया एव उप्पज्जन्ति सन्ति विनस्सन्ति च । मरणं मरो, सो येसं नत्थि, ते **अमरा** । दिब्बन्ति पञ्चकामगुणादीहि कीळन्तीति **देवा** । विबुज्जन्ति न सुपन्तीति **विबुधा**, अतीतानागतजातिं विबुज्जन्तीति वा **विबुधा** । सुधाभोजनभुञ्जनसीलताय **सुधासिनो** । समुद्दुडा [अमतमथनोडा (चिन्तामणिटीका)] सुरा अत्थि येसं, ते **सुरा**, सुरन्ति वा कीळन्तीति **सुरा**, सुखेन रमन्तीति वा **सुरा** । दीघायुकापि समाना यथापरिच्छेदं सम्पत्तकाले मरन्ति सीलेनाति **मरू** । दिवो देवलोको ओको आसयो येसं ते **दिवोका** । सुधाहारस्स पातब्बस्सपि सम्भवतो अमतं पिवन्तीति **अमतपा**, अमतोसधं वा पिवन्तीति **अमतपा** । सगगे वसनसीलत्ता **सगगवासिनो** । सदा पञ्चवीसतिवस्सुद्वेसियत्ता निराकता जरा एतेसन्ति **निज्जरा** । न निमिसन्तीति **अनिमिसा**, भमुका निच्चलं करोन्तीत्यत्थो । दिवे वसन्तीति **दिब्बा** । देवा एव **देवता**, सकत्थे देवसद्वतो तापच्चयो, देवता एव **देवतानि**, सकत्थे निपच्चयो । “अपुमे”ति एत्थ पठमसकत्थिकवसेन इत्थिलिङ्गत्तं, दुतियसकत्थिकवसेन नपुंसकलिङ्गत्तं वेदितब्बं, दुतियसकत्थिकवसेनेव वा द्विलिङ्गत्तं, तत्थ इत्थिलिङ्गपक्खे यदादिना निकारादेसो । **अमरकोसे** पन “देवतानि पुमे वा”ति [अमर १.९] वुत्तं । तस्सत्थो — **देवतानिसद्वो** विकप्पेन पुल्लिङ्गे, निच्चं नपुंसकेति । **टीकायञ्च** “सकत्थिका पकतितो लिङ्गवचनानि अतिवत्तन्तीति पुन्नपुंसकत्त”न्ति [देवो एव देवता, सकत्थे ता, सकत्थिका अपि पच्चया पकतितो लिङ्गवचनाद्यतिवत्तन्ते, अपीति इत्थित्तं देवता एव देवत्तं पज्जादित्ता अण (चिन्तामणिटीका)] वुत्तं । तत्थ **सकत्थिका**ति दुतियसकत्थिकं वुत्तं, **पकतितो**ति पठमसकत्थिकं । तेन वुत्तं “**पुन्नपुंसकत्त**”न्ति, इतरथा तापच्चयन्तस्स निच्चं इत्थिलिङ्गताय इत्थिलिङ्गत्तमेव वदेय्य । सुपब्बा, सुमना, तिदिवेसा, आदितेय्या, दिविसदा, लेखा, अदितिनन्दना, आदिच्चा, रिभवो [विभवा (क०), रिकारो देवमाता सिया इति तिकण्डे, ततो भवन्तीति (चिन्तामणिटीका)] असोप्पा, अमच्चा [मरणं मति इति ति, मतियं भवा मच्चा... न मच्चा अमच्चा (चिन्तामणिटीका)], अमतासना, अग्गिमुखा, हविभोजना, गिरब्बाणा, दानवारयो, बिन्दारका, पूजिया, चिरायुका, सग्गिनो, नभोसदाइच्चादीनिपि देवतानं सामञ्जनामानेव ।

१३. सिद्धादयो इमे देवयोनियो देवप्पभवा देववंसा एतेसमुप्पत्तियं देवानमेव आदिकारणत्ता । अणिमादिगुणोपेतत्ता सिज्जन्ति एतस्स यथिच्छिता अत्थाति **सिद्धो** । यस्स भासाय ब्रूहि कथा, सो भूतो, पिसाचप्पभेदो अधोमुखादि । वचनत्थो पन भवन्ति ब्रूहन्ति कथा एतस्माति **भूतो**ति । गन्धं अब्बति परिभुज्जतीति **गन्धब्बो**, देवगायना “हाहा हूहू” पभुतयो [अमर १.५५] । निधयो गुह्मतीति **गुह्मको**, सज्जायं को, मणिभद्रादिको कुवेरानुचरो । **यक्ख** पूजायं, यक्खीयते पूजीयतेति **यक्खो**, कुवेरादिको । रक्खन्ति अत्तानं एतस्माति **रक्खसो**, विभीषणादि । कुम्भप्पमाणण्डताय **कुम्भण्डो** । पिसितं मंसं असति भक्खतीति **पिसाचो**, सकुनि सकुन्तिआदिको कुवेरानुचरो, यदादिना पिसितस्स पिभावो, **असस्स** च **साचा**देसभावो [पाणिनि ६.३.१०९; मोगल्लानपञ्चिका १.४७] । **आदिसद्वेन** विज्जाधर, अपसर, किन्नरे च सङ्गण्हाति । विज्जं गुळिकाञ्जनमन्तादिकं धरतीति **विज्जाधरो** । अपसारयन्ति खलयन्तीति **अपसरा**, उब्बस्यादिका सुरवेसियो [अमर १.५५], **अपसर**सद्वस्स जातियं सयं बहुत्तं, ब्यत्तियन्तु तदवयवं वा सयं, तथा च बहुत्तं । **वनादिसद्वो** कदाचि जातियं पयुज्जते, कदाचि ब्यत्तियं । तत्र यदा जातियं, तदा ब्यत्तिगतं सङ्ख्यमादाय पवत्तति । यदा ब्यत्तियं पयुज्जते, तदा तंब्यत्तावयवानं पाणिपादादीनं बहुत्तसङ्ख्यमादाय पवत्तति । **वन**सद्वो तु जातिगतेकसङ्ख्याविसिद्धदब्बाभिधानतो धवादिब्यत्तिगतजात्याभिधानतो वा एकवचनन्ति **अपसर**सद्वो वामनादिमतेन इत्थियं बहुवचने च, तदञ्जेसं पन मतेन

पुमिस्थियं वचनद्वये च ददृब्बो । अस्समुखनरसरीरत्ता कुच्छित्तो नरो, किञ्चि वा नरो, नरसदिसत्ता वा **किन्नरो** । एता देवयोनियो । गणदेवता पन —

“आदिच्चा विसु वसवो, तुसिता’भस्सरा’निला ।
महाराजिका साध्या च, रुद्धा च गणदेवता’ति [अमर १.१०] ॥

अमरकोसे कथिता ॥

तत्रादिच्चा द्वादसका, विसुदेवा दस ठिता ।
वसवो अट्ठसङ्ख्याता, छत्तिस तुसिता मता ॥

आभस्सरा चतुसट्ठि, वाता पण्णासेकूनका ।
महाराजिकनामायो, द्विसतं वीसताधिका ॥

साध्या द्वादस विख्याता, रुद्धा चेकादस ठिता ।
समयन्तरतो एता, विज्जेय्या गणदेवता ॥

१४. पुब्बदेवादितुक्कं असुरे । पुब्बं देवा **पुब्बदेवा**, दुतियासमासो, पुब्बे वा देवा **पुब्बदेवा**, पुब्बे ह्येते देवपुरे ठिता, अनन्तरं सक्कादीहि ततो चालिता । सुरानं रिपू सत्तवो **सुररिपू** । सुरानं पटिपक्खभावतो **असुरा**, देवा विय न सुरन्ति न कीळन्तीति वा **असुरा**, समुद्दुद्धा वा सुरा देवेहि अभ्युपगता, नासुरेहीति नत्थि सुरा एतेसन्ति **असुरा**ति निकायन्तरिया । दनुनामाय मातुया अपच्चं **दानवा** । **दनु** नाम तेरससु रक्खसदुहितीसु एकस्सा दुहितु नामं । एते पुब्बदेवादयो सदा **पुमे** पुल्लिङ्गे वत्तन्ति । देच्चा, देतेय्या, दनुजा, इन्दारी, सुरदिसा, सुक्कसिस्सा, दितिसुता, पुब्बजाइच्चादीनिपि असुरस्स सामञ्जनामानि ।

तब्बिसेसा असुरप्पभेदा । सुरेहि सद्धिं सङ्गामत्थं अत्तनो बलकायानं पहारं आयुधं ददातीति पहारदो, सो एव **पहारादो** । सं पसत्थो वरो जामाता यस्स सो **सम्बरो**, तस्स हि सक्को जामाता [सं० नि० अट्ठ० १.१.२५६], पुज्जाहरीसु वा इन्द्रियाणि संवुणोतीति **सम्बरो** । बलमेतस्सत्थीति बली, अतिसयबलकायत्ता वा बली, सो एव **बलि**, “बलिआदयो”ति इमिना समासेपि सन्धि नत्थीति दीपेति । **आदिना** मच्छसकुणादिकेपि कुज्चादिकेपि असुरभेदे सङ्गण्हाति ।

१५. पितामहाद्यट्ठकं ब्रह्मनि । पितूनं पजापतीनं लोकपितूनम्पि पिता **पितामहो**, **आमह**पच्चयो [मोग्गल्लान ४.३८] । सब्बलोकानं पितुट्ठानियत्ता **पिता**, सब्बलोकं वा पाति रक्खतीति **पिता**, **रितु**पच्चयो । महन्तसरीरताय **ब्रह्मा**, **ब्रह** वुट्ठियं मपच्चयो । लोकानं ईसो इन्दो **लोकेसो** । कमलसम्भवत्ता **कमलं**, पद्मं । तं आसनमुप्पत्तिट्ठानमस्स **कमलासनो** । हिरज्जं सुवण्णमयं अण्डं हिरज्जं, तस्स गब्भो भूणो [गुणो (क०)] **हिरज्जगब्भो** । झानादिगुणोहि सुरानं जेड्ढत्ता **सुरजेड्ढो** । पजानं सत्तानं पति सामिभूतो **पजापति**, पजं पालेतीति वा **पजापति** । अत्तभू, परमेट्ठि, सयम्भू, चतुराननो, धाता, कमलयोनि, दुहिणो, विरिज्जि, सजिता, वेधा, विधाता, विधि, हंसरथो, विरिज्जो, पपितामहो इच्चादयोपि ब्रह्मनामानि ।

१६-१७. वासुदेवादिपञ्चकं कण्हे । वसुदेवस्स अपच्चं **वासुदेवो** । मच्चानं जीवितं हरति सीलेनाति **हरि** । कण्हगुणयोगतो **कण्हो** । केसिं नाम असुरं हतवाति **केसवो**, ईकारस्स अकारो, **हनस्स** च **वो** । वुत्तज्ज —

“यस्मा तथा हतो केसी,
तस्मा मे सासनं सुण ।
केसवो नाम नामेन,
सेय्यो लोके भविस्ससी”ति [चिन्तामणिटीकायम्पि] ॥

चक्कं पाणिम्हि अस्स चक्कपाणि । विसणु [पिण्ह (क०)], नारायनो, वेकुण्ठो, दामोदरो, माधवो, सम्भू, देच्चारि, पुण्डरीकक्खो, गोविन्दो, गरुळद्धजो, पीतम्बरो, अच्चुतो, मङ्गलो, सिङ्गी, जनादनो, उपेन्दो, इन्दावरजो, चतुभुजो, पद्मनाभो, मधुरिपु, तिविक्कमो, देवकीनन्दनो, सोरी, सिरीपति, पुरिसोत्तमो, वनमाली, बलिधंसी, कंसाराति, अधोक्खजो, सब्बम्भरो, केटभजि [केटभं जित्वा (चिन्तामणिटीका)], विधु, ससबिन्दु, सिरीकरो, सिरीवराहो, अजितो, परपुरिसो, सिरीगम्भो, छबिन्दु, अनन्तो, नरकजि, केसरो, जातिकीलो, नरसीहो, पुराणपुरिसो, नलिनेसयो, वासु, नरायनो, पुनब्बसु, सब्बरूपो, धरणीधरो, वामनो, एकसिङ्गो, सोमगम्भो, आदिदेवो, आदिवराहो, सुवण्णबिन्दु, सदायोगी, सनातनो, राहुमुद्धभिदो, काळनेमि, पण्डवो, वड्डमानो, सतानन्दो, पजानाथो, सुयामुनोइच्चादीनि विसणुनामानि । अस्स पन पितु नामानि वसुदेवो, आनकदुन्दुभि [अमर १.२३] इच्चादीनि । रथवाहो पनस्स दारुको नाम [तिकण्डसेस १.१.३४] । मन्ती पन पवनब्याधि नाम [मन्ती पवनब्यामि उद्धवो (तितण्डसेस १.१.३५) पवनब्याधि... उद्धवो इति द्वे पिण्हस्स मन्तिनो (कट्टीका)] ।

महिस्सरादिछक्कं हरे । महन्तो इस्सरो विभूति एतस्साति महिस्सरो । गुणावत्थारहितो सम्पति परमानन्दरूपत्ता निब्बिकारो समति भवतीति सिवो, निरुत्तिनयेन अकारस्स इत्तं, मस्स वो च । एवं सब्बत्थ यदादिना वा निरुत्तिनयेन वा सहसिद्धि वेदितब्बाति । सूलपाणिता सूली । इट्ठे पभवतीति इस्सरो, इस्सति अभिभवतीति वा इस्सरो । पसूनं पमथानं पति पसुपति । “पसु मिगादो छगले, पमथेपि पसु पुमे”ति रुद्धो [रभसो (क०)] । () [(गुणे) (क०)] विसिद्धतमोगुणत्ता सब्बं हरतीति हरो । वुत्तोति क्रियापदं । सम्भु, ईसो, सब्बो, ईसानो, सङ्करो, चन्दसेखरो, भूतेसो, खण्डपरसु, गिरीसो, मच्चुज्जयो, पिनाकी, पमथाधिपो, उग्गो, कपद्दि, सिरीकण्ठो, काळकण्ठो, कपालभरो, वामदेवो, महादेवो, विरूपक्खो, तिलोचनो, सब्बज्जू, नीललोहितो, मारहरो, भग्गो, त्यम्बको, तिपुरन्तको, गङ्गाधरो, अन्धकरिपु, ब्योमकेसो, भवो, भीमो, रुद्धो, उमापति, भगाली, कपिसज्जनो, हीरो, पञ्चाननो, खकुन्तलो, गोपालको, पिङ्गक्खो [विभङ्गो (क०)], कूटकरो, चन्दापीळो, महानटो, समीरो, हो, नन्दिवड्डनो, गुळाकेसो [मिगूहो (क०)], मिहिराणो, मेघवाहनो, सुप्पतापो [सुप्पसादो (क०)], उ, थाणु [उपाण्डो (क०)], सिपिविद्धो, कीलो, धम्मवाहनोइच्चादीनिपि हरनामानि ।

कुमारादित्तयं हरस्स पुत्ते । कुमार कीळायं, कुमारेति कीळतीति कुमारो, सोळसवस्सिको, अयज्ज सोळसवस्सिको । “बालो च सोळस भवे”ति हि वुत्तं । खण्डति दानवबलन्ति खन्दो, ण्डस्स न्दो । सत्तिपहरणविसेसं धरतीति सत्तिधरो, पभावुस्साहमन्तसङ्घातं वा सत्तित्तयं धरतीति सत्तिधरो । अमरकोसे पन —

“कत्तिकेय्यो महासेनो,
सरजातो छळाननो ।
पब्बतीनन्दनो खन्दो,
सेनानी अग्गिभू गुहो ॥

बाहुलेय्यो तारकजि,

विसाखो सिखिवाहनो ।
छमातुरो सत्तिधरो,
कुमारो कोञ्चदारणो”ति [अमर १.४१-२] वृत्तं ॥

१८-२१. **सक्कादीनि** वीसति सक्कस्स नामानि । असुरे जेतुं सक्कुणातीति **सक्को** । पुरे, पुरं वा ददातीति **पुरिन्ददो** । देवानं राजा **देवराजा** । वजिरं पाणिमिह अस्स **वजिरपाणि** । सुजाय असुरकञ्जाय पति **सुजम्पति** । बहूनं देवमनुस्सानं चिन्तितत्थस्स दस्सनसमत्थताय **सहस्सक्खो** । महत्तं देवानं इन्दो राजा **महिन्दो**, देवेहि महितब्बो वा इन्दो राजा **महिन्दो**, महन्तो च सो इन्दो चाति वा **महिन्दो** । वजिरं आवुधं यस्स **वजिरावुधो**, “**वजिरायुधो**”तिपि पाठो । वसूनि रतनानि सन्त्यस्सेति **वासवो** । दससतानि नयनानि यस्स सो **दससतनयनो** । द्विन्नं देवलोकानं अधिपतिभूतत्ता **तिदिवाधिभू** । सुरानं नाथो **सुरनाथो** । वजिरं हत्थे यस्स सो **वजिरहत्थो** । भूतानं सत्तानं पति **भूतपति** । महितब्बत्ता **मघवा** । मह पूजायं, हस्स घवो । कोससङ्घातानि धनानि सन्ति यस्स, सो **कोसियो**, “कोसियगोत्तताय कोसियो”ति च वदन्ति । इन्दति परमिस्सरियेन युज्जतेति **इन्दो** । वत्रं नाम असुरं अभिभवतीति **वत्रभू** । पाको नामवत्रासुरस्स भाता, तस्स सासनतो निग्गहतो **पाकसासनो** । विडं व्यापकं ओजो एतस्स **विडोजो** । सुनासीरो, पुरन्दरो, लेखासभो [लेखनं देवानं उसतो उत्तमो (चिन्तामणिटीका)], दिवपति, सुरपति, बलाराति, सचीपति, जम्भभेदी, हरिहयो, नमुचिसूदनो, संकन्दनो, मेघवाहनो, आखण्डलो [आखण्डयति परबलं उसादित्ता कलच (चिन्तामणिटीका)], कोसिको, सुरगामणी, नाकनाथो, हरी इच्चादीनिपि सक्कस्स नामानि ।

अस्स सक्कस्स भरिया **सुजाता** नाम । सुखेन जाता, सुन्दरा वा जाति यस्सा सा **सुजाता** । पुलोमजा, सची, इन्दानी इच्चादीनिपि सक्कभरियाय नामानि ।

अस्स सक्कस्स पुरं **मसक्कसारादयो** तयो भवे । मो च सक्को च मसक्का, ते सरन्ति गच्छन्ति एत्थ कीळावसेनाति **मसक्कसारा**, महिस्सरादीनं परिसानं, सक्कस्स च कीळानुभवनट्टानन्त्यत्थोति **चिन्तामणिथुतिटीकायं** वृत्तं । **सङ्गहटीकायं** पन “मसक्कन्ति वा वसोकन्ति वा असुरपुरस्स नामं, इदं पन तेसं उत्तमत्ता मसक्कसारो, वसोकसारोति च वृत्तं”न्ति वृत्तं । अमरा एतस्सं सन्ति अमरवती, सा एव **अमरावती**, रस्सस्स दीघता [पाणिनी ६.३.११९] ।

अस्स सक्कस्स पासादो **वेजयन्तो** नाम । वेजयन्ती पटाका पसत्था, भूता वा अस्स अत्थीति **वेजयन्तो** ।

अस्स सक्कस्स सभा **सुधम्मा** मता । सोभनो धम्मो अस्साति **सुधम्मा**, देवमण्डपो ।

२२. **तस्स** सक्कस्स रथो वेजयन्तो नाम । वेजयन्तीनामाय पटाकाय योगतो **वेजयन्तो** । **तस्स** सक्कस्स **सारथि** सूतो मातलिनाम । मतलस्स [मातलाय (क०)] अपच्चं **मातलि**, **तस्स** सक्कस्स गजो एरावणो नाम, इरावणो समुद्धो, तत्रजातो **एरावणो** [इरावति समुद्धे जातो (एरावतो), सेसे अण... पिसोदरादित्ता णत्ते एरावणो (चिन्तामणिटीका)] । **तस्स** सक्कस्स सिलासनं पण्डुकम्बलो नाम । पण्डुवण्णकम्बलसदिसत्ता **पण्डुकम्बलो** । सिला पासाणो एव आसनं **सिलासनं** ।

२३. **तस्स** सक्कस्स पुत्ता सुवीर, जयन्तइच्चादयो । अतिसयेन सूरत्ता **सुवीरो** । असुरे जयतीति **जयन्तो** । **तस्स** सक्कस्स पोक्खरणी नन्दा नाम भवे । नन्दीयतीति **नन्दा** । पोक्खरं वुच्चति पदुमं, सलिलञ्च, तेहि सत्तानं मनं अत्तानं नयतीति **पोक्खरणी**, पोक्खरेन वा सुन्दरेन अण्णेन जलेन सहितत्ता पोक्खरणी, सा एव **पोक्खरणी** । **तस्स** सक्कस्स

वनानि उय्यानानि नन्दनादीनि चत्तारि । नन्दयतीति नन्दनं । नानादिब्वरुक्खेहि मिस्सकत्ता मिस्सकं । नानालताहि वल्लीहि चित्तत्ता चित्तलता, नानाविरागवण्णविचित्ताय वा लताय समन्नागतत्ता चित्तलता, देवतानं वा चित्तासा एत्थ अत्थीति चित्ता, आसावती नाम लता, सा यस्स अत्थि, तं चित्तलता । देवतानं वा चित्तं लन्ति गण्हन्तीति चित्तला, दिब्वरुक्खा, तेसं समूहो चित्तलता, इत्थिलिङ्गेन तस्स वनस्स नामं, यथा “खुद्दसिक्खा”ति । फारुसकानि यत्थ सन्ति, तं फारुसकं ।

२४. असन्यादित्तयं तस्स सक्कस्स आयुधं । अस्सते भुज्जते लोकधातुकमनेनायुधेनाति असनि, अयं असनिसद्वो द्वीसु पुमित्थिलिङ्गेसु वत्तति । कुलिम्हि सक्कस्स हत्थे सेति तिड्ढतीति कुलिसं, कुलि हत्थो भुजादलोति हि तिकण्डसेसो [तिकण्डसेस २.६.२६] । कुयं वा पथवियं लिसति तनु भवतीति कुलिसं । वज गतियं, वजतेव न पटिहज्जते यस्स गमनं केनचीति वजिरं, इरपच्चयो । वजिरसहचरणतो कुलिससद्वोपि पुन्नपुंसके । भिदुरं, पवि, सतकोटि, सुरु, सम्बो, दम्भोलिङ्ग्यादीनिपि वजिरस्स नामानि । तत्र भिदुरं पुन्नपुंसके, पविआदयो पुमे ।

रम्भा च अलम्बुसा च इच्चादिका देवित्थियो अच्छरायो नामाति वुत्ता । अच्छराविसेसा हि एता । अच्छो निम्मलवण्णो एतासमत्थीति अच्छरायो । “अपसरा”तिपि एतासमेव सामज्जसज्जा । देवपुत्तानं रतिं भावेन्ति वड्ढेन्तीति रम्भा, रं कामगिं भन्ति दीपयन्ति जालेन्तीति वा रम्भा, निग्गहीतागमो । कामरतिवसेन देवपुत्ते अत्तनि वसापेतुं अलं समत्थाति अलम्बुसा, अस्सुकारो । देवानं देवपुत्तानं, देवीभूता वा इत्थियो देवित्थियो ।

“पञ्चसिखो, हाहा, हूहू”इच्चादयो गन्धब्बा नाम । पञ्च सिखा चूळा यस्स सो पञ्चसिखो । “हा”ति अनन्दितं धनिं [निन्दिभद्धनिं (चिन्तामणिटीका)] जहतीति हाहा । “हू”ति गीतविसेससद्वं हूयतेति हूहू । गन्धं अब्बन्ति भुज्जन्तीति गन्धब्बा, गायनं वा धम्मो एतेसं गन्धब्बा, म्मस्स ब्बो ।

२५. विमानादिद्वयं विमाने । देवानमाकासे गमनं येन तं विमानं, विगतं [विना (क०)] मानं उपमानमस्स विमानं । विहे आकासे गच्छतीति ब्यम्हं, हकारतो पुब्बे अमपच्चयो । एत्थ च विमानव्यम्हसद्वा द्वेपि अनित्थियं पुन्नपुंसके वत्तन्ति ।

पीयुसादित्तयं अमते । पीयतेति पीयुसं, “अमतपा”ति हि वुत्तं, उसपच्चयो [उणादि ४.७६ ण्वादि २१५ सुत्तेसु पन “पीयूस”मिति दिस्सति] । “पेयुसो”तिपि नाममस्स । न मतं मरणमनेन अमतं । सुखेन धयन्ति पिवन्ति तं इति सुधा । एत्थ च अमतसद्वो यज्जसेसपीयुससलिलघतादीसु नपुंसके, धन्वन्तरिदेवादीसु पुल्लिङ्गे, गळोझाभयामलक्यादीसु इत्थिलिङ्गेति तीसु वत्तति [अमतं यज्जसेसे च, पीयूसे सलिले घते अयाचिते च मोक्खे च, ना धन्वन्तरिदेवसु अमता मागधीपथ्या गुळुच्यामलकीसु च (मेदिनीकोस १६ ७७-८)], तंसहचरणतो पीयुससद्वोपि तीसु लिङ्गेसु । सुधासद्वो पन अमतनुहीलेपादीसुपि निच्चमित्थिलिङ्गोव [सुधा लेपोमतं नुही (अमर २३.१०१)] ।

सिनेरुआदिपञ्चकं पब्बतराजे । सिना सोचेय्ये, सिनाति सोचेति देवेति सिनेरु, एरुपच्चयो । मी हिंसायं, मिनाति हिंसति सब्बे पब्बते अत्तनो उच्चतरद्वेनाति मेरु, रुपच्चयो । तिदिवानं द्विन्नं देवलोकानं आधारो पतिट्ठाति तिदिवाधारो । देवे नयतीति नेरु । सुमेरूति उपसगगेन नामं वड्ढितं । हेमद्दि, रतनसानु, सुरालयादीनिपि पब्बतराजस्स नामानि ।

२६. युगन्धरादीनि सिनेरुस्स परिवारभूतानं सत्तन्नं परिभण्डपब्बतानं नामानि । चन्दसूरियसङ्घातं युगं धारेति तदुब्बेधमगगचारित्ताति युगन्धरो । ईसं महिस्सरं धारेति तस्स निवासद्वानत्ताति ईसधरो । करवीरा अस्समारका बहवो एत्थ

सन्तीति **करवीरो**, के वा मयूरा रवन्ति एत्याति **करवीरो**, “करवीको”तिपि पाठो, इधापि पच्छिमोयेवत्यो, करवीकसकुणा वा बहवो एत्थ सन्तीति **करवीको**। सुदस्सना ओसधिविसेसा बहुका एत्थ सन्तीति **सुदस्सनो**, सुखेन पस्सितब्बत्ता वा **सुदस्सनो**, सुन्दरं वा दस्सनं एत्याति **सुदस्सनो**। पञ्चन्नं पब्बतचक्कानं नेमिसदिसं कत्वा अत्तानं धारेतीति **नेमिन्धरो**, नेमिभावेन वा धारेतब्बो उपलक्खेतब्बोति **नेमिन्धरो**, नेमिंवा रथहुमं धारेति येभुय्येनाति **नेमिन्धरो**। विनता नाम सुपण्णमाता, तस्सा निवासट्टानत्ता **विनतको**ति **चिन्तामणिटीका**। वित्थिण्णा वा नता नदियो एत्याति **विनतको**। अस्सकण्णा सज्जदुमा बहवो एत्थ सन्तीति **अस्सकण्णो**, अस्सकण्णसदिसकूटत्ता वा **अस्सकण्णो**। **कुलाचला**ति एते सिनेरुआदयो अट्ठ पब्बता अचलसङ्घातानं पब्बतानं कुलानि योनियो पभवा, एते च सिनेरुआदयो अनुपुब्बसमुगता, सब्बबाहिरो चेत्थ अस्सकण्णो। **निमिजातके** पन —

“सुदस्सनो करवीको, ईसधरो युगन्धरो।

नेमिन्धरो विनतको, अस्सकण्णो गिरि ब्रहा”ति [जा० २.२२.५६८] ॥

वत्वा सिनेरुं परिक्खपित्वा अस्सकण्णो नाम पब्बतो पतिट्ठितो, तं परिक्खपित्वा विनतको नाम पब्बतोति एवमञ्जोयेवानुक्कमो कथितो। किञ्चापि कथितो, नामभेदमत्तकतोयेव पनेत्थ भेदो, नात्थभेदकतोति दट्ठब्बं।

२७. आकासवाहीगङ्गायं मेरुसिङ्गोब्भवायं **मन्दाकिन्या**दिनामत्तयं। मन्दं अकितुं सीलमस्साति **मन्दाकिनी**। आकासे सन्दमाना गङ्गा **आकासगङ्गा**। सुरानं देवानं नदी **सुरनदी**। **सुरदीधिका**तिपि एतिस्सा नामं।

२८. **कोविळारा**दित्तयं “फलहरो”तिख्याते पारिच्छत्तके। कुं पथविं विदारयति मूलेनाति **कोविळारो**, दस्स **ळो**। परि समन्ततो छत्तं विय तिट्ठतीति **पारिच्छत्तको**। पारिनो समुद्दस्स जातो अपच्चं **पारिजातको**, सकत्थे **को**। पारिभट्ठो, निम्बतरु, मन्दारोइच्चादीनिपि पारिच्छत्तकस्स नामानि।

कप्परुक्खो च सन्तानो च आदिना मन्दारो पारिजातको च हरिचन्दनञ्च एते पञ्च **देवहुमा** [अमर १.५३] देवतरवो देवभूमीस्वेव सम्भवतो। कप्पो सङ्कप्पितो अत्थो, तस्स रुक्खो जञ्जजनकभावेन सम्बन्धो, कप्पं वा ठितो रुक्खो **कप्परुक्खो**। तननं तानो, भावे **णो**। गन्धस्स सम्मा तानो अस्सेति **सन्तानो**, सिरीसरुक्खो। मन्दन्ते मोदन्ते देवा अनेनाति **मन्दारो**, **आरपच्चयो**। हरिमिन्दं चदयति सुखयतीति **हरिचन्दनं**। एते पञ्च देवतरवो **अमरकोसनयेन** वुत्ता, **सोगतनयेन** पन सत्त देवतरवो। वुत्तञ्च —

“पाटली सिम्बली जम्बू, देवानं पारिच्छत्तको।

कदम्बो कप्परुक्खो च, सिरीसेन भवति सत्तम”न्ति [ध० स० अट्ठ० ५८४; सारत्थ० टी०

१.१वेरञ्जकण्डवण्णना] ॥

तत्थ **पाटली**ति चित्रपाटली, सा असुरलोके तिट्ठति। तथा **सिम्बली** गरुळेसु, **जम्बू** जम्बुदीपे, **पारिच्छत्तको** तावतिंसे, **कदम्बो** अपरगोयाने। **कप्परुक्खो** उत्तरकुरूसु, **सिरीसो** पुब्बविदेहेति। एते सत्त देवानमेव पतिट्ठानभूमीसु सम्भवतो देवतरवोत्वेव वुच्चन्ति।

सगवण्णना समत्ता।

२९. पुब्बपच्छिमउत्तरा दिसा यथाक्कमं पाची पतीची उदीची नाम भवन्ति । पठमं पातो अन्वति रवि यस्सं सा **पाची**, नकारलोपो । पच्छा दिवावसाने अन्वति रवि यस्सं सा **पतीची** । उद्धं अन्वति रवि यस्सं सा **उदीची**, यस्सं वा सीतवियोगं दत्वा अन्वति सा **उदीची**, वियोगत्थवाचको हेत्थ उकारो, दसद्दो दानत्थो । अथ वा पन्वति पुब्बभावमापज्जतेति **पाची** । पतिन्वति पच्छाभावमापज्जतेति **पतीची** । उदज्जति सीतवियोगदानत्तमापज्जतेति **उदीची** । एत्थ च **उदीची**सहचरणतो **पतीची** इत्थियं, **पतीची**सहचरणतो **पाची** इत्थियं वत्ततीति दट्ठब्बं । एवं तंतंसहचरणभावेन तस्स तस्स तंतंलिङ्गत्तमुपनेय्युं । पुब्बपच्छिमउत्तराति सब्बनामस्स वुत्तमत्ते पुम्भावो ।

दक्खिणादिद्वयं दक्खिणदिसायं । मज्झे अपायं अज्जति यस्सं रवि, सा अपाची । मज्झत्थोयं अपसद्दो, यथा “अपदिस”न्ति, “अवाची”तिपि पाठो, अवपुब्बो अज्ज अधोमुखीभावे । अवज्जति अधोमुखी भवति यस्सं रवि, सा अवाची । उण्हादिके वा तब्बियोगे करोन्तो यस्सं रवि अज्जति, सा अवाची । विदिसादिद्वयं दिसामज्झे । दिसाहि विनिग्गता विदिसा । दिसानमनुरूपा, अनुवत्तका वा दिसा अनुदिसा । अपदिसन्तिपि विदिसाय नामं [नपुंसकाव्ययं त्वंपदिसं (अमर ३.६)] ।

३०. एरावतादयो अट्ठ गजा पुब्बादीनं दिसानं रक्खणतो **दिसागजा** नाम, पुण्डरीकं नाम सितम्बोजं, तंसदिसवण्णताय **पुण्डरीको** । रस्ससरीरताय **वामनो** । कुयं पथवियं मोदते **कुमुदो** । अज्जनवण्णताय **अज्जनो** । पुष्पा पकासमाना दन्ता अस्स **पुष्पदन्तो** । सब्बभूमियं चरतीति **सब्बभुम्भो**, सब्बभुम्भो वा चक्कवत्ती तस्सानुरूपत्ता **सब्बभुम्भो** । सोभनदन्तावयवत्ता **सुप्पतीको** [सोभना पतीका अवयवास्स सुप्पतीको (क०)] । “सुप्पतीको सोभनङ्गे, भवे ईसानदिसागजे”ति हि **नानत्थसङ्गहे** वुत्तं । एरावतादीनं दिसानं सम्बन्धकथनं पाचीवारणादिनामसूचनत्थं, एसं करेणुयो पन

अब्भमु कपिला चेव, पिङ्गला नुपमा मता ।

तम्बकणी सुभदन्ती, अङ्गना अज्जनावती [अमर ३.५] ॥

३१. धतरट्ठादिद्वयं पुब्बदिसाधिपतिदेवे । धारितं रट्ठमनेनाति **धतरट्ठो**, रस्स तो । पज्जसिखादीनं गन्धब्बानं अधिपो नायको **गन्धब्बाधिपो** । **कुम्भण्डसाम्या**दिद्वयं दक्खिणदिसाधिपतिदेवे । कुम्भण्डानं सामि नायको **कुम्भण्डसामि** । विरुहन्ति वुट्ठिं विरूळ्हमापज्जन्ति एतस्मिं कुम्भण्डाति **विरूळ्हको** । विरूळ्हं वुट्ठिप्पत्तं वा कं सुखमेतस्साति विरूळ्हको । **विरूपक्खा**दिद्वयं पच्छिमदिसाधिपतिदेवे । विरूपानि अक्खीनि यस्स **विरूपक्खो**, विविधसण्ठानानि अक्खीनि यस्स वा **विरूपक्खो** । नागानं अधिपति **नागाधिपति** ।

३२. **यक्खाधिपा**दिचतुक्कं कुवेरे । आळवकादियक्खानं अधिपो **यक्खाधिपो** । विस्सवणस्स अपच्चं **वेस्सवणो** । तिचरणाट्ठदाठाभयानकमत्थिताय कुच्छितं वेरो सरीरमस्स **कुवेरो** । खुद्देनास्स नरयुत्ता सिविकारथेति नरो वाहनमस्स **नरवाहनो** । त्यम्बकसखो, यक्खराजो, गुह्मकेसरो, मनुस्सधम्मा, धनदो, राजराजो, धनाधिपो, किन्नरेसो, यक्खो, एकपिङ्गलो, सिरिदो, पुज्जजनेस्सरोइच्चादीनिपि कुवेरस्स नामानि ।

अस्स कुवेरस्स पुरी “अळका, अळकमन्दा”ति च वुच्चति । अलं विभूसने, अलं विभूसनं करोतीति अलका, सा एव **अळका** । अळका एव मोदकरणतो **अळकमन्दा**, उकारस्स अकारो, नागमो च । **केलासो**तिपि तस्स नामं, केलि पयोजनं अस्स केलो, आसते अस्मिन्ति आसो, केलो च सो आसो चेति **केलासो**, **कण्हसप्पा**दि विय निच्चं कम्मधारयो ।

अस्स कुवेरस्स **पहरणं** आयुधं गदा, गं वुच्चति वजिरं, तं विय दुक्खं ददातीति **गदा**। इमे चत्तारो यथावुत्ता धतरद्वादयो देवा कमतो पुब्बादीनं चतुद्दिसानं **अधिपा** अधिपतयो नाम। **अमरकोसे** पन —

“इन्दो अग्गि पितुपति, नेरितो वरुणो निलो।
कुवेरो ईसो पतयो, पुब्बादीनं इमे कमा॥

रवि सुक्को महीसूनु, तमो च भानुजो विधु।
बुधो सुरगुरु चेति, दिसाधिपा तथा गहा”ति [अमर ३.३-४]॥

अञ्जेयेव दिसाधिपतयो कथिता, इन्द्रविमादीनञ्च दिसाधिपच्चकथनं पाझादीनं इन्द्रदिसारविदिसादिनामसूचनफलं।

३३-३४. जातवेदाद्यद्वारसकं अग्निमिह। जाते उप्पन्ने विन्दति घातयतीति **जातवेदो**। अन्धकारे जातं विज्जमानं विन्दति लभति, विदति जानाति एतेनाति वा **जातवेदो**, जननं जातं वेदो पाकटो यस्स वा सो **जातवेदो**। सिखा वुच्चति जाला, ताय योगतो **सिखी**। जोतति दिप्पतीति **जोति**। पुनातीति **पावको**, ण्वु। दहतीति **दहनो**। अनन्ति पालेन्त्यनेनेति **अनलो**, अलपच्चयो। वेदे हुतं वहति पापयति, सयं वा लभतेति **हुतावहो**। अच्चि वुच्चति जाला, ताय योगतो **अच्चिमा**। धूमो केतु धजो यस्साति **धूमकेतु**। अजति जलमानो कुटिलं गच्छतीति **अग्गि**, इ। गो रंसि एतस्सत्थीति **गिनि**, अस्सत्थ्यत्थे इनि, **अग्गिनी**तिपि पाठो, सो अग्निसदिसो। भानु पभा यस्सत्थि, सो **भानुमा**। तेजेति सेसभूतोपादारूपानीति **तेजो**। धूमो सिखा चूळा यस्स **धूमसिखो**। वायु सखा अस्स **वायुसखो**। दहित्वा [दहतो (क०)] गच्छतो कण्हा वत्तनी मग्गो यस्स **कण्हवत्तनी**। विस्सानरस्स इसिनो अपच्चं **वेस्सानरो**। हुतं हविं असति भुज्जतीति **हुतासो**। धनञ्जयो, जलनो, आसयासो, रोहितस्सो, सत्ताच्चि, सुक्को, चित्रभानु, विभावसु, सुचिइच्चादीनिपि अग्गिस्स नामानि।

सिखादित्तयं अग्गिजालायं। सिनोति निसानी भवतीति **सिखा**, “सि निसाने”ति कातन्त धातु, **खपच्चयो**। जलतीति **जाला**। अच्चते पुज्जते अनेनेति **अच्चि**। सिखा जाला भिय्यो रूपन्तरा इत्थियं, अच्चि पन अपुमे।

३५. द्वयं अग्निकणे [तीसु फुलिङ्गो अग्निकणो (अमर १.६०) फुलिङ्गानीति अग्निकणानि (म० नि० टी० ३.६५)]। विविधासु दिसासु फुल्लं गच्छतीति **विफुलिङ्गं**। तथा **फुलिङ्गं**। **सब्बधरकते** पन “फुलिं गच्छतीति फुलिङ्गो”ति वुत्तं। तिकं छारिकायं। मलीनकंसवत्थादीनं तं दित्तिं सेति पवत्तेतीति **भस्मं**, मपच्चयो, भसति वा अधो पतति वत्थादीनं मलमेतेनाति **भस्मं**। कंसादीनं सुक्कभावत्थं इच्छितब्बत्ता इट्ठि अभिलासो सोभनं एतस्सा अत्थीति **सेट्ठि**, “सपक्खको सलोमको”त्यादीसु विय **ससदस्स** विज्जमानत्थत्ता। मलस्स सरणं करोतीति सारिका, सा एव **छारिका**, यथा “सळायतन”न्त्यादीसु।

३६. द्वयं उण्हछारिकायं। उण्हत्ता कुक्कुं कुच्छितं लातीति कुक्कुलो, “कुक्कु विदत्थियं हत्थे, पकोट्टे कुच्छितेपि चे”ति हि **नानत्थसङ्गहे** वुत्तं। कुक्कुं वा हत्थं लुनाति छिन्दति दहतीति कुक्कुलो, सो एव **कुक्कुळो**। उण्हमेव भस्मं **उण्हभस्मं**, तस्मिं। तिकं दित्तकट्टादिन्धने। अङ्गति हानिं गच्छतीति **अङ्गारो**, आरपच्चयो, पुन्नपुंसकोयं। “अलाते”नित्थि कुजे अङ्गारो”ति हि **तिकण्डसेसे** [तिकण्डसेस ३.३२९] वुत्तं। हानिमेव लाति, न ठितं विसेसञ्चाति **अलातं**। उद्धं धूमं मुज्जतीति उम्मुतं, तदेव **उम्मुकं**। पञ्चकं कट्टादिन्धने। सन्तमग्गिं एधयति वड्ढयतीति **समिधा**। एधयतीति **इधुमं**, उमो। एधयतीति **इधो**। उपादियते अग्निनेति **उपादानं**। एधयतीति **इन्धनं**।

३७. पञ्चकं आलोके । ओभासति दिप्पतीति **ओभासो** । पकासति दिप्पतीति **पकासो** । आलोचयति पस्सति एतेनाति **आलोको**, आलोकेति वा एतेनाति **आलोको**, “**लोक, लोच** दस्सने”ति धातुद्वयपाठतो । उज्जोततीति **उज्जोतो**, अन्धकारं विद्धंसेन्तो जोततीति वा **उज्जोतो** । आ समन्ततो तपति दिप्पतीति **आतपो** । समाति एते पञ्च तुल्यत्थाति भावो ।

दसकं वाते । आहारो विय पाणभूतोपि कदाचि सत्ते मारेतीति मारुतो, सोव **मालुतो** । पुनाति सङ्कारादिकन्ति **पवनो** । वायति गच्छतीति **वायु**, वायति वा पुष्पादीनं गन्धो येन सो **वायु** । तथा **वातो** । अनन्ति पाणन्त्यनेनेति **अनिलो**, इलो । सन्तं निच्चलं ईरयति कम्पेतीति **समीरणो**, समीरितुं कम्पितुं सीलमस्साति वा **समीरणो** । गन्धं वहतीति **गन्धवाहो**, णो । **वायो** **वायु**सदिसो, उभयत्रापि **यागमो** । समन्ततो ईरति खिपति रुक्खादयोति **समीरो** । सदा सब्बदा गति यस्स **सदागति** । ससनो, गन्धवहो, आसुगो, मरुतो, जगतिपाणो, पवमानो, पभञ्जनो इच्चादीनिपि वातनामानि ।

३८. इमे छ वक्खमाना **वायुभेदा** वायुविसेसा, उद्धं गच्छतीति **उद्धङ्गमो**, उच्चारपस्सावादीनं नीहरणवसेन अधोभागं गच्छतीति **अधोगमो** । कुच्छिम्हि उदरे तिड्ढतीति **कुच्छिड्ढो** । कोट्टे अन्ते सेति तिड्ढतीति **कोट्टासयो** । पुनप्पुनं ससन्ति येन **अस्सासो**, बहिनिक्खन्तवातो । पस्सासोति अन्तोपविसनकवातोपि “अस्सासो”ति एतेन सङ्गृह्यते सहचारितत्ता । सब्बङ्गेसु अनुसरति सीलेन सेदलोहितादिसम्पादनतोति **अङ्गानुसारी** । **अमरकोसे** पनायं वातो ठानब्यापारभेदेन पञ्चधा कथितो [पाणोपानो समानोचोदानब्याना च वायवो सरीरड्ढा इमे (अमर १.६७)], टीकायञ्चस्स —

“हृदये पाणो गुदेपानो, समानो नाभिमज्झड्ढो ।

उदानो कण्ठदेसे तु, ब्यानो सब्बङ्गसन्धिसु [हृदये पाणो गुदेपानो, समानो नाभिसण्ठितो । उदानो कण्ठदेसड्ढो, ब्यानो सब्बसरीरगो इति ठाननिण्णयो (चिन्तामणिटीका)] ॥

तत्रपाणोअन्नप्पवेसादिकरो । अपानो मुत्तकरीससुक्कविसड्ढिकरो । समानो मज्झे अन्नपचनादिकरो । उदानो भासितगीतादिकरो । ब्यानो सेदरत्तसवनुम्मेसनिमेसगत्यादिकरो [खेदचेट्ठाउम्मेसनिमेसगत्यादिकरो (क०)] । पकट्टेन अनन्त्यनेन भत्तादिप्पवेसनतोति **पाणो** । मुत्तादिकं अपनेत्वा अनन्त्यनेनाति **अपानो** । सम्मा अनन्ति अनेन भुत्तपरिपाचनतोति **समानो** । उद्धमनन्त्यनेन भासितादो सामत्थियजननतोति **उदानो** । विसेसेन अनन्त्यनेन सेदरत्तसेम्हादि [खेदचेट्ठादि (चिन्तामणिटीका)] सम्पादनतोति **ब्यानो**”ति [तंब्यापारा च यथा — अन्नप्पवेसनं मुत्ता-द्युस्सगोन्नविपाचनं भासणादि निमेसादि, तंब्यापारा कमा इमे (चिन्तामणिटीका)] वुत्तं ।

३९. द्वयं अन्तोपविसनकवाते । आनं वुच्चति बहिनिक्खमनवातो, ततो अपगतं **अपानं** । अस्सासतो अपगतो **पस्सासो** । द्वयं बहिनिक्खमनवाते । आदिम्हि पवत्तो सासो **अस्सासो** । अनन्ति पाणन्त्यनेनेति आनं, आदिम्हि पवत्तं आनं **आनं**, एकस्साकारस्स लोपो ।

४०. **वेगखिप्पा**दयो वातधम्मत्तेन निच्चप्पवत्तिका इति तप्पक्कमे [तप्पक्कमेन तक्कमेन (क०)] उच्चन्ते । तत्र रयन्तं वेगे । सब्बत्र करणसाधनं । इच्छितट्ठानं वजन्ति पापुणन्ति एतेनाति **वेगो** ।

“क्रियावाचित्तमाख्यातुं, एकेकत्थो निदस्सितो ।

पयोगतोनुगन्तब्बा, अनेकत्था हि धातवो”ति [चन्द्रधातुपाठे] ॥

वृत्तता वज्रधातु पापुणनेपि पवत्तति, एवं सब्बत्र, अकारस्स ए। जवन्ति एतेनाति जवो, रयन्ति गच्छन्ति एतेनाति रयो।

खिप्पादिनवकं सीधे। अथ जवसीधानं को भेदो? सवेगगतिवचना जवादयो, सीधादयो तु धम्मवचना, तथा च “सीधं पचति [पस्सति (क०)], सीधं गच्छती”ति पयोगो, न तु “जवं पचति, जवंगच्छती”ति पन पयोगो। “वेगेन गच्छति, जवेन गच्छती”त्यादीसु कथं? तत्र भेदस्स वत्तुमिच्छितत्ता न दोसो। खिप्पति पेरतीति खिप्पं, खिप पेरणे। सयतीति सीधं, सी सये, घपच्चयो। ब्युप्पत्ति हि यथा कथञ्चिपि भवति, सज्जा तु लोकतोवावगन्तब्बा, सब्बत्रेवं। तरतीति तुरितं। लङ्घतीति लहु, लङ्घ गतिसोसनेसु, घस्स हो, निग्गहीतलोपो, उपच्चयो च, लहुपरियायो लघुसद्वोप्यत्थि। असति खेपतीति आसु, उ। तरतीति तुण्णं, रस्स णो। अरति गच्छतीति अरं। न विलम्बीयति न ओहीयतीति अविलम्बितं, लब्धि अवसंसने। तुवट्ठति सयतीति तुवट्ठं, तुरितभावेन वत्ततीति वा तुवट्ठं, रितलोपो।

४१. अरियासामज्जस्स पुब्बट्ठं सन्तते। एत्थ च अट्ठसु गणेषु छट्ठो सब्बलहुको, ततोपरे छग्गणा स, भ, स, भ, भ, भा, अट्ठमो गो। समन्ततो तनोतीति सततं। नासभावेन न इच्चं न गन्तब्बं निच्चं, नासं वा न गच्छतीति निच्चं। “नागो”त्यादीसु वियाति एत्थापि न दोसो, तस्स चो। न विरमतीति अविरतं। न आरमतीति अनारतं। समन्ततो, पुनप्पुनं वा तनोतीति सन्ततं। न अवरमतीति अनवरतं। सदा धवति गच्छतीति धुवं। “धु गतिथेरियेसू”ति कातन्तधातु।

विपुलाट्ठं अतिसये। एत्थ हि अयुगपादे द्वादसमत्ता, युगे अट्ठारसमत्ता, सब्बासु अरियासु पठमे पादे द्वादसमत्ता, दुतिये अट्ठारस, ततिये द्वादस, चतुत्थे पञ्चदस। यदा पन पठमततियेसु परिहायन्ति, तदा युगे अधिका होन्ति, इदं विपुलालक्खणं। अथ सततातिसयानं को भेदो? सततं सन्तति अविच्छेदोक्रियन्तरेहि अब्यवधानं, अतिसयो तु पोणोपुज्जं, पकट्ठो च। तेसु पोणोपुज्जं क्रियाव्यावृत्ति, पकट्ठो तु क्रियावयवानं उक्कंसता। भासति सब्बेसन्ति भुसं, आस्स उ। भस्सति अधो पततीति वा भुसं। भस अधोपतने, अस्स उ। अतिसयनं अतिसयो, अतिक्कमित्वा वासयनं पवत्तनं अतिसयो। दहति सब्बन्ति दळ्हं, हतो पुब्बे लो, दलति विदारयतीति वा दळ्हं, हपच्चयो, दहन्तो लातीति वा दळ्हं, वण्णविपरिययो, अभिसयो च दळ्हज्ज अतिसयदळ्हा। तरति अतिक्कमतीति तिब्बं, रस्स वो, अस्स इ। एति गच्छतीति एको, सो एव एकन्तं, एकं तरति अतिक्कमतीति वा एकन्तं। मत्ततो अतिक्कन्तं अतिमत्तं। बहुं लातीति बाळ्हं, उलोपो, वण्णविपरिययो च हसद्वो। अतिवेलं, अच्चत्थं, निब्भरं, नितन्तं, गाळ्हंइच्चादीनिपि अतिसये।

दब्बं सत्वं, तंविपरीते धम्ममत्ते वत्तमाना बाळ्हपरियन्ता खिप्पादयो अतिसयं विना पण्डके नपुंसके वत्तन्ति। खिप्पं भवति [“खिप्प भवभी”ति पदद्वयं अधिकं विय दिस्सति], अतिसयो पुल्लिङ्गो, अस्स गुणस्सातिसयो, अस्स दब्बस्सातिसयो इति। “खिप्पं भुज्जति, सततं जुहोति, सततं रमणीयो”इच्चत्र तु क्रियाविसेसनत्तायेव पण्डकत्तं। तेसु खिप्पादीसु ये दब्बगा दब्बाभिधायिनो, ते तीसु लिङ्गेषु। “दब्बधम्मो लिङ्ग”न्ति दस्सनन्तरं। यथा खिप्पा जरा, खिप्पो मच्चु, खिप्पं गमनं। सन्तता तण्हा, सन्ततं दुक्खं, सन्ततो आकासो। अतिमत्ता क्रिया, अतिमत्तो नरो, अतिमत्तं पदं इच्चादि।

४२-४३. द्वादसकं मारे। हरनयनगिदट्ठत्ता [तिनयनगिदट्ठत्ता (क०)] नत्थि विग्गहो सरीरमेतस्स अविग्गहो। कामयति रतिच्छं उप्पादयतीति कामो, कारितन्ता अपच्चयो। सिङ्गाररूपेण पाणीनं मनसि भवतीति मनोभू। पञ्चकामगुणेषु मदयतीति मदनो। लोकानं अन्तं विनासं करोतीति अन्तको। वसे वत्तेति सीलेनाति वसवत्ती। पापं इच्छति करोति, तेन युत्तोति वा पापिमा। परतो जायतीति पजा, अच्छन्दिका, तासं पति पजापति। ये कुसलधम्मेसु पमत्ता, तेसमेव बन्धु पमत्तबन्धु। कण्हधम्मयुत्तताय कण्हो। कुसलधम्मे मारेतीति मारो। अकुसलधम्मे न मुज्जतीति नमुचि।

मीनकेतनो, कन्दप्पो, दप्पको, अनङ्गो, पञ्चसरो, सम्बरारि, मनसिजो, कुसुमेसु, अनञ्जजो, पुष्पधन्वा, रतिपति, मकरद्वजोच्चादीनिपि विण्हसुतस्स कामस्स नामानि ।

तण्हा अरती रगा चेति एता तिस्सो तस्स मारस्स धीतरो । यो तं पस्सति, तं तसितं करोतीति तण्हा, सलोपो, ण्हा च । परेसं कुसलधम्मेसु अरतिं करोतीति अरती । रज्जन्ति एत्थाति रगा । तस्स मारस्स हत्थी गिरिमेखलो नाम । सरीरमहन्तभावेन गिरिसदिसत्ता गिरि वियाति गिरि । मारेन ममायनवसेन “अयं मे हत्थी मेखलो नाम होतू”ति कतनामत्ता मेखला वियाति मेखलोति समुदितनामद्वयेन एकमेव हत्थिं वदति, यथा “वजिरासनि, सीतुण्ह”न्ति ।

४४. तिकं यमे । पजासंयमनतो यमा, मच्चुप्पभुतयो अस्स किङ्कारा, तेसु राजतेति यमराजा । तेधातुकेसुपि आणापवत्तकत्ता महन्तो विसयो एतस्स विसयी, णी, सो एव वेसायी । यत्थ लक्खणेन न सिज्झति, तत्थ सब्बत्र “यदादिना वा निरुत्तिनयेन वा सदसिद्धि वेदितब्बा”ति हि पुब्बे वुत्तं, दुक्खजनकत्ता वा विसदिसद्धानं गच्छन्तीति वेसा, नेरयिका, तेसं अधिपतिभावेन अयति पवत्ततीति वेसायी, ई । यमानं राजा यमो । धम्मराजो, कतन्तो, समवत्ती, कालो, दण्डधरो, अन्तकोच्चादीनिपि यमस्स नामानि । अस्स यमस्स आवुधं नयनमेव । तेन किर कोधचित्तेन ओलोकितमत्तेन सत्तानं सरीरानि आतपे खित्तघतपिण्डानि विय विलीयन्तीति ।

द्वयं असुरभेदे । एतेसज्जि सतिपि देवभावे हेट्ठा निवासितभावसामञ्जतो एत्थ वचनं, मारस्स पन सत्तानमनत्थकारकतासामञ्जेन यमेन सद्धिं वचनं तक्करत्ता । युद्धादीसु वेपितं कम्पितं चित्तमेतस्स वेपचित्ति [सं० नि० अट्ठ० १.१.२५६] । पुण्णं लोमं यस्स सो पुलोमो, पुलामहती उमा कित्ति, कन्ति वा यस्साति पुलोमो । “उमातसीहेमवति-हलिद्वाकित्ति कन्तिसू”ति हि नानत्थसङ्गहे वुत्तं । अयं पन सक्कस्स भरियाय सुजाताय पिता । द्वयं किन्नरे । अस्समुखनरसरीरताय कुच्छितो पुरिसो, किज्जि वा पुरिसो, पुरिससदिसोति वा किम्पुरिसो । एवं किन्नरो । तुरङ्गवदन, अस्समुखादीनिपि किन्नरस्स नामानि ।

४५-४६. अद्धपज्जेन आकासस्स नामानि । तेसं तेसं वत्थूनं अन्तरं नानत्तं इक्खते लोको एत्थ, अनेनाति वा अन्तलिक्खं, रस्स लो । इक्खनं वा दस्सनं इक्खा, तस्स अन्तरं कारणं अन्तलिक्खं । खनति ब्यवधानन्ति खं, क्वि । सब्बगहगामणिनो आदिच्चस्स पथो मग्गो आदिच्चपथो । न भवतीति अब्भं । गच्छन्त्यनेन देवाति गगनं, यु, मस्स गो । अम्बते सद्दायते अत्राति अम्बरं, रो । हय गतिमि, विसेसेन हयति गच्छति सब्बत्राति वेहासो, यस्स सो, विगतो वा हासो चित्तस्स एत्थारम्मणालाभतीति वेहासो । अनिलस्स वातस्स पथो अनिलपथो । भुसं कासन्ते दिप्पन्ते पदत्था एतेनाति आकासो, न कस्सति न विलेखीयतीति वा आकासो । न भवति एत्थ किज्जिपि वत्थूति नभं, नत्थि भूमि एत्थाति वा नभं, न भायन्ति पक्खिनो अनेन, एत्थाति वा नभं । विनो पक्खिनो हयन्ति गच्छन्ति एत्थाति वेहायसं, असो । तारा वुच्चन्ति नक्खत्तादयो, तेसं पथो तारापथो । सुरानं देवानं पथो सुरपथो । न हज्जतेति अघं, हनस्स घो । अनन्तं, विसणुपदंच्चादीनिपि आकासस्स नामानि ।

४७-४८. मेघाद्येकादसकं मेघे । मेहति घरति सेचतीति मेघो । वारिं वहतीति वलाहको, वारिसद्वस्स वो, वस्स लो [पाणिनि ६.३.१०९; मोग्गल्लानपञ्चिका १.४७; नीति-सुत्त १३४०, १३४३] । दिब्बन्ति वुट्ठिं विरूळिह गच्छन्ति लोका अनेनाति देवो । पजानं लोकानं अन्नं भोजनं भवति एतेनाति पज्जुन्नो, अकारस्सुकारो । अम्बुं उदकं धारेतीति अम्बुधरो । लोकानं सन्तापं हन्तीति घनो, हस्स घो । जलधारं धारेतीति धाराधरो । जीवनं जलं मृतं बन्धमनेनेति जीमूतो, वनसद्वलोपो, लोकानं वा जीवितं मुनाति बन्धतीति जीमूतो, वितलोपो, जीवितस्स जी आदेसो वा [पाणिनि ६.३.१०९;

मोगल्लानपञ्चिका १.४७; नीति-सुत्त १३४०, १३४३] । एवं अज्जत्र । वारिं वहतीति वारिवाहो । अम्बुं ददातीति अम्बुदो । आपं भरतीति अब्भं, क्वि, पस्स बो ।

तिकं वुड्ढियं । वस्सति सिञ्चतीति वस्सं, वस्स सेचने । एवं वस्सनवुड्ढियो ।

पञ्चकं विज्जुयं । सततं ईरति कम्पतीति सतेरो, तलोपो, सो एव सतेरिता । खणमत्तम्पि न तिड्ढतीति अक्खणा । कुटिलं अचिरद्वायितत्ता विरूपं हुत्वा जवतीति विज्जु । विज्जोततीति विज्जुता । अचिरं पभा यस्स अचिरप्पभा ।

४९. चतुक्कं मेघनादे । मेघानं नादो मेघनादो । धनीयते धनितं[थनितं (सी०)], धन सद्दे । गज्जनं गज्जितं, गज्ज सद्दे । रसीयते रसितं । आदिना हरादादि [सब्बत्र नपुंसकेभावे तो, आदिना स्वनितधनितादयो (चिन्तामणिटीका), आदिना धनितहरादरासादयो (ब्याख्यासुधाटीका)] । द्वयं सक्कधनुम्हि । इन्दस्स आवुधं धनु च इन्दावुधं, इन्दधनु च । वातेन खित्तमम्बु वातक्खित्तम्बु, बिन्दु । सीतं करोतीति सीकरो, सिञ्चतीति वा सीकरो, चस्स को, अरो च, वातवसेन वा ततो ततो सरतीति सीकरो, अस्स ई, मज्झे कागमो च ।

५०. तिकं जलधारायं । वेगतो जलधारानं सं भुसं पतनं आसारो, पुनप्पुनं सरतीति आसारो । वेगं धारेतीति धारा । अधो पततीति सम्पातो, संसद्दो अधोभागे [वेगतो जलधारानं सम्भूय पतनं धारासम्पातो, सर गतियं घड इति आसारो (चिन्तामणिटीका)] । द्वयं वस्सोपले । करेन हत्थेन गद्दुपगत्ता करका, जलं पिण्डं करोतीति वा करका, “वस्सोपले तु करका, करकोपि च दिस्सते”ति रुद्धो, करसद्दोत्र । “करो वस्सोपले पाणि-सोण्डापच्चायरंसिसू”ति नानत्थसद्दहे वुत्तं । घनतो, घनकाले वा सज्जातं उपलं सिला घनोपलं । दुट्ठु दिनं दुद्धिनं, अयं दुद्धिनसद्दो मेघच्छन्नाहे वत्तति, असोभनत्थोप्यत्थि दुद्धिनसद्दो, अगुणवचनतायं वाच्चलिङ्गो ।

५१-५२. छक्कं तिरोधाने । धर आवरणे, अपादिपुब्बो । अपिधरति आवुणोतीति पिधानं, अलोपो । अपिधरतीति अपधारणं । तिरो धरति पिदहतीति तिरोधानं । अन्तरं धरतीति अन्तरधानं, निग्गहीतलोपो । अपिधरतीति अपिधानं । एत्थ च अपादिउपसग्गा धातुनो आवरणत्थजोतका । छादयतीति छादनं । ब्यवधा, अन्तरधिइच्चादयोपि तिरोधाने ।

साद्धपज्जेन चन्दस्स नामानि । इन्दति नक्खत्तानं परमिस्सरियं करोतीति इन्दु । चन्दति हिलादयति सुखयति पजन्ति चन्दो । नक्खत्तानं राजा नक्खत्तराजा । उमा कन्ति, ताय सह विज्जतीति सोमो, सुखं अभिस्सवतीति वा सोमो, मपच्चयो । निसं रत्तिं करोति, तत्थ वा करो रंसि एतस्स निसाकरो । अन्धकारं उसेन्ति दहन्ति विनासेन्तीति ओसा, रंसयो, ते एत्थ धियन्ति पतिट्ठहन्तीति ओसधि, ताराविसेसो, तस्स ईसो पति ओसधीसो । हिमो सीतलो रंसि यस्स हिमरंसि । ससो अङ्को लक्खणं यस्स ससङ्को । चन्दं कप्पूरं माति सदिसं नयतीति चन्दिमा । इकारादेसो । ससलक्खणमेत्थ अत्थि ससी । ससति वा हिंसति उण्हगुणन्ति ससी, ईपच्चयो तदुपलक्खिते तदुपचारं । सीता रंसयो यस्सत्थीति सीतरंसि । निसाय रत्तिया नाथो तदालङ्कारभावतोति निसानाथो । उळूनं तारानं राजा उळुराजा । माति अत्तानं कप्पूरेन सदिसं करोतीति मा, मासद्दोयं पुमे, तंसहचरणतो उळुराजादयोपि । हिमंसु, कुमुदबन्धु, विधु, सुधंसु, सुब्भंसु, निसापति, मिगङ्को, कलानिधि, द्विजराजो, ससधरो, नक्खत्तेसोइच्चादीनिपि चन्दस्स नामानि ।

५३-५४. सोळसन्नं भागानं पूरणो सोळसमो भागो चन्दस्स कला, कल सङ्ख्याने, कलीयते एकादिना सङ्ख्यायतेति कला । द्वयं चन्दस्स सरीरे । मज्जते जायते अनेनेति बिम्बं । मनतो वपच्चयो, निपातना मस्स बो, अस्सि,

नस्स मो, वस्स बो, बिम्बसद्धो अनित्थियं । मण्डयतेति मण्डलं, अलो, इत्थियं मण्डली, अयं तीस्वपि [बिम्बो अनित्थी, मण्डलं तीसु (अमर ३.१५)] ।

पादहीनपज्जेन अद्धभागो । असति खेपेति समुदायन्ति अद्धो, तो । तथा अद्धो । उपद्धोति उपसग्गेन पदं वद्धितं, एते तयो पुमे । खण्डयति समुदायन्ति खण्डं । सक्कते उब्बाहनादीसु थोकत्ताति सकलं, अलो, खण्डसकला वा पुमे, सत्थे रूपभेदतो नपुंसके । एते च अद्धादयो तयो असमे भागे पुमे, समे तु नपुंसकेति रूपभेदेनाह “अद्धं वुत्तं समे भागे”ति । खण्डादिद्वयं पन असमेपि वत्तमानं पुन्नपुंसके वत्तति, तस्मा “अद्धं वुत्तं समे भागे”ति एत्थ “अद्धं, उपद्धं”न्ति इदं द्वयम्पि सङ्गहितं [असमभागे पुमानि, समे अंसे नपुंसकत्तं रूपभेदतो, उपचारतो तब्भागवति वाच्चलिङ्गो — अद्धा साटी, अद्धं वत्थं अद्धो कम्बलो (चिन्तामणिटीका)] ।

पसादादयो चन्दे अवस्सम्भाविनो, अज्जत्र तु पासङ्गिका इति चन्दपक्कमे उच्चन्ते । विसेसेन सादयति पसादयतीति पसादो । एवं पसन्नो, सो एव पसन्नता ।

तिकं चन्दप्पभायं । कुमुदस्सायं विकासो [विकारो (क०)] कोमुदी । चन्दं आचिक्खति पटिपादयतीति चन्दिका । जुति अस्सात्थीति जुण्हा । तस्स णो, हपच्चयो च, चन्दस्स वा जुतिं सोभं नयति बन्धतीति जुण्हा ।

चतुक्कं सोभनमत्ते । कनति दिप्पतीति कन्ति, कन दित्थियं, कामीयतीति वा कन्ति । सुन्दरं भाति दिप्पतीति सोभा । जोतयतीति जुति । छादयतीति छवि । छद संवरणे, विपच्चयो, दलोपो ।

५५. सत्तकं लक्खणे । कं अत्तानं लङ्कयति हीनं करोतीति कलङ्को । लज्जते लक्खते अनेनेति लज्जन् । लक्खयते अनेनेति लक्खं । तथा लक्खणं । अङ्गीयते लक्खयते अनेनेति अङ्को । अभि विसेसं जानाति एतेनाति अभिज्जाणं । चिहीयति लक्खीयति अनेनेति चिहनं । चिह लक्खणे ।

सब्बासं सोभानं मज्जे परमा सोभा सुसमा नाम, सोभनं समं सब्बं अस्सं सुसमा, सेट्ठा सोभा ।

५६. गुणे फोटुब्बविसेसे सीतन्ति नपुंसकं भवति । देवदत्तस्स सीतं वत्तति । सीतादयो तयो गुणीलिङ्गा गुणिनो लिङ्गं गणहन्ति, तं यथा — सीतला भूमि, सीतलं जलं, सीतलो वातो । उण्हाभितत्तेहि सेवीयतीति सीतं, तेन युत्तो सीतो । सस गतियं, इरो, इत्तज्ज, सीतत्थिकेन सरीयतीति वा सिसिरं । सीतं गुणं लातीति सीतलो ।

महिकान्तं हिमे । हिंसतीति हिमं, सस्स मो, निग्गहीतलोपो च । तुह अदने, तोहति हिंसतीति तुहिनं, इनो । उपरितो सवतीति उस्सावो । नीहरन्ति निस्ससन्त्यनेनेति नीहारो, नत्थि ईहा वा एतस्मा हेतुभूताति नीहारो, आरो । महीयते रागीहीति [वाचाभि (चिन्तामणिटीका)] महिका, ण्वु ।

५७. छक्कं नक्खत्ते । पुनप्पुनं उदयत्ता न खीयते नक्खत्तं, अत्तनो गमनट्टानं न खरति न विनासेतीति वा नक्खत्तं, अथ वा नक्ख गतियं, नक्खतीति नक्खत्तं । जोतति सुभासुभनिमित्तं पकासेतीति जोति, नक्खत्त भंसद्देहि सहचरणतो नपुंसके । यथावुत्तं निमित्तं भाति पकासेतीति भं । कत्तब्बं तरन्ति लोका एतायाति तारा, अत्तनो वीथिं तायाति अरति गच्छतीति वा तारा, तारेति वा लोके अहिततोति तारा, अयज्ज तारका, उळु च एते तयो अपुमे । तरा एव ण्वु, तारका [तारा एव तारका ण्वु (क०)] । उच्चं लवति [उलयति (क०)] गच्छतीति उलु । सो एव उळु । न केवलं तारका एव अपुमे,

अथ खो उळु चाति चसद्वत्थो । उळुसहचरियतो पक्खे नपुंसके च ।

५८-६०. अस्सयुजादयो रेवत्यन्ता सत्ताधिकवीसतारका नक्खत्ता नाम होन्ति । तानि च नक्खत्तानि आकासे यथाठितानि कमतोयेव एत्थ कथितानि, न उप्पटिपाटिया । वक्खति च “कमतो सत्ताधिकवीसति नक्खत्ता”ति । अस्सरूपयोगतो **अस्सयुजो** । यमसदिसत्तासब्बत्र भरतीति **भरणी** । यु, ई । अगिसदिसत्ता कन्तति छिन्दतीति **कत्तिका**, करोति तस्मा वा **कत्थिका**, कत्तिकाय सहिता **सकत्तिका** । भरणी, रोहिणी वा । कमलसम्भवत्ता कमले रुहति वड्ढतीति **रोहिणी** । मिगसीसण्ठानत्ता तारापुज्जो **मिगसिरं**, छट्ठीसमासो उत्तरप्पधानत्ता नपुंसकत्तं । रुद्धरसावड्डितकोधरुद्धसदिसत्ता कदाचि अदति घसतीति **अह्वा** । पुनप्पुनं सत्तेसु हितं वस्सतीति **पुनब्बसु**, **वस्स** सेचने । पोसेति क्रियानि, पोसेन्त्यस्मिन्ति वा **पुस्सो** । भुजगसदिसत्ता न सिलिस्यते नालिङ्ग्यतेति **असिलेसो** ।

महीयते कारियत्थिकेहीति **मघा [माघा (क०)]**, हस्स **घो** । फलं गण्हापेतीति **फग्गुनी**, यु, ई । द्वेति पुब्बफग्गुनी, उत्तरफग्गुनी चेति द्वे । हत्थसण्ठानताय **हत्थो** । तच्छकसदिसत्ता विचित्तं फलं ददातीति **चित्ता** । सोभना आति, साति वा तनुं करोति सुभासुभन्ति **साति [स्वाति (क०)]**, सुभासुभफलदानतो वा **साति**, “साति दानावसानेसू”ति हि **नानत्थसङ्गहे** वुत्तं, अयं द्वीसु । विसदिसं फलं खणतीति **विसाखा**, विविधा वा सखा मित्ता यस्सा सा **विसाखा** । अनुराधयति संसिज्झति सुभासुभफलमेतायाति **अनुराधा** । गुणेहि सब्बासं वुड्ढत्ता **जेट्ठा** । मूलति पतिट्ठाति सुभासुभफलमेत्थाति **मूलं** । आसाळ्हो नाम भतीनं दण्डो, तंसण्ठानत्ता **आसाळ्हा** नाम द्वे नक्खत्ता पुब्बासाळ्हउत्तरासाळ्हवसेन ।

सवति सुभासुभफलमेतेनाति **सवणो**, **सवणं** वा । धनमेसन्ति एत्थाति **धनिट्ठा**, धनति वा विभूति निधानं **धनिट्ठा** । सतं भिसजा एत्थ, सतभिसजानं वा अधिपति **सतभिसजो** । भद्वो गो, तस्सेव पदानि पादा अस्सं **भद्वपदा**, पुब्बभद्वपदा द्वे, उत्तरभद्वपदा द्वे, समूहो चेसं चतुसङ्ख्याति बहुवचनं । रा वुच्चति धनं, तब्बन्तताय **रेवती**, आकारस्से, रेवतो वा इसिभेदो, तस्स अपच्चं **रेवती** ।

६१. द्वयं राहुग्गहे । सो वुच्चति सग्गो, तत्थ भातीति **सोब्भानु** । रहति चन्दादीनं सोभं जहापेतीति **राहु** । तमो, विधुन्तुदो, चन्दादो, सेहिकेयोतिपि राहुस्स नामानि ।

सूर, चन्द, अङ्गारक, बुध, जीव, सुक्क, असित, राहु, केतूति एते सूर्यादयो नवग्गहा नाम ।

मेसादिको द्वादसकोट्टासो रासि नाम । आदिना उसभ, मेथुन, कक्कट, सीह, कज्जा, तुला, विच्छिक, धनु, मकर, कुम्भ, मीने सङ्गण्हाति ।

द्वयं भद्वपदनक्खत्तानं नामं । पोट्टो गो **[पाठो भद्वो गो (क०)]**, तस्सेव पदानि पादा अस्सं **पोट्टपदा** ।

६२-६३. पज्जद्वयेन सूरियस्स नामानि । आ भुसो दिप्पतीति **आदिच्चो**, **प्पस्स च्चो** । लोकानं सूरभावं जनेतीति **सूरियो** । तथा **सूरो** । सतं बहवो रंसयो यस्स **सतरंसि** । दिवा दिवसं करोतीति **दिवाकरो**, दिवसे वा करो आभा यस्स **दिवाकरो**, **दिवासद्वोयं** सब्बकारकवचनो, न तु आधारवचनो एव । विसेसेन रोचते दिप्पतेति **वेरोचनो** । दिनं करोति, कुमुदानं वा दिनं माकुल्यं करोतीति **दिनकरो**, उण्हो रंसि यस्स **उण्हरंसि** । पभं करोतीति **पभङ्करो** ।

अंसुनो माला, सा यत्थ अत्थि **अंसुमाली** । दिनानं पति **दिनपति** । तपतीति **तपनो** । रवन्ति एतेन सत्ता पभावित्ताति

रवि। भानु यस्स अत्थीति **भानुमा**। रंसि यस्स अत्थीति **रंसिमा**। भं आभं करोति, तासं वा आकरो उप्पत्तिट्ठानं **भाकरो**। भाति दिप्पतीति **भानु**। देवेहिपि अच्चते पूजीयतेति **अक्को**। सहस्सं बहवो रंसयो यस्स **सहस्सरंसि**। द्वादसत्ता, पभाकरो, विभाकरो, विकत्तनो [विस्सकम्मना विकत्तितो, कम्मनि यु (चिन्तामणिटीका)], मत्तण्डो, दिवमणि, तरणि, मित्तो, चित्रभानु, विभावसु, गहप्पति, हंसो, सविताइच्चादीनिपि सूरियस्स नामानि।

६४. पज्जेन सूरियादीनं रंसिप्पभानं नामानि। रसन्ति तं सत्ताति **रंसि**। आ भुसो भातीति **आभा**। पकारेन भातीति **पभा**। दिप्पतीति **दित्ति**। रोचते दिप्पतेति **रुचि**। दीध्यति दिप्पतीति **दीधिति**। दिप्पतीति वा **दीधिति**, **पस्स धो**, इकारागमो। मिय्यन्ते खुद्दजन्तवो अनेनेति **मरीचि**, ईचि। असति गच्छति दिसन्तन्ति **अंसु**, उस्सागमो। **मरीचिसहचरणतो दीधित्यादयो** [खलितपाठो (?), सवरसामी तु अङ्गुलि काकलिसारि सरारि तुम्बिअरि सुसि दीमित्यत्तयो थीपुमेसु इच्चाह (चिन्तामणिटीका)] **भानु अंसु** च द्वीसु। **मय** गमनत्थो दण्डको धातु [दण्डकप्पकरणे आगतधातूति अत्थो, निरुत्तिसारमज्जुसाटीकायं २५३.४१३ पिट्ठेसु पस्सितब्बं], **खपच्चयो** ऊकारागमो, अथ वा **मा** माने, **उख** गत्यत्थो दण्डको धातु [दण्डकप्पकरणे आगतधातूति अत्थो, निरुत्तिसारमज्जुसाटीकायं २५३.४१३ पिट्ठेसु पस्सितब्बं], माय मानाय उखतीति **मयूखो** [मापसं गगनं पमाणयं उखति गच्छतीति पिसोदरादि (चिन्तामणिटीका)]। किरति तिमिरं **किरणो**। किरति तिमिरं **करो**।

६५. द्वयं आदिच्चमण्डलोतिख्याते उप्पातादिजाते रंसिमण्डले। सूरियस्स परि समन्ततो धीयते **परिधी**, परि समन्ततो विसतीति **परिवेसो**, सूरियं वा परिवेठयतीति **परिवेसो**। ठस्स **सो**। उपसूरियकं, मण्डलन्ति द्वेपि परिधिनो नामानि।

द्वयं मरीचिकायं। मरीचिसदिसताय **मरीचि**। मिगानं तण्हा पिपासा यस्सं जलाभासत्ता सा **मिगतण्हिका**।

सूरियस्स उदयतो पुब्बे **उट्ठितरंसि** उगतरंसि अरुणो नाम सिया। अरुणवण्णताय अरति गच्छतीति **अरुणो**। सूरसूतो, अनूरु, कस्सपेय्यो, कस्सपि, गरुडागजोतिपि अरुणस्स नामानीति। आकासवण्णना।

६६-६७. चतुक्कं काले। कल्यन्ते सङ्ख्यायन्ते आयुप्पमाणादयो अनेनाति **कालो**, करणं वा कारो, भावे णो, सो एव **कालो**, न हि क्रियाविनिमुत्तो कालो नाम कोचि अत्थि, महाकालस्स पन सस्सतभावतो अतीतादिवोहारो नत्थेवाति अवयवकालानं समूहभावतो सोपि “कालो”ति वुत्तो। सत्तानं जीवितं असति खेपेतीति **अद्धा**, तस्स **धो**, आकारन्तोयं **अद्धा**सद्दो पुमे। पुनप्पुनं एतीति **समयो**। विनासं लातीति **वेला**, वण्णलोपो। दिट्ठो, अनेहोतिपि कालस्सेवनामानि।

खणादयो पन **तब्बिसेसा** तस्स कालस्स विसेसा भेदा। के ते, कित्तकप्पमाणा चेत्याह “**खणो**”इच्चादि। दसहि अच्छराहि अङ्गुलिफोटनेहि लक्खितो कालो खणो नाम, **खणु** हिंसायं, खणोतीति **खणो**, अ। दस खणा लयो नाम **भवे** भवन्ति, एतेन वा वचनेन विकभिसङ्ख्यापेक्खिनोपि वाचका सन्तीति गम्यते। लयति गच्छति, सत्तानं जीवितं लुनन्तो वा अयति गच्छतीति **लयो**। दस लया खणलयो नाम, खणलयानं समूहभावतो। ते दस खणलया मुहुत्तो नाम **सिया** सियुं वा, अयमनित्थी। **हुच्छ** कोटिल्ये, कुटिलयति रत्तिदिवसे सुभासुभदस्सनतोति **मुहुत्तो**, तो, धातुयादिम्हि **मुकारागमो**, **च्छलोपो** च। ते दस मुहुत्ता खणमुहुत्तो नाम।

तिकं दिने। दिब्बन्ति कीळन्त्यस्मिं **दिवसो**, सो। न जहाति पच्चागमनं **अहं**। आददाति निब्बापारन्ति **दिनं**, इनो, आलोपो च, दिब्बति वा एत्थाति **दिनं**, वस्स **नो**। घसरो [घसति अन्धकारं रो (चिन्तामणिटीका)], वासरोतिपि दिनस्स

नामानि ।

६८. कल्लन्तं पच्चूसे । पभात्यस्मिं लोकोति **पभातं** । तथा **विभातं** । उस रुजायं, पच्चूसति विनासेति तिमिरन्ति **पच्चूसो** । कल्यन्ते सङ्ख्यायन्ते अनेन सङ्ख्यादयोति **कल्लं** । अहोमुखं, ऊसोतिपि पच्चूसस्स नामानि ।

द्वयं पदोसे । दोसाय रत्तिया आरम्भो **अभिदोसो** । दोसाय रत्तिया पारम्भो **पदोसो** । अभिधानतो **पासद्वस्स** पुब्बनिपातो, अप्पधानरस्सो च, अथ वा अभिदुस्सन्ति पदुस्सन्ति च यत्थ सब्बकम्मानि अभिदोसो पदोसो च ।

तिकं सायन्हे । सायति दिनं अवसायतीति **सायो**, सायन्तो वा दिनन्तं करोन्तो अयतीति **सायो**, पुन्नपुंसके । सम्माझायन्ति तं **सज्झा**, (“ब्रह्मनो तनु पिता लोकस्स जनेत्ती”ति हि आगमो निकायन्तरिकानं ।) **[() एत्थन्तरे पाठो अधिको विय दिस्सति]** दिनानं अच्चयो अतिक्कमो, अवसानं वा **दिनच्चयो** । दिनन्तोतिपि तस्सेव नामं ।

पुब्बण्हापरण्हमज्झन्हवसेन तिविधा सज्झा **[अमर ४.३]** । पुब्बज्च तं अहज्चाति **पुब्बण्हं** । अपरज्च तं मज्झज्च तं अहज्चेति **अपरण्हं मज्झन्हं** । सब्बत्रावयवे समुदायोपचारतो अहस्सेकदेसे **अहसद्वो**ति कम्मधारयो, तासं तिस्सन्नं सज्झानं समाहारोति सज्झमित्युच्यते । समाहरणं समाहारो, एकीभावो, सो च भिन्नकालानं न भवतीति बुद्धिया समकालगगणतो एककालत्ता तस्मिं अभिधेय्ये दिगुसमासो, तथा हि समाहारो समूहो तंसम्बन्धे छट्टियायेव भवितव्वन्ति चिन्तेन्तो आचरियो न अज्जपदत्थसमासो अयन्ति **आकारस्साप्पधाने** रस्सत्तन्ति सज्झं । समाहारो भावो तस्सेकत्ता एकवचनं, कम्मवचने तु समाहारे तिस्सो सज्झा समाहटाति पठमन्तानं समासे सपदत्थपाधान्या बहुवचनं, रस्साभावो च ।

६९. पञ्चकं रत्तियं । निसति तनुं करोति सब्बव्यापारं **निसा** । रज्जन्ति रागिनो अत्र **रजनी**, यु, ई । राति गण्हाति अब्यापारन्ति **रत्ति**, ति, रज्जन्ति वा एत्थ **रत्ति** । पठममज्झिमपच्छिमयामवसेन तयो यामा पहारा यस्सा **तियामा** । संवुणोति दिनं **संवरी** । निसीथिनी, खण्णा, खपा, विभावरी, तमस्सिनी, यामिनी, तमीइच्चादीनिपि रत्तिया नामानि ।

चन्दिकायुत्ता चन्दप्पभाय युत्ता रत्ति जुण्हा नाम, जुण्हायोगतो **जुण्हा** । तमो उस्सन्नो यस्सं सा **तमुस्सन्ना** रत्ति **तिमिसिका** नाम, तिमिसं उस्सन्नं एत्थाति **तिमिसिका**, उपधाय इत्तज्च ।

७०. तिकं अड्डरत्तियं । मज्झिमारत्ति कम्मभूता “निसीथो, अड्डरत्तो, महानिसा”ति च वुच्चति । निस्सते सयते अस्मिं **निसीथो** । अड्डज्च तं रत्ति चाति **अड्डरत्तो**, रत्तेकदेसे **रत्तिसद्वो**, रत्तिया अड्डन्ति वा **अड्डरत्तो** । महती च सा निसा चाति **महानिसा** ।

चतुक्कं अन्धकारे । अन्धं हतं दिट्ठसत्तिकं लोकं करोतीति **अन्धकारो** । तमतीति **तमो**, अथ वा तमन्ति आकङ्खन्ति रत्तिं लोका एत्थ **तमो**, **तमु** आकङ्खायं, **तमसद्वो** अनित्थी, तंसहचरणतो अन्धकारोपि । तिमिसं इसो, अथ वा **तिमु** तेमने, तिमन्ति एत्थ रागेनाति **तिमिसं** । **तिमिरं**, पुब्बेव **इरपच्चयो** ।

७१. चतुदसन्नं रत्तीनं पूरणी चतुदसीसङ्घातो काळपक्खो च एकघनो वनसण्डो च मेघपटलज्च अड्डरत्ति च एतेहि चतूहि समन्नागतो तमो चतुरङ्गतमं नाम ।

७२. अन्धज्च तं तमज्चाति **अन्धतमं**, यं लोकं अन्धकारं करोति । अयं **अन्धतमसद्वो घनतमे** बाळहतमे वत्तति ।

द्वयं पहारे । पहारीयते भेरियादि अत्राति **पहारो**, पुमे सञ्जायं अपचचयो । **या** पापुणे मो, उपयमेति वा अहो रत्ति चानेन **यामो**, **यमितो णो** । पहारो एव यामो इति सञ्जितो **यामसञ्जितो** ।

दुतिया तिथि पाटिपदो नाम । पटिपज्जते चन्दो खयं, उदयं वा यस्सं **पाटिपदो** । ततियादी तिथियेव, न पाटिपदो । तनोतीति **तिथि**, अथ वा **ता** पालने इति । **तिथिसद्वो द्वीसु** ।

७३. द्वयं पन्नरसियं, पन्नरसन्नं तिथीनं पूरणी **पन्नरसी**, **पण्णरसी**तिपि पाठो अत्थि । द्वयं पुण्णमायं तिथियं । मिय्यते तिथीनं खयो वुट्ठि चानेन मासो, चन्दो, पुण्णो च सो मासो चाति पुण्णमासो, तस्सायं तिथि, पुण्णमासो यस्समत्थीति वा **पुण्णमासी** । पुण्णो मा चन्दो यत्थ, पुण्णमस्सायं वा तिथि **पुण्णमा**, “पुण्णिमा”ति पाठे पन सति चन्दस्स पुण्णभावो पुण्णो, तेन निब्बत्ता भावपचचयन्ता तेन निब्बत्ते इमो दिस्सति, लोकासयत्ता लिङ्गस्स इत्थिलिङ्गत्तं, सा पुण्णमा एककलाहीने चन्दे सति अनुमति नाम, अनुमज्जन्ते अनुगच्छन्ते देवतापितृहि सह यस्सं सा **अनुमति** । पुण्णे पन चन्दे सा पुण्णमा राका नाम, राति दस्सनावकासं **राका**, को **[कलाहीने सांनुमति पुण्णे राका निसाकरे (अमर ४.८)]** ।

अपरा काळपक्खसम्भूतापन्नरसी पन अमावसी, अमावासीतिपि उच्चते । अमा सह वसन्ति रविचन्दा यस्सं **अमावसी**, **अमावासी** च दीघं कत्वा, **अमासद्वो** सहत्थो अब्बयं । दस्सो **[दस्सला (क०), दिस्सन्ते रविचन्दा अत्र, “गणकेही”ति घ (चिन्तामणिटीका)]**, सूरियिन्दुसङ्गमोति तस्सायेव नामानि ।

७४. सट्ठिघटिकाहि लक्खितो कालो अहोरत्तो नाम । घटेन्ति अहोरत्तियोति **घटिका** । अहो च रत्ति च **अहोरत्तो**, पुमे । अदिगुत्तेपि अहोरत्तन्ति नपुंसकेपि । ते पञ्चदस अहोरत्ता पक्खो नाम । पचन्ति परिणमन्ति भूतान्यनेनेति **पक्खो** । पुब्बापरभूता ते च पक्खा यथाक्कमं **सुक्ककाळा** सुक्कपक्खकाळपक्खा नाम । **जोतिसत्थक्कमेन** सुक्कपक्खो पुब्बसञ्जितो, कण्हपक्खो अपरसञ्जितो । ततो एव मासविसेसे लोके सकपरपक्खोति **[लोकेष्यपरपक्खोति (क०)]** रूळही । **सुच** सोके, **सुक्को**, सोचन्ति एत्थ अन्धकाराभिलासिनोति कत्वा, सूचेति पकासेतीति वा **सुक्को** । किरति सुक्कन्ति कारो, णो, सोव **काळो**, केन वा जोतिना अरति एत्थ कारो, सोव **काळो** । ते **दुवे** सुक्ककाळपक्खा समुदिता **मासो** नाम । **मसि** परिमाणे, कम्मणिणो ।

७५-७६. साद्धपज्जेन द्वादसमासानं नामानि । चित्ताय परिपुण्णेन्दुयुत्ताय युत्तो, उपलक्खितो वा मासो **चित्तो**, संयोगन्तत्ता न वुद्धि, एवं सब्बत्र । परिपुण्णेन्दुयुत्ततंतंनक्खत्तनामवसेन द्वादसन्नं मासानं नामानि वेदितब्बानि । चित्तमासादयो फग्गुनमासपरियन्ता द्वादस कोट्टासा कमेन मासाति जेय्या । पसत्थतमत्ता जेट्ठा, तंयोगा **जेट्ठो** । असत्थो रवि अत्रेति **आसाळ्हो** । यस्स **ळो**, सवन्त्यस्मिं **सावणो**, यु । फलन्त्यत्र **फग्गुनो**, यु, लस्स **गो**, अस्स **उ** । कत्तिकमासो पच्छिमकत्तिको नाम । अस्सयुजमासो पुब्बकत्तिको नाम ।

७७. द्वयं सावणमासे । अन्तोवीथितो बहि निक्खमति सूरियो एत्थ, अधिकरणे अनीयो । द्वयं चित्तमासे । नानापुप्फफलविचित्ताय लोकानं रम्मं करोति, रमन्ति वा एत्थाति **रम्मको** ।

७८. **कत्तिककाळपक्खतो** पच्छिमकत्तिकतो पट्टाय चतुरो चतुरो मासा **कमा** कमतो हेमन्तगिम्हानवस्सानसञ्जिता उतुयो नाम होन्ति । हिमानि एत्थ सन्ति हेमो, सो एव **हेमन्तो**, “सुत्तन्तो वनन्तो”ति यथा, हिनोति वा हानिं गच्छति सब्बमेत्थाति **हेमन्तो**, अन्तपचचयो, **मागमो** च । गिरति पीळयतीति **गिम्हानो**, मानो, **रस्स हो**, वण्णविपरिययो च । वस्सति

एत्थ वस्सानोयु। उतुयो द्वीसूति पच्चासत्या उतुसदो एव द्वीसु, न हेमन्तादयो, अमरकोसे पन उतुसदो पुमे वुत्तो
[अमर ४.२०]।

७९. अज्जथापि उतुभेदं दस्सेतुं अरियसामज्जमाह “हेमन्तो” इच्चादि। वा अथ वा वुत्तानुसारेण उतुत्तयपभेदे वुत्तवचनस्सानुसारेण। इदं पन “कत्तिककाळपक्खतो”ति वचनं सन्धाय वुत्तं, तस्मा कत्तिककाळपक्खतो पभुति द्वे द्वे मासा कमा कमतो हेमन्तो, सिसिरो, वसन्तो, गिम्हो, वस्सानो, सरदो उतूति छ उतू भवन्ति, पुनप्पुनं एतीति कत्वा, तु, इस्स उ। सिसिरं सीतलं, तंयोगा सिसिरं, वाविधानतो न वुद्धि, मकारो पदसन्धिकरो। वस कन्तियं। वसीयतेति वसन्तो। पुप्फधनुत्ता [पुप्फवन्तत्ता (क०)] वा वसति कामो एत्थ वसन्तो। सरति पीळयति अस्मिन्ति सरदो, तस्स दो। सा सुनखा रमन्ति एत्थाति वा सरदो, मस्स दो।

८०-८१. तिकं गिम्हे। उसति दहतीति उण्हो, ण्हो, सलोपो च। निदहन्ते यस्मिन्ति निदाधो, हस्स धो। गिरति पीळयतीति गिम्हो, मो, रस्स हो, वण्णविपरिययो च। तिकं वस्सानोतुम्हि। वस्सति पवस्सति एत्थाति वस्सो, वस्सानो, पावुसो च। अस्स उ, संयोगलोपो च।

वस्सानादिकेहि तीहि उतूहि दक्खिणायनं सूरियस्स दक्खिणदिसागमनं भवति, अज्जेहि तीहि सिसिरवसन्तगिम्हेहि उत्तरायनं उत्तरदिसागमनं भवति। इ गतियं, भावे यु, अयनं। पुस्ससङ्कन्तिमारब्भ आसाळ्हं याव आदिच्चस्स उत्तरा गति उत्तरायनं। आसाळ्हसङ्कन्तिमारब्भ पुस्सं याव दक्खिणा गति दक्खिणायनं। वस्सोयनद्वयन्ति इदं अयनद्वयं सम्पिण्डितं वस्सो नाम। वस्सन्ति एत्थाति वस्सो, वस्सकालेन वा उपलक्खितो वस्सो, “चित्तो, चक्खुदसक”न्ति यथा।

पज्जद्धं वस्से। संवसति एत्थ संवच्छरो, छरो, सस्स चो, “वच्छरो”तिपि तस्सेव नामं। नत्थि इत्थिलिङ्गत्तमेतेसु अनित्थी। पच्चासत्या सरदोपि तंपच्चासत्या हायनोपि। सरदकालेन लक्खितो सरदो, यथा “सोतदसकं, वेसाखो”ति। जहाति भावेति हायनो, पदत्थे वा जहन्तो अयतीति हायनो। समयति विकलयति भावेति समा, सम वेकल्ये। “समा वस्से थीलिङ्गो तु, समं सब्बसमानेसू”ति रुद्धो।

सब्बसत्तानं सब्बपारिसदत्ता [सब्बपटिपदत्ता (क०)] सब्बवोहारकुसलत्थं कालाधिकारत्ता परसमये कथितं देवानं वस्सप्पमाणम्पि इधाहरित्वा दीपेतब्बं। तथा हि मनुस्सानं मासेन पितूनं अहोरत्तो, एवं मनुस्सानं वस्सेन देवानं अहोरत्तो, तत्रोत्तरायनं देवानं दिनं, रत्ति पन दक्खिणायनं, देवतानं सट्ठ्याधिकाहोरत्तिसत्तयेन वस्सेन द्वादसवस्ससहस्सानि देवानं युगं। तेन वुत्तं —

“एसा द्वादससहस्सी, युगाख्या परिकित्तिता।

एतं सहस्सगुणितं, अहो ब्रह्ममुदाहट”न्ति [“वेददीपकगन्थे”ति निस्सये] ॥

तज्ज नरानं चतुयुगं दिब्बसहस्सद्वयेन ब्रह्मनो द्वे दिवेति। कत, तेता, द्वापर, कलिवसेन चतुयुगं। तत्र कतयुगस्स मनुस्ससङ्ख्याय पमाणं अट्ठवीसतिसहस्साधिकानि सत्तरसवस्सलक्खानि, तेताय छन्नवुतिसहस्साधिकानि द्वादसवस्सलक्खानि, द्वापरस्स चतुसट्ठिसहस्साधिकानि अट्ठवस्सलक्खानि, कलिस्स बात्तिससहस्साधिकानि चत्तारि वस्सलक्खानि। वुत्तज्ज —

“सुज्जं सुज्जं खं नागा, करमुनिससिनो ।
मानमादो युगस्स, तेताय खंखंसुज्जं ॥

रसनवसूरिया, वस्ससङ्ख्या पसिद्धा ।
सुज्जं सुज्जं खं वेदा, रसभुजगमिति ॥

द्वापरे वस्ससङ्ख्या, सुज्जाकासंखंनेत्त- ।
गुणजलनिधयो, वस्ससङ्ख्या कलिस्से”ति ॥

पिण्डो चेस वीसतिवस्ससहस्साधिकानि तेचत्तालीसवस्सलक्खानि । वुत्तञ्च “खाकाससुज्जम्बरदन्तसागरा
चतुयुगानं परिमाणसङ्गहो”ति । ब्रह्मनो अहोरत्तेन नरानं द्वे कप्पा ।

तत्र अट्ट नागा, द्वे करा, सत्त मुनयो, एको ससी, छ रसा, द्वादस सूरिया, चत्तारो वेदा जलनिधयो च । द्वे नेत्तानि, तयो
गुणा, बात्तिस दन्ता, सङ्ख्याय पसिद्धेहेतेहि सङ्ख्या गहेतब्बा । **खाकासम्बर**सद्वा सुज्जपरियाया । सुज्जञ्च गणिते बिन्दुना
सङ्गहितं । सब्बञ्चेतं पटियुगं पटिलोमेन पत्थारये । तत्र कतयुगस्स पत्थारो यथा — १७२८००० । तेताय यथा —
१२९६००० । द्वापरस्स यथा — ८६४००० । कलिस्स यथा — ४३२००० । चतुयुगपिण्डस्स च यथा — ४३२०००० । युगानं
पटिपत्थारञ्च पिण्डस्स च यथाक्कमं अन्तिमं बिन्दुमादाय पटिलोमेन गणये । तं यथा —

“एकं दस सतञ्चेव, सहस्समयुतं तथा ।
लक्खञ्च नियुतञ्चेव, कमा दसगुणोत्तर”न्ति ॥

तत्र दससहस्सानि अयुतं । दसलक्खानि नियुतं । तञ्च कलिद्वापरेसु नत्थीति लक्खपरियन्तमेव तत्र गणये, तदेवं
युगानं, तंपिण्डस्स च अङ्गतो पुब्बवुत्ता वस्ससङ्ख्या सज्जाता भवतीति ।

तत्र ब्रह्मनो दिनं नरानं उदयकप्पो, रत्ति पन खयकप्पो । एकस्मिञ्च ब्रह्मदिने मनुसज्जिता चतुदस ब्रह्मसुता भवन्ति ।
तत्रेकस्स मन्वन्तरस्स एकसत्ततिदिब्बयुगानि पमाणं, तञ्च मानुसं चतुदसभि उत्तरं **[चतुरासीतिउत्तरं (?)]** युगसतद्वयं ।
तदेवं चतुदसभि मन्वन्तरेहि चतुनवुत्तुत्तरानि नवदिब्बयुगसतानि भवन्ति । मानुसं तु चतुवीसतियुगसहस्सचतुक्कं । एसञ्च
[छसत्तत्याधिकनवतिसयुगसतं (?)] मन्वन्तरानं अट्टवीससहस्साधिकसत्तरसमानुसवस्सलक्खसङ्ख्या वा
कतयुगप्पमाणका पञ्च सन्धयो भवन्ति । तेन वुत्तं **सूरियसिद्धन्ते [१.१८-१९]** —

“युगानं सत्तति सेका, मन्वन्तरमिहोच्चते ।
कतस्स सङ्ख्या तस्सन्ते, सन्धि वुत्तो जलप्लवो ॥

ससन्धयो ते मनवो, कप्पे जेय्या चतुदस ।
कतप्पमाणा कप्पादो, सन्धी पञ्चदसट्ठिता”ति ॥

कतयुगस्स च पादेन कलिनो पमाणं, पादद्वयेन द्वापरस्स, पादत्तयेन तेताय । चतुयुगञ्चेतं चक्कमिव भमतीति
पञ्चदसहि सन्धीहि नरानं युगानि चतुवीसति भवन्ति । देवानं तु युगचक्कं । एतानि च ससन्धिचतुदसमन्वन्तरान्येकतोपि

पिण्डितानि देवानं युगसहस्सं भवति, नरानं चतुयुगसहस्सं, तच्च ब्रह्मनुो दिनमेकं । अज्जो मनु अस्मिं मन्वन्तरं, ब्रह्मसुता एव मनवो ।

८२. पञ्चकं खयकप्पे । कप्पते जगती विनस्सतेति कप्पो । खयन्ति एत्थ खयो । कप्पो च खयो चाति कप्पक्खया । संवत्तते उपरमते, विनस्सते वा जगती अस्मिन्ति संवट्ठो । चतुयुगानमन्ते जातो युगन्तो । पलीयते खीयते यत्थ लोकोति पलयो, पुमे, सज्जायं णो । केचि पनेत्थ “कप्पक्खयो तू”ति पाठं वत्वा द्विन्नमेकाभिधानत्तं कप्पेन्ति, तं अमरकोसेन च तट्ठीकाय च न समेति । वुत्तहि तत्थ “संवट्ठो, पलयो, कप्पो, खयो, कप्पन्तमिच्चपी”ति [अमर ४.२२] च “पञ्चकं खयकप्पे”ति च ।

द्वयं काळकण्णिं । निन्दितब्बत्ता न लक्खीयतेति अलक्खी । अत्तनो निस्सयं काळवण्णसदिसं करोति अप्पकासकत्ताति काळकण्णी, करतो णो, रस्स णो, ई च । द्वयं सिरियं । पसंसितब्बत्ता लक्खीयतेति लक्खी । कतपुज्जेहि सेवीयते, ते वा सेवतीति सिरि, रो, ई च ।

८३. द्वयं दानवानं मातरि । दा अवखण्डने, दायतीति दनु । द्वयं देवानं मातरि । दितीति असुरानमेव वेमातिका माता, तस्सा पटिपक्खभावेन अदिति ।

८४. आगुन्तं पापे । पान्ति रक्खन्ति अत्तानमस्माति पापं, पकारवण्णागमो, दुग्गतिं पापनतो वा पापं । किल्यते सिथिली करिय्यते येनेति किब्बिसं, लस्स वो, इसो च, करोति अनिट्ठफलन्ति वा किब्बिसं, इब्बिसो । विरूपेण गच्छतीति वेरं । न हन्ति धज्जन्ति अघं, हनस्स घो, साधूहि अगन्तब्बत्ता वा अघं, हन गतियं । कुच्छितं चरितं दुच्चरितं । दु निन्दितं करणमस्स दुक्कटं । न पुनातीति अपुज्जं । कुसलानं पटिपक्खं अकुसलं । कं सुखं हनतीति कण्हं, वण्णविपरिययो । कल्यते अनेन कलुसं, उसो, कं वा सुखं लुनन्तो सेतीति कलुसं । दु निन्दितं इतं गमनमस्स दुरितं । अगन्तब्बं गच्छति एतेनाति आगु, आ पीळयं गच्छतीति वा आगु, “आ तु कोधमुदाट्ठीसू”ति हि एकक्खरकोसे वुत्तं ।

८५-८६. छक्कं धम्मो । कुच्छितेनाकारेण सन्ताने सेन्तीति कुसा, रागादयो, ते लुनाति छिन्दतीति कुसलं । सुखं करोति, सोभनं वा करणमस्स सुकतं । सुखं करोतीति सुक्कं । पुनातीति पुज्जं । धरति सब्बन्ति धम्मं । अपरे पनिदं “पुज्जधम्म”मित्येकपदं वदन्ति, तं अमरकोसेन [अमर ४.२४] विरुज्जनतो न गहेतब्बं । सुन्दरं चरणमस्स सुचरितं ।

तिकं दिट्ठधम्मिके । दिट्ठधम्मो नाम पच्चक्खो अत्तभावो, तत्थ निब्बत्तं दिट्ठधम्मिकं । इहलोके जातं इहलोकिकं । सन्दिट्ठे पच्चक्खे अत्तभावे जातं सन्दिट्ठिकं । द्वयं सम्परायिके । तं वचनत्थतो सुविज्जेय्यं ।

द्वयं तक्काले । तस्मिंयेव काले जातं, नासन्नकालादीसूति तक्कालं । तदा तस्मिंयेव काले जातं तदात्वं, त्वं, तदात्तन्तिपि पाठो । द्वयं आयतिकाले । उत्तरकालो पच्छिमो कालो । आगमिस्सतीति आयति, आपुब्बो इ गतिम्हि । एत्थ च यं इमस्मिं अत्तभावे दूरमासन्नं वा, तं दिट्ठधम्मिकं । यं पन इमस्मिं अत्तभावे वा सम्पराये वा दूरतरं, तं आयति ।

८७-८८. पमोदन्तं पामोज्जे । हसति येनाति हासो । अत्ता मनो यस्स अत्तमनो । दुट्ठस्स हि मनो अत्ता नाम न होति, तस्स भावो अत्तमनता, पामोज्जं । पीणेति तप्पेतीति पीति । विन्दति सुखं एतायाति वित्ति । तुस्सन्ति एतायाति तुट्ठि, तंसहचरणतो वित्ति, तंसहचरणतो पीति च नारियं, अत्तमनता पन निद्वेसतो रूपभेदो । आ भुसो नन्दयतीति आनन्दो ।

मुद हासे, पमुदो, आमोदोपि। सन्तुस्सनं सन्तोसो। नन्दनं नन्दि। सम्मदो सम्मदापि [सम्मदो, सम्मदोपि (?)], उकारस्स अ। पमोदितस्स पुग्गलस्स, चित्तस्स वा भावो पामोज्जं।

तिकं सुखे। सुट्ठु खणतीति सुखं, क्वि। सादीयति अस्सादीयतीति सातं। फस्सति सिनेहतीति फासु, फुसति वा बाधति दुक्खन्ति फासु। सत्तकं कल्याणे। भदि कल्याणे, भद्वतीति भदं। पसत्थतरत्ता सेय्यो। सोभतीति सोभं। खी खये, खेपेति असुखं खेमं, मो। कल्यं निरोगं अणति गच्छति, कल्यं वा हितं अणयति पापयतीति कल्याणं, कम्मनि णो [कम्मनि उपपदे णपच्चयोति अधिप्पायो]। मङ्ग गत्यत्थो, मङ्गति धज्जं मङ्गलं, अलो। समेति दुक्खन्ति सिवं, वो।

८९. छक्कं दुक्खे। दुक्करं खमनमेत्थ दुक्खं। कस गमने, कसति अपुज्जन्ति कसिरं, इरो, कुच्छितेनाकारेण सेतीति वा कसिरं। किर विक्खिपने, किरति सुखन्ति किच्छं, कता वा पुज्जकरणिच्छा येनाति किच्छं, “दुक्खूपनिसा सद्धा”ति हि वुत्तं। नत्थि अधिगमनत्थं ईहा एत्थाति नीघो, हस्स घो, अथ वा निहन्त्यपुज्जं हिंसति गच्छतीति वा नीघो, पुज्जं वा न हन्ति न गच्छतीति नीघो। विरूपमसति येनाति व्यसनं, विसिट्ठं वा असति खेपेतीति व्यसनं। न हन्ति धज्जन्ति अघं। एते पापादयो गुणे यथावुत्तलिङ्गा। पापपुज्जानि सुखादि च आकिच्छं किच्छन्तं गुणयोगतो दब्बे विसेस्ये वत्तमानानि तीसु। यथा —

पापा उत्तुमती कज्जा, पापो राजाप्यरक्खको।
पापं व्याधकुलं हिंसं, पापो विप्पो च सेवको।
पुज्जं तित्थमिदं पुज्जा, नदी पुज्जो’यं मस्समो॥

सुखं कामिकुलं दब्बं [सब्बं (?)], सुखो वासो सहा’म्बया [सहान्वयो (क०)]।
सुखा युवति’रिच्छन्ती, सुखा वे मघवग्गहा [सुखा युवतिका गहा (क०)]॥

यदा तु सकत्थप्पधानं सुखादिकमेव विसेस्यत्तेन वत्तुमिच्छते, न तु दब्बं (पुब्बमिव विसेसनं,) [() चिन्तामणिटीकायं न दिस्सति] तदा रूपभेदोत्तमेव लिङ्गं। यथा —

“दालिद्वेपि [वलित्तेपि (क०)] धनित्तेपि, वसो परिजनो सुखं।
सुखं सज्जनवासो च, सुखं सन्ति अनुत्तरा’ति॥

ननु “दुक्कटोयं व्यापारो, सुकतं कम्मं, कलुसोयं मे व्यापारो”ति अज्जेसम्पि तीसु वुत्ति अत्थेवेति किं पापपुज्जानमेव गहणं भवतीति? वुच्चते — “दुट्ठु कतो दुक्कटो, सुट्ठु कतं सुकत”मिच्चेवं क्रियानिबन्धनापि तीसु वुत्ति सम्भवति, नावस्सं गुणनिबन्धना एव। कलुसस्सपि यदा सिट्ठपयोगेसु विसेस्यवुत्ति तिलिङ्गता उपलब्धते, तदा पापगहणं मत्थप्पधानं व्याख्यातब्बं।

९०. पञ्चकं सुभासुभकम्ममत्ते। इट्ठानिट्ठविपाकभागो यत्थ अत्थीति भाग्यं। सुभासुभफलं नेतीति नियति,ति। सुभासुभफलं भाजेतीति भागो। इट्ठानिट्ठविभागभागोधीयति एत्थाति भागधेय्यं। सुभासुभफलं विदधातीति विधि। अयो, सुभावहो, देवं, दिट्ठंइच्चादीनिपि सुभासुभकम्ममत्तस्स नामानि। पञ्चकं जातियं। उप्पज्जनं उप्पत्ति, निप्पज्जनं निब्बत्ति, पद गतियं, निपुब्बो,ति, पस्स बो। जननं जाति। जनीयते जननं। उद्धं भवनं उद्भवो।

११. पज्जं हेतुम्हि । अत्तनो फलं निमिनातीति **निमित्तं**, मा परिमाणे, निपुब्बो । करोति फलन्ति **कारणं** । तिष्ठति फलमेत्याति **ठानं** । पज्जति निपज्जति फलमेतेनाति **पदं**, विसेसेन जायतेति **बीजं**, रस्सस्स दीघता । निस्सेसेन अत्तनो फलं बन्धति पवत्तेतीति **निबन्धनं** । निदीयते निच्छीयते अनेनेति **निदानं**, यु, निददाति फलन्ति वा **निदानं** । पभवति फलमेतस्माति **पभवो**, हिनोति गच्छति परिणमति कारियरूपतन्ति **हेतु**, तु, हिनोति वा पतिट्ठाति फलमेत्याति **हेतु**, हि पतिट्ठायं । सम्भवति येन फलन्ति **सम्भवो** । सिनोति फलं बन्धतीति **सेतु** । पटिच्च फलमेतस्मा एतीति **पच्चयो** ।

१२. यं कारणं **समासन्नं** आसन्नतरं फलेन, तं पदद्वानन्ति मतं । पदानं हेतूनं ठानं **पदद्वानं**, यथा “राजराजा”ति । तिविधं कारणं उपादानकारणं सहकारीकारणं कारणकारणन्ति । यथा बीजं अङ्कुरस्स उपादानकारणसङ्घातं पदद्वानं, भूमिजलादि सहकारीकारणं, “कम्मस्स **[कम्मस्स (?)]** कारणं जरो, तस्स कारणं कफो”ति कफो कारणकारणं कम्मस्स **[कम्मस्स (?)]** ।

तिकं सरीराधिपतिदेवे । जीवन्ति सत्ता येनाति **जीवो** । पूरेति निस्सयस्साभिलासन्ति **पुरिसो**, इसो । अतन्ति सततं गच्छन्ति सत्ता येनाति **अत्ता** । द्वयं सत्तरजोतमोसाम्यावत्थायं । पधीयन्ते पलीयन्ते अत्र गुणा सत्तरजोतमो रूपाति **पधानं**, यु । पकरोति पुरिसोपभोगत्थं सद्वादिकारियन्ति **पकति**, ति । मोहरागदोसानं यथासङ्ख्यं सत्तरजोतमानीति सज्जा । सतो भावो **सत्तं**, ठितिपरता । रज्जन्त्यत्राति **रजो**, सट्ठिपरता । तमन्त्यत्राति **तमो**, पलयपरता ।

१३. पज्जेन पाणिनो नामानि । पणन्ति जीवन्ति सत्ता येनाति **पाणो**, सो यस्सत्थि, सो **पाणो** । सरीरसङ्घातो कायो यस्सत्थि, सो **सरीरी** । कम्मेन भवतीति **भूतं**, नपुंसके, पुमेवाति **वासद्वत्थो** । रूपादीसु सज्जतीति **सत्तो**, निच्छन्दरागापि रूळ्हिया सत्ताति वुच्चन्ति । देहो कायो यस्सत्थीति **देही** । पूरेतीति पूति, पूतिसङ्घातं आहारं गिलति अदतीति **पुग्गलो**, तिस्स लोपो, सत्तानं आयुं पूरेन्तो गच्छतीति पुग्गो, तं लाति भक्खतीति **पुग्गलो** । जीवन्ति येनाति जीवं, तमस्सत्थीति **जीवो** । यथावुत्तत्थो पाणो यस्सत्थीति **पाणी** । पकारेन जातत्ता **पजा** । जायतीति **जन्तु**, तु । कुसलाकुसलं जनेतीति **जनो** । लुज्जतीति **लोको**, लुज विनासे, जस्स **को** । यथा पुरिमका सत्ता जातिजरामरणं गच्छन्ति, तथा अयम्पि गच्छतीति **तथागतो** ।

१४. रूपादयो छ चक्खादिगद्दा धम्मा “गोचरा”ति “आलम्बा”ति “विसया”ति “आरम्मणानी”ति “आलम्बणानी”ति च वुच्चन्ते । रूपयति पकासेति अत्तनो सभावन्ति **रूपं** । सप्पति उच्चारियतीति **सद्दो**, सप्प गतियं वा, सप्पते जायते येनेति **सद्दो** । गन्ध अद्दने, अद्दनं हिंसनं, याचनञ्च, हिंसते अभिलसीयते वा **गन्धो**, गन्धेति वा अत्तनो वत्थुं सूचेति पकासेति “इदमेत्थ अत्थी”ति पेसुज्जं करोन्तो विय होतीति **गन्धो** । रसन्ति तं सत्ता अस्सादेन्तीति **रसो** । फुसीयतीति **फस्सो** । गावो इन्द्रियानि चरन्त्येतेसु **गोचरा** । चित्तचेतसिकेहि आलम्बीयन्तेति **आलम्बा** । सि बन्धने विपुब्बो, विसिनोन्ति विबन्धन्ति इन्द्रियानीति **विसया** । आगन्त्वा चित्तचेतसिका रमन्ति एत्थाति **आरम्मणानि**, यु । एते **इन्द्रियत्थातिप्युच्चन्ते**, इन्द्रियेहि अत्थ्यन्ते अभिलसीयन्तेति कत्वा ।

१५. पज्जद्धं सुक्के । **सुच** सोके, सोचन्ति एतेन तदत्थिकाति **सुक्को**, अ । गु सद्दे, गुयते कित्तीयतेति **गोरो**, रो । सि सेवायं, सेवीयतेति **सितो**, सिनोति वा बन्धति चित्तन्ति **सितो** । अवदायति सब्बवण्णेति **ओदातो** । दा अवखण्डने अवपुब्बो । धावति सुज्झत्यनेनेति **धवलो**, अलो । **सित** वण्णे, णो, **सेतो** । पडि गतियं, पण्डति पकासेतीति **पण्डरो**, अरो । सुचि, विसदो, अज्जुनोतिपि सुक्कनामानि ।

छक्कं रत्ते । **सोण** वण्णे, णो, रत्तुप्पलवण्णो, **रुह** जनने, इतो, लत्ते **लोहितो** । रज्जन्त्यनेनेति रत्तो, रज्ज रङ्गे । तम्बो उदुम्बरसङ्घातो लोहविसेसो, तब्बण्णताय **तम्बो** । मज्जेद्वा नाम रत्तवल्लि, याय हत्थिदन्तादिविकतियो रत्ता भवन्ति, तब्बण्णताय **मज्जेद्दो** । **रोहितो** लोहितसमो, अलत्तमेव विसेसो ।

१६. **सामलन्तं** कण्हे । **नील** वण्णे, अ । कस्सतेति **कण्हो**, **कस** विलेखने, ण्हो । न सितो **असितो** । वण्णेषु एककोट्टासभावेन कल्यतेति कालो, सो एव **काळो** । **मच**, **मचि** कक्कने, कक्कनं पिसनं, सेतादिकं मचतीति **मेचको**, ण्वु, अस्सेत्तं । **सा** तनुकरणे, सायति तनुकरीयति पटिपक्खवण्णेहीति **सामो** । **सामलो** सामसदिसो, **मलपच्चयोव** विसेसो ।

पण्डुसद्दो सितपीते उत्तो, सितपीतसम्मिस्सितवण्णे **पण्डु**सद्दो वुत्तोत्यत्थो । वुत्तञ्च “सितपीतसमायुत्तो, पण्डुवण्णो पक्कित्तो”ति [चिन्तामणिटीका ५.१३] । पण्डति एकगणनं गच्छतीति **पण्डु**, **पडि** गतियं, उ । हरिणो, पण्डुरोतिपि पण्डुवण्णनामानि । **ईसंपण्डु** अब्यत्तपण्डुवण्णो **धूसरो** नाम, यथा धूलिवण्णो । **धूस** कन्तिकरणे, चुरादि, अरो ।

१७. **किञ्चिरत्तो** अब्यत्तरत्तवण्णो **अरुणो** नाम, यथा मच्छस्स चक्खु [यथा मदमत्तस्स चक्खुरागो (चिन्तामणिटीका ५.१५)], सूरियादो तरुणो वुत्तो ।

सेतलोहितो सेतरत्तमिस्सो वण्णो पाटलो नाम, यथा पाटलकुसुमं । पाटयतेति **पाटलो**, अलो, **पट** विभाजने ।

द्विकं पीते । **पा** पाने, कम्मनि तो, ईत्तञ्च । हलिद्विया इव आभा यस्स **हलिद्याभो** ।

तिकं तिणपत्तादिगते वण्णे । **लस** कन्तियं, अतिसयेन लस्यतेति **पलासो** । “पालासो”ति पाठे तु रस्सस्स दीघता । **हर** हरणे, मनं हरतीति **हरितो**, इतो । इ, **हरि** ।

१८. नीलपीतसम्मिस्सवण्णे कळारो, कपिलो च वत्तन्ति । **कल** सङ्ख्याने । अरो, लस्स **ळो**, **कळारो** । **कब** वण्णे, इलो, बस्स **पो**, **कपिलो** ।

रोचनप्पभे गोरोचनसदिसप्पभायं पिङ्गो, पिसङ्गो च वत्तन्ति । **पभासद्दस्स** द्विलिङ्गत्तमेव । **पिजि** भासत्थो, **पिङ्गो** । परत्र सकारवण्णागमो, **पिसङ्गो** ।

कळारादीनं चतुन्नं पिङ्गलविसेसत्थवाचकत्वं दस्सेत्वा पिङ्गलसामञ्जत्थवाचकत्तम्पि दस्सेतुमाह “**कळारादि**”च्चादि । तस्सायमत्थो — न केवलं **कळारादयो** पिङ्गलविसेसत्थेयेव पवत्तन्ति, अथ खो पिङ्गलसामञ्जत्थेपि वत्तन्तीति । वुत्तञ्चि **अमरकोसे** “कळारो कपिलो पिङ्गो, पिसङ्गो कहु पिङ्गलो”ति [अमर ५.१६] । केचि पन **कळारादयो** **पिसङ्ग**परियन्ता चत्तारो सद्वा पिङ्गलगुणे वत्तमाना पुमे वत्तन्ति, गुणिनि पन वाच्चलिङ्गाति एवं पच्छिमेन सम्बन्धं कत्वा वदन्ति, तं **अमरकोसेन** विरुज्झनतो इध च “सुक्कादयो”ति सब्बेसंयेव गहणतो न गहेतब्बं ।

१९. तिकं सबले कोकिलकण्ठसदिसे । कल्यतेति **कलो**, **मसि** परिमाणे, कम्मनि णो, कलो एव मासो **कम्मासो**, लस्स **मो**, कलनं वा कलो, तं मसतीति **कम्मासो**, यथा “कुम्भकारो”ति । **सब** गतियं, सबतीति **सबलो**, अलो । चिय्यतेति **चित्तो**, त । **त्रणपच्चये चित्रो** । कम्मीरो, कब्बुरोतिपि सबलस्स नामानि ।

कण्णपीतमिस्से सावो वुत्तो । से गतिम्हि, सयतीति सावो, अवो । कपिसोतिपि सावस्स नामं । कण्हलोहितमिस्से धूमाभे पन धूम, धूमला वत्तन्ति । धूमो वियाति धूमो । धूमं लातीति धूमलो । एते सुक्कादयो सावन्ता यदा अभेदोपचारा गुणिनि गुणिम्हि वत्तन्ति, तदा वाच्चलिङ्गा, यथा सुक्को हंसो, सुक्का हंसी, सुक्कं हंसकुलंइच्चादि योज्जं । यदा गुणे गुणमत्ते वत्तन्ति, तदा पुमे, यथा हंसस्स सुक्को, मयूरस्स चित्तो इच्चादि योज्जं ।

१००. लासनन्तं नच्चे । नत गत्तविनामे, पब्बज्जादित्ता नच्चादेसो । नतनं नच्चं, नटनं वा नच्चं, सब्बत्र भावसाधनं । नतीयते नत्तनं । लस्यते लासनं, लस कन्तियं, लसितब्बन्ति वा लासनं ।

नच्चं, वादितं, गीतं इति इदं भोरियत्तिकं नाट्यं नामेत्युच्यते [अमर ७.१०] । तुर तुरणहिंसासु । तुरीयन्तेनेनेति तूरियं, मुरजादि । तब्भवो सद्दो तोरियो, णो । तेन लक्खितं तिकं तोरियत्तिकं । नटस्सेदं नाट्यं । ततियस्स तोरियसामञ्जस्स तु पासङ्गा नाटका ।

१०१. नच्चट्टानं राजङ्गणादि रङ्गो नाम सिया “रमन्ता गच्छन्ति एत्थ, रज्जन्ति एत्था”ति वा कत्वा । सूझसूचनं हत्थादीहि सूचितब्बस्स पकासेतब्बस्स सत्थप्पहारादिनो सूचनं पकासनं अभिनयो नाम “नयनं नयो, पस्सन्तानं अभिमुखं नयो”ति कत्वा । ब्यञ्जकोतिपि तस्सेव नामं ।

भरतसत्थवुत्तअट्टत्तरसतकरणिप्फन्नथिरहत्थपरियत्थकादिनामको द्वत्तिं सप्पकारो [वित्थारो भरतमुनिकते नाट्यसत्थे चतुत्थ अज्झाये पस्सितब्बो] नच्चविसेसो अङ्गविकखेपो, अङ्गहारो नाम “अङ्गस्स हारो, विकखेपो”ति कत्वा । तिकं नटे । सब्बत्र कत्तुसाधनं, “नच्चतीति नट्टको”त्यादिना ।

१०२. सिङ्गारादयो नव रसा नाट्यरसा अस्सादनीयत्ता । यथा हि नानाब्यञ्जनसङ्घतमन्नं भुञ्जन्ता रसे अस्सादयन्ति सुमना पुरिसा हासंव अधिगच्छन्ति, तथा नानाभिनयव्यञ्जिते अङ्गसत्तोपेते ठायीभावे अस्सादयन्ति सुमनाति [सुबोधाळङ्कारस्स महासामिटीकाय ३५२ गाथावण्णनायम्पि] ।

१०३. तेसु सिङ्गारस्सेव सरूपं, पभेदज्ज दस्सेतुमाह “पोसस्से”च्चादि । नारियं सङ्गमं पटिच्च कारणं कत्वा पोसस्स पुरिसस्स या पिहा इच्छा मनोविकारविसेसो पोसे च पुरिसे सङ्गमं पटिच्च कारणं कत्वा इत्थिया या पिहा इच्छा मनोविकारविसेसो, एसो रतिकीळादीनं कारणभूतो, रतिकीळादिकारणसहितो वा रसो सिङ्गारो नाम । एत्थ च इत्थिपुरिसानं दस्सनसवनफुसनवसेन वा विप्पयोगवसेन वा या पिहा सज्जाता, सो रसो नाम । यं पन तं कारणं कत्वा पवत्तं गीतं, तमेव लोकानं अस्सादजनकत्ता रसो नाम । फलूपचारवसेन पन पिहा रसोति वुत्ता, सब्बत्रेवं ।

१०४. उत्तमानं इत्थिपुरिसानं पकति संयोगवियोगसभावो सा एत्थ सिङ्गारे पायो बहुलन्ति उत्तमपकतिप्पायो, येभुय्येन उत्तमानं संयोगवियोगप्पवत्तं गीतमेव सिङ्गारो नामात्यत्थो । इत्थिपुरिसानं पिहा हेतु एतस्साति इत्थिपुरिसहेतुको । सो सिङ्गारो सम्भोगो, वियोगोति इमिना पभेदेन दुविधो मतो । तत्र च —

वापिवनगेहुय्यान-मालाचन्दनादयो ।

सम्भोगस्स विभावा ते, ये चज्जे ललितङ्करा ॥

वियोगस्स तु पियादस्सनं विभावो, रसजनको च विभावो । वुत्तज्ज —

“जयन्ते च रसा येन,
स विभावो पकित्तितो ।
तेसमेवा'नुभावो'यं,
ख्यातो कवीहि व्यञ्जको”ति ॥

सह भुञ्जनमनुभवनं **सम्भोगो** । वियुञ्जनं नानाभवनं **वियोगो** । **सिङ्गं** नामधातु, विञ्जनद्वेन सिङ्गं,
नागरिकभावसङ्घातस्स किलेससिङ्गस्सेतं नामं, तं करोति, सिङ्गं वा पभुत्तं, तं करोति रागीसूति **सिङ्गारो**, आरो,
किलेससिङ्गकरणं विलासोति वुत्तं । सुचि, उज्जलोतिपि सिङ्गारस्स नामानि ।

सोकोपचयसभावो **करुणो** ।

इट्ठनासङ्गनासाय [इट्ठनासधनापाय (चिन्तामणिटीका)],
वधबन्धनताळना ।
सापक्केसोपतापेहि,
जायते करुणो रसो ॥

उस्साहवद्धनो **वीरो** । विभावा तस्स विनयुपतापबलविक्रमा । स चायं दानवीरो धम्मवीरो युद्धवीरोति तिविधो ।

विम्वयोपचयसभावो **अब्भुतो** ।

पासादुय्यानसेलादि-गमना दिब्बदस्सना ।
सभाविमानमायेन्द-जालसिप्पादिदस्सना [जालविज्जादिदस्सना (क०)] ।
हदयेच्छितलाभेहि, विभावेहिस्स सम्भवो ॥

हासोपचयसभावो **हासो** ।

साबहित्था सविकता, नेपथ्या व्यङ्गदस्सना ।
असम्बन्धकथालापा, हासो सो कुहकादिभि ॥

भयोपचयसभावो **भयानको** ।

उच्चभेरवसंराव-यक्खपेतादिदस्सना ।
सुञ्जागारमहारज्ज-वधबन्धनदस्सना ॥
तासायासङ्गतोब्बेगो, सिवोलूकरुणादिभि ।
विभावेहि च इत्थीनं, नीचानज्ज भयानको ॥

समणोपचयसभावो **सन्तो** ।

दस्सना सन्तवेसानं, सन्तचित्तान तादिनं ।
सन्तकारणधम्मनं, सन्तो नाम रसो भवे ॥

जिगुच्छोपचयसभावो बीभच्छो ।

पूतिमंसादिकानं तु, दस्सनसुतिकित्तना ।
विगतेहि विभावेहि, बीभच्चो जायते रसो ॥

कोधोपचयसभावो रुद्धं ।

तज्ज सङ्गामहेतुकं, उगगकम्मउपघात- ।
मुसावादादिफरुसा, वचनादीहि भवति ॥

एतेसु च बीभच्छरुद्धानि नपुंसके, अज्जे तु पुमे रूपभेदा । एते च नव नाट्यरसा रतनकोसनयेन वुत्ता । वुत्तज्जि तत्थ

“सिङ्गारवीर बीभच्छ-रुद्ध हास भयानका ।
करुणांभुत सन्ताच, नव नाट्यरसा इमे”ति ॥

अमरकोसे पन —

“सिङ्गारवीर करुणांभुत हास भयानका ।
बीभच्छ रुद्धाति रसा”ति [अमर ७.१७] ॥

अट्टेव रसा वुत्ता । अथेह नवमो सन्तो रसो कस्मा न वुत्तोति? वुच्चते —

हासो रति च कारुज्जं,
कोधुस्साहभयं तथा ।
जिगुच्छा विम्वयो चेति,
ठायीभावा पकित्तिता ॥

ठायी एव तु रसीभवतिप्यागमो, तस्मा पकितिया अट्टसङ्ख्यत्ता अट्टेव तु ते वुत्ताति न वुत्तो । सन्तरसो चायं धम्मसिङ्गारत्ता सिङ्गाररसे एवानुपविट्ठो । धम्मयुद्धकामत्तेन तिविधो हि सिङ्गारो । केचि पन पियसमागमादिविभावजपरमं वस्सल्याख्यं रसमाहु ।

रभसोप्याह —

“सिङ्गार वीर बीभच्छ-रुद्ध हास भयानका ।
करुणांभुतसन्ता च, वस्सल्यज्ज रसा दसे”ति ॥

अञ्जे तु —

“सिङ्गारानुगतो हासो,
करुणो रुद्वकम्मजो ।
वीरतो अब्भुतो जातो,
बीभच्छा च भयानको”ति —

चत्तारो रसा इच्चाहु ।

बीभच्छन्ति वध बन्धने, छो, अब्भासिकारस्स दीघो । **वस्स भो, धस्स चो बीभच्छो** । रुद्वो देवता अस्सेति रुद्वं ।
वुत्तञ्च —

“सिङ्गारो हरिदेवोहि, हासो पमथदेवतो ।
करुणो यमदेवो तु, रुद्वो रुद्वधिदेवतो”ति [\[सद्वकप्पहुमे रोद्रपदेपि\]](#) ॥

एत्थ च कामकोधहासादिकतो चित्तविकारो **भावो** “भावयति पकासयति कविनो अधिप्पाय”न्ति कत्वा । सो च ठायी
ब्यभिचारी सात्तिको चेति तिविधो । तत्र —

हासो रति च कारुञ्जं,
कोधुंस्साह भयं तथा ।
जिगुच्छा विम्वयो चेति,
ठायीभावा पक्कित्तिता ॥

ब्यभिचारी तु तेत्तिसप्पभेदा । यथा —

सङ्का गिलानि निब्बेदो,
तथा इस्सा मदो समो ।
आलस्यं दीनता चिन्ता,
मोहो सति मती धिति ॥

चापल्यं हरिसो पीळा,
आवेगो जळतुंगता ।
सुत्तं वितक्को तासो च,
गब्भुंस्सुक्को विसादता ॥

निद्धां बहित्थां मरिसा,
मरणं ब्याधिरेव च ।
अपमारो च उम्मादो,

विबोधो तिस्रस्तुत्तरा ॥

सात्तिको अट्टविधो । यथा —

थम्भो सेदो च रोमञ्चो,
सरभेदो तु वेपथु ।
वेवण्णमस्सुपलया,
इच्छेते अट्ट सात्तिकाति ॥

थिरत्ता एकान्तिकता **ठायी** । **व्यभिचारी** अनेकान्तिकता । यथा नाटिकाय सिङ्गारो ठायी, तदुपकारा हासादयो व्यभिचारिनो, मोहरागदोसा एव सङ्ख्यभासाय सत्तरजोतमानीत्युच्यन्ते । तत्र सत्तेन आसयेन निब्बत्तो **सात्तिको** । भावस्स बोधको अभिनयो **अनुभावो** “अनु पच्छा भावयति पकासयती”ति कत्वा ।

तत्र **सम्भोगसभावो** यो **रत्याख्यो** भावो, तस्स लोचनचातुरियभमुखेपमिहितविब्भमचित्तङ्गहारिवाक्यादि अनुभावो ।
वुत्तञ्च —

“तस्स लोचनचातुर-भमुखेपसितविब्भमो ।
चित्तङ्गहारिवाक्यादि, अनुभावो पकित्तितो”ति ॥

वियोगस्स तु अनुभावो —

अभिलापो तथा चिन्ता,
तस्स सरणकित्तना ।
उब्बेगो च विलापो च,
उम्मादो व्याधिरेव च ।
जळता मरणञ्चेव,
दसेवेत्थ पकित्तिता ॥

हासस्स तु विकारकालादि अनुभावो, यो तु करुणो ।

अस्सुसासेहि वेवण्ण-
थम्भगतसतिक्खया ।
परिदेवितसोकेहि,
अभिनयो ससूरिभि ॥

करचरणवदनवेपथुगतथम्भहृदयकम्पनसुखोद्धृतालुकण्ठेहि **भयानको** निच्चमभिनयो ।

रुदस्स तु भूकुट्यादि अनुभावो ।

वीरो'भिनीयते चाग-
वेसारज्जादितो तथा ।
अक्खेपसूचतादीहि,
थेरसोरादितो भवे ॥

बीभच्छस्स तु —

अयं पच्छादना व्यत्त-
पादबाहच्छिकूलना ।
उब्बेजनादीहि मतो,
तज्जेहि'भिनयो सदा ॥

अब्भुतं पन —

दन्तलोचनवित्थारा,
पसादोपसमादिहि ।
रोमञ्चसेदतासस्सु,
साधुवादेहि दस्सये ॥

सात्तिकानं त्वङ्मनं थम्भसेदरोमञ्चसरभेदवेपथुवेवण्णमस्सुपल्लयानं यथाक्कमं निक्कियता, वात, च्चासीत,
दोभग्गळा'पाङ्गपूरण, मुखच्छायाविपल्लास, लोचनमज्जन, महिपातादयो अभिनया ।

एवं व्यभिचारीनम्पि निब्बेद, गिलानि, सङ्कि'स्सा, मद, समा'लस्यादीनं यथाक्कमं सास, सन्ताप, दिसावलोकन,
गुणमच्छेर, भीत, ङ्गमदन, समादयो अभिनयाति ।

व्यभिचारीसु सङ्का नाम आसङ्कचित्ता । गिलानि गेलज्जता । निब्बेदो अत्तावमाननं । मदो पमादुक्कंसो । समो खेदो ।
दीनता चेतसो दुक्खता । धिति सन्तोसो । हरिसो चेतोपसादो । पीळा रुद्धाचारादीहि मुखविकारो । आवेगो सम्भमो । जळता
अप्पटिपत्ति, उग्गता दारुणत्तं । सुत्तं सुपनं । तासो चित्तक्खोभो । उस्साहो उस्सुक्कं । विसादो खेदो । अबहित्था
आकारगुत्तता । अमरिसो अक्खमता । विबोधो विनिद्धता । सेसा पपञ्चभया न वित्थारिताति । रसवण्णना ।

१०५. सिलोकेन वचसो नामानि । भासितव्वन्ति **भासितं** । लप वचने, **लपितं** । भासीयतेति **भासा** । वोहरीयतेति
वोहारो, हर हरणे विपुब्बो, “**वोहार** वचने”ति वा धातु । वुच्चतेति **वचनं** । **वचो**पि, मनोगणोयं । उच्चतेति **उत्ति**,ति ।
वुच्चतेति **वाचा**, अ । गिणन्ति सद्दायन्ति तन्ति **गिरा**, **गे** सद्दे, इरो, गायितव्वाति वा **गिरा** । वायते सद्दायतेति **वाणी**, यु, ई
च, परेसं मम्मविज्झनट्टेन वाणो वियाति वा **वाणी**, ई । भरतो नाम सत्थकारो इसि, तस्सेसा **भारती** । कथीयतेति **कथिता** ।
वुच्चतेति **वची**, ई । ब्रह्मी, सरोवतीतिपि वचसो नामानि ।

१०६. एकमेवाख्यातपदं यत्थ **एकाख्यातो** सविसेसनेन कारकपदेन सहितत्ता **सकारको पदचयो** सम्बन्धत्थो
पदसमुदायो वाक्यं नाम सिया, यथा — वेस्सन्तरो राजा सुखविपाकं कम्मं करोति, पुरिसो गच्छति । **आख्यात**गगहणञ्चेत्थ

क्रियासद्वोपलक्षणं, तेन देवदत्तो कटं कतवा इच्छादीनिपि वाक्यं नाम सिया । **अमरकोसे** पन — “तिस्याद्यन्तचयो वाक्यं, क्रिया वा कारकान्विता”ति [अमर ६.२] द्वीहि लक्षणैहि वाक्यमाह । तस्सत्थो — **तिस्याद्यन्तचयो** त्यादिस्याद्यन्तपदानं चयो समूहो सम्बन्धत्थो वाक्यं, तं यथा — उच्चं पठति, ओदनं पचति । तथा च भावाख्यं आख्यातं साव्यकारकविसेसनं वाक्यं, आख्यातं त्याद्यन्तं साव्ययं वा सकारकं वा सविसेसनं वा वाक्यमुच्यते । **त्यादिगगणं** क्रियासद्वोपलक्षणं, तेन देवदत्तो कटं कतवा इच्छादीनिपि वाक्यं । उपलक्षणानिरपेक्षं अपरं वाक्यलक्षणमाह “क्रिया वा कारकान्विता”ति । क्रियापदं वा कारकसम्बन्धं वाक्यं, यथा — राजा गच्छति, राजा गतो । इमस्मिं पक्षे साव्ययस्सपि अनव्ययस्सपि सब्वस्स क्रियाकारकपदसमूहस्स वाक्यत्तमाह ।

भयादीहि यं द्विखत्तुं वा तिखत्तुं वा **उदीरणं** कथनं “सप्पो सप्पो, विज्झ विज्झा”त्यादिकं, तं आमेटितं जेय्यं । **मेडि** उम्मादने, **आपुब्बो** द्रुत्तिखत्तुमुच्चारणे वत्तति । यथा “एतदेव यदा वाक्यं, आमेटयति वासवो” [“हरिवंसे”ति चिन्तामणिटीकायं वुत्तं] । “देवदत्तेनामेडो कतो” इच्चत्राप्ययमेवत्थो, सोकादिना हि “भाता भाता”इत्युच्चारयीयते, भावे कम्मनि च तो । कम्मज्ज पदं वाक्यम्हा ।

१०७. आमेटितस्स विसयं दस्सेतुमाह “**भये**”च्चादि । “सप्पो सप्पो, चोरो चोरो”त्यादीसु **भये** । “विज्झ विज्झ, पहर पहरा”त्यादीसु **कोधे** । “साधु साधू”त्यादीसु **पसंसायं** । “गच्छ गच्छ, लुनाहि लुनाही”त्यादीसु **तुरिते** । “आगच्छ आगच्छा”त्यादीसु **कोतूहले** । “बुद्धो बुद्धोति चिन्तयन्तो”त्यादीसु **अच्छरे** । “अभिवक्कमथायस्मन्तो अभिवक्कमथायस्मन्तो”त्यादीसु **हासे** । “कहं एकपुत्तक, कहं एकपुत्तका”त्यादीसु **सोके** । “अहो सुखं अहो सुख”न्त्यादीसु **पसादे** । **चसद्वो** अवुत्तसमुच्चयत्थो, तेन गरहासम्मनादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो । तत्थ “पापो पापो”त्यादीसु **गरहायं** । “अभिरूपक, अभिरूपका”त्यादीसु **असम्माने** । एवमेतेसु नवसु, अज्जेसु च आमेटितवचनं **बुधो** पण्डितो **करे** करेय्य योजेय्य आमेटनं पुनप्पुनुच्चारणं आमेटियति वा पुनप्पुनुच्चारयीयतीति **आमेटितन्ति** कत्वा ।

१०८. इरु, यजु, सामन्ति तयो वेदा सियुं, तत्र **इरुसद्वो नारी** इत्थिलिङ्गो । **इच** थुतियं, इच्चन्ते देवा एतायाति **इरु**, उ, **चस्स रो** । यजन्ते अनेनेति **यजु**, उ । **सो** अन्तकम्मनि, करणे मो, सोयन्ति पापमनेनेति **सामं**, ओस्सा, “सा तनुकरणावसानेसू”ति वा धात्वत्थो । विदन्ति धम्ममेतेहीति **वेदा** ।

एते एव तयो वेदा तयी नाम, तयो अवयवा अस्साति **तयी** । अयं **तयीसद्वो नारी** इत्थिलिङ्गो । तिकं वेदे । मुनाति जानाति धम्मं अनेनाति **मन्तो**, तो, **उस्स अ** । सुय्यते धम्मं एतायाति **सुति** । इत्थियं **सुतिसद्वो** ।

१०९. वेदसत्थकारके दस इसयोदस्सेतुमाह “**अट्टको**”च्चादि । अत्थं हितं, अत्थे वा सत्थे करोतीति **अट्टको** । वामं कल्याणवचनं करोतीति **वामको**, रस्ससरीरत्ता वा वामनो, सो एव **वामको**, नस्स ककारत्तं कत्वा । वामो नाम हरो, सो देवो अस्स **वामदेवो** ।

“वामं सब्बे पतीपे [पतीपेति पटिकूले] च, दविणे [दविणेति धने] चातिसुन्दरे ।
पयोधरे हरे कामे, जज्जा वाममपित्थिय”न्ति ॥

हि **नानत्थसङ्गहे** ।

अङ्गिरसस्स इसिनो अपच्चं **अङ्गिरसो**, चित्रसिखण्डिनो अपच्चं पुत्तो । अथ वा अङ्गिम्हि काये रसो सिद्धिप्पत्तो पारदो यस्साति **अङ्गिरसो** । तेनेव तस्स पुत्तं सुराचरियं “जीवो”ति वदति । जीवयति रणे असुरनिहते देवेति **जीवो** [अमर ३.२४ चिन्तामणिटीका ओलोकेतब्बा] । भरतीति **भगु**, भं वानक्खत्तं गच्छति जानातीति **भगु**, उ । यमं संयमं ददाति परेसन्ति यमदो च सो दक्खिण्येय्यगित्ता अग्गि चेति **यमदग्गि**, रामस्स पिता [परसुरामस्स पिता (सद्वक्कप्पहुमे)] । वसिट्ठस्स अपच्चं **वासिट्ठो** । भारद्वाजस्स अपच्चं **भारद्वाजो** । कस्सपस्स अपच्चं **कस्सपो** । वेस्सामित्तस्स अपच्चं **वेस्सामित्तो** । इति इमे दस इसयो **मन्तानं** वेदानं **कत्तारो** कारका ।

११०. वेदे दस्सेत्वा तस्स छळङ्गानि दस्सेतुमाह “**कप्पो**”च्चादि । यज्जकम्मानमुपदेसको **कप्पो** “कप्पते पभवती”ति कत्वा । साधुसद्धानमन्वाख्यायकं **व्याकरणं** विसेसेन आकरीयन्ते पकतिच्चादिना आब्यापाद्यन्ते अनेन सद्वाति, यु । **जोतिसत्थं** गणनसत्थं सुभासुभकम्मफलजोतनकं । सिक्ख्यन्ते अब्भस्यन्ते [अज्झयन्ते (क०)] एतायाति **सिक्खा**, अकारादिवण्णानं ठानकरणपयतनानं पटिपादिका । निच्छयेन, निस्सेसतो वा उत्ति **निरुत्ति**, वण्णागमो वण्णविपरिययोच्चादिका । छन्दसि अनुदुभादिवुत्तानं पटिपादिका **छन्दोविचिति**, एतानि छ वेदानं अङ्गानीति वदन्ति ।

१११. पुरावुत्तनिबन्धनपायत्ता पुरावुत्तं, तस्स पबन्धो वित्थारो, सन्तानो वा **भारतादिको** भारतयुद्धकथादिको **व्यासादिपकतो** गन्थो इतिहासो नाम, **इतिहसदो** पारम्परियोपदेसे निपातो, इतिहासंति अस्मिन्ति **इतिहासो** ।

रुक्खादीनं नामपरियायेहि **नामप्पकासकं** रतनमालादिकं सत्थं निघण्टु नाम, **सोतिमिना निघण्टु**सद्वस्स पुल्लिङ्गत्तं दीपेति, सब्बत्रेवं । तत्थ तत्थागतानि नामानि निस्सेसतो घटेन्ति रासीकरोन्ति एत्थाति **निघण्टु**, बिन्दागमो, वचनीयवाचकभावेन अत्थं सद्वच्च निखण्डति भिन्दति विभज्ज दस्सेतीति वा निखण्टु, सो एव **खस्स घकारं** कत्वा **निघण्टू**ति वुत्तो । **रुक्खादीनं नामप्पकासकन्तिमिना** एकेकस्स अत्थस्स अनेकपरियायनामप्पकासकत्तं वुत्तं, निदस्सनमत्तज्चेत्तं, अनेकेसं अत्थानं एकसद्वचनीयतापकासकवसेनपि तस्स गन्थस्स पवत्तत्ता [दी० नि० टी० १.२५६; म० नि० टी० १.२२; अ० नि० टी० २.३.५९; सारत्थं टी० १.ततियसङ्गीतिकथावण्णना] ।

११२. लोके यं वितण्डवादीनं सत्थं, तं लोकायतन्ति विज्जेय्यं । **तनु** वित्थारे, अज्जमज्जविरुद्धं, सग्गमोक्खविरुद्धं वा तनोन्ति एत्थाति **वितण्डो**, डो, णत्तं, विरुद्धेन वा वाददण्डेन ताळेन्ति एत्थ वादिनोति **वितण्डो**, तडि ताळने, अदेसम्पि हि यं निस्साय वादीनं वादो पवत्तो, तं तेसं देसतोपि उपचारवसेन वुच्चति, यथा “चक्खुं लोके पियरूपं सातरूपं, एत्थेसा तण्हा पहीयमाना पहीयति, एत्थ निरुज्झमाना निरुज्झती”ति [दी० नि० २.४०१; म० नि० १.१३४; विभ० २०४] । **लोकाति** बाललोका, ते एत्थ आयतन्ति उस्सहन्ति वायमन्ति वादस्सादेनाति **लोकायतं**, आयतिं हितं तेन लोको न यतति न ईहतीति वा **लोकायतं**, तज्हि गन्थं निस्साय सत्ता पुज्जक्रियाय चित्तम्पि न उप्पादेन्ति ।

यो **कवीनं** पण्डितानं **हितो** कवित्तभोगसम्पत्तादिपयोजनकरो **क्रियाकप्पविकप्पो** कवीनं क्रियासङ्घातकप्पबन्धनविधिविधायको सुबोधालङ्कारादिको गन्थो, सो केटुभं नाम, किटन्ति गच्छन्ति कोसल्लं कवयो बन्धनेसु एतेनाति **केटुभं**, **किट** गतियं, अभो, अस्सुकारो, अथ वा किटति गमेति क्रियादिविभागं, तं वा अनवसेसेन परियादानतो गमेन्तो पूरेतीति **केटुभं**, **उभ**, **उम्भ** पूरणे ।

वचीभेदादिलक्खणा क्रिया कप्पीयति विकप्पीयति एतेनाति **क्रियाकप्पो** । सो पन वण्णपदसम्बन्धपदत्थादिविभागतो अतिबहु विकप्पोति आह “**क्रियाकप्पविकप्पो**”ति, इदच्च मूलक्रियाकप्पगन्थं सन्धाय वुत्तं । सो हि महाविसयो

सतसहस्सपरिमाणो नयचरितादिपकरणं [नलचरितादिपकरणं (?)] ।

११३. उपलब्धो केनप्यत्थो यस्सं सा उपलब्धत्था, इति आख्यायिकात्युच्चते आख्यायते नायकानुसासकचरितमस्सन्ति, सज्जायं ण्वु ।

पबन्धेनेव च सवित्तारेन कप्पनं यस्सं सा पबन्धकप्पना, कादम्बरीपभुति । कथीयतीति कथा ।

अत्था भूमिहरज्जादयो, तत्र पधानं भूमि इतरेसं तप्पभवत्ता, तेसं अज्जने पालने च उपायभूतं सत्थं अत्थसत्थं, पयानक्यादिपणीतं [बहस्वतिचाब्बीक्यादिप्रणीतं (चिन्तामणिटीका ६.५)], तस्मिं दण्डनीतिसद्दो पवत्तो । सामादीनं चतुत्थोपायो वधबन्धनादिलक्खणो दण्डो, तस्स नीति पणयनं दण्डनीति, पायेन नीतिस्स दण्डेन ब्यप्पदेसो, वधदोसबाहुल्येन पायसो दण्डस्स पणयनतो, दण्डनीत्यत्थत्ता सत्थज्च दण्डनीति ।

द्वयं कथायं । वुत्तो अनुवत्तनीयो अन्तो परिसमत्ति यस्स अत्तनो कारियभागस्स पापनतोति वुत्तन्तो । पवत्तन्ते कारिया यस्सं पवत्ति,ति । चकारेण वुत्तउदन्तादयो गहिता । कारियस्स वुत्ति अत्रत्थीति अस्सत्थ्यत्थे णो । उगगतो अन्तो परिसमत्ति यस्स उदन्तो ।

११४. अधिवचनन्तं नामे । सज्जानन्ति एतायाति सज्जा, अ । आख्यायते एतायाति आख्या । अह्वयते एतायाति अह्वा, हु सद्दे, व्हे अह्वानेति वा धातु, अ । सम्मा आजानाति, समं वा जानाति एतायाति समज्जा । अभिधीयते येन, यु । नम्यते अब्भस्सते अस्मिन्ति नामं, नमति नामयतीति वा नामं । अह्वयतेति अह्वयो, कम्मे यो । नाममेव नामधेय्यं । नामरूपेहि [नामसद्देहि (क०) भागरूपनामेहि धेय्यो (पाणिनि ५.४.३६ वा)] सकत्थे धेय्यो यदादिना, तिट्ठति वा एत्थ अत्थोति धेय्यं, धरीयते उच्चारियतेति वा धेय्यं, नाममेव धेय्यं नामधेय्यं । अधीनं वचनं अधिवचनं, केन अधीनं? अत्थेन । पुट्ठस्स पटिवचनं पटिवाक्यं । पटिगतं पच्छागतं वाक्यं पटिवाक्यं । उत्तरीयते अतिक्कम्यते येनाति उत्तरं ।

११५. तिकं पुच्छायं । पुच्छितब्बोति पज्जो, जातुमिच्छितो हि अत्थो पज्जो नाम । पुच्छ पुच्छने, चस्स जो, छस्स हो, उस्स अ, पज्ज पुच्छनेतिपि धातु । युज योगे, अनुयुज्जितब्बो पुच्छितब्बोति अनुयोगो । पुच्छनं, पुच्छितब्बाति वा पुच्छा । एतेनेव नयेन द्वीसुपि भावसाधनमि कत्तब्बमेव ।

चतुक्कं निदस्सने । पकतेन सदिसं निदस्सेति एतेनाति निदस्सनं, पकतस्सोपपादनं वाक्यं । उपोग्घज्जते [उपोहज्जते (?)] पटिपादीयते अनेनाति उपोग्घातो । उप उपुब्बो हनधातु पटिपादनत्थो । दस्सीयते अनेनाति दिट्ठन्तो, अन्तो, दिट्ठो वा पकतस्स अन्तो परिसमत्ति येनाति दिट्ठन्तो । सब्बत्रापि वा कम्मसाधनमि कत्तब्बं । उदाहरीयति पकतस्सोपपादनायाति उदाहरणं ।

११६. चतुक्कं सङ्खेपे । समाति तुल्यत्था । सङ्खिपीयते एकदेसतो कथीयतीति सङ्खेपो, खिप पेरणे । संहरीयते सङ्खेपेन पच्चाख्यायते एतेनाति संहारो । समस्यते सङ्खिपीयतेति समासो, असु खेपने । सङ्खेपेन गय्हाते अनेनाति सङ्गहो ।

“त्वं सतं सुवण्णं धारयसि” इत्यादिकं तुच्छभासनं अभूतभासनं अब्भक्खानं नाम । असच्चेन अक्खानं भासनं अब्भक्खानं ।

११७. द्वयं विवादाय विभागविसये [इणवादादिविसये (चिन्तामणिटीका ६.९)] । विरुद्धं कत्वा अवहरति वदति यन्ति वोहारो । विरुद्धं कत्वा वदति यन्ति **विवादो** । सब्बत्र भावसाधनं वा युज्जति । “मुसावादं वदन्तो घोराणि त्वं नरकानि यस्ससी” त्यादिसरूपं **सपनं** । **सप** अक्कोसे, थो, **सपथो** ।

तिकं ख्याते । यजति एतेनाथि **यसो**, जस्स **सो**, सब्बत्थ यातीति वा **यसो**, सो, यसति पयसतीति वा **यसो** । सिलोकति पत्थरतीति **सिलोको**, **सिलोक** सङ्घाते । **किन्ति** सद्दने, किन्तीयते कथीयतेति **किन्ति**, इ । **समज्जा** च ख्याते, **सं** आपुब्बो जानाति ख्याते । तथा हि “जातो, अभिज्जातो, सङ्ख्यातो, विस्सुतो, समज्जातो”ति **रतनकोसे** वुत्तं । उच्चधनिना सद्दनं **घोसना** नाम, **घुस** सद्दे, घुसनं सद्दनं घोसना ।

११८-११९. द्वयं पटिसद्दे । घुसनं घोसो, तं पटिगतो, दुतियासमासो । एवं रवं पटिगतो **पटिरवो** । अथ वा घोसस्स पतिरूपो **पटिघोसो** । रवस्स पतिरूपो **पटिरवो** । पटिसुति, पटिद्धनीतिपि पटिसद्दस्स नामानि, वचीमुखं वचनोपक्कमो **उपज्जासो** नाम, **उपनिपुब्बो आस** उपवेसने, उप पठमं पुरिमवचनस्स समीपं वा न्यासो ठपनं **उपज्जासो**, न्यस्स **जो** ।

सत्तकं थुतियं । **कत्थ** सिलाघायं, यु, कथनं वा असरूपद्विभाववसेन **कत्थना** । **सिलाघ** कत्थने, **सिलाघा** । सीलस्स वा सभागगुणस्स आहननं सीलाघा, सा एव रस्सं कत्वा **सिलाघा** । **वण्ण** पसंसायं, वण्णीयतेति **वण्णना** । नु थुतियं, ति, **नुति** । थु अभित्थवे, ति, **थुति** । **थोम** सिलाघायं, **थोमनं** । **पपुब्बो संस** पसंसने, अ ।

सिखण्डीनं मयूरानं **नादो** नदरवो केका नाम, **का** सद्दे, केइति कायतीति **केका**, कम्मनि अ, अथ वा कायति, कायनं वा का, के मयूरे पवत्ता का **केका**, अलुत्तसमासो । गजानं **नादो** कोज्चनादो नाम, कोज्चसकुणनादसदिसो **नादो कोज्चनादो** । हयानं अस्सानं धनि सद्दो हेसा नाम, **हेस** अब्रत्तसद्दे, हेसनं **हेसा**, हे इति पवत्ततीति वा **हेसा** ।

१२०-१२१. द्वयं परियाये । परिव्यत्तमत्थं अयन्ति गच्छन्ति बुज्झन्ति एतेनाति **परियायो** । एको अत्थो पुनप्पुनं वुच्चति येनाति **वेवचनं** । द्वयं साकच्छायं । सह, सम्मा वा अविरोधेन कथा **साकच्छा**, **संकथा** च । तो, **थस्स चो**, **तस्स छो** ।

साद्धपज्जेन गरहस्स नामानि । दोसक्खानेन वदनं **उपवादो** । **कुस** अक्काने भेदने च, क्वचि “अपक्कोसो”ति पाठो, णो । वण्णो थुति, तस्स अवदनं **अवण्णवादो** । हीळनेन वदनं **अनुवादो** । जनानं वादो गरहणं **जनवादो** । गरहणेन वादो **अपवादो** । परिवदनं **परिवादो**, रस्सस्स दीघता । एते उपवादादयो तुल्यत्था समानत्था । विसमवुत्तप्पभेदेसु वत्तमिदं । **खिप** पेरणे, खिपनं बहिकरणं **खेपो** । **निदि** कुच्छायं, अ, **निन्दा** । यथा **उपवादादयो** गरहत्था, **कुच्छादयोपि** तथाति **तथात्थो** । **कुच्छ** अवक्खेपने, चुरादि, **कुस** अक्कोसेतिमस्स वा **पब्बज्जादित्ता** “कुच्छा”ति रूपं निप्फज्जति । **गुप**, **गोप** कुच्छनेसु, “तिजगुपकितमानेहि खछसा वा”ति छो । **गरह** कुच्छने । तत्थ केचि “**उपवादादयो** अब्भक्खानत्था, **खेपादयो** निन्दत्था”ति वदन्ति, तं **अमरकोसेन** विरुज्जनतो अब्भक्खानत्थस्स च वुत्तत्ता न गहेतब्बं । एते **उपवादादयो** सत्त अब्भक्खानेपि वत्तन्ति ।

विवादकामस्स दुब्बादो उपारम्भो, सो च ईदिसे सब्बलोकचूळामणिभूते सक्ककुले सम्भूतस्स भगवतो किमिदं कम्ममुचितन्ति गुणाविकरणपुब्बकोप्यत्थि, बन्धकीसुतस्स तवेदमुचितमेवाति निन्दापुब्बकोपि उपारम्भो । तत्र यो **निन्दापुब्बो** सनिन्दो उपारम्भो, सो परिभासनमुच्चते । उपगन्त्वा परेसं चित्तस्स आरम्भनं विकोपनं **उपारम्भो** । दोसक्खानेन भासनं **परिभासनं** ।

१२२. अनरियानं लामकानं वोहारतो, अरियानं उत्तमजनानं वा अवोहारतो अनरियवोहारोति सङ्घातानं अदिट्ठे दिट्ठवादादीनं अट्ठन्नं वोहारानं वसेन या वाचा लामकजनेहि पवत्तिता वुत्ता, वीतिक्कमदीपनी अज्झाचारवीतिक्कमसाधनी सा वाचा अरियजनेहि वत्तब्बमरियादातिक्कमत्ता अभिवाक्यं नाम सिया ।

१२३. मुहुंभासा बहुसो अभिधानं अनुलापो नाम, अनु पुनप्पुनं लापो अनुलापो । अनत्थिका गिरा निप्पयोजनं उम्मत्तादिवचनं पलापो, पयोजनरहितो लापो पलापो, पसद्दो वियोगत्थजोतको ।

गमनागमनादिसमये आदिमिह भासनं पियवचनं आलापो, आदिमिह लापो आलापो, आपुच्छासद्दोप्यत्र । दोसेन पतिट्ठितो परिद्ववो परिदेवनं अनुसोचनं अतिक्कमलापो विलापो नाम, विविधेन, विविधं वा लापो विलापो । परिदेवनं परिदेवो, सो एव परिद्ववो, देव परिदेवने ।

१२४. विरुद्धं वचनं विरोधोत्ति । विरुद्धं पलापो विप्पलापो । सन्दिस्सतेति सन्देसो, सन्दिस्समानो अत्थो, तस्सोत्ति । याय सन्दिट्ठो अत्थो अभिधीयते, सा सन्देसोत्ति वाचिकमुच्चते । वच सन्देसे, सकत्थे णिको, सन्दिट्ठत्था वाचा एव वाचिकमिच्चत्थो ।

मिथु अज्जमज्जं विरोधरहितं वचनं “सम्भासनं, सल्लापो”ति च वुच्चति । यथा एको बूते “अज्ज सोभनं नक्खत्त”न्ति, इतरोप्याह “तथेवा”ति ।

१२५. निदुरं वाक्यं कक्कसवचनं फरुसं नाम, परे जने उस्सापेति दाहेतीति परुसं, तदेव पस्स फकारं कत्वा फरुसं । असवनीयत्ता न इच्छितब्बन्ति निदुरं, उरो, यथा “नागो”ति । द्वयं कण्णसुखवचने । मनं आ भुसं जापेति तोसेतीति मनुज्जं, जा परिमाणतोसननिसानेसु, अस्सुकारो । हृदयं मनं गच्छति पविसतीति हृदयङ्गमं ।

संकुलादिद्वयं पुब्बापरविरोधिनि पुब्बापरविरुद्धे वाक्ये, यथा —

यावजीवमहं मोनी, ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता च मम वज्झासि, अपुत्तो च पितामहो ॥

संकुलन्ति जळीभवन्त्यनेनाति संकुलं । किलिस्सन्ते एत्थाति किलिट्ठं ।

१२६. समुदायत्थरहितं दसदाळिमादिवाक्यं [दस दाळिमानि ठळपूपा कुण्डं मजाजिनं पलालपिण्डा (न्यायभास्स ५.२.१० मोगल्लानपञ्चिकाटीका १.१)] असम्बद्धत्ता अबद्धमिति कित्तितं कथितं, न बज्झते हृदयमत्राति अबद्धं, तो ।

नत्थि तथं सच्चमत्राति वितथं । फरुसादयो वितथसदं याव तिलिङ्गिका ।

१२७. पज्जद्धं सच्चवचने । सम्मासद्दोयं अब्ययं, सब्बलिङ्गविभक्तिवचनेसु च समानो । न वितथं अवितथं । सन्तेसु साधूसु भवं सच्चं । सत् सातच्छे वा, वजादिना यो, सच्चं । तथसद्दो भूतपरियायो, “तथेन मग्गेन यथात्थभाजिना”ति [तथागता जिनाति (क०)] पयोगो । तथे साधु तच्छं, साध्वत्थे यो । यथातथसद्दापि च सच्चत्था अलिङ्गा । तब्बन्ता सच्चवचनवन्तवाचका सम्मा सच्चं यथातथंसद्दवज्जिता सेसा अवितथादयो तीसु लिङ्गेषु वत्तन्ति । सच्चंसद्दो तु

अलिङ्गो। अमरकोसे पन सम्मा सच्चसदानम्पि तब्बति तिलिङ्गत्तं वुत्तं, यथा — सच्चं तच्छं रितं सम्मा, अमूनि तीसु तब्बति [अमर ६.२२]। यथा — सच्चो ब्राह्मणो, सच्चा नारी, सच्चं विष्णुकुलं। इध पन सब्बलिङ्गवचनविभत्तीसु रूपभेदाभावा सम्मासदस्स अब्ययत्तं, तिलिङ्गेस्वपि रूपभेदाभावा सच्चंसदस्स अलिङ्गत्तञ्च वुत्तं। यथा — सम्मा वाचा, सम्मा वोहारो, सम्मा वचनं। सच्चं ब्राह्मणो, सच्चं नारी, सच्चं विष्णुकुलं। मिच्छामुसासदा पन सब्बत्रापि अब्ययमेव भवन्ति। यथा — मिच्छा वाचा, मिच्छा वोहारो, मिच्छा वचनं। मुसा वाचा, मुसा वोहारो, मुसा वचनं।

१२८. सोळस सद्धमत्तपरियाये दस्सेतुं उपजातिं “रवो” इच्चादिमाह। रुयते सद्दायतेति रवो, रु सद्दे। नदनं नादो, निरत्थो नादो निनादो, नद अब्यत्तसद्दे। एवं निनदो, रस्सत्तमेव विसेसो। सप्पति उच्चारयीयतीति सद्दो। घुस सद्दे, पातुभावो घोसो निग्घोसो। नदनं नादो। धन सद्दे, धनीयतीति धनि। निग्घोसो च नादो च धनि च निग्घोसनादधनयो। रवो एव रावो। आरावोति उपसगगेन पदं वड्डितं। तथा संरावविरावआरवा। घुसनं घोसो। आरावो च संरावो च विरावो च घोसो च आरवो चाति द्वन्दो। सु सवने, सुय्यतेति सुति। सरति सुय्यमानतं गच्छतीति सरो। निस्सनति एतेनाति निस्सनो, सन सम्भत्तियं निपुब्बो। सरो च निस्सनो चाति द्वन्दो।

१२९. विसज्जीयते न लग्गीयते सेम्हादीहीति विसट्ठो। मनितब्बन्ति मज्जु, जु, मन जाणे, सुणन्तानं वा मनं रज्जेतीति मज्जु, उ, न रलोपो। सुखेनेव विजानितब्बत्ता विज्जेय्यो। हितसुखनिष्फादनतो सोतब्बोति सवनीयो। बहिद्वापरिसा अङ्गुलिमत्तम्पि न विसरति न गच्छतीति अविसारी, तस्सीलत्थे णी, विविधेन वा न सरतीति अविसारी, छिन्नस्सरानं विय द्वेधा न होतीत्यत्थो। विन्द्यते लब्धतेति बिन्दु, वस्स बो, निग्गहीतागमो, उ च, वड्डत्ता वा बिन्दु, इमस्मिं पक्खे पब्बज्जादिना रूपसिद्धि। पज्चन्नं ठानगतीनं दूरट्ठानतो जातत्ता गम्भीरो। पुनप्पुनं नादो निन्नादो, क्रियाभिकखज्जत्ता द्वित्तं, अस्स इ, निग्गहीतागमो, सो एत्थ अत्थीति निन्नादी। इच्चेवं भगवतो अट्ठङ्गिको सरो होति।

१३०. खग्गादीनं तिरच्छानगतानं रुतं वस्सितन्त्युच्यते। रु सद्दे, रुतं। वस्स सद्दे, वस्सनं रवनं वस्सितं।

कोलाहलादिद्वयं बहूहि सम्भूय कते अब्यत्तसद्दे। कुल सङ्घाते [सङ्ख्यानं (क०)], कोलनं कोलो, एकीभावो, तं आहलति विन्दतीति कोलाहलो। करोति हिंसति मधुरन्ति कलो, तं हलतीति कलहलो। हल विलेखने।

तिकं गायने। गे सद्दे, गेतब्बं गीतं गानं गीतिका च। सब्बत्र भावसाधनं।

१३१. तन्तिकण्ठोद्धिता [अमर ७.१] उसभादयो सत्त सरा। छज्जादयो तयो गामा समूहात्यत्थो। वुत्तञ्च “गामो नाम सरसमूहस्स सन्धान”न्ति। मनुस्सलोकवादनविधिना एकेकस्स सरस्स वसेन तयो तयो मुच्छना कत्वा एकवीसति मुच्छना, देवलोकवादनविधिना पन समपज्जास मुच्छना वदन्ति। तत्थ हि एकेकस्स सरस्स वसेन सत्त सत्त मुच्छना, अन्तसरस्स च एकाति समपज्जास मुच्छना आगता, तेनेव सक्कपज्जसुत्तसंवण्णनायं “समपज्जास मुच्छना मुच्छित्वा”ति [दी० नि० अट्ठ० २.३४५] पज्चसिखस्स वीणावादनं दस्सेन्तेन वुत्तं। मुच्छ मोहसमुस्सयेसु, यु, मुच्छना। यथा कमेन वीणा वादितुं सक्का, एवं सज्जनाहि मुच्छनट्ठानानि एकूनपज्जासात्यत्थो। एकेकस्स सरस्स सत्त सत्त ठानानि। यतो सरस्स मन्दतारववत्थानं होति, तेन एकूनपज्जास ठानानि। इच्चेतं सरमण्डलं सरसमूहो।

१३२. सरादीनं नामसरूपपभेदं दस्सेतुमाह “उसभो”च्चादि। इस गतियं। इसति चित्तं पविसतीति उसभो, अभो, इस्सु च। “उस दाहे”ति वा धात्वत्थो। यस्मा पन सो सरो उसभो विय नदति, तस्मा उसभोति वुच्चति। धीमन्तेहि गीयतेति

धेवतो, वण्णविकारो, वत्तं ।

नासं कण्ठमुरो तालुं,
जिह्वं दन्ते च निस्सितो ।
छधा सज्जायते यस्मा,
तस्मा छज्जो स उच्चते [चिन्तामणिटीका ७.१] ॥

गन्धं लेसं अरतीति गन्धरो, रस्सस्स दीघत्ते गन्धारो चेत्यज्जे [अज्जेसमपीति (पाणिनि ३.१३७) दीघो (चिन्तामणिटीका ७.१)], गन्धारा नाम जनपदा, तेह्ययं गीयतेति गन्धारो, णो । मज्झे लयविसेसे भवो मज्झिमो । पञ्चन्नम्पि धेवतादीनं पूरणो पञ्चमो, (पञ्चन्नं वा महाभूतानं पूरणो पञ्चमो ।) [() एत्थन्तरे पाठो अधिको विय दिस्सति] निस्सेसतो सीदन्ति सरा यस्मिन्ति [यस्माति (क०) – सदतो अधिकरणे घउ (चिन्तामणिटीका ७.१)], णो । ‘निसीदन्ति सरा यस्मिं, निसादो तेन हेतुना’ति हि वुत्तं । एते सत्त सराति गदिता कथिता ।

१३३-१३५. उसभादयो ये नदन्ति, ते दस्सेतुमाह “नदन्ति”च्चादि । उसभं नाम सरं गावो नदन्ति । तथा धेवतं तुरङ्गा अस्सा, छज्जं मयूरा सिखण्डिनो, गन्धारं अजा, मज्झिमं कोज्जा सकुणविसेसा, पञ्चमं परपुट्टादी कोकिलादयो, निसादं वारणा हत्थिनो नदन्ति । वुत्तज्च नारदमुनिना —

“छज्जं नदति मयूरो, गावो नदन्ति उसभं ।
अजो रोति च [अजाविका तु (क०)] गन्धारं, कोज्जा नदन्ति मज्झिमं ॥
पुप्फसाधारने काले, कोकिलो रोति पञ्चमं ।
अस्सो तु धेवतं रोति, निसादं रोति कुज्जरो”ति ॥

मयूरादयोपि सब्बे इमे सत्ता समदा [सन्तो (क०) एते च समदा पञ्चमं गायन्ति (चिन्तामणिटीका ७.१)] पञ्चमं नदन्ति ।

छज्जो गामो, मज्झिमो गामो, साधारणो गामोति तयो गामा । तत्र वीणादण्डं विभागं कत्वा अधोभागस्स “छज्जगामो”ति सज्जा, मज्झभागस्स “मज्झिमगामो”ति, उपरिभागस्स “साधारणगामो”ति सज्जा । किं पन गामभेदे कारणं? यस्मा एकस्सेव सरस्स गामन्तरे भेदो, तंभेदे गामानम्पिभेदो । माघटीकायं पन साधारणगामद्वाने गन्धारगामो कथितो, एकेकस्मिज्च गामे सत्त सत्त मुच्छना । इध पन उसभादीसु सत्तसु सरेसु पच्चेकं तिस्सो तिस्सो मुच्छना कथिता । किंकारणा? इध मनुस्सलोकवादनविधिना, तत्थ च देवलोकवादनविधिना कथितत्ता तथेव ठानानि सत्त सत्तेव लब्भरेति । यथा उसभादीसु तेसु यथावुत्तेसु सरेसु पच्चेकं एकेकस्मिं सरे तिस्सो तिस्सो मुच्छना सियुं, तथेव ठानानिपि सत्त सत्तेव लब्भरेत्यत्थो ।

१३६. सरानं गामेसु भिन्नसुतित्तं दस्सेतुमाह “तिस्सो”च्चादि । उसभस्स सरस्स तारकलमन्दवसेन तिस्सो सुतियो । धेवतस्स सरस्स तार मन्दवसेन दुवे । छज्जस्स तारकल मन्द काकलीवसेन चतस्सो । गन्धारस्स च तथा । मज्झिमस्स तारकल काकलीवसेन तिस्सो । पञ्चमस्स कल काकलीवसेन दुवे । निसादस्स तारादिवसेन चतस्सो सुतियो । इच्चेवं

सत्तसु सरेसु कमतो सम्पिण्डिता द्वावीसति सुतियो सियुं। **माघटीकायं** पन अज्जथा सुतिभेदो वुत्तो। वुत्तञ्चि तत्थ —

“चतुस्सुति सुविज्जेय्यो, मज्झिमो मज्झिमद्वितो।
द्विस्सुति चापि गन्धारो, तिस्सुति उसभो तथा ॥

छज्जो चतुस्सुति जेय्यो, निसादो द्विस्सुती तथा।
चतुस्सुति धेवतो तु, पज्जमो तिस्सुती मतो”ति ॥

सब्बमेतं **नाटकसत्थतो** गहेतब्बं।

१३७. “**उच्चतरे**” त्यादिना सुतिभेदे सरूपतो दस्सेति। **उच्चतरे रवे** अत्युच्चधनिमिह तारो, तारयति बोधयतीति तारो। **अव्यत्ते** अव्यक्तवखरे **मधुरे** सुतिसुखे कलो, **कल** मदे। गम्भीरे धनिमिह मन्दो। **मदि** थुतिमोदमदमोहसुपनगतीसु। मन्दयते बुज्जतेनेनाति **मन्दो**।

तारादयो तयो वाच्चलिङ्गत्ता तीसु। तारो धनि, तारा वाणी, तारं रुतं इच्चादि। अव्यक्तमधुरसद्वो **कलो**। तत्र कले सुखुमे **काकली**सद्वो, ईपच्चयन्तो, ईसं कला वाणी **काकली** नाम, **कासद्वोयमी**सत्थो। **क्रियादिसमता**ति गीतवादितपादन्यासादिक्रियानं, कालस्स च समत्तं लयो नाम, **लय** साम्यगतीसु, आधारे अपच्चयो, सब्बाभिनयानमपि साम्यं लयोति केचि।

१३८. द्वयं वीणायां। **वि** जनने, तो, ईणत्तं, **वीण** वेठनेति वा धातु, आ, वीणा। **वल्ल** संवरणे, वल्लते धनिविसेसं, ण्वु, **वल्लकी**, नदादि। विपज्जीतिपि वीणाय नामं। विपज्जयतीति **विपज्जी** [विपज्जयति वित्थारयतिसद्वं (चिन्तामणिटीका ७.३)], नदादि।

सा वीणा **सत्ततन्ती** सत्तहि तन्तीहि विसिद्धा परिवादिनी नाम, परितो वदतीति **परिवादिनी**, इनी। वीणादयो चत्तारोपि वीणासामज्जवाचका इच्चेके, तेसं मते **सासद्वस्स** चतुन्नमपि इत्थिलिङ्गत्यदीपकता विज्जेय्या, तथापि **अमरकोसेन** [अमर ७.३] विरुज्जनतो तेसं मतं न गहेतब्बं।

कट्टादीहि दोणिसण्ठानेन कतं वज्जभण्डं वीणाय पोक्खरो नाम, पोसेति वड्ढेति सदेति **पोक्खरो**, खरो, वुद्धि, वण्णविकारो च। **दु** गमने, णि, **दोणि**। ककुभो, पसेवकोतिपि पोक्खरस्स नामानि। कं वातं कुभति बन्धतीति **ककुभो**। पसिब्बन्ति तमिति **पसेवको**।

द्वयं पोक्खरवेठके चम्मनि। वीणाभावं उपगच्छति येनाति **उपवीणो**। वेठति पोक्खरन्ति **वेठको**, ण्वु।

१३९. आततादिपज्चकं पज्चङ्गिकतूरियस्स नामानि।

१४०. **चम्मावनद्धेसु** चम्मेन बन्धनीयेसु भेरियादीसु मज्झे **तलेकेकयुतं** एकेकेन तलेन युतं कुम्भथुणदद्वरिकादिकं तूरियं आततं नाम, आतनोतीति **आततं**, **तनु** वित्थारे। महतीआदिवीणाविसेसोपि [“**महती**”ति नारदस्स वीणा (सद्वकण्णहुमे)] आततमेवाति “चम्मावनद्धेसू”ति विसेसनं कतं। कुम्भसण्ठानत्ता कुम्भो च तं थुननगरसम्भूतत्ता थुनज्जेति

कुम्भथुनं। तदेव कुम्भथुणं, अथ वा थु अभित्थवे, कम्मनि णो। कुम्भो च सो थुणो चेति कुम्भथुणो, थुण पूरणेति वा धात्वत्थो। दर विदारणदाहेसु, द्वेभावो, कापुब्बस्सिकारो च, दहरसदं करोतीति वा दहरिका।

१४१. उभयतलं मुरजादिकं तूरियं विततं नाम, विसेसेन सदं तनोतीति विततं, सब्बविनद्धं सब्बपस्सेसु, पुब्बपच्छाभागेसु च परियोनद्धं पणवादिकं, आदिना चतुरस्सआलम्बरगोमुखीआदयो आततविततं नाम, “चम्मपरियोनद्धं हुत्वा तन्तिबद्धं आततविततं”न्ति हि वुत्तं। पण व्यवहारथुतीसु, पणीयतीति पणवो, अवो।

१४२. वंससङ्गादिकं सुसिरं नाम, रन्धं सुसिरं, तंयोगा सुसिरं। वन, सन सम्भत्तियं, सो, वंसो। सम उपसमखेदेसु, खो, सङ्खो। सम्मताळादिकं अच्चन्तं पीळनतो, अनलसंयोगतो वा द्रवीभूतं पुन घनायतेति घनाख्यं। हन हिंसायं, कम्मनि णो, हस्स घो। घनभावेन समं भवतीति सम्मं, दण्डादीहि ताळितब्बतो ताळं, तळ ताळने, सम्मज्ज तं ताळज्जेति सम्मताळं। आदिना कंसताळसिलाताळादीनं गहणं। तत्थ सम्मताळं नाम कट्टमयताळं। कंसताळं नाम लोहमयं। सिलाय च अयोपट्टेन च वादनताळं सिलाताळं।

चतुक्कं आततादीनं नामं। आ समन्ततो तुज्जते ताळीयतेति आतोज्जं। वंसादिकेपि मुखवायुना आतोज्जनमत्थेव। वादयन्ति धनयन्ति तन्ति वादित्तं वादितज्ज, इत्तो, तो च। वादयन्ति तन्ति वज्जं, यो।

१४३. द्वयं भेरियं। भायन्ति सत्तुजना एतेनाति भेरि, रि। उभ पूरणे, उभनं उभि। “दुन्द”इति सद्देन उभि यत्र स दुन्दुभि। पुमिथियमेते द्वे [सेरी थी, दुन्दुभि पुमा (अमर ७.६)]। द्वयं मुदिङ्गे। मुदं मोदं इङ्गति गच्छति येनाति मुदिङ्गो। मुरा असुरा जातो मुरजो।

अस्स मुरजस्स भेदा विसेसा आलिङ्गङ्क्योद्धका भवन्ति। वुत्तज्ज —

“हरितक्याकति त्वङ्क्यो,
यवमज्झो तथोद्धको।
आलिङ्ग्यो चेव गोपुच्छो,
आकत्या सम्पकित्तो”ति [चिन्तामणिटीकायम्पि] ॥

आलिङ्ग्यतेति आलिङ्गो, णो। उच्छङ्के भवो अक्यो। उद्धं कत्वा एकेन मुखेन वादनतो उद्धो सन्तो कायति सद्दायतीति उद्धको, उद्धसद्दोयं तिलिङ्गिको। उगच्छतीति उद्धो, तो, गमिस्स दो, नेरुत्तो। यो तु उपरिपरियायो उद्धंसद्दो, सो अब्बयमेव।

तिणवादीनि चत्तारि पणवस्स नामानि। तनु वित्थारे, अवो, अस्स इत्तं, णत्तज्ज, तिणवो। मा माने सद्दे च, “डिण्डि”इति मायते सद्दायतेति डिण्डिमो, णो।

१४४. “आलम्ब”इति सद्दायतेति आलम्बरो। “आलम्बरो तूरियरवे, गजेन्दानज्ज गज्जिते”ति [अमर २३.१६७] हि अमरकोस नानत्थसङ्गहेसु।

वीणादीनं वादनकट्टकुटिलादिकं कोणो, कुण्यते सद्दायतेनेनाति कोणो, णो। “दद”इति सदं करोतीति ददरि, ददति

वा सद्विसेसेन परिणमतीति **ददरि**, रि । “पट” इति सदं जहातीति **पटहो**, पटं हन्तीति वा **पटहो** । **हन** हिंसागतीसु, क्वि । अपरे **मदला**दयो भेरिष्पभेदा । “मद” इति सदं लातीति **मदला**, ला आदाने, अ । “मन्दला” तिपि पाठो, मन्दं सदं लातीति **मन्दला** । **आदिना** डमरुआदयोपि भेरिष्पभेदा विज्जेय्या ।

१४५. जनप्पिये जनेहि पियायितब्बे विमद्दोद्धे विलेपनकुङ्कुमादीनं, नानागन्धदब्बानञ्च विमद्दनोब्भूते **परिमलो** भवे, परिमज्जति पवत्तयत्यासयन्ति, अ, नेरुत्तो, **मल**, **मल्ल** धारणे वा । परिमल्यते धारीयतेति, णो । **विमद्दगहणेन** वापिकूपादिनो **[विमद्दगन्धादिनो (क०)]** निरासो, **जनगहणेन** मक्खिकादिनो । **सो** परिमलो गन्धो **दूरगामी** अतिनिहारी अतिदूरपाती आमोदो वुच्चते, आमोदन्ते अनेन, णो । इतो परं **इद्दगन्धादयो विस्ससद्दपरियन्ता तीसु** लिङ्गेषु वत्तन्ते ।

१४६. चतुक्कं इद्दगन्धे । इद्दो गन्धो **इद्दगन्धो**, अथ वा इद्दो गन्धो अस्स **इद्दगन्धो** । सुद्दु रभन्ति तुस्सन्त्यनेनाति **सुरभि**, इ । सुन्दरो गन्धो अस्स **सुगन्धो**, **सुगन्धि** च, अन्तस्सिकारादेसो ।

द्वयं दुगन्धे । पूति गन्धो अस्स, पुब्बे विय इकारादेसो, कम्मधारयसमासं अस्सत्थ्यत्थेपि कत्तुमिच्छन्ति, पक्रियालाघवत्थं बहुब्बीहियेव न्यायोति । दुद्दु गन्धो अस्साति **दुगन्धो**, तेन वुत्तं **कच्चायनेन** — “कम्मधारयमन्तत्थियेहि बहुब्बीहि लघुतरो” ति । अज्जे तु लाघवमनादरमाना इच्छन्तेव मन्तत्थियं । दुविधो वा वाच्चधम्मो लहु गरु च, तत्र बहुब्बीहिना लहु, कम्मधारयमन्तत्थियेनगरु । किञ्च बहुब्बीहिना अतिसायनाद्यत्थो न गम्यतेति अवस्सं तप्पटिपादनाय कम्मधारयपुब्बको मन्तत्थियेव दद्दुब्बो ।

द्वयं चिताधूमादिगन्धे । **विस** विष्पयोगे, **सो** । आमस्स वसादिवत्थुनो गन्धो तंयोगा, इ, यंसद्दो तस्स नपुंसकत्तदीपको ।

१४७. कुङ्कुमादयो चत्तारो चतुज्जातिगन्धो नाम । **कुक्क**, **वक्क** आदाने, उमो, निग्गहीतागमो च, **कुङ्कुमं**, लोहितचन्दनं, यं “कस्मीरज”न्ति वुच्चति, **कमिस्स** वा **कुङ्कादेसो**, **कुङ्कुमं** । यु मिस्सने, यु, यवनं, तस्स पुप्फं **यवनपुप्फं**, देवकुसुमं, यवनदेसे जातं पुप्फन्ति वा **यवनपुप्फं** । यं “लवङ्ग”न्तिपि वुच्चति, यं पुप्फं नुहीपुप्फसमानं । **तगि** गत्यत्थो **दण्डको** धातु, अरो, **तगरं**, कुटिलं । तरुतो जातो **तुरुक्खो**, खो, उत्तञ्च, सल्लकीदवो हि “तुरुक्खो” ति वुत्तो ।

१४८. पज्जेन छरसानं नामानि । कं पानीयं सेवतेति **कसावो**, अवो, अथ वा कं सवापेतीति **कसावो सु** सवने । तुवरोपि कसायोपि **कसावपरियायो** । **तिज** निसाने, तो, तित्तो, कटु । **मधु** माधुरियं, तंयोगा **मधुरो** । लुनाति जळत्तन्ति **लवणो**, यु । **अम्ब** सद्दे, अरो, **इत्तं**, लत्तञ्च । **कट** गतियं, ण्वु, उत्तं । इमे छ रसा नाम वुच्चन्ति । **तब्बति** दब्बे **कसावादिसद्दा तीसु** लिङ्गेषु वत्तन्ति ।

१४९. द्वयं फोडुब्बे । फुसितब्बो **फस्सो**, **फोडुब्बो** च, तब्बो, **सस्स टो**, **तस्स ठो** । तिकं विसयिम्हि । विसयो अस्स गय्हेत्तेनात्थीति **विसयि** । उखति गच्छति विसयेति **अक्खं**, उस्सत्तं द्वित्तञ्च, नत्थि खं वेदना एत्थाति वा **अक्खं**, न हि सुखवेदनादयो सम्पयोगवसेन पञ्चसु इन्द्रियेषु उप्पज्जन्ति, जवनादीसु एव पन उप्पज्जन्तीति तथा वुत्तं, मनिन्द्रिये तूपचारा **[मनिन्द्रियेषुपचारा (क०)]** अक्खं । इन्दो अत्ता, तस्स लिङ्गं **इन्द्रियं**, इयो । नां नन्तरेण पयोजकं चक्खादयो ब्यापारयन्ते, तस्मा अत्थि अत्ता चक्खादीनं पयोजकोति चक्खादिकं लिङ्गमत्तनो भवतीति **निकायन्तरिका** । सयं तिक्खमन्दादिभावे चक्खुविज्जाणादीनं तिक्खमन्दादिभावसम्भवतो तेसु इन्दति परमिस्सरियं करोतीति वा **इन्द्रियं** ।

छक्कं नयने । नेति अत्तनो निस्सितं पुगलन्ति नयनं, यु । असु व्यापने, असति विसयेसु व्यापी विय भवतीति अक्खि, सस्स को, अथ वा अक्ख व्यापनदस्सनेसु, अक्खति विसयेसु व्यापीभवति, अक्खति वा पस्सति एतेनाति अक्खि । नेतीति नेत्तं । लोचति पस्सति एतेनाति लोचनं । अच्छ दस्सनव्यापनेसु, इ, अच्छि । चक्खति अस्सादेति रूपन्ति चक्खु, उ, चक्खति पस्सतीति वा चक्खु ।

१५०. पञ्चकं सोते । सुणाति एतेनाति सोतं । सद्दो गच्छते अनेनाति सद्दग्गहो । कर करणे, णो, कण्णो, कण्णति सुणाति एतेनाति वा कण्णो, कण्ण सवने । सुणाति येनाति सवनं, सुति च, यु, ति च ।

चतुक्कं घाने । नसन्ति एतायाति नत्थु, थु, आ, नासा । ण्वु, अक च इकारो च नासिका । घा गन्धोपादाने, घायति गन्धोपादानं करोतीति घानं, यु, घायन्त्यनेनाति वा घानं ।

द्वयं जिह्वायं । जीवति एतायाति जिह्वा, हो, जीव पाणधारणे । जीवितनिमित्तं रसो जीवितं नाम, तं अह्वायतीति वा जिह्वा, वण्णलोपो । रसन्ति एतायाति रसना, रस अस्सादने, रसं जानातीति वा रसना, जास्स ना, नी नये वा, अ ।

१५१. पज्जं सरीरे । सरति गच्छति, सरन्ति वा तं हिंसन्तीति सरीरं, ईरो । वप बीजसन्ताने । वपति कुसलाकुसलबीजमेत्थाति वपु, उ । गच्छति, गण्हाति वा कुसलाकुसलमेतेनाति गत्तं, गमु गतियं, गह उपादाने वा । “अत्ता”ति अभिधानं, बुद्धि च भवन्ति एतस्माति अत्तभावो । वुणोति संवरति एत्थाति बोन्दि, वु संवरणे, दि, निग्गहीतागमो । विविधं गण्हाति एत्थाति विग्गहो । दिह उपचये, दिहति वद्धति एत्थ कुसलाकुसलन्ति देहं । अयं देहसद्दो पुरिसे पुल्लिङ्गेवत्तति । कुच्छित्तानं आयो उप्पत्तिट्ठानन्ति कायो । तनु वित्थारे, उ, तनु, तनुसद्दोयं इत्थियं । एत्थापि वासद्दो सम्बन्धितब्बो । “अङ्गेनाङ्गं तनु च तनुना गाळहतत्तेन तत्त”न्ति [उत्तरमेघ ४२] हि मेघदूते वुत्तं । कळे रेतसि वरं कळेवरं, अलुत्तसमासोयं ।

१५२-१५४. छक्कं चित्ते । चिन्तेतीति चित्तं । चेतो च, नलोपो । मनति जानातीति मनो । विजानातीति विज्जाणं, यु । हरति अत्तनो आधारन्ति हदयं, यो, रस्स दो च । मनो एव मानसं, सकत्थे सण ।

चुद्दस बुद्धाख्यस्स गुणस्स नामानि । ज्ञायतीति धी, ज्ञे चिन्तायं, ज्ञस्स धो, नदादि, धी, धारेतीति वा धी, क्वि, नदादि, धी, सङ्खारेसु धीकारो जायति एतायाति वा धी, नदादि । पज्जायते एतायाति पज्जा, अ । बुज्जते तायाति बुद्धि, ति । मेध हिं सासङ्गमेसु, करणे अ, मि हिंसायं वा, धो, मेधा । मनति जानातीति मति, मुति च, उत्तं, मुनातीति वा मुति, मुन जाणे, ति, मुति । भू सत्तायं, रि, नदादि, भूरी, भूसङ्खते अत्थे रमतीति वा भूरी, क्वि, नदादि । मनति जानातीति मन्ता, अन्त, आ । विदति जानातीति विज्जा, पब्बज्जादिना सिद्धं । यु मिस्सने । यमति मिस्सीभवति जेय्येसूति योनि । पटिमुखं भन्ति उपट्ठहन्ति जेय्या एतेनाति पटिभानं, यु । न मुहति एतेनाति अमोहो । वीमंसा विचयो समुपेक्खा उपलद्धि पटिपत्ति उत्तिचेतनादीनिपि बुद्धिनामानि ।

विपस्सनादयो नेपक्कन्ता परियाया पज्जाभेदा पज्जाविसेसा । तत्थ विविधं अनिच्चादिकं सङ्खारेसु पस्सतीति विपस्सना, यु । सम्मादस्सनलक्खणा सम्मादिट्ठि, सा दुविधा लोकियलोकुत्तरवसेन । तत्थ पुरिमा छब्बिसुद्धिप्पवत्तिकाले, इतरा जाणदस्सनविसुद्धिकाले लब्धति । आदिपरियायेन पभुतिना अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियादयो गहिता । तत्थ तत्थ कारियेसु विचारणा । मान वीमंसायं, सो, चित्ताभोगादि । विचारयते एतायाति विचारणा, चर सञ्चये, चुरादिगणो, यु ।

सम्पजानातीति सम्पजानो, पुगगलो, धम्मसमूहो वा, जास्स जा, तस्स भावो सम्पजज्जं, न्यस्स जो, द्वित्तं, तं सात्थकसम्पजज्जादिवसेन चतुब्बिधं । निस्सेसतो पाचेति कुसलधम्मेति निपको, जाणी पुगगलो, तस्स भावो नेपक्कं । द्वयं वेदनायं । वेदयतीति वेदयितं, विद अनुभवने, चुरादित्ता णयो, तो, इकारागमो च । वेदयतीति वेदना, यु ।

१५५. पच्चकं वितक्के । तक्क वितक्के । तक्केति सम्पयुत्तधम्मे आरम्मणं अभिनिरोपेतीति तक्को । वितक्कोति उपसगमत्तमेव विसेसो । सङ्कप्पन्ति पभवन्त्यनेनाति सङ्कप्पो, णो, कप्प वितक्के, कप्प सामत्थिये वा, भूवादि, सङ्कप्पयन्ति पभवन्त्यनेनाति वा सङ्कप्पो, कप्प वितक्के, चुरादि । अप पापुणने, अप्पेति सम्पयुत्तधम्मे पापेति आरम्मणन्ति अप्पना, यु, आ । ऊह वितक्के । ऊहन्त्यनेनाति ऊहो । तक्कऊहसद्वा चेत्य अज्झाहारवाचकापि भवन्ति, अज्झाहारं नाम ऊनपूरणत्थमधिकप्पभेदाहरणं [मधिकोपादानं (चिन्तामणिटीका)] । “अज्झाहारो तक्क ऊहा”ति [अमर ५.३] हि अमरकोसे वुत्तं । द्वयं जीवितिन्द्रिये । अयइति गमनत्थो दण्डको धातु । अयति अद्धानं गच्छति येनाति आयु, णु, एति एतेनाति वा आयु, इ गतिमि, णु, इस्से, ए अय । जीवन्ति अनेनाति जीवितं, जीव पाणधारणे ।

चतुक्कं समाधिमि । नानालम्बणविसारणाभावतो एकं अगं आरम्मणमेतस्साति एकगं, चित्तं, “अगसद्दो चेत्य आलम्बणवाचको”ति हि सद्धम्मटीकायं वुत्तं, तस्स भावो एकगता, एकं वा आरम्मणं अजति गच्छतीति एकगं, तस्स भावो एकगता । कामच्छन्दं समेतीति समथो, थो, समु उपसमे, “समाधि कामच्छन्दस्स पटिपक्खो”ति [पारा० अट्ठ० १.११; ध० स० अट्ठ० १६०] हि वुत्तं । विक्खिपनं नानारम्मणपेरणं विक्खेपो, सो नत्थि एत्थाति अविक्खेपो । एकारम्मणे सुट्ठु आधानं समाधि, सज्जायमि, नानालम्बणविक्खेपवसप्पवत्तं अधिसङ्घातं चित्तव्यधं समेतीति वा समाधि, नेरुत्तो ।

१५६. पज्जेन वीरियस्स नामानि । उ दुक्खलाभं, उद्धं वा सहति खमतीति उस्साहो, णो । आ भुसो कायं, चित्तञ्च तापेतीति आतप्पो [आतापो (?) अभिधानप्पदीपिकाटीका ११३५ गाथायं पस्सितब्बं], तप सन्तापे । लीनं चित्तं पगगण्हाति उक्खिपतीति पगगहो । अत्तनो निस्सयं परमत्थं गण्हापेतीति वा पगगहो । “पसद्दो परमत्थेपी”ति हि एकक्खरकोसे वुत्तं । वायमन्ति येनाति वायामो, वायम उस्साहने, अथ वा वय गमनत्थो दण्डको धातु, वयति सब्बकालन्ति वायामो, अमो, वायो विय सदा अमति गच्छतीति वा वायामो । परं परं ठानं अक्कमतीति परक्कमो, परं पच्चनीकभूतं कोसज्जं अक्कमतीति वा परक्कमो । पदहति येनाति पधानं, यु । दहस्स धो, दह भस्मीकरणे [पपुब्बधाधातुना साधेतब्बं मज्जे] । वीरे साधु, वीरानं वा कम्मं, विधिना वा ईरयितब्बं पवत्तेतब्बन्ति वीरियं, ईर गतियं, ईहति एति वा याय सुभासुभफलन्ति ईहा, ईह चेद्वायं, इ वा गतिमि, पच्छिमे हपच्चयो, उद्धं यन्ति येनाति उय्यामो, अमो । तिट्ठति एत्थ सुभासुभफलन्ति धिति, ति, ठा गतिनिवर्त्तियं ।

१५७. पज्जेन वुत्तपरियायस्स वीरियस्स चत्तारि अङ्गानि दस्सेति । तचादीनं तिण्णं अवसिस्सनं अवसेसता मंसलोहितेहि अवधिभूतेहि, मंसलोहितानं पन सुस्सनं सुक्खता । एतानि चत्तारि अधिष्ठानवसप्पवत्तानि वीरियस्स अङ्गानि कारणानि होन्ति । अङ्ग गमनत्थो दण्डको धातु । अङ्गति सिद्धिं गच्छति वीरियफलमेतेहीति अङ्गानि । तच्च पालने, णो, तचो । नह बन्धने आरु । न्हारूतिपि पाठो । तत्थ नन्तस्स लोपो । सिस असब्बप्पयोगे, यु, द्वित्तं । असति खेपेति अद्धानन्ति अट्ठि, ति, नपुंसके, नेरुत्तो, आ भुसो तिट्ठति एतेनाति वा अट्ठि, इ । मन जाणे, सो, नस्स निग्गहीतं, मंसं । रुह जनने, इतो, लत्तं, लोहितं ।

१५८. असाझसाधनेपि यस्सा वसेन उय्यामो, सा अधिमत्तेहा अधिकसत्तियुत्ता ईहा उस्सोळ्ही नाम, उ पबलं दुक्करकम्मं सहति यायाति उस्सोळ्ही, सहस्स सोळ्हो, नदादि, उस्साहानं ऊहाति वा उस्सोळ्ही, यथा “पदद्वान”न्ति,

आकारस्सो, हस्स ङो, ऊलोपो, नदादि, वायाममत्तेपि । द्वयं सतियं । सरति, सरन्ति वा ताय, सरणमत्तमेव वा एसाति सति,ति, पमादं वा सरति हिंसतीति सति । अनु पुनप्पुनं सति अनुस्सति, उपसगमत्तमेव वा विसेसो, द्वेपि इत्थियं ।

द्वयं लज्जायं । लजि पीळे, कातन्तधातु । लज्ज लज्जने, मोग्गल्लानधातु, लज्जति पापाति लज्जा, अ । हिरी लज्जियं, इ । हिरियति पापाति हिरी । समाना तुल्यत्था द्वे । द्वयं ओत्तप्पे । ओत्तप्पति भायति पापतोति ओत्तप्पं, तप भये अवपुब्बो । पापतो भायति सीलेनाति पापभीरु, पुग्गलो, चित्तं वा, तस्स भावो तथा ।

१५९. पज्जद्धेन उपेक्खाय वेदनाय नामानि । मज्झत्ते मज्झत्तसभावे पवत्ता मज्झत्तिका । द्विन्नं वेदनानं समीपे पवत्ता इक्खा अनुभवनन्ति उपेक्खा, इक्ख दस्सने । अदुक्खा च सा असुखा चेति अदुक्खमसुखा, मकारो पदसन्धिकरो ।

द्वयं मनसिकारे । भवङ्गवसेन पवत्तस्स चित्तस्स आभुजनतो आवट्टापनतो चित्ताभोगो । पालनज्झोहारत्थो चेत्थ भुजधातु आवट्टनत्थो आपुब्बत्ता, इदं पन वीथिजवनपटिपादके सन्धाय वुत्तं, चित्तस्सारम्मणे आभुजनं पवत्तनं वा चित्ताभोगो, इदं पन आरम्मणपटिपादकवसेन वुत्तं । भवङ्गमनतो विसदिसं मनं करोतीति मनक्कारो, करणं वा कारो, मनस्मिं कारो मनक्कारो । एत्थ च पठमविकप्पेन द्वे पटिपादका वुत्ता, पच्छिमेन तु इतरौ ।

द्वयं अधिमोक्खे । मुच मोचने, अधिमुच्चनं “इदमेवा”ति सन्निट्टानकरणं अधिमोक्खो । निच्छयनं निण्णयनं निच्छयो, चय गमनत्थो दण्डको धातु, चस्स द्वित्तं, छत्तं, नि भुसं छेदनं वा निच्छयो, छिदि द्विधाकरणे, इस्सत्तं, दस्स यो, असरूपद्वित्तं ।

१६०. पज्जद्धं दयायं । दय दानगतिहिंसारक्खणेसु । दयति परदुक्खं, अत्तसुखञ्च हिंसतीति दया, अ । कपि चलने, अनु पुनप्पुनं कम्पेति अत्ताधारस्स चित्तन्ति अनुकम्पा । कं सुखं रुन्धतीति करुणा, रुधि आवरणे, धस्स णो, अथ वा करोन्ति अत्तानमधीनमेतायाति करुणा, यु, आ, करुणा, सा एव कारुज्जं । अनुदयाति उपसगगेन पदं वट्ठितं ।

पज्जद्धं विरतियं । रमु उपरमे विपुब्बो, विरमणं वेरमणी, यु, नदादि, वेरं मणति विनासेतीति वा वेरमणी । विरमणं विरति,ति । दूरतो विरमणं आरति ।

१६१. चतुक्कं खन्तियं । तित्तिक्खनं खमनं तित्तिक्खा, तिज खन्तियं, खो, द्वित्तं, कत्तादि, आ । खमनं सहनं खन्ति,ति । खमते खमनं, खमा च, खमु सहने । द्वयं मेत्तियं । मिद स्नेहे, मिज्जति सिनेहतीति मेत्ता, त, आ । मेत्ति,ति । अथ वा मित्ते भवा मेत्ता, मेत्ति च ।

पज्जद्धं दिट्ठियं । दस्सीयते दस्सनं, दिस पेक्खने, यु । दस्सनं दिट्ठि । लभ लाभे,ति, लद्धि, मिच्छादिट्ठियमेव । सेसा तु उभयत्र । ठितपक्खो सिद्धन्तो [ठितो पक्खो सिद्धन्तो, पुब्बपक्खं निरस्य सिद्धपक्खद्वुपने इति भावो (चिन्तामणिटीका)], सिद्धो अन्तो अनेनाति विग्गहो । समन्ततो अयनं गति समयो ।

१६२. दोहळन्तं तण्हायं । तस पिपासायं, याय तसन्ति, सा तण्हा, ण्हो । इणम्हि तसिणा । एज कम्पने, एजा । संसारतो निस्सरितुमप्पदानवसेन जालसदिसत्ता जालिनी, उपमाने इनी । विस पवेसने, सब्बत्र विसता पत्थताति विसत्तिका, सकत्थे णिको । छन्द इच्छायं, छन्दनं छन्दो, कत्तुकम्पतापि । तेसु तेस्वारम्मणेसु आकुलीभूतत्ता जटा वियाति जटा । कमु इच्छायं,ति, निकन्ति । इसु इच्छायं, अ, इस्स आ, आसा । सिवु तन्तसन्ताने, भवादीहि भवादयो सिब्बतीति

सिब्बिनी, अ, इनी । सत्ते भवं नेतीति भवनेत्ति,ति ।

१६३. झेचिन्तायं, आरम्मणाभिमुखं झायतीति अभिज्झा, आ । वन सम्भत्तियं, वनति येन सो वनथो, थो । वा गतियं, वाति आरम्मणन्ति वानं, यु । लुभ इच्छायं, लुब्धनं लोभो, णो । रज्ज रागे, रज्जनं, रज्जन्ति वा येन सो रागो, णो । लय गतियं, आ पुनप्पुनं लयत्यारम्मणेसूति आलयो, पुनप्पुनं लयति संसिलेसति येनाति वा आलयो । “लयो विनासे संसिलेसे, साम्ये तोरियत्तिकस्स चे”ति नानत्थसङ्गहे । पिह इच्छायं, चुरादि, अ, पिहयति यायाति पिहा । चित्तस्स नानारम्मणेसु विब्भमकरणतो मनसो रथो इव मनोरथो, मनो एव रथो वियाति वा मनोरथो । इसु इच्छायं, अ, सस्स च्छादेसो । लस कन्तियं, अभिमुखं कत्वा लसति येनाति अभिलासो, णो । कमु इच्छायं, णो, कामो । दुह पपूरणे, दुहनं दोहो, तं लातीति दोहळो, दुट्ठं हृदयमेतेनाति वा दोहळो, हृदयस्स हळो, हल कम्पने द्विसद्वूपपदो, द्वीहि हलति कम्पतीति वा दोहळो, अ, द्विस्स दो, लस्स ळो । द्वे हृदया अस्स परमत्थस्साति वा दोहळो । अ, द्विस्स दो, हृदयस्स हळो, दस्स ळो वा, यलोपो, इच्छाविसेसत्तेपि दोहळस्स सामज्जवत्तिच्छाय निद्देसो ।

अतण्हासभावम्पि रुचिं आलम्बणिच्छासभावसामज्जेन इधेव वत्तुमाह “आकङ्खातु”इच्छादि । कङ्ख इच्छायं, अ । रुच रोचने, रोचनं कत्तुकामता, इ, रुच दित्तियं वा, रुचि । कत्तुकामतेव । सा रुचि अधिका लालसा नाम, लस कन्तियं, पुनप्पुनं, अतिसयं वा लसतीति लालसा, द्वित्तं, अस्सा । “याचनायं महिच्छायं [तण्हातिरेके याचनायं (चिन्तामणिटीका ७.२८)], उस्सुक्के लालसा द्विसू”ति रुद्धो ।

१६४. तिकं विरोधे । पायेन वीरेसु भवं वेरं, पटिघपापेसुपि । रुध पटिघाते, विरुज्जनं विरोधो । दिस अप्पीतियं, विद्देसनं विद्देसो ।

रोसन्तं कोधे । दुस अप्पीतियं, दुस्सनं दोसो । आरम्मणे पटिहज्जतीति पटिघं, हन हिंसायं, पटिघसद्वोयं पुल्लिङ्गे वा भवति । कुध कोपे, कुज्जनं कोधो । आगन्त्वा हज्जतीति आघातो । कुप कोपे, कुप्पतीति कोपो, कोपयति वा चित्तन्ति कोपो । रुस रोसने, रुसनं दुस्सनं रोसो ।

द्वयं परानत्थचिन्तने । व्यापज्जति विनस्सति चित्तमेतेनाति व्यापादो, पटिघेपि । पद गतिम्हि । परसम्पत्तीसु नाभिरमतीति अनभिरति, रमु रमणे,ति ।

१६५. द्वयं उपनाहे । नह बन्धने, पुनप्पुनं, उपगन्त्वा वा नहति चित्तन्ति उपनाहो । बज्जति वेरमनेनाति बद्धवेरं । द्वयं सोके । सुच सोके, णो, सुचनं सोको । सुचते सोचनं ।

तिकं रुदिते । रुदि अस्सुविमोचने, सब्बत्र भावे तो । कदि अक्खाने, रोदने च, तपच्चयस्स अण्णादेसे रुण्णं । द्वयं परिदेवने । देवनं सोकेन विलापो, पुनप्पुनं, समन्ततो वा देवो परिदेवो, परिद्वो च ।

१६६. तिकं भये चित्तुत्राससङ्घाते । सब्बत्र भावसाधनं । भी भये, भायनं भीति,ति । भयं, णो । तस उब्बेजे, उत्तसते उत्तासो, णो । द्वयं महति भये । भीरुनो इदं भेरवं, णो । महन्तज्ज तं भयजनकत्ता भयज्जाति महब्भयं । महाभयन्तिपि पाठो ।

१६७. पज्जं भायितब्बसामज्जे । भेरवसद्वोयं सामज्जवाचकोपि अत्थीति इध निद्देसो । भायति यस्माति भिसनं, सो,

यु, बिन्दागमो। भायति यस्माति **भीमं**, मो। **दर** विदारणे, दरीयतीति **दारुणं**, उणो। भायति यस्माति **भयानकं**, ण्वु, **अनकादेसो**। **घुर** भीमे, घुरति भिसतीति **घोरं**, णो। पटिवत्तति भयं चित्तुत्रासो यस्माति **पटिभयं**। भायति यस्माति **भेस्मं**, स्मपच्चयो। भयं करोतीति **भयङ्करं**, अलुत्तसमासोयं। इमे नव **भेरवादयो** भयभेरवादिहेतुमिह दब्बे विसेसनभावेन वत्तन्ते, तदा तीसु लिङ्गेषु, सामञ्जेन तु नपुंसके।

१६८. द्वयं पराभ्युदयासहने। **इस्स** इस्सत्थे, **इस्स** इस्सायन्ति वा धात्वत्थो, इस्सति सन्तेसुपि गुणेषु वचसा, मनसा वा दोसारोपनं करोतीति **इस्सा**, अ। **उस्सुय** [उसूय (?)] दोसाविकरणे। तिकं मच्छेरे। **मसु** आमसने, **च्छेरच्छर**पच्चया, मच्छरमेव **मच्छरियं**, सकत्थे इयो, अथ वा **मसु**इच्चेतस्स पाटिपदिकस्स **सुस्स** णमिह **च्छेरच्छरा**, **मसु** मच्छेरेतिपि धातु।

तिकं अज्जाणे। **मूह** वेचित्ते, मुहन्ति तेन सम्पयुत्तधम्मा, सयं वा मुहति, मुहनमत्तमेव वा तन्ति **मोहो**। **विद** जाणे, न विदतीति **अविज्जा**। न विजानातीति **अज्जाणं**। तिकं माने। भूतेनाभूतेन वा परतो उक्कंसकप्पनेन चेतसो उन्नति **मानो**, यथा “सूरो अत्थवाहंमस्मि सीलवा बुद्धिसम्पन्नो”ति [अवेहि भलवा अस्मि, सीलवा बुद्धिसंयुतो (चिन्तामणिटीका ७.२२)]। **मान** पूजायं, चुरादि, अ। धारणत्थो धाधातु, करोत्यत्थे **विपुब्बो**, सेय्यादिभावे अत्तानं विदधाति याय सा **विधा**, तीसु। उद्धं नमति याय सा **उन्नति**, इत्थियन्ति।

१६९. द्वयं उद्धच्चे। **हन** गतियं, उद्धं उद्धं हनति गच्छतीति उद्धतो, तो, **हनस्स** धो, असरूपद्वित्तं, चित्तं, उद्धतस्स भावो **उद्धच्चं**। **धाव** गतियं, उद्धं धावति चित्तमेतेनाति **उद्धवं**, अ, रस्सो।

तापादिपञ्चकं कुक्कुच्चे। **तप**, **धुप** सन्तापे, तपति चित्तमेतेनाति **तापो**, णो। कुच्छित्तं करोतीति कुक्कुत्तं, चित्तं, तंसमङ्गी वा, तस्स भावो **कुक्कुच्चं**। पच्छा तपति एतेनाति **पच्छातापो**। अनु पच्छा तपति येन सो **अनुतापो**। **सर** गतियं, विरूपेन पति पुनप्पुनं सरति चित्तमेतेनाति **विप्पटिसारो**, तस्स टो।

१७०. पज्जं विचिकिच्छायं। **लिख** लेखने, मनं विलेखति द्विधाकरणवसेनाति **मनोविलेखो**। **दिह** उपचये। इध पन संपुब्बत्ता संसये, करणे णो। **सी** सये, इध संपुब्बत्ता कङ्कायं, सब्बत्रेवं। “कथमिदं”मिति कथयति याय सा **कथंकथा**। **कित** रोगापनयने, छपच्चयो, द्वित्तादि, विगता चिकिच्छा जाणप्पटिकारो एतायाति **विचिकिच्छा**। **इल** गतिकम्पनेसु, द्विधा इलति चित्तमेतेनाति **द्वेळहकं**, हपच्चयो, सकत्थे को च। **कङ्क** विचिकिच्छायं, अ, इत्थियं। **सङ्क** सङ्कायं। विविधेनाकारेन मज्जति यस्मा, सा **विमति**। **मन** जाणे, इत्थियन्ति।

१७१. तिकं नीचपकतिदोससम्भूतरूपिस्सरियादिनिमित्तिके मदे, यस्मिं सति उत्तरदानसादरोलोकनादिविमुखो पुरिसो जायते। मदोप्यत्र “कत्थूरीगब्बरेतेसु, मदोहस्सेभदानेसू”ति [कत्तरि गब्भरेतेसु, मदो पुरिसमानेसूति (निस्सय)] **रभसो**। **गब्ब** माने, चुरादि, अ, अथ वा **गर** सेचने, बो। **मान** पूजायं, विसेसतो मानेतीति **अभिमानो**। अहंकारे **अहंसदो** निपातो, **अम्हसदो**प्यत्र, “अहं”मिति अत्तानं करोति येनाति **अहंकारो**। द्वयं चिन्तायं। **चिन्त** चिन्तायं, अ। **झे** चिन्तायं, ज्ञायते **ज्ञानं**, द्वीसुपि भावसाधनं, अ। वितक्कचिन्तानं को भेदो? वितक्को ताव वाचाय पुब्बभागप्पवत्तो, “पुब्बेव खो, गहपति, वितक्केत्वा विचारेत्वा पच्छा वाचं भिन्दती”ति [सं० नि० ४.३४८] हि वुत्तं। इतरा पन तस्सा अपुब्बभागप्पवत्तापीति अयमेतासं विसेसो। अथ वा वितक्को पकिण्णकपरियापन्नो एको चेतसिकधम्मो, इतरा पन सब्बसाधारणपरियापन्नो मनसिकारनामको एको चेतसिकधम्मोति अयमेतासं विसेसो।

द्वयं निच्छये । नय गमनत्थो दण्डको धातु, आरम्भणं निच्छिनन्तो नयतीति निण्णयो, नस्स णत्तं । अथ अधिमोक्खनिण्णयानं को भेदो? अधिमोक्खो आरम्भणं अज्झोगाहेत्वा तिड्ढति, निण्णयो विनिच्छयमत्तमेवाति अयमेतेसं विसेसो । अथ वा अधिमोक्खो पसादेपि सम्भवति, इतरो पन न तथाति अयंयेतेसं भेदो । तत्र निच्छयसद्दो इधापि पवत्ततीति द्वीसुपि वुत्तो ।

पादेन अभ्युपगमस्स नामानि । पतिपुब्बो जानाति अभ्युपगमे, इत्थियं अ, पटिज्जा । तथा सुणोति च, अ, पटिस्सवो, द्वीसुपि भावसाधनं । संविदा'गू, पटिज्जानं, नियमो, अस्सवो, संसवो, अङ्गीकारो, अभ्युपगमो, समाधिइच्चादीनिपि अभ्युपगमस्स नामानि [अमर ५.५] ।

१७२. छहि पदेहि अनादरस्स नामानि । मान पूजायं, चुरादि, मन जाणे वा, हेट्ठा कत्वा जाननं अवमानं, भावे यु । यो येनानादरितो, स ततो अवस्समेव कायवचीमनानं अज्जतरेनावधीयतेति अनादरेपि ब्यवधानाभिचारतो तिरसद्दो अन्तरधाने वत्तमानो सम्बज्झतेति तिरोधानकरणं तिरक्कारो । परि परापुब्बो भूधातु अवज्जाणे, अवपुब्बो जानाति च, सब्बत्र भावे णो, अ च । दर आदरे, आदरो सक्कारो, तब्बिपरीतो अनादरो । पराभवनं पराभवो । अवजाननं अवज्जा ।

द्वयं उम्मादे । चित्तस्स विब्भमो भन्ति उम्मादो । मद उम्मादे, उगतेहि, उम्मगसण्ठितेहि वा दोसेहि मदनं उम्मादो ।

१७३. स्नेहन्तं स्नेहे । पियस्स भावो पेमं, इमो, पियस्स पत्तं, पीनयतीति वापी, पिनो भावो पेमं, इमो । सिनिह, स्निह पीतियं, भावे णो । द्वयं मुच्छायं । पीळ विबाधायं, चित्तस्स पीळा चित्तपीळा, विगता नीलादिसज्जाननलक्खणा सज्जा एतस्माति विसज्जी, तस्स भावो विसज्जिता ।

द्वयं पमादे । येन सक्को समानो सयं कत्तब्बं न करोति, सो पमादो, मद पमादे पपुब्बो, पमज्जनं पमादो, णो । सज विसज्जनालिङ्गननिम्मानेसु । सतिया विसज्जनं सतिवोसग्गो, इस्स ओ । अपुब्बवत्थुपरिक्खातिसये कोतूहलादिद्वयं । तुज हिंसायं, कुं पापं तोजतीति कोतूहलं, अलो, वण्णविकारो च । तुल निक्कसे, कुं पापं तुलयतीति कुतूहलं, अ, हकारवण्णागमो । कोतुकं, कुतुकञ्च एतेसं परियायानि ।

१७४. विलासादयो क्रिया चेट्ठा, किं विसिद्धा? सा क्रिया नारिसिङ्गारभावजा इत्थीनं रतिभावजा, या हावसद्देनोच्चन्ते । हुयन्ते रागिनो अत्राति हावो, हु हवने, णो । आदिना विच्छित्तिपभुतीनं गहणं, तथा हि वुत्तं नाटकरतनकोसे —

“लीला विलासो विच्छित्ति, विब्भमो किलकिञ्चितं ।

मोट्टायितं कुट्टमितं, विब्बोको ललितं तथा ॥

विकतञ्चेति विज्जेय्या, दस थीनं [थीनं चेट्ठा (क०)] सभावजा ।

हावो च हेला विक्खेप-सम्मूळ्हमदकपण्य'न्ति ॥

तत्र पियसमीपगमने यो ठानासनगमनविलोकितेसु विकारो, अकस्मा च कोधमिहितचमक्कारमुखविकूणनं, सो विलासो, विपुब्बा लसधातुम्हा णो । सुकुमारविधानेन भमुकनेत्तादिक्रियासचिवकरचरणङ्गविन्यासो ललितं, लल विलासे, तो । अलद्धपियसमागमेन कुचित्तविनोदनत्थं पियस्स या वेसगतिदिट्ठिहसितभणितेहानुकृति करीयते, सा लीला, लल

विलासे, लल उपसेवायन्ति वा धात्वत्थो, अ । सुरते पवड्छे हेळा, हेला वा, हिल हावकरणे, अ ।
मदरागहस्सजनितो विपरियासो विब्भमो । आभरणविलेपनादीनं कुतोचि पियापराधतो इस्सायानादरेन चत्तानं सखीनं
पयतनेन वारणं विच्छित्ति, छिदि द्वेधाकरणे, ति । पियेन दत्तं पीतिनिबन्धनं स्वप्पमपि भूसनं विच्छित्तीत्यञ्जे ।
किलकिञ्चितादयो नाटकसत्थानुसारतो [ब्याख्यासुधाटीकाटीप्पणे] जेय्या ।

१७५. तिकं हसिते । हस हसने, सब्बत्र भावसाधनं । सो हासो मन्दो समानो मिहितं, सितञ्चुच्चते । मिह ईसंहसने ।
मन्दस्सितं म्हितन्तिपि पाठो, म्हि ईसंहसनेतिपि धातु, म्हिस्स, मिहिस्स वा स्यादेसो, सितं । सब्बत्र भावे तो ।

ईसंफुल्लितदन्तेहि, कटाक्खेहि सोडुवेहि च ।
अलक्खितद्विजद्वारं, सितमिच्छन्ति सूरयो [चिन्तामणिटीका ७.३४] ॥

द्वयं महाहसिते । अट गतियं, दूरगामिहासो अटहासो, अतिक्कन्तो वा हासो अटहासो, तस्स टो, इकारस्सत्तञ्च ।
सितातिहसितानं अन्तराळिकं विहसितं ।

आकुञ्चितकपोलं क्वं, सस्सनं निस्सनं तथा ।
पत्थावोत्थं सानुरागं, आहु विहसितं बुधा [चिन्तामणिटीका ७.३५] ॥

द्वयं लोमुग्गमे । रोमानं अञ्चनं रोमञ्चो, अञ्च गमने, णो । लोमानं हंसनं उद्धग्गभावो लोमहंसनो ।

१७६. परिहासादिछक्कं वल्लभादीनं परिहासे । परिहसन्त्यत्राति परिहासो, णो, परिभवितुकामेन हासोति वा
परिहासो । दु परिहासे, दु अनादरेति वा धातु, अ, दव दाहेति वा धातु । खिड कीळायं, खिड्डा, खिद्धातिपि पाठो, अथ वा खं
तुच्छं इड्डा वाचा, सा एत्थाति खिड्डा । कीळ पीतियकीळनेसु, कीळ विहारेति वा, कीळनं केळि कीळा च कीळितञ्च ।
परिहासादिछक्केसुपि अधिकरणसाधनमपि आचरिया वदन्ति ।

तिकं निद्दायं । निपुब्बो दा सुपने, अ । सुप सये, इनो, सुपिनं । अ, सोप्पं । अच्चन्तपरिस्समादिकारणा सब्बङ्गनिमीलनं
मिद्धं । मुच्छापायं मिद्धं । मिद कारियक्खमने, तो । मेधयति वा मिद्धं, अकम्मञ्जभावेन विहिं सतीत्यत्थो, कम्पनत्थो
चलधातु मुच्छापाये पपुब्बो । अक्खिदलानं पचलभावेन अयति पवत्ततीति पचलायिका, ण्वु, अस्सितं ।

१७७-१७८. केतवन्तं कूटे । करणं कति, निन्दिता कति निकति । अट गमने, कुच्छितेनाकारेन अटतीति कूटं । कुट
छेदनेति वा धातु [सद्वनीतिधातुमालायं पन “कूट अप्पसादे”ति धातुना साधितं] । रभि ब्याजे, ब्याजो नाम केतवं । सठ
केतवे, सठं, सठयति न सम्मा भासति येनाति वा सठं । कितवस्स धम्मो केतवं, कितवो नाम जूतकारो, चोरो वा, कित
निवासे, अवो । कपटो, ब्याजो, उपधि, कुसति इच्चादीनिपि केतवस्स नामानि ।

सत्तकं सभावे । भवनं भावो, सस्स अत्तनो, सन्तो वा संविज्जमानो भावो सभावो । सज विसज्जनलिङ्गननिम्मानेसु,
नत्थि विसज्जनमेतस्साति निस्सग्गो । रूप पकासने, संविज्जमानं रूपं सरूपं । करणं भवनं कति, पठमं कति पकति ।
यथा पठमकाले सम्भूता, तथेव सब्बदापीत्यत्थो । सील समाधिम्हि, समाधि नियमो । लक्ख दस्सनङ्केसु, तथेव
लक्खितव्वन्ति लक्खणं, यु । तथेव भवतीति भावो ।

द्वयं उस्सवे । उस्स दाहे । कं उस्सवन्ति उगिरयन्त्यत्राति **उस्सवो**, नानासमिद्धीहि सवन्ति एत्थाति वा **उस्सवो** । छि छेदने, छिन्दति सोकमेत्थाति **छणो** । यु । इस्स लोपो । सोकं, पापञ्च छिन्दन्ता अणन्ति सहायन्ति एत्थाति वा **छणो** । छि छेदने । **अण** सद्वत्थो **दण्डको** धातु ।

१७९. यथा **सस्नेहं** पकतितिलतेलादिस्नेहसहितं दीपकं पज्जोतं धारेन्तो **जन्तु** नरो अत्यन्धकारगम्भादीस्वपि ठितानि **खुद्दकान्यत्थजातानि** अतिसुखुमानिपि नानादब्बसमूहानि सुखं सम्पस्सति, तथा **सस्नेहं** बुद्धपरियायादिअनेकपरियायस्नेहसहितं इमं **अभिधानप्पदीपिकं** गन्थं उग्गहणधारणादिना धारेन्तो **जन्तु** सोतुजनो **खुद्दकानि अत्थजातानि** नानासत्थेसु आगतानि अतिगम्भीरानि अत्थजातानि सुखं सम्पस्सतीति योजना ।

इति सकलव्याकरणमहावनासङ्गजाणचारिना कविकुञ्जरकेसरिना सिरिमहाचतुरङ्गबलेन महामच्चेन विरचितायं अभिधानप्पदीपिकावण्णनायं सगगकण्डवण्णना समत्ता ।

सगगकण्डवण्णना निड्ठिता ।

२. भूकण्ड

१. भूमिवग्गवण्णना

१८०. इध भूकण्डे **साङ्गोपाङ्गेहि** भूम्यादीहि दसहि, पातालेन चाति एकादसहि कोट्टासेहि कमतो **वग्गा** भूमिवग्गादिनामका वग्गा वुच्चन्ते । सप्पधानोपकारकानि अङ्गानि **खारादीनि**, अङ्गानं उपकारकानि च उपङ्गानि **अद्धादीनि** ।

१८१. साद्धपज्जेन भूमिया नामानि । वसूनि रतनानि धारयतीति **वसुन्धरा** । **खमु** सहने, **खस्स** छो, **छमा**, अथ वा छि छेदने, सत्तानमधोपतनं छिन्दतीति **छमा**, मो, इत्थियमा च । भवन्त्यस्सं भूतानीति **भूमि** । भू सत्तायं, मि । **पुथु**इति पाटिपदिके ठिते नदादि, ई, **पुथस्स** **पुथु**आदेसे, वुद्धिम्हि च कते **पुथवी** । उस्सुवादेसे **पुथुवी** । **पथा**देसे तु **पथवी**, इमस्मिं पक्खे **अवागमो**, अथ वा **थव** गतियं, पथवति एत्थाति **पथवी**, नदादि, सब्बत्थ पत्थरतीति वा **पथवी**, **थर** सन्थरणे **पपुब्बो**, **रस्स वो**, नदादि, **पुथवी**, अस्सु ।

“मधुनो केटभस्सापि, मेदमंसपरिप्लुता ।

तेनायं मेदिनी देवी, वुच्चते ब्रह्मवादिभी”ति [\[चिन्तामणिटीका ११.३\]](#) ॥ —

वचनतो मेदयोगा **मेदिनी**, ई, इनी च । **मिद** स्नेहने वा, यु, नदादि, इस्सेत्तञ्च । **मह** पूजायं, नदादि । वित्थिण्णत्ता **उब्बी**, नदादि, अवति भूतानीति वा **उब्बी**, अस्सु । वसूनि सन्त्यस्सं **वसुमती** । गच्छन्ति यस्सं लोका, सा **गो**, पुमित्थियं । **का** सद्दे, कायति एत्थ, कायति मारविजयकालेति वा **कु**, उ । वसूनि धारयतीति **वसुधा** । सब्बं लोकं धरयतीति **धरणी**, यु, नदादि । धरतीति **धरा**, इत्थियं आ । **गमु** गमने, गच्छन्त्यस्सं **जगती**, अन्तपच्चयो, गस्स द्वित्तं, जत्तञ्च, **नलोपो**, नदादि । भू सत्तायं, रि, नदादि, विवम्हि **भू** । भूते सत्ते धरतीति **भूतरो** । **अव** रक्खणे, यु, नदादि, **अवनी** ।

१८२. खारा लवणरसा मत्तिका ऊसोत्पुच्चते । खादतीति **खारा**, दस्स **रो** । पदेसकत्ता मत्तेन पमाणेन युत्ता **मत्तिका** ।

ऊस रुजायं, ऊसो। ऊसयोगा ऊसवा, वन्तु। रपच्चये ऊसरो। द्वेपि तीसु वत्तन्ते।

थल ठाने, अधिकरणे अ। कित्तिमं थलं, अकित्तिमा थली, नदादि। थद्धलूखम्हि भूभागे भूमिप्पदेसे जङ्गलसद्दो वत्तति। तत्थ निज्जलत्ता कक्खळत्ता थद्धो। तिक्खसक्खरादिविदारगवादिखुरगण्डुप्पादवच्चादिसहितत्ता लूखो वेदितब्बो। गल चवनाधोपतनादनेसु। जलं गलति एत्थ, जलेन वा गलन्ति एत्थाति जङ्गलो, निज्जलो देसो, “जङ्गलो निज्जले देसे, तिलिङ्गो पिसिते थिय”न्ति [तिकण्डसेस ३.३.३९३] हि तिकण्डसेसो, लस्स लोपो, निग्गहीतागमो च।

१८३. वेदेन पञ्चाय ईहन्ति एत्थाति वेदेहो। सो एव विदेहो, इमं दीपमुपादाय सिनेरुनो पुब्बदिसाभागत्ता पुब्बो च सो विदेहो चेति पुब्बविदेहो। एवमपरत्तरेसु। गवेन यन्त्येत्थाति गोयानो। अपरो च सो गोयानो चेति अपरगोयानो। जम्बुया लक्खितो, कप्पट्ठायितादिप्पभावेन वा तप्पधानोदीपोति जम्बुदीपो। धम्मतासिद्धस्स पञ्चसीलस्स आनुभावेन कं सुखं उरु महन्तमेत्थाति कुरु, कुं पापं रुन्धन्ति एत्थाति वा कुरु, क्वि। दीप दित्तिप्पकासनेसु, जलमज्जे दिप्पन्तीति दीपा, दिप्पन्ति एत्थ सद्धम्माति वा दीपा, पमाणतो महन्ता दीपा महादीपा।

१८४. कुरुआदयो एकवीसति जनपदन्तरा जनपदविसेसा, आदिना सुरमहपच्चुग्गता तलकुटा अस्माकादयो च पुम्बहुत्ते पुल्लिङ्गे बहुत्ते च सियुं। कुरु नाम जानपदिनो राजकुमारा, तेसं निवासो एकोपि जनपदो रूळ्हीसद्देन “कुरू”ति बहुवचनेन वुच्चति, एवं सब्बत्र। कुं पापं रुन्धतीति कुरु, खत्तियकुमारा, तेसं निवासो कुरू, पच्चयलोपतो न वुद्धि, सब्बत्रेवं [पाणिनि १.२.५२ ४.२.८१ सुत्तेसु पस्सितब्बं]। अरिविजयलोकमरियादातिक्कमादीसु सक्कोन्तीति सक्का। कोसं लन्ति गणहन्ति, कुसलं पुच्छन्तीति वा कोसला। मगेन सद्धिं धावन्तीति मगधा, क्वि, मंसेसु गिज्झन्तीति वा मगधा। गिध अभिकङ्कायं। सेवन्ति येनाति सिवि, सि सेवायं, वि। सिवं करोन्तीति वा सिवी, अज्जत्थे इ। कल सद्दे, इङ्गपच्चयो, कलिङ्गा, तेसं निवासो कलिङ्गा, उत्तरापथो [“जगन्नाथा पुब्बभागे कण्हातीरन्तरं सिवे कलिङ्गदेसो संवुत्तो” इत्युत्तदेसे (थोमनिधि)], कलिं गणहन्तीति वा कलिङ्गा, क्वि, कलं मधुरसद्दं गायन्तीति वा कलिङ्गा, अस्सित्तं, केन सुखेन लिङ्गन्तीति वा कलिङ्गा, लिङ्ग गमनत्थो दण्डको धातु। अत्तना खादितं लज्जं पराजितेहि याचितेपि पुन न वमन्तीति अवन्ती। पञ्चालस्स पुत्ता पञ्चाला। वज्जेतब्बाति वज्जी, “वज्जेतब्बा इमे”त्यादिना पवत्तवचनमुपादाय वज्जीति लद्धनामा राजानो। वज्जीरट्ठस्स वा राजानो वज्जी। रट्ठस्स वा पन तंसमज्जा तंनिवासिराजकुमारवसेन वेदितब्बा। गं पथविं धारेन्तीति गन्धारा, कित्तिगन्धेन अरन्तीति वा गन्धारा। चित उस्साहने, चेतन्ति उस्सहन्ति युद्धकम्मादीसूति चेतयो।

१८५. वङ्ग गमनत्थो दण्डको धातु। विसिद्धानि देहानि येसं विदेहा, पुब्बविदेहदीपतो आगतत्ता वा विदेहा। ओज दित्तियं, कम्बुना सम्बुकेन ओजन्ति तस्सं वोहारकरणतोति कम्बोजा, कम्बुकजो ओजो बलमेतेसन्ति वा कम्बोजा। मद मद्दने, मद्दन्तीति वा मद्दा, मं सिवं ददन्तीति वा मद्दा, पञ्चकामगुणादीहि मोदन्तीति वा मद्दा, मद हासे। भज्ज अवमद्दने, भग्गा। अङ्ग गमनत्थो दण्डको धातु। सीहं लन्तीति सीहळा। कास दित्तियं, सम्पत्तिया कासन्तीति कस्मीरा, मीरो। कास दित्तियं, इ, कासी। पडि गतियं, पण्डु, उ। अथ वा कुं पापं रुन्धति एत्थाति कुरु, इति एकोपि जनपदो निस्सितानं बहुत्ता बहुवचनेन वुच्चति। एवं सब्बत्थ।

१८६. द्वयं भुवने। लुज अदस्सने, लुज्जतीति लोको, गस्स को, जस्स वो। भवन्ति एत्थाति भुवनं, यु। जगति, विट्ठपादीनिपि भुवनपरियायानि। द्वयं देससामज्जे। दिस अतिसज्जने, अतिसज्जनं पबोधनं, “अयं इत्थन्नामो”ति दिसति अपदिसतीति देसो। सि सेवायं, सज्जायं अ, विसयो।

सिद्धाचाररहितो मिलक्खदेसो कामरूपादि पच्चन्तो नाम । मिलक्ख अब्यत्तियं वाचायं, मिलक्खन्ति अब्यत्तवाचं भासन्तीति मिलक्खा । सिद्धाचारमगदस्सनत्थाय पज्जाचक्खुनो अभावा रागादिमलं अक्खिहि येसन्ति वा मिलक्खा, अस्सित्तं, तेसं निवासद्धानं मिलक्खदेसो । पच्चन्ते मज्झिमदेसस्स बहिद्वाभागे जातो पच्चन्तो ।

ब्यवत्था चतुवण्णानं, यस्मिं देसे न विज्जते ।

मिलक्खदेसो सो वुत्तो, मज्झभूमि ततो परं [चिन्तामणिटीका ११.७] ॥

अरियाचारभूमित्ता मज्झो च सो देसो चेति मज्झदेसो, नवयोजनसतपरिक्खेपो मज्झिमदेसो ।

१८७. सलिलप्पायो बहूदको देसो अनूपो नाम, अनुगता आपा अत्राति अनूपो, आपस्स आदिनो उत्तं, परलोपो वा । कच बन्धने, छो, कच्छं । अनूपदेसो च । अभिनवोग्गमनेन तिणेन लक्खिते हरिते देसे सद्दलो, दल दित्तियं, भावे अ । विज्जति दलो यत्थ सद्दलो ।

१८८. नदिया आभतेन अम्बुना उदकेन जीवन्ति एत्थाति नद्यम्बुजीवनो देसो नदी माता अस्साति नदीमातिकोति वुच्चति, बहुब्बीहिहि को । वुड्डिया वस्सेन निप्फज्जति सस्समेत्थाति वुड्डिनिप्फज्जसस्सको देसो देवो माता अस्साति देवमातिकोति वुच्चति, बहुब्बीहिहियेव को, देवसद्दो चेत्थ वुड्डिमाह ।

१८९. अनूपादयो देवमातिकान्ता तीसु लिङ्गेषु । चन्दसूरादो चन्दसूरियसिनेरुपब्बतादिहि सस्सतिसद्दो ईरितो कथितो । सब्बदा सरन्ति गच्छन्तीति सस्सतियो, सर गतियं, सरसद्दस्स सो,ति ।

रठ गतियं, रठन्ति एत्थ नगरादयोति रट्ठं, तो । नागरेहि विजिनितब्बन्ति विजितं । आळियं पवत्तमानो यो सेतु, सो पुरिसे पुल्लिङ्गे वत्तति । सि बन्धने, तु । अल भूसने, इ, आळि, तस्सं आळियं ।

नगरपब्बतादिनो उपान्तभू समीपभूमि परिसरो परितो सरन्त्यत्राति, णो ।

तिकं वजे । गावो तिड्ढन्त्यत्राति गोट्ठं । कुल सङ्ख्याने, गावो कुलन्त्येत्थाति गोकुलं, गुन्नं कुलं घरन्ति वा गोकुलं । वज गतियं, वजन्ति यं गावो निवासनत्थायाति वजो । गोड्डानकं, गोड्डानन्तिपि वजस्स नामानि ।

१९०. सिलोकेन मग्गस्स नामानि । पथिकेहि मज्जते नित्तिणं करीयतेति मग्गो, मज्ज सुद्धियं, णो, जस्स गत्तं, पथिकेहि मग्गीयतेति वा मग्गो, मग्ग अन्वेसने, मं सिवं गच्छति एत्थ, एतेनाति वा मग्गो, “मो सिवे परिसायञ्चे”ति हि नानत्थसङ्गहे, सिवं गमनं करोतीत्यत्थो, क्रियाविसेसनमेतं । पथि गतियं, चुरादि, नागमो । पन्थयन्ति यन्त्येनेनाति पन्थो, अ, कारितलोपो । पथति यात्येनेनाति पथो । अद गमने, अदति यत्थ सा अद्धा, धो, अद्धा मग्गो, अद्धासद्दोयं कालेपि, समभागत्थवचने तु अद्धं, तस्मा अद्धसद्दो पुमनपुंसकवसेन द्विलिङ्गो, राजादित्ते अद्धा, अराजादित्ते अद्धं । अज्ज गतियं, असो । वज गतियं, उमो, जस्स टो । पद गतियं, अ, दस्स जो, द्वित्तं, पज्जो । अय गतियं, यु, पद गतियं, अवो, नदादि । वत्त वत्तने, वत्तनं गमनादि, अनि, नदादि, वत्तनी । कन्तनदण्डे पुन्नपुंसकं । पथिकेहि पादेहि हज्जतेति पद्धति । पादसद्दसमानत्थेन पदसद्देन नियतप्पयोगतो वुत्तिना सिद्धो, पदसद्दूपपदो हनधातु,ति, हनस्स धो, अलोपो । पद्धतिसहचरणतो वत्तनी, तंसहचरणतो पदवी च इत्थियं ।

१९१-१९२. तब्भेदा तस्स मग्गस्स विसेसा जङ्घमग्गादयो अपथन्ता । जङ्घाहि गतो मग्गो जङ्घमग्गो । सकटेहि गतो मग्गो सकटमग्गो । ते जङ्घमग्गसकटमग्गा महामग्गे वत्तन्ति ।

एत्थ च “तेथा”ति अथसद्दो न वत्तब्बो, “ते चा”ति पन वत्तब्बो । “मताद्धनी”ति पाठे पन सति “तेथा”ति वत्तब्बोयेव, तदा एकपदिके अद्धनि मग्गे एकपदी मताति योजना कातब्बा । गच्छतं एको असहायो पादो यस्सं, न निसिन्नस्सेव यमकोति एकपदी, समासन्ते निच्चमीपच्चयो, कपच्चये एकपदिको, ईस्स रस्सत्तं ।

चोरकण्टकादिदोसे दुग्गमे पथे कन्तारो, पुन्नपुंसके, केन पानीयेन तरन्ति अतिक्कमन्ति यन्ति कन्तारो, तर तरणे, चोरकन्तारादीसु पनायं रूळ्हवसेन वुत्तो, अथ वा कति छेदने, सप्पटिभयत्ता कन्तति निच्चगमनागमनमेत्थाति कन्तारो, आरो, नागमो च । दुक्खेन गच्छन्त्येत्थाति दुग्गमो ।

१९३. द्वयं पटिमग्गे । पटि अभिमुखेन गन्तब्बो मग्गो, पथो च पटिमग्गो, पटिपथो च । दीघमज्जसं अतिदूरो मग्गो अद्धानन्ति वुच्चते । अद्धानं अयनं अद्धानं, अच्चायतो मग्गो, यथा “पदद्धान”न्ति, यलोपो ।

द्वयं पसत्थेद्धनि । सोभनो पथो, पन्थो चाति विग्गहो । गन्तब्बपथभावतो अपेतं उप्पथं, अपथज्ज, अब्बयीभावसमासो, असद्दो अत्र निपातो ।

१९४-१९६. परमाणूनं छत्तिस एको अणु नाम, अणुतोपि अणुतरत्ता परमो अणु, अणुतो वा परमोति परमाणु, अणु सद्दत्थो दण्डको धातु, उ । ते अणवो छत्तिस तज्जारी नाम, तं तं अत्तनो निस्सयं मलीनकरणवसेन जरापेतीति तज्जारी, जर जीरणे, जर वयोहानिम्हि वा, अ, नदादि । तापि तज्जारियो छत्तिस रथरेणु नाम, रथानं सञ्चरणवसेन पवत्तो रेणु रथरेणु । ते रथरेणवो छत्तिस लिक्खा नाम । लक्ख दस्सने, पकतिचक्खुनापि लक्ख्यतेति लिक्खा, अस्सित्तं ।

ता लिक्खा सत्त ऊका नाम, ऊकाति वुच्चति सिरोवत्तकिमि, तप्पमाणत्ता ऊका । ता सत्त ऊका धज्जमासो नाम, धज्जो वीहियेव परिमाणितब्बत्ता मासो चाति धज्जमासो, मसि परिमाणे । ते सत्त धज्जमासा अङ्गुलं नाम, अङ्गु गमनत्थो, उलो, अङ्गुलं, पमाणं, उलिपच्चये अङ्गुलि, करसाखा । अमुद्विच्छेति अदुं द्वादसङ्गुलं विदत्थि नाम, कणिट्टसहितेनङ्गुट्ठेन वित्थारीयते, विधीयतेति वा विदत्थि, विपुब्बो तनु वित्थारे । धा धारणे, उभयत्रापिति, पुब्बपक्खे तस्स थो, नस्स तो, तस्स दो । पच्छिमे धस्स दो, तस्स थो, असरूपद्विभावो च । ता दुवे विदत्थी रतनं सियुं, रमु कीळायं, तनो, मलोपो । तानि सत्तेव रतनानि यट्ठि नाम, यत पयतने,ति, तस्स ठो, तस्स टो । ता वीसति यट्ठियो उसभं नाम, उस दाहे, अभो । एत्थ पन उसभनदन्तरं उसभं । उसभानं असीतिप्पमाणं गावुतं नाम, गवं, गवेहि वा युतं गावुतं । युज समाधिम्हि, गोमदन्तरेहि गहितप्पमाणसमाधानन्त्यत्थो, तं चतुगावुतं योजनं नाम, युज समाधिम्हि, यु, “एत्तकं योजनं नाम होतू”ति चतुगावुतेहि समाधानन्त्यत्थो ।

१९७. आरोपितानं आचरियधनूनं पञ्चसतं कोसो नाम, अनारोपितानन्त्यपरे । कुस अक्काने, णो, कुसनं अक्कानं कोसो, इध पन कोसप्पमाणत्ता कोसो, द्विसहस्सकरप्पमाणो । अज्जत्थ पन —

“चतुक्काधिवीसतिया, अङ्गुलेहि करो भवे ।
ख्यातमट्टसहस्सेहि, कोसमानं विभाविना”त्युत्तं ॥

चतुरम्बणन्ति चतुरम्बणवीहिबीजजातरोपनयोग्यो भूमिप्पदेसो करीसं नाम, करोन्ति एत्थ कसनरोपनादिकन्ति करीसं, ईसो। चतुरम्बणबीजजातानि रोपेन्त्येत्थाति **चतुरम्बणं**, अम्बणं एकादसदोणमत्तं, अज्जे पन “चतुरम्बणं चतुर्यट्ठिकं ठानं करीसं नामा”ति वदन्ति, तं करीसम्भन्तरानं परियायभावप्पसङ्गा न गहेतब्बं।

पमाणतो हत्थानमट्ठवीसप्पमाणं ठानं अब्भन्तरं नाम, अब्भन्तरे अन्तोकोट्टासे जातं, न बहिकोट्टासेति **अब्भन्तरं**। यत्थ यत्थ हि यो यो ठितो, निसिन्नो वा, तत्थ तत्थ समन्ता अट्ठवीसतिहत्थप्पमाणं ठानं तस्स तस्स अब्भन्तरं ठानं नाम। **भूम्यादिता भूमिवग्गो**, अथ वा अङ्गापेक्खाय भूमियेव पधानं, पधानेन च व्यप्पदेसो भवतीति भूमिवग्गव्यप्पदेसो।

भूमिवग्गवण्णना निट्ठिता।

२. पुरवग्गवण्णना

१९८. छक्कं नगरे।

“पट्टनञ्च अधिट्ठानं, नगरं पुटभेदनं।
थियो पू नगरी पूरियो, ठानीयं कब्बटं पुट”न्ति॥

हि सिलोकपरियायेसु **वोपालितो**।

“विचित्तदेवायतनं, पासादापणमन्दिरं।
नगरं दस्सये विट्ठा, राजमग्गोपसोभित”न्ति [चिन्तामणिटीका १.२.१]॥ —

नगरलक्खणं। **पु** पालने, **पुर** पालनेति च, पुनाति पुरेति च रक्खति परचक्का दुग्गतायाति **पुरं**, रो, अ च, **पुर** अग्गगमनेतिपि धात्वत्थो। नगा पासादादयो अस्स सन्ति **नगरं**, रो। वाकारेन **नगर**सद्वस्स पुल्लिङ्गत्तं समुच्चिनोति [नगरियो वा पत्तनं (अमर १.२.१) पक्खे पत्तनसाहचरिया नपुंसकत्तं। (चिन्तामणिटीका १.२.१)], **पुर**सद्वस्सापीत्याचरिया। अकुतोभयत्ता ठानाय हितं **ठानीयं**, ईयो। पणिकानं पुटा भिज्जन्ते अत्राति **पुटभेदनं**।

निच्चनिवासनट्ठानं दस्सेत्वा इतरं दस्सेतुमाह “**थिय**”मिच्चादि। राजा तिट्ठति एत्थाति **राजठानी**, यु, नदादि, निच्चनिवासनट्ठानेपि “चतुरासीतिनगरसहस्सानि कुसवतीराजठानीपमुखानी”त्यादीसु [दी० नि० २.२६३]। दारुक्खन्धादीहि आ समन्ततो वरन्ति परिक्खिपीयन्ति एत्थाति **खन्धावारो**, पत्थनत्थो वरधातु आपुब्बत्ता परिक्खपनत्थो होति। पञ्चकं नगरे, “खन्धावारो”ति पन एकमेव अचिरनिवासनट्ठानस्स नामं।

१९९. **मूलपुरा अज्जत्र** मूलपुरं वज्जेत्वा यं पुरमत्थि योजनवित्थिण्णपाकारादिपरिक्खित्तं, तं मूलपुरस्स तरुट्ठानियस्स साखासदिसत्ता **साखानगरं** नाम।

२००-२०१. साद्धपज्जद्वयेन मूलपुरस्स नामानि। वानरसीसं, तंसण्ठानो वा पासाणो एत्थ अत्थीति “वानरसीस”न्ति वत्तब्बे वस्स बत्तं, वण्णविपरिययं, दीघं, णत्तं, सस्स लोपञ्च कत्वा “**बाराणसी**”ति वुत्तं। सवत्थस्स इसिनो निवासनट्ठानत्ता **सावत्थि**, सब्बं धनमेत्थ अत्थीति वा **सावत्थि** [म० नि० अट्ठ० १.१४], **सब्बस्स सावो**, धनवाचको

अत्थसद्दो, इ। तिकखत्तुं विसालीभूतत्ता वेसाली, अस्सत्थुत्थे ई। मथि हिंसायं, इलो, अस्सित्तं, मिथिला। अलं भूसनमेत्थाति आळवी, वी, ळत्तञ्च। कुस अक्काने, “खादथ पिवथा” त्यादीहि दसहि सद्देहि कोसन्ति एत्थाति कोसम्बी, बो, नदादि, कुसम्बरुक्खवन्तताय वा कोसम्बी, कुसम्बस्स इसिनो अस्समतो अविदूरे मापितत्ताति एके [उदा० अट्ठ० ३५; म० नि० टी० १.१४; २.२८४]। उगं रिपुं जयति यत्थ, सा उज्जेनी, यु, नदादि। तक्क ऊहे, ऊहो ऊनपूरणं, तक्कनं तक्को, सो सीलं सभावो यत्थ सा तक्कसीला, यो हि पुरिसकारेन ऊनो, सो तत्थ गन्त्वा तमूनं पूरेतीति। चम अदने, पो, चम्पा। सानं धनानं आकरं उप्पत्तिट्ठानं साकरो, सो एव सागलं। संसुमारसण्ठानो गिरि एत्थाति संसुमारगिरं, संसुमारो गायति एतस्स मापितकालेति वा संसुमारगिरं, गे सद्दे, इरो। राजूनमेव आधिपच्चवसेन परिग्गहितब्बत्ता राजगहं। आदिकाले कपिलनामस्स इसिनो निवासनट्ठानत्ता कपिलवत्थु, पुमनपुंसके।

साको राजूनं युद्धादीसु सत्ति सज्जाता एत्थाति साकेतं, “साको सत्तिमि भूपाले, दुमदीपन्तरेसु चे”ति नानत्थसङ्गहे। सज्जातत्थे इतो, साको नाम राजा, दुमो वा एत्थ आदिकाले सज्जातोति वा साकेतं। इन्दं परमिस्सरियभावं पापुणन्ति एत्थाति इन्दपत्तं, इन्दो वा सक्को देवराजा, सो पत्तो एत्थाति इन्दपत्तं। उक्कं धारयति एतस्स मापितकालेति उक्कट्ठा, वण्णविकारो। यस्स मापितट्ठाने पाटलीनामको एको तरुणरुक्खो अत्थीति तं पाटलिपुत्तकं, अथ वा पटलि नाम एको गामणी, तस्स पुत्तो एत्थ वसतिआदिकालेति पाटलिपुत्तकं। चेतिरट्ठे उत्तमत्ता चेतुत्तरं, “जेतुत्तरं”न्ति पाठे पन वण्णविकारो, वेरिजयट्ठानत्ता जेतञ्च तं उत्तमत्ता उत्तरञ्चेति वा जेतुत्तरं। यस्स मापितकाले दीपो दिप्पति, तं सङ्कस्सं, कास दित्तियं, द्वित्तं, सम्मा कसन्ति एत्थाति वा सङ्कस्सं, कस विलेखने, यस्स मापितकाले निमित्तमोलोकेन्ता ब्राह्मणा कुसहत्थं नरं पस्सित्वा मापेन्ति, तं कुसिनारं। आदिना मथुर [मधुर, माधुर (क०)] पासाणपुरसोणिकादयोप्यनेकपुरविसेसा सङ्गहिता।

२०२. चतुक्कं अब्भन्तरगाममग्गे। रथस्स हिता रच्छा, पब्बज्जादि। विसयन्ते पकासयन्ते विक्कयेन दब्बानि यस्सं, सा विसिखा, विपुब्बो सि सेवायं, खो, विसन्ति एत्थाति वा विसिखा, विस पवेसने, खो। रथस्स हिता रथिका, इको। वी गमने, थि, वीथि।

अनिब्बिद्धा रच्छन्तरेन मज्झे अनिब्बिद्धा रच्छा ब्यूहो नाम। ब्यूहेति सम्पिण्डेति जने अज्जत्र गन्तुमप्पदानवसेनाति ब्यूहो, ऊह सम्पिण्डने विपुब्बत्ता। न निब्बिज्जते रच्छन्तरेनाति अनिब्बिद्धो, विध सम्पहारे, अ। निब्बिद्धा रच्छन्तरेन रच्छा पथो, अद्धीति च वुच्चति। पथ गमने, पथो। अद गमने,ति, अद्धि।

२०३. चतुक्कं चच्चरे। चतुन्नं पथानं समाहारो चतुक्कं, चर गतिभक्खनेसु, चरो, रस्स चो, चच्चरं, अङ्गणवाचको चायं। द्विन्नं, चतुन्नं वा मग्गानं सन्धि मग्गसन्धि। सिङ्ग घायने, आटको।

द्वयं वप्पस्सोपरि इट्ठकादिरचिते वेठने। वप्पं नाम दुगगनगरे परिखामत्तिकं कूटं [कुटिं (क०)] कत्वा गोहि, हत्थीहि च विमद्वापेत्वा तिसहत्थप्पमाणं पाकारस्स हेट्ठिमतलं, तथा हत्थसतं ततो उद्धरित्वा पंसुना वप्पं कारये, तस्सोपरि पाकारन्ति, पकुब्बन्ति तन्ति पाकारो, समन्ततो करीयतेति वा पाकारो, अकत्तरि च कारके सज्जायं णो, रस्सस्स दीघता। वु संवरणे, वुणोतीति वरणो, यु, रागमो च। “सालो”तिपि पाकारस्स नामं।

द्वयं राजभवनसामज्जे। सब्बगेहानं विसेसेन पकासनतो उद्वापो, दीप पकासने, ईस्साकारो। सङ्गम्म करोन्ति तन्ति उपकारिका, ण्वु। के पच्चये थीकताकारपरे पुब्बो अकारो दीघं [कातन्त २.२.६५], अकादेसोपि हि “को”ति वुच्चति,

यथा देवदत्तो “दत्तो”ति । कपच्चयो वा ।

२०४. द्वयं गेहादिनो मत्तिकेडुकादिमयभित्तिं । कुट छेदने, कुटति छिन्दति मग्गन्ति कुट्ठं । भिदि द्विधाकरणे, ति, भित्ति । गुन्नं वाचानं पुरं गोपुरं । द्वारसमीपे कतो कोट्टको द्वारकोट्टको, कुस अक्कोसे, ठको, कोट्टकोति गेहविसेसो ।

द्वयं इन्दखीले । इस इच्छायं, एस गवेसने वा, इको । इन्दस्स सक्कस्स खीलो कण्टको इन्दखीलो । द्वयं द्वारपस्सोपसालायं हम्म्यादिपिट्ठे च वातकुटिकायं । अड्ड अतिक्कमहिंसासु, अ । आलकपच्चये अट्टालको ।

२०५. उपरि मालादियुत्तं सोभनथम्भद्वयमुभयतो निखनित्वा यं बहिद्वारं कप्पीयते, तं तोरणं । तुर वारणे, यु, थवन्ता वा रणन्त्यत्राति तोरणं, तु अभित्थवे । रण सदत्थो, वण्णविकारो । द्वारस्स बहि बहिद्वारं । परि समन्ततो खञ्जतेति परिखा । दीघभावेन युत्ता दीघिका ।

२०६-२०७. सदुमन्तं गेहे । मन्द मोदनथुतिजळत्तेसु, मन्दन्ते यत्थाति मन्दिरं, इरो । सीदन्ति तत्थाति सदनं, यु । सद विसरणगत्यावसानेसु । न गच्छन्तीति अगा, थम्भादयो, ते राति गण्हातीति अगारं । रस्सस्स दीघत्ते आगारं । चि चये, निचीयते छादीयतेति निकायो, यम्हि चिस्स कादेसो निपातना । ली सिलेसने, णो, निलयो, आलयो च । वस निवासे, आवसन्त्यत्राति आवासो, णो । भू सत्तायं, भवन्त्यत्राति भवनं । विसन्ति तन्ति वेस्मं, मो । कित निवासे, अधिकरणे यु, निकेतनं । निविसन्ति, निवसन्ति वा यत्र, तं निवेसनं । घर सेचने, घरति किलेसमेत्थाति घरं, गय्हातीति वा घरं, णो । गहस्स घरादेसो । गण्हाति पुरिसेन आनीतं धनन्ति गहं । अधिकरणे थो, आवसथो । सर गतिचिन्ताहिंसासु, सरन्ति चिन्तेन्ति एत्थ सुभासुभकम्मानि, सरति वा सूरियसन्तापादिकन्ति सरणं । सि सेवायं, णो, पतिस्सयो । उच्च समवाये, ओकं । सल गमने, “इत्थियमतियवो वा”ति अ, साला, सरधातुम्हि सति लत्तमेव विसेसो । चि चये, कम्मनि णो, चयो । कुट छेदने, इ । वस निवासे, ति । उपधस्स एत्ते गेहं । सदधातुम्हा उमो, सदुमं ।

द्वयं मुखरहितदेवकुलसदिसे यज्जायतने । चित पूजायं, कम्मनि इयो । यत्त यतने, आयतन्ति वायमन्ति एत्थ फलकामाति आयतनं, अथ वा आयन्तीति आयानि, तानि तनोतीति आयतनं, फलकारकन्त्यथो । एत्थ तुसद्धो समागतानं द्विन्नं पुब्बापरगमनत्थो । “चेतियायतनानि चा”तिपि पाठो ।

२०८. द्वयं देवानं, नरपतीनञ्च इड्डुकादिमये भवने । अज्जस्सापि सादिस्या । पसीदन्ति नयनमनान्यत्राति पासादो । यु मिस्सने, पो, दीघो च, दीघविधानसामत्थिया ओत्ताभावो ।

द्वयं राजतो अज्जेसं धनीनं व्यवहारकादीनं भवने । मुण्डो छदनमेतस्स, न पासादस्स वियाति मुण्डच्छदो, द्वित्तं । हर हरणे, यो, यम्हि मिआगमो च ।

दुग्गपुरद्वारे वा, यत्थ कत्थचि वा मत्तिकादिमये गजकुम्भम्हि यो यूपो पासादो पतिट्ठितो, सो हत्थिनखो नाम, हत्थिस्सेव नखो यस्साति हत्थिनखो, नखसद्देन वा नखसहितो पासादो गय्हाते ।

२०९. सुपण्णस्स गरुळस्स वड्ढेन पक्खेन सदिसछदनं गेहं सुवण्णवड्ढच्छदनं । वड्ढ गमने । एकपस्सेयेव छदनतो अड्डयोगो ।

एकेनेव कूटेन युत्तो अनेककोणो पतिस्सयविसेसो माळो नाम, वट्टाकारेन कतसेनासनन्ति केचि । **मा** माने, ङो, **माळो** ।

चतुरस्सो पतिस्सयविसेसो पासादो नाम, आयतचतुरस्सपासादोति केचि ।

२१०. सन्तेहि भाति दिब्बतीति **सभायं, सभा** च, पुरिमे यपच्चयो, **सन्तस्स सादेसो** तूभयत्र । मण्डा रविरंसयो, ते पिवति नासयतीति **मण्डपो, वासदेन मण्डपपदस्स** पुल्लिङ्गतं समुच्चिनोति, जनानं आलयो सन्निपातद्वानं **जनालयो** । आसनत्थाय कता साला **आसनसाला** । पटिक्कमन्ति एत्थाति **पटिक्कमनं, कमु** पदविक्खेपे, अधिकरणे यु ।

२११. जिनस्स वासभूतं भवनं गन्धकुटि नाम, दिब्बगन्धेहि परिभाविता कुटि **गन्धकुटि** ।

तिकं पाकट्टाने । रसानि सन्त्यस्सं **रसवती**, पचनं पाको, तस्स ठानं **पाकट्टानं** । महन्तानि बहूनि असितब्बानि सन्तेत्थ **महानसं, अस** भक्खने, यु, वण्णविपरिययो ।

२१२. सुवण्णकारादिसिप्पीनं कम्मसाला आवेसनं । आविसन्त्यस्मिं **आवेसनं, यु** । **पानमन्दिरं** सुरापानत्थं कतमन्दिरं सोण्डा नाम, कत्तब्बाकत्तब्बं विचारेत्वा अत्तना इच्छितवत्थुकारणा सब्बं देय्यधम्मं सनोन्तीति सोण्डा, **सन** दाने, तनादि । डो, अस्सोत्तं, वण्णविकारो च, तेसं एसा वसति **सोण्डा** । **पानसद्वसन्निधाना** सुरासोण्डायेविध गहिता । वच्चस्स गूथस्स विसज्जनद्वानं **वच्चद्वानं** । वच्चस्स विसज्जनद्वाना कुटि **वच्चकुटि** । मुनीनं इसीनं वसनद्वानं अस्समो नाम, आ कोथं समेन्ति एत्थाति **अस्समो**, आ भुसो समेन्ति एत्थ रागादयोति वा **अस्समो** ।

२१३. तिकं पण्यविककयसालायं । **पण** व्यवहारे, पणितब्बाति पण्या, वत्थादयो, ते एत्थ विक्किणन्तीति पण्यविककयो, **की** दब्बविनिमये, सो एव साला गेहन्ति **पण्यविककयसाला** । आपणयन्ते व्यवहरन्ते अस्मिन्ति **आपणो**, णो । पण्यानं विककयाय नीयमानानं वीथि पन्थो **पण्यवीथिका** । **वस** अच्छादने, तो, उदकं वसितं अच्छादनं कतमनेनाति **उदोसितो**, वस्सोत्तं, भण्डद्वपनस्स साला **भण्डसाला** । **कमु** पदविक्खेपे, चङ्कमत्यत्राति **चङ्कमनं, चङ्कमो** च, द्वित्तादि ।

२१४. जलन्ति एत्थाति जन्ता, **जल** दित्थियं, अन्तो, “इत्थियमतियवो वा”ति अ, आ, **ललोपो**, जनेत्यत्र अगिन्ति वा जन्ता, **जन** जनने, अन्तो, सा एव घरं **जन्ताघरं** । अगिनो साला **अगिसाला** । **पा** पिवने, पपिवन्त्यस्सन्ति **पपा**, अ । पानीयट्ठा साला पानीयसाला, सा एव **पानीयसालिका** ।

गस गमने, भो, **सस्स बो** । अवति रक्खतीति **ओवरको**, अरो, सकत्थे को, अस्सोत्तज्ज । वसनं वासो, तदत्थं अगारं **वासागारं** । सयति एत्थाति सयनी, यु, नदादि, सा एव गहं **सयनिग्गहं** ।

२१५. चतुक्कं राजित्थागारे, तदत्थियतो **[तदट्ठियतो (क०)]** उपचारेन राजित्थीसुपि । राजित्थीनमगारं **इत्थागारं** । अवरुन्धीयन्ते राजित्थियो अनेनाति **ओरोधो**, रुध आवरणे । सुद्धा कामापगमत्ता परिसुद्धा रक्खका अन्ते समीपे यस्साति **सुद्धन्तो** । अन्ते अब्भन्तरे पुरं गेहं **अन्तेपुरं**, पुरस्स अन्तेति वा **अन्तेपुरं** । “अन्तोपुर”न्तिपि पाठो ।

रज्जं राजूनं **असब्बविसयद्वानं** सब्बेह्यसाधारणद्वानं “कच्छन्तर”न्ति **मतं** कथितं, यं “पमदवन”न्ति वुच्चति, पमदवनं नाम उपकारिकासन्निहितं वा पुरसन्निहितं वा अन्तेपुरोचितं, यत्र अन्तेपुरसहितो एव राजा विहरति,

नाञ्जजनप्पवेसो [अमर १४.३] । पमदानं वनं पमदवनं । निपातना याकारानं [ईकार आकारानन्ति अत्थो] इत्थिगतानं रस्सो क्वचीतिरस्सो । कच्छस्स पकोटुस्स अन्तरं अब्भन्तरं कच्छन्तरं । पकोटुं नाम अब्भन्तरद्वारं ।

२१६. द्वयं इट्ठादिरचिते आरोहने । उपानेन सह वत्ततेति सोपानो, सोपानं वा नपुंसकेपि । आरूढते येन तं आरोहनं, यु, रुह जनने ।

द्वयं कट्ठादिरचितायं । निच्छयेन सयन्ति पाकारादिकमेतायाति निस्सेणी, सि सेवायं, णी, नदादि । उद्धमारोहते एतायाति अधिरोहिणी, सासद्दो द्विन्नम्पि इत्थिलिङ्गत्तं जोतेति ।

२१७. पञ्चकं जालके । वातं पिवतीति वातपानं । गवं अक्खि गवक्खो, समासन्तत्ता अ, सञ्जासदतो पुल्लिङ्गत्तं, अक्खि सद्दे वा, गवं अक्खि गवक्खीति विग्गहो । जल दित्तियं, जालं । सीहरूपयुत्तं पञ्जरं सीहपञ्जरं । आलोकानं आतपानं पविसनट्ठानं सन्धि छिद्वन्ति आलोकसन्धि, आलोकीयन्ति एतेनाति आलोको, सो एव सन्धीति वा आलोकसन्धि ।

द्वयं लङ्गियं । लगि गत्यत्थो, अ, नदादि । परि पुनप्पुनं गमनागमनवसेन हन्तीति पलिघो, णो । कपिरूपमत्थकत्ता कपिसीसो । अगगळं नाम कवाटको [कवाटफलविधारणो (क०)], तस्स थम्भो अगगळत्थम्भो, “अगगळं तीसु कल्लोलो, दण्डे चान्तकवाटेसू”ति रभसो, इत्थियमतो आपच्चयो, अगगळा । निस्सेसतो अब्बति वस्सोदकमनेनाति निब्बं, अब्ब गतिहिंसासु । छदस्स छदनस्स कोटि हेट्ठिमावसानं छदकोटि, तस्सं ।

२१८. तिकं गेहच्छदने । छादेति एतेनाति छदनं, छद संवरणे, चुरादि । पटगमने, “पट्यादीह्यल”न्ति अलो । छादेति एतेनाति छदं, द्वित्तादि ।

तिकं गेहङ्गणे । अज गतिम्हि, इरो, अजिरं । चर गतिभक्खनेसु, चरो । अङ्ग गमने, करणाधिकरणेसु यु, वण्णविकारो, णत्तं ।

पञ्चकं गेहद्वारतो बहिपकोटुके, वीथियं द्वारपिण्डके च । अलिन्दो त्वञ्जपिण्डकेपिच्छते । पठमं हनन्ति गच्छन्ति एत्थाति पघाणो, पघणो च, हनस्स घणादेसो । अलि सखा इन्दो एत्थाति अलिन्दो, “गेहेकदेसे अलिन्दो, पघाणो पघणोभवे”ति [चिन्तामणिटीका १२.१२] अमरमालायं । आलिन्दो, दीघादि । पधानं मुखं पमुखं, गेहस्स हि चतूसु मुखेसु तदेव पधानं, यत्थ साधुजनापि आगन्तुकापि निसीदन्ति । द्वारं बन्धति पिदहति एत्थाति द्वारबन्धनं ।

२१९. द्वयं द्वारबाहायं । पीठानि लोहविकतिआदीहि सङ्घटीयन्ति एत्थाति पीठसङ्घाटकं, पीठेहि सङ्घटीयतीति वा पीठसङ्घाटकं, घट घटने । द्विभागेन बाहासदिसत्ता बाहा, द्वारस्स बाहा द्वारबाहा । “कपाटं, कवाट”न्तिपि द्वारबाहाय नामानि, कं वातं पाटयति, वाटयति चेति कम्मनि णो, इत्थियं कपाटी ।

द्वयं गेहादीनं कूटे । कुट छेदने, कम्मनि णो । नय गमनत्थो, के सीसे नयतीति कण्णीका, ण्वु, इत्तं, णत्तञ्च ।

२२०. द्वयं द्वारे । द्वे अरन्त्यत्राति द्वारं, दुज्जने वारयन्त्यस्मा रक्खकाति वा द्वारं, उलोपो । पटिहरन्ति अपनेन्ति एतस्मा रक्खका अञ्जातन्ति पटिहरो, पटिपक्खे हरति एतस्माति वा पटिहरो, रस्सस्स दीघत्ते पटिहारो ।

चतुष्कं उम्मारो, यं “द्वारपिण्डिका”ति वुच्चति । उर गतिम्हि, **मारो** करणे । देहं नेति पवेसेनाति **देहनी**, “देहली”तिपि पाठो, देहं लाति पवेसेनाति **देहली** । **इल** गतिम्हि, ण्वु । इन्दो एव पादं खिपति एत्थाति **इन्दखीलो**, **खिप** पेरणे । **पस्स** लोपो, अथ वा इं गमनं ददातीति इन्दो, द्वारं, तत्थ ठपितो खीलो कण्टकोति **इन्दखीलो**, वेगगभिघातनतो हि सो खीलो विय होति ।

थम्भ पटिबन्धने, थम्भो, धारेतीति वा **थम्भो**, **धर** धरणे, **रम्भ**पच्चयो, वण्णविकारो च । **थु** अभित्थवे, उणो, यु वा, धारेतीति वा **थूणो**, यु, रलोपो, अस्सू ।

अट्ठेन्दुपासाणे अद्धचन्दाकारे पासाणे **पटिकासदो** वत्तति । **पट** गतियं, ण्वु । इत्थिकताकारपरे के अस्सित्तं । **गजि** सद्दे, ण्वु, अस्सित्तं, बिन्दागमो च । **इस** इच्छायं, ठको ।

२२१. वलभीति चूळा, “सिखायं वलभी चूळे”ति **रुद्धो** [रस्सन्ता च, सिखायं वळभियं चूळेति रुद्धो (चिन्तामणिटीका १२.१५)] । तच्छादने **दारुम्हि** कट्टे गोपानसी मता । **वट्ठे**ति दारुविसेसनं । गं वस्सोदकं, सूरियादिकिरणञ्च पिवन्ति विनासयन्ति अब्भन्तरमप्पवेसनवसेनाति गोपाना, इट्ठकादयो, तानि सिनोन्ति बन्धन्ति एत्थाति **गोपानसी** ।

सोधादिगेहेसु छेकपक्खावासत्थं यो बहि करिय कट्टेकदेसो ठपीयते, सो विटङ्को । कपोते पालयतीति **कपोतपालिका**, कम्मणि ण्वु । **टकि** निवासगतीसु । विनो पक्खिनो टङ्कन्ति एत्थाति **विटङ्को** । णो ।

२२२. द्वयं कुञ्जिकाछिद्दे । कुञ्जिकाय विवरं छिद्दं **कुञ्जिकाविवरं** । ताळस्स पवेसनट्टानभूतो छिग्गळो छिद्दं **ताळच्छिग्गळो** ।

तिकं कुञ्जिकायं । **कुञ्ज** कोटिल्ये, ण्वु । तायति रक्खतीति **तालो** । अलो, तलति तिट्ठति एतेनाति वा **तालो**, **तल** पतिट्ठायं । अवापुरति विवरति येनाति **अवापुरणं**, **वर** संवरणे, यु, **वस्स पो**, उत्तं, उपसग्गस्स दीघता च, “अपारुता तेसं अमतस्स द्वारा”ति [दी० नि० २.७१; म० नि० १.२८३] वचनतो **पुर**, **पार** संवरणेतिपि धात्वत्थं पठन्ति । **अवपुब्बो वु** संवरणेतिपि धात्वत्थे पन सति **वस्स रत्तं**, उपसग्गस्स दीघता च, “अपारुता, सङ्घाटिं पारुपित्वा”त्यादीसु पन **पकारवण्णागमेन** सिद्धो । **विद** लाभे, इम्हि वेदिका, सकत्थे को । इतरत्थ इयेव ।

२२३. सङ्घाटादयो मन्दिरङ्गा गेहङ्गविसेसा । सम्मा घटेन्ति एत्थ गोपानस्यादयोति **सङ्घाटो**, पुब्बपच्छिमदक्खिणुत्तरायामवसेन थम्भानमुपरि ठितो कट्टविसेसो, ते पन पुब्बपच्छिमयामा तयो कट्टा, दक्खिणुत्तरायामा पन हेट्ठिमपरिच्छेदतो तयो कट्टा, उक्कट्टपरिच्छेदेन पन पञ्चसत्तनवादयोपि । द्विन्नं पक्खानं अपतनत्थं बन्धनतो पासो वियाति **पक्खपासो** । तुलति सङ्घाटेसु पतिट्ठतीति **तुला**, **तल** पतिट्ठायं, अस्सुत्तं, पक्खानं वा समवाहितभावकरणतो तुलयति मिनाति एतायाति **तुला**, **तुल** उम्माने ।

तिकं सम्मज्जनियं । **मुजि** सोधने, यु । **मज्ज** संसुद्धियं, यु । **सुध** सुद्धियं, सब्बत्र करणे यु ।

२२४. तिकं सङ्कारछड्डनप्पदेसे । **कट** छड्डनमद्दनेसु, सङ्कटन्ति एत्थाति **सङ्कटीरं**, ईरो, “सङ्कटो”ति वा सङ्कारो वुच्चति, तं ईरयन्ति खिपन्ति एत्थाति **सङ्कटीरं**, **ईर** खेपे । सङ्कारस्स ठानं **सङ्कारट्टानं** । सङ्कारं कटति छड्डेति एत्थाति **सङ्कारकूटं**, अस्सू, सकत्थे को ।

चतुष्कं सम्मज्जनिया निराकते [निरस्सते (क०)] थुसादिहि । नानाविधे सङ्कारे रासीकरणवसेन कचति बन्धति एतेनाति कचो, सो एत्थ इच्छितब्बोति **कचवरो**, **वर** इच्छायं । उच्छिद्धो कलापो समूहो **उक्लापो**, **कस्साकारलोपो** । नानाविधेहि तिणादीहि सङ्करीयते मिस्सीकरीयतेति **सङ्कारो**, णो । अवकरोतिप्यत्र । अवकरीयते निरस्सतेति, अ । “सम्मज्जो मज्जनी चेव, सङ्कारो वकरो मतो”ति हलायुधो । **कस** विलेखने, अम्बु ।

२२५. घरादिभूमि घरखेत्तविहारादीनं यो भूमिपदेसो वत्थु नाम, तं नपुंसके, वसन्ति एत्थाति **वत्थु**, रत्थु । **गस** मदने, गसन्ति एत्थाति **गामो**, मो । संवसन्त्यत्राति **संवसथो**, अथो ।

पाकटो ख्यातो गामो, सो निगमो नाम, अतिरेको गामो **निगमो**, भुसत्थो नि, सज्जासदत्ता रस्सो ।

उपभुज्जितब्बभोगमनुस्सादीहि () [(इभ्यो) (?)] वड्ढितो अधिको गामो निगमतोपि अधिकतरत्ता “अधिभू”ति **ईरितो** कथितो, अधिको भवतीति **अधिभू** ।

२२६. द्वयं गामादिपरियन्तभागे । **सि** बन्धने, मो । परिच्छिन्दित्वा आदीयतेति **मरियादा**, पस्स **मो** ।

द्वयं आभीरकुटियं [घोसो आभीरपल्ली सिया (अमर १२.२०)] । घु सद्दे, घोसन्त्यत्राति **घोसो** । गोपालानं गामो **गोपालगामको**, सकत्थे को ।

पुरवग्गवण्णना निड्ढिता ।

३. नरवग्गवण्णना

२२७-२२८. पोरिसन्तानि मनुस्सजातिया नामानि । मनो उस्सन्नमस्साति **मनुस्सो**, सतिसूरभावब्रह्मचरिययोग्यतादिगुणवसेन उपचितमानसा उक्कट्टगुणचित्ता, के पन ते? जम्बुदीपवासिनो सत्तविसेसा । तेनाह भगवा — “तीहि, भिक्खवे, ठानेहि जम्बुदीपका मनुस्सा उत्तरकुरुके मनुस्से अधिग्गण्हन्ति देवे च तावतिंसे । कतमेहि तीहि, सूर सतिमन्तो इध ब्रह्मचरियवासो”ति [अ० नि० ९.२१] । तथा हि बुद्धा भगवन्तो पच्चेकबुद्धा अगसावकमहासावकचक्कवत्तिनो च अज्जे च महानुभावा सत्ता तत्थेव उप्पज्जन्ति । समानरूपादिताय पन सद्धिं परित्तदीपवासीहि इतरमहादीपवासिनोपि मनुस्सात्वेव पज्जायिंसूति एके, अपरे पन भणन्ति “लोभादीहि, अलोभादीहि च सहितस्स मनस्स उस्सदताय मनुस्सा, ये हि सत्ता मनुस्सजातिका, तेसु विसेसतो लोभादयो, अलोभादयो च उस्सदा, ते लोभादीहि उस्सदताय अपायमग्गं, अलोभादीहि उस्सदताय सुगतिमग्गं, निब्बानगामिमग्गञ्च पूरेन्ति, तस्मा लोभादीहि, अलोभादीहि च सहितस्स मनस्स उस्सदताय परित्तदीपवासीहि सद्धिं चतुमहादीपवासिनो सत्तविसेसा मनुस्साति वुच्चन्ती”ति । लोकिया पन मनुनो अपच्चभावेन मनुस्साति वदन्ति, मनु नाम पठमकप्पिको लोकमरियादाय आदिभूतो हिताहितविधायको सत्तानं पितुड्डानियो, यो सासने “महासम्मतो”ति वुच्चति, पच्चक्खतो, परम्परताय च तस्स ओवादानुसासनियं ठिता तस्स पुत्तसदिसताय मनुस्साति वुच्चन्ति, ततो एव हि ते “मानवा, मनुजा”ति च वोहरीयन्ति, **उस्सपच्चयो** । मनुनो अपच्चं **मानुसो**, उसो । **मर** पाणचागे, चो, **मच्चो**, **पब्बज्जा**दिना वा त्यपच्चयो, धात्वन्तस्स लोपो च । ततो “यवत”मिच्चादिना चो, द्वित्तं । मनुनो अपच्चं **मानवो** । **माणवो**प्यत्र, णवो । मनुम्हा जातो **मनुजो** । नी नये, नेतीति **नरो**, अरो । **पुस** पोसने, णो, पुरेतीति वा **पोसो** । **पुर** पूरणे, सो, उस्सोत्तं, रलोपो । पुनातीति **पुमा**, **पु** पवने, मो, **सिस्सा** । पुरेतीति **पुरिसो**, **पोरिसो** च, इसो, रस्सस्स दीघताय **पूरिसो** च । एत्थ च **मनुस्सा**दिपच्चकं इत्थियम्पि वत्तते,

नरादयो तु पुमेयेव विसिद्धलिङ्गता । तत्र मनुस्स मानुस मनुज माणवेहि नदादित्ता ईपच्चयो, एकसकारलोपो, मनुसी, मानुसी, मनुजी, माणवी । मच्चा, इत्थियमतो आपच्चयो ।

विहसुपरियन्तं पण्डिते । पण्डा बुद्धि सज्जाता अस्साति पण्डितो, तरत्यादि । पण्डि गतियं वा, तो । बुज्झतीति बुधो । विदति जानातीति विद्वा, विद जाणे, वो, सिस्सा । भू सत्तायं, अत्थे विभावेति पकासेति सीलेनाति विभावी, णी । रागादयो समेतीति सन्तो, तो, सुन्दरो अन्तो अवसानमेतस्साति वा सन्तो । सुन्दरा पज्जा यस्स सप्पज्जो । किन्नाम न विन्दतीति कोविदो, नेरुत्तो, कुं पापं विन्दतीति वा कोविदो । धी पज्जा यस्सत्थीति सो धीमा, सोभनं ज्ञायतीति सुधी, ज्ञे चिन्तायं । झस्स धो, ई, सुन्दरा धी यस्साति वा सुधी । कवि वण्णे, इ, इत्थियं कवी च, कु सद्दे वा, इ, कवि । व्यज्जयतीति व्यत्तो, अज्ज गतियं, तो । भुजादीनमन्तो नो द्वि च । विसिद्धो अत्ता यस्साति वा व्यत्तो । चक्ख दस्सने, यु, विचक्खणो, विचारेतीति वा विचक्खणो, नेरुत्तो । विगतो सारदो एतस्माति विसारदो ।

२२९. मेधा धारणा मति पज्जा यस्साति मेधावी, वी । अतिसयमित्युत्तताय मतिमा । पज्जाय योगतो पज्जो । विसेसं जानाति सीलेनाति विज्जू, रू । विद जाणे, उरो, विदुरो [विदूओ (क०)] । रूपच्चये विदू । धीयोगा धीरो, रो । विसिद्धदस्सनसीलताय विपस्सी, णी । दोसं जानातीति दोसज्जू, रू । बुज्झतीति बुद्धो, तो । दु गतियं, अ, उस्सावो [दु गतियं अब्बो (सूचि)], दब्बो । विद जाणे, दसु ।

२३०-२३१. महिलान्तं इत्थिसामज्जे । इसु इच्छायं, तो, नदादि । सीमस्स अन्तो सीमन्तो, केसवेसो, तंयोगा सीमन्तिनी, इनी । नरस्सायं नारी, इदमत्थे णो । तिद्धति गब्भो यस्सं, सा थी । धा धारणे वा, वण्णविकारो, ई । बन्ध बन्धने, ऊ, बन्धस्स वधादेसो च [ण्वादि ३], वधूसदो सुणिसाभरियानम्पि वाचको । वन सम्भत्तियं, तो, इकारागमो च । अङ्ग गमनत्थो, यु, अङ्गना, विसिद्धनारियम्पि अङ्गना, तदा कल्याणङ्गनारीलक्खणोपेतं पसत्थं हत्थपादादिकमङ्गमस्सत्थीति अस्सत्थ्यत्थे अङ्गा कल्याणे नपच्चयो [मोगल्लान ४.९२] । विरूपेसुपि मदो रागमदो यस्सा सा पमदा, विसिद्धनारियं प्यत्र पमदा, तदा पकट्ठो मदो रूपसोभगजनितो चेतोविकारो यस्सा सा पमदा । रूपलावण्यसम्पन्नताय सुन्दरी, विसिद्धायम्पि । कमनीयवुत्तिताय कन्ता, कमु कन्तियं, तो । कन्तियोगा वा कन्ता, विसिद्धायम्पि । रमयति विनोदयति नायकं, सा रमणी, नन्दादीहि यु, नदादि, विसिद्धायम्पि । दय रक्खणे, कम्मनि तो । अप्पं बलं यस्सा सा अबला, अप्पत्थोयं अकारो । मातुया गामो विय गामो यस्सा सा मातुगामो, माता विय गच्छतीति वा मातुगामो, गमु गमने, णो, माता विय गसतीति वा मातुगामो, गस अदने, मो, माता विय गायतीति वा मातुगामो, गा सद्दे, मो । मही विय सुचिं असुचिम्पि लातीति महिला, महन्तेसु बहूसुपि रत्तचित्तेसु इलति गच्छतीति वा महिला, इल गमने, मह पूजायं वा, इरो, लत्तं, आ, महिला । महेलाप्यत्र ।

तिकं विसिद्धनारियमेव । लल विलासे, नन्दादीहि यु । लल इच्छायन्ति चुरादिगणतो वा यु । भयपकति भीरु, भी भये, रु, “भीरु अत्ते जने’त्थिय’न्ति रभसो । अतिसयितकामा कामिनी, कामो सिङ्गाररूपो मदो यस्सात्थीति इनी, सब्बत्रेवं । वामलोचना, भाविनी, नितम्बिनी, रामाइच्चादीनिपि विसिद्धनारीनामानि ।

द्वयं पठमवयसि वत्तमानायं ।

अट्ठवस्सा भवे गोरी, दसवस्सा तु कज्जका ।

सम्पत्ते द्वादसे वस्से, कुमारीत्य’भिधीयते [चिन्तामणिटीका १६.८] ॥

इह त्वभेदोपचारेनेकत्तं । अञ्जे पनाहु “**कञ्जा**सद्वोयं पुमुनाभिसम्बन्धपुब्बके सम्पयोगे निवत्तेती”ति । **कुमार** कीळांयं, चुरादि, कुमारयतीति **कुमारी**, अ, नदादि, सकत्थे को, ण्वुना वा सिद्धो । कमनीयतेति **कञ्जा**, कन दित्तिकन्तिगतीसु, यो, न्यस्स जत्तं, अ, आ ।

युवसद्वतो पाटिपदिकतोति, युवति । वरित्थिपरियायसामञ्जेपि **युवति**सद्वो पकत्त्यन्तरमर्थीति । **तर** तरणे, यु, उत्तं, ई च ।

२३२. साभिसेका लद्धाभिसेका राजित्थी **महेसी** नाम, **मह** पूजायं, कम्मनि इसो, इस्से, ततो ई, महतियो राजित्थियो ईसति अभिभवतीति वा **महेसी**, **ईस** इस्सरिये, ई । महेसितो अञ्जा राजनारियो **भोगिनियो** भोगयोगा, ई, इनी च । यानारी पुरिसस्स सङ्केतं याति, सा “**धवत्थिनी**, **अभिसारिका**”ति चोच्चते । धवं पतिं अत्थयति इच्छतीति **धवत्थिनी**, **अत्थ** याचनिच्छासु, इनी, असतीविसेसो । **सर** गतियं, अभिसरति सङ्केतन्ति, ण्वु ।

२३३. छक्कं वेसियं । चतुसङ्गिकलाकुसलताय, सीलरूपादिमत्ताय च गण्यते आदीयते **गणिका**, **गण** सङ्ख्याने, ण्वु । वेसो आकण्णो, तेनातिसोभते, कम्मवेसेहि वा इच्छीयतेति । अतिसोभने, इच्छत्थे वा **यपच्चयो** । वण्णसम्पन्ना दासी **वण्णदासी**, दासिम्पि हि वण्णसम्पन्नं केचि सामिका धनलोभेन गणिकं करोन्ति । नगरं सोभेतीति **नगरसोभिनी** । रूपेण उपजीवतीति **रूपपजीविनी** । अतिसयवेसयुत्तताय **वेसी** ।

द्वयं असतीसामञ्जे । कुलानि अटति नासयतीति **कुलटा** । बन्धमनुबन्धं कायतीति **बन्धकी**, नदादि ।

२३४. चतुक्कं उत्तमनारियं । वरो आरोहो सोणि यस्सा सा **वरारोहा** । उत्तमगुणयोगा **उत्तमा** । सोणिगारवेन मत्तगजो विय बन्धनगामिनी **मत्तकासिनी**, **कस** गतियं । वरवण्णयोगा **वरवण्णिनी**, इनी ।

“सीते सुखोण्हसब्बङ्गी, गिम्हे या सुखसीतला ।
भत्तु भत्ता च या नारी, सा भवे वरवण्णिनी”ति ॥ **रुद्धो** ।

द्वयं अखण्डितचरित्रायं । पति सामिकोव कमनीयो यस्सा **पतिब्बता**, पतिम्हि वतमस्साति वा **पतिब्बता** । **अस** भुवि, अन्तो, ई, आदिलोपो । समेतीति वा **सती**, **समु** उपसमे, अन्तो, ई ।

द्वयं कामरत्तराजपुत्तादिनो कुलस्स नियतपतियं । कुलानुरूपा इत्थी **कुलित्थी**, कुलं पालेति रक्खतीति **कुलपालिका**, ण्वु ।

२३५. द्वयं मतभक्तिकायं । विगतो धवो भत्ता यस्सा **विधवा** । पति सुञ्जो नट्ठो यस्साति **पतिसुञ्जा** ।

द्वयं अत्तिच्छाय पत्थन्वेसिनियं कञ्जायं । पतिं वरति गवेसतीति **पतिम्बरा**, दुतियायालोपो । सयमेव पतिं वरतीति **सयम्बरा**, पठमायालोपो, **वर** पत्थनायं ।

चतुक्कं विजातायं । **विजनी** गब्भविमोक्खने, तो, विजायित्थाति **विजाता** । **सू** अभिसवे, तो । जातं अपच्चं पुत्तो एतिस्साति **जातापच्चा** । पसूताव **पसूतिका**, कपच्चयो, इत्तञ्च ।

२३६. द्वयं दूतियं। या पेसीयते, सा दूती, दु गमने,ति, ईम्हि दूती। सञ्चारयति यथाभिमतन्ति, ण्वु।

तिकं दासियं। दु कुच्छितं असति भक्खतीति दासी, ई, दीयन्ते तायाति वा दासी, दा दाने, सो, ई च। चिट पेसने, कम्मणि णो, ई। कुटं उदककुम्भं धारेतीति कुटधारिका, ण्वु।

द्वयं सुभासुभनिरूपिनियं संवरिकादिम्हि। वर गतियं, कत्तरि इनी। सुभासुभस्स इक्खणं निरूपनं यस्सात्थीति, इ, सकत्थे को। इमे द्वे सद्वा तुल्यत्था।

या सयं खत्तियजाति यस्स कस्सचि भरिया, सा खत्तियानी, खत्तिया च। खत्तियस्सापच्चं खत्तियानी, आनो, ई। णम्हि खत्तिया।

२३७. पज्जं अगिसक्खिपुब्बकतपाणिगहितायं भरियायं, अज्जत्र तूपचारा। दारयन्ते येनाति दारो, दर विदारणे, अकत्तरि च कारके सज्जायं णो। जायति पुत्तो यायाति जाया, जन जनने, यो, जनिस्स जा च, आ, जयतीति वा जाया, जि जये, यो, जिस्स जा, आ, जाया। कल सङ्ख्याने, अत्तो। घरं नेतीति घरणी, णत्तं। भरितब्बतो भरिया, भर भरणे, यो। पियायितब्बतो पिया,पी तप्पनकन्तीसु, यो। पजं पुत्तं पालेतीति पजापति, पा पालने,ति, आत्तं, रस्सत्तज्ज। द्विन्नं पूरणी दुतिया। पठमो भत्ता, भरिया दुतिया। सामिकस्स पादे परिचरतीति पादपरिचारिका, ण्वु। पतिनी, पाणिगहिता, सहधम्मिनीतिपि तस्सायेव नामानि।

२३८. तिकं सखियं। तेसु तेसु किच्चेसु सह खायति पकासतीति सखी, सहपुब्बो खा पकासनकथनेसु, ई। अल भूसने आपुब्बो, इ। वयसा तुल्या वयसा, तुल्ये सज्जायं सो [पाणिनि ४.४.९१ सुत्ते यपच्चयो दिस्सति]।

जरोवुच्चति चोरस्सामिको, तस्सायं जारी, णो, ई। सामिकं अतिक्कम्म अज्जत्र चरतीति, इनी।

२३९. पुमे तूति लिङ्गन्तो तुसद्दो न पुब्बं भजते। अर गमने, तु, अरस्सुत्तं। रतिया जायतीति रजो, तिलोपो। पुप्फ विकसने, पुप्फं।

तिकं रजस्सलायं। उतुयोगाउतुनी, इनी। रजयोगा रजस्सला, सलो। पुप्फवन्तताय पुप्फवती। थीधम्मिनी, अवी, अत्तेयी, मलिनी, उतुमती, उदकीइच्चादीनिपि तस्सा नामानि।

तिकं गब्भिनिं। गरु अलहुको गब्भो कुच्छि एतिस्साति गरुगब्भा। आपन्नो पत्तो गब्भट्ठो सत्तो एतायाति आपन्नसत्ता। गब्भयोगा गब्भिनी।

तिकं येन वेठितो गब्भो कुच्छियं तिड्ढति, तत्रासयेति ख्याते। गब्भो आसयते तिड्ढत्यत्राति, णो। जरं एतीति जलाबु। उ, रस्स लो, यस्स बो, जरापुब्बो इ गतियं। कलं जरतं लातीति कललो, कल सङ्ख्याने वा, अलो।

२४०-२४१. सत्तकं भत्तरि। धू कम्पने, सन्तासं धुनोतीति धवो, अ। सं एतस्सत्थीति सामिको, आमिपच्चयो, सकत्थे को, इपच्चयो वा, निग्गहीतस्स मो, अस्स च दीघो, सामिको। भर भरणे, भरतीति भत्ता, रितु। कमु इच्छायं, तो, “पक्कमादीहि न्तो चा”ति न्तत्तं। पा रक्खणे, अति, पति। वर इच्छायं, अ, वरो। पी तप्पनकन्तीसु, यो।

रतिकारणत्ता पतिनो उप **उपपति**, समासे कते अभिधानतो पुब्बनिपातो, अप्पधानभूतो वा पति **उपपति**। जर वयोहानिम्हि, जीयन्ते अनेनाति **जारो, दारो** च।

सत्तकं पुत्ते। नरके न पतन्त्यनेन जातेनाति **अपच्चं, पत** गतियं, यो, त्यस्स **चो**, न पतति न विच्छिन्दति वंसो एतेनाति वा **अपच्चं**, पुत्ते, धीतरि च निच्चनपुंसकोयं। पू पवने। पुनाति पितरो तेनाति **पुत्तो**। “छदादीहि तत्रण”ति तो। पूरेतीति वा **पुत्तो**। अत्ततो जातो **अत्रजो**, “अत्तजो”तिपि पाठो। सुयतेति **सुतो**। सु अभिसवे, सुणातीति वा **सुतो**, तो, सु सवने। तनुम्हा जातो **तनुजो, तनयो** च, यो, तनोति मुदन्ति वा **तनयो**, अयो। सूयतेति **सूनु**, कम्मनि नु, **सू** पसवे।

पुत्तादयो सूनुपरियन्ता धीतरि वत्तमाना इत्थियं वत्तन्ति। **दुहिता, धीता** च सदा नारियमेव। **दुह** पपूरणे, रातु, ओत्ताभावो, **इकारागमो** च। **धा** धारणे, रातु, आस्सी। पुत्तादयो च ते सामञ्जेनेव कुण्डगोलकादीनं वाचका। सवण्णायं तु ऊढायं सजातो सयं जनितो सुतो ओरसो नाम। **सजातसद्देन** कुण्डकगोलकखत्तादिव्यवच्छेदो। जीवति भत्तरि जारजो सुतो **कुण्डाख्यो**। मते भत्तरि जारजो **गोलकाख्यो**। अरियासुद्धजो सुतो खत्ता नाम **[खत्ता अरियासुद्धानं (अमर २०.३)]**। आदिना मागधादीनं गहणं। वुत्तज्झि —

“अमते जारजो कुण्डो,
मते भत्तरि गोलको”ति **[अमर १६.३६]** ॥

“मागधो सुद्धखत्ताजो”ति **[अभिधानु ५०३ गाथा]** च।

उरसा मनसा निम्मितो, **उरसद्वा** ततियन्ता निम्मितत्थे णो, निविट्ठत्ता तेन निम्मितोति वुच्चति। उरसि भवोति वा **ओरसो**।

२४२. चतुक्कंपतिपतिनीनं युगे, “दारा पुमे बहुत्ते च, दं कलत्रे नपुंसके”ति **[चिन्तामणिटीका १६.३८]** **अमरमाला**, जंसद्दो त्वब्ययो दारवचनो। तस्मा “जम्पति, दम्पती”तिपि भवितब्बं, इध पन कच्चायनमतेनोदाहटा। जाया च पति च **जायापति**। इतरीतरयोगद्वन्दो। जाया च पति च **जानिपति**, तथा **जायम्पति** आदयो, **जायासद्दस्स** पतिम्हि परे जानि, तुदञ्च, जायञ्च **यदादिना**।

तिक्कं नपुंसके। विगतो रागस्सवो यस्मा **वस्सवरो**। सु सवने, अरो। **पण** व्यवहारे, डो, **पडि** लिङ्गवेकल्ये वा, भूवादि। न इत्थी न पुमा **नपुंसकं**, निरुत्तिनयेन **इत्थिपुमानं पुंसकभावो**, नस्स च पकति। ततियापकति, सण्डो, कलीबन्तिपि तस्स नामानि। ततिया पकति ततियप्पकारो, समजातिके इत्थिपुरिसे अपेक्खित्वा ततियत्तं पकारस्स। पठमा हि पकति इत्थी, दुतिया पकति पुरिसो, इतरपकति ततिया पकति।

२४३. छक्कं जातिमत्ते, बन्धुयेव **बन्धवो**, अ, उस्सावो। बन्धतीति **बन्धु**, उ। सस्स अत्तनो जनो **सजनो**। समानं गोत्तं कुलं अस्साति **सगोत्तो, समानस्स सभावो**। **जा** अवबोधने, कम्मेति, जातियेव **जातको**, अत्तं, सकत्थे को च। **सुसद्दोप्यत्र [स्व (अमर १६.३६)]**।

द्वयं सत्तपुरिसावधिकेसु निकटजातीसु। लोहितेन सम्बन्धो **सालोहितो, सम्बन्धस्स सादेसो**, पुब्बनिपातो च, समानं पिण्डदानं यस्स **सपिण्डो**, सनाभयोप्यत्र **[नाभि सत्तपुरिसावधिककुले (चिन्तामणिटीका १६.३३)]**। तिक्कं पितरि। **ता**

पालने, तो कत्तरि । जनयतीति **जनको**, ण्वु । **पा** रक्खणे, रित्ति, अस्सित्तं ।

२४४. छक्कं मातरि । **अम** पूजायं, कम्मनि मो, बो च, **अम्मा**, **अम्मा** । जनयतीति **जननी**, यु, नदादि । **मान** पूजायं, पुत्तं मानेतीति **माता**, रातु, पातीति वा **माता**, **पातिस्स मो** । जनेतीति **जनेत्ति**, ति । जनेतीति **जनिका**, ण्वु, इत्तं ।

अप्पधानभूता माता **उपमाता**, कुमारे धारेतीति **धाति** । **धा** धारणे, ति । **जायाय** भरियाय **भातिको** कनिट्ठो च जेट्ठो च सालो नाम, सस्स अत्तनो एसा सा, भरिया, तस्सा भाता **सालो**, जायाय भातरि अलो । **सर** गतिचिन्ताहिंसासु वा, णो, **लत्तं**, **साल** वितक्के वा, चुरादि ।

२४५. **सामिनो** भत्तु भगिनी ननन्दा नाम, न नन्दतीति **ननन्दा**, अत्ताभावो नस्स विभासाधिकारा । **नन्द** समिद्धियं, भूवादि ।

द्वयं अय्यिकायं । मातुया माता **मातामही** । पितूनं पितरि च मातरि च आमहं यदादिना, नदादि । **अरह** पूजायं, ण्वु, **रहस्स यो**, **अय** गतिमिहि वा, ण्वु, **अय्यिका** ।

मातुया भाता मातुलो नाम, मातुया भाता **मातुलो**, मातु भातरि **उलपच्चयो** । **अस्स** मातुलस्स **पजापति** जाया मातुलानी नाम, मातुलस्स भरिया **मातुलानी**, मातुलभरियायं आनो, नदादि, अथ वा मातुलस्स एसा **मातुलानी**, ई, **अस्स आनो** ।

२४६. **जायापतीनं** द्विन्नं **जननी** माता सस्सु वुत्ता, **सस** गतिहिंसापानेसु । **तप्पिता** तेसं जायापतीनं पिता पन ससुरो नाम, **सस**धातुम्हा उरो । भगिनिया पुत्तो पन भागिनेय्यो नाम, भगिनिया अपच्चं **भागिनेय्यो**, णेय्यो ।

२४७. द्वयं सुतस्स, सुताय च पुत्तेसु । **नह** बन्धने, रित्ति, **नी** नये वा । पुत्तस्स पुत्तो **पपुत्तो**, त्तलोपो, उस्सत्तज्ज । **सामिभाता** देवरो नाम, अथ वा सामिभाता कनिट्ठो सामिनो भाता देवरो नाम । जेट्ठो तु ससुरो एवोच्चते । **दिवु** कीळायं, अरो ।

द्वयं धीतुपतिमिहि । **जन** जनने, रित्ति, अस्सात्तं, नस्स **मादेसो** च । द्वयं पितुपितरि । पितुनो पिता **पितामहो** ।

२४८. **हुसान्तानि** पदेन पदेन नामानि । मातुया भगिनी **मातुच्छा**, च्छो । पितुनो भगिनी **पितुच्छा**, पितुभगिनी पितुच्छा भवेत्यत्थो ।

पितामहसद्वो न केवलं जनकपितरमेव वदति, अथ खो जनकपितुपितादयोपीति एत्थापि “पपितामहो” इच्चुदाहटो । पितुनो अय्यको **पय्यको**, तुलोपो । **सु** सवने, ण्हा । **णिसमिहि सुणिसा** । **समिहि हुसा**, हत्तं । सब्बत्र “इत्थियमतो आपच्चयो”ति आ ।

२४९. चतुक्कं एकोदरे भातरि । समानोदरे ठितो **सोदरियो**, **समानस्स सो** । समानो गब्भो सगब्भो, तत्र भवो **सगब्भो**, णो । समानोदरे जातो **सोदरो** । समानोदरे जातो **सहजो** । **सह**सद्वो तुल्यवचनो ।

मातापितू ते द्वे जना पितरो वुच्चन्ते । उभिन्नमिहि जनकव्यप्यदेसनियतत्ता अभेदवचनिच्छायं पितुत्तमत्थेव । नन्वभेदा

जाति, तस्सा चोभयत्र सत्तादेकत्तं, न च जातिया लिङ्गसङ्ख्या भवन्ति, अदब्बत्ता बहुवचनं न सियाति? नेस दोसो, न हि जातिपदत्थिकस्स न दब्बं, दब्बपदत्थिकस्स वा न जातीति । किन्तुभयेसंप्युभयपदत्थो इहात्थविसेसो । जातिपदत्थिकस्स जाति पधानभूता दब्बं गुणभूतं, दब्बपदत्थिकस्स तु विपरिययो, तत्र जातिवचनिच्छायं दब्बे विय लिङ्गसङ्ख्या वत्तब्बा, तस्स च बहुत्ता बहुवचनं । पुब्बे वियाभेदवचनिच्छायं पुत्तो च धीता च पुत्ता वुच्चन्ते, जञ्जत्तज्झि पुत्तब्यपदेसनियतं धीतरिप्यत्थि, विपरियये तु न भवत्यनभिधानतो । भेदवचनिच्छायं पुत्तधीतरोति भवति ।

२५०. सस्सु च ससुरो च ससुराति वुच्चन्ते । तदपच्चोहनसम्बन्धिनिबन्धना हि ब्यप्पदेसो सस्सुयम्पि ठितो । भेदवचनिच्छायं तु पुब्बे विय पच्चत्थं सद्दनिवेसो । भाता च भगिनी च भातरो वुच्चन्ते । एकगम्भोसितत्तं भातुब्यप्पदेसनियतं भगिनीयं प्यत्थि । ततो एकगम्भोसितत्तस्साभेदवचनिच्छायं उभो भातरो वुच्चन्ते । एत्थ च सब्बत्रापि विरूपेकसेसो दट्ठब्बो । दुविधो हि एकसेसो सरूपासरूपवसेन । तत्र सरूपेकसेसे बहुवचनमेव, इतरत्र पन द्विवचनं, यथा पुरिसो च पुरिसो च पुरिसा, नामञ्च रूपञ्च नामरूपञ्च नामरूपं, माता च पिता च पितरोति ।

बाल्ययोब्बनवुट्ठत्तानि तीणि वयानि । तत्र तिकं बाल्ये । द्वयं योब्बने । बालस्स भावो बालत्तं, तं । तापच्चये बालता । ण्यम्हि बाल्यं, अथ वा बल पाणने, बलन्ति अस्ससितपस्ससितमत्तेन पणन्तीति बाला, बल्यन्ते संवरीयन्तेति वा बाला, बल संवरणे । तेसं भावो बालत्तादि । युवस्स भावो योब्बज्जं, योब्बनञ्च, भावे ण्यो, णो च, अथ वा यु मिस्सने, यु, उस्स उवादेसो, वुद्धि । तेसं भावो योब्बज्जादि ।

२५१. ये जराकता सुक्का केसादयो, ते पलितं नाम सियुं, तेसं वा यं सुक्कत्तं, तं पलितं नाम । पच पाके, इतो, चस्स लत्तञ्च ।

द्वयं वलिपलितादिमति कायपरिपाके । जीयन्ति वुट्ठा भवन्ति अस्सं जरा, जर वयोहानिम्हि, जरा एव जरता, सकत्थे तापच्चयो । विस्ससातिपि जराय नामं । विसेसेन संसते अधो पातयतीति विस्ससा । संसति'रयं पमादत्थो, अवसंसनत्थो च, इह अवसंसनत्थो, निग्गहीतलोपो, द्वित्तञ्च ।

बाल्ययोब्बनवुट्ठत्तानि पुब्बे वुत्तानि । इदानि तब्बतिनामान्याह । तत्र अब्धं छापसामञ्जे । पुथ, पथ वित्थारे, उको, पुथुको, पल गमने, ण्वु, अस्सित्तं, द्वित्तञ्च, पिल्लको । छुप सम्फस्से, उस्सात्तं, छापो । कुमार कीळायं, कुमारो । बल पाणने, णो, बालो, पू पवने, तो, सकत्थे को, पोतको, इत्थियं पोतकी । पोतो, सावो, सावको, अब्भको, डिम्भो, सुसुको, सुसुइच्चादीनिपि छापसामञ्जत्थानि ।

२५२. बालसामञ्जवाचकानि दस्सेत्वा विसेसबालनामानि दस्सेतुमाह “अथु”च्चादि । उत्तानो, उत्तानं वा सयतीति उत्तानसयो । कपच्चये उत्तानसेय्यको । थनं पिवतीति थनपो, डिम्भसद्दोप्यत्र ।

२५३. सत्तकं तरुणे ।

आसोळसा भवे बालो,
तरुणो तु ततो भवे ।
वुद्धो तु सत्तत्यायुम्हा,

तीणि वयानि लक्खये॥

तर तरणे, उणो। वयसि योब्बने तिडुतीति वयडो, तो, “वयो बाल्यादि पक्खी च, योब्बनञ्च वयो क्वची”ति [चिन्तामणिटीका १६.४२] रुदो, दह भस्मीकरणे, अरो, यु मिस्सने, अ, उवादेसो, सिस्साकारो। सस प्लुतगतिमिह, उ, अस्सुत्तं, सुसु, तरुणस्स वा पाटिपदिकस्स सुस्वादेसो। मनुनो अपच्चं मानवो, वण्णविकारो, नस्स णत्तं, माणवो। कुच्छायं कपच्चयो, माणवकोति सिद्धं। वुत्तञ्च —

“अपच्चे कुच्छित्ते मूळहे, मनुतोस्सगिको मतो”ति [महाभास्स ४.१.१६१] दर विदारणे, ण्वु।

द्वयं सुखवड्डिते कुमारे, सुखो कुमारो सुकुमारो, खलोपो, सुखेन एधति वद्धतीति सुखेधितो। “सुखोचितो”तिपि पाठो, सुखं उचितं सम्पिण्डितं एत्थाति सुखोचितो, उच समवाये।

२५४-२५५. द्विपादेन वुड्डस्स नामानि। आयुमहत्तं लातीति महल्लको, ण्वु, द्वित्तं। वड्ड वड्डने, कत्तरि तो, तस्स ढो, डुस्स डो, अस्सुत्तं, धा गतिनिवत्तियं, इरो, धस्स थत्तं, इस्स एत्तं। जर वयोहानिमिह, कत्तरि तो, तस्स इन्नादेसो, धात्वन्तलोपो, णत्तञ्च, जिण्णो, सकत्थे कम्हि जिण्णको। पकत्तं वयो योब्बनमस्साति पवयोतिपि वुड्डस्स नामं।

वलिनन्तानि पादेन नामानि। तत्र तिकं जेडुभातरि। अग्गे पुरे काले, पुब्बे च काले जायतीति अग्गजो, पुब्बजो च। अयञ्च वुड्डो अयञ्च वुड्डो, अयमिमेसं विसेसेन वुड्डोति जेड्डो, वुड्डसद्दा इड्डपच्चयो, “वुड्डस्स जो इयिड्डेसू”ति वुड्डस्स जो। अलोपे परस्सासवण्णत्तं।

तिकं पच्छाजाते भातरि। अयञ्च युवा अयञ्च युवा, अयमिमेसं विसेसेन युवाति कनिड्डो, कनियो [कणिड्डो कणियो (क०)] च। इयिड्डेसु युवसदस्स कनादेसो [कणादेसो (क०)]। अनु पच्छाकाले जातो अनुजो। जघञ्जे पच्छाकाले जातो जघञ्जो। अपरस्मिं पच्छाकाले जातो अपरजोति द्वेष्यत्र।

वलि सिथिलं तचो चम्मं यस्स वलित्तचो, द्वित्तं। वलि चम्ममेतस्सत्थीति वलिनो, इनो। उत्तानसयादयो वलिनन्ता वाच्चलिङ्गत्ता तीसु लिङ्गेषु वत्तन्ति, यथा — उत्तानसयो बालो, उत्तानसया कुमारी, उत्तानसयं नपुंसकं।

२५६. पञ्चकं मत्थके। सि सये, सो, दीघो च, अङ्गेषु उत्तमङ्गत्ता उत्तमङ्गं, उत्तमो च तं अङ्गञ्चातिपि उत्तमङ्गं। सीसञ्च उत्तमङ्गञ्च सीसोत्तमङ्गानि। सि सेवायं, रो, सेवन्ति एतेनाति सिरो। मुद तोसे, धो। सिस्साकारो। मस आमसने, त्थो, सकत्थे को च, मसि परिमाणे वा।

पज्जद्धं केसे। के मत्थके सेति तिडुतीति केसो। सत्तमियालोपो, कति छेदने, अलो, अस्सुत्तं। वल संवरणे, कम्मनि णपच्चयो, वालो। उत्तमङ्गे सीसे रुहतीति उत्तमङ्गरुहो। मुद्धनि जायतीति मुद्धजो। वालो च उत्तमङ्गरुहो च मुद्धजो चेति इतरीतरयोगद्वन्द्वो। चिकुरो, कचोतिप्यत्र। चि चयने, कुर सद्दे, अनेकत्थत्ता छेदने। वड्डमानो चिकरीयतेति चिकुरो, कच बन्धने, अ।

२५७. कुसुमगम्भा केसा केसचूळा मुत्तिकादिना बहि संयता सन्थता धम्मिलो नाम। एकतो कत्वा धरीयति बन्धीयतीति धम्मिलो, कम्मनि इलो। धम्मेन नानादेसियमनुस्सानं समाचारेण इलतीति वा धम्मिलो, इल गमने।

द्वयं कुमारानं सिखापञ्चके, चूळत्तयेति केचि । काकानं पक्खसण्ठानत्ता **काकपक्खो** । सिखा एव **सिखण्डको**, सकत्थे को । **सिखासिखण्ड**सदानमभेदत्तायेव हि “सिखण्डी, सिखी चा”ति मोरो वुत्तो ।

पासो, **हत्थो** च इमे द्वे **केसचये** केसपरियायतो परे हुत्वा केसानं कलापे वत्तन्ति, न केवला, यथा — केसपासो केसहत्थो इच्चादि । **पा** रक्खणे, पाति रक्खति अवयवेति **पासो**, सो, **पस** बन्धनेति केचि, णो । **हन** गतियं, अवयवा निहनन्ति एत्थाति **हत्थो**, थो, पक्खोप्यत्र ।

तापसानं वतीनं **तहिं** केसचये **जटा**सद्दो वुच्चति, **जट** जटने, **जट** सङ्घाते वा, “इत्थियमतियवो वा”ति अ ।

२५८. पोसितभत्तादीहि या बन्धते, तत्र **वेणी**, **पवेणी** च । **वी** पजने, पजनं गम्भविमोक्खो, **वी** तन्तसन्ताने वा, णी । पक्खे पवेणी ।

द्वयं सीसमज्झट्टचूळायं । **चूळ** सञ्चोदने, **चूळ** हावकरणे वा, अ । **सिखा** वुत्ता । केसपासीप्यत्र, नदादि ।

नारीनं केसमज्झमि **पद्धति** उजुगतमग्गो सीमन्तोति **मतो** कथितो । सीमस्स अन्तो **सीमन्तो**, **सी** सये वा, अन्तो, मज्झे **मकारवण्णागमो** ।

२५९. तिकं लोमे । लू छेदने, वड्डमानं लूयतेति **लोमं**, मो । तनुमि रुहतीति **तनुरुहं**, अ । **रुह** जनने, **रूह** पातुभावे वा, मो, हलोपो, **ओत्तञ्च**, लू छेदने वा, मो, लस्स रत्तं, **रोमं** । अक्खिमि जातं लोमं पम्हं, पखुमञ्चोच्चते । पमिनोति तेनाति **पम्हं**, **पपुब्बो मा** परिमाणे, हपच्चयो । अक्खिनो पक्खद्वये जातं **पखुमं**, उमो, कलोपो च ।

पुममुखे पुरिसानं मुखे वुत्तं **[पवुडुं (क०)]** लोमं मस्सु नाम, **मस** आमसने, सु, **मस्सु** ।

तिकं **भमुमि** । **भम** अनवट्ठाने, ऊ, मलोपो, **भू** । उमि **भमु**, कपच्चये **भमुको** । **भमुक**सहचरणतो **भमु** पुल्लिङ्गो ।

२६०. तिकं नेत्तोदके । **खिप** पेरणे, पो, इस्सत्तं । नेत्ते जातं जलं **नेत्तजलं** । **अस** अधोपतने, सु, **अस्सु** । नेत्तजलञ्च अस्सु चाति द्वन्दो । **अस्सु** नपुंसके ।

द्वयं अक्खिपुत्तलिकायं । नेत्ते दिस्समाना तारा **नेत्ततारा** । **कज्जा**सद्धतो तद्धितो अपच्चयो, **कज्जा**सद्धस्स **कनीना**देसो, इत्थिकताकारपरे के पुब्बो अकारो इकारमापज्जते **[कातन्त २.२.६५]**, **कनीनिका** । तारकाप्यत्र ।

छक्कं मुखविवरे, कवयो पन तदुपलक्खितेपि समुदाये युज्जन्ते । **वद** वियत्तियं वाचायं, करणे यु । **मु** बन्धने, खो, **ओत्ता**भावो निपातना, **मुखं** । **सब्बधरकते** पन खञ्जतेति धातुना मुखन्ति निपातितं, **खनु** अवदारणे । **तुडि** तोडने, अ । **तनु** वित्थारे वा, डो, अस्सुत्तं । वदति तेनाति **वत्तं**, तो, वुच्चते अनेनाति वा **वत्तं** । **वद** वियत्तियं वाचायं, तो । **लप** वचने, करणे यु । आनन्ति असन्ति अनेनाति **आननं**, **अन** पाणने, यु । अस्संप्यत्र । **अस** भक्खने । करणे सो ।

२६१. अट्ठं दन्ते । द्वीसु ठानेसु द्विक्खत्तुं वा जायतेति **द्विजो** । लपने मुखे जायतीति **लपनजो** । **दा** अवखण्डने, दायति भक्खमनेनाति **दन्तो**, अन्तो, **दस** अदने वा, दसन्ति भोज्जमनेनाति **दन्तो**, अन्तो, धात्वन्तलोपो । **दमु** दमने वा, तो । **दंस**

दंसने, दंसते विलिख्यते भक्खमनेनाति **दंसनो**, यु। **रद** विलेखने, यु, **रदनो**। **अहि रदो**।

दन्तभेदस्मिं दन्तविसेसे **दाठा**सद्वो। इत्थिलिङ्गोयं। **दंस**धातुतो ठो, **दंसिस्स** च **दा**, **दाठा**, मुद्भजदुतियोयं। **अक्खि**कोटीसु वामदक्खिणनेत्तानं अन्तेसु **अपाङ्गो** वत्तति, सरीरङ्गसङ्घातस्स कण्णस्स अप समीपं **अपाङ्गो**।

२६२. चतुक्कं ओट्टे। दन्ते आवरति छादयतीति **दन्तावरणं**। **उस** दाहे, तो, “सादिसन्तपुच्छभन्जहंसादीहि ट्ठो”ति सहादिव्यञ्जनेन **ट्ठो**, **ओत्तद्वित्ता**नि, **ओट्टो**। गद्रभेप्ययं। अथ वा **उस** दाहे, ट्ठो, ओत्तद्वित्तादि, उभयत्रापि मुद्भजदुतियो, ईसं किञ्चि कालं धारेति भक्खमेत्थाति **अधरो**, ईसत्थो ह्यत्र अकारो।

“अ पुमे माधवे जेय्यो,
पटिसेधे तदव्ययं।
ईसत्थे च विरुद्धत्थे,
सदिसत्थे पयोगतो”ति ॥ —

हि **एकक्खरकोसे** वुत्तं। दसने दन्ते छादयतीति **दसनच्छदो**। एत्थ केचि **अधर**सद्देन हेट्ठिमोड्डमेवाहु, तेसं वचनं “नेत्तन्ताधरपाणिपादयुगलेहि”च्चादीहि महाकविपयोगेहि असंसन्दनतो न गहेतब्बं।

तिकं कपोले। **गडि** वदनेकदेसे, अ, धातुप्पक्रियत्थज्झि धातुपाठवचनं, सब्बत्राप्येवं। केन जलेन पूरियतेति **कपोलो**, अलो, **कप** अच्छादने वा, ओलो, **कपोलो**, नदादि। **गण्डी**। अधरा अधोभागो **चुबुकं** नाम, चिबुकंप्पयत्र। **चिबु** ओलम्बके, ण्वु, अस्सुत्तं।

२६३. द्वयं गीवाय पुरोभागे। **गल** अदने, करणे अ, **गिल** गिलने वा, गिलति अनेनाति **गलो**, इस्सत्तं। **कण** सद्वत्थो **दण्डको** धातु, ठो, **कण्ठो**, मुद्भजदुतियोयं।

तिकं एकत्थं। **गा** सद्दे, ईवो। कं सीसं धरतीति **कन्धरा**। सिरं धरतीति **सिरोधरा**, सिरो धिय्यते अस्सन्ति वा **सिरोधरा**, **धा** गतिनिवत्तियं, अरो।

सुवण्णमयो आलिङ्गो मुरजभेदो, तेन **सन्निभा** सदिसा या गीवा, सा कम्बुगीवा मता, महापुरिसलक्खणमेतं। अथ वा या गीवा तीहि लेखाहि **अङ्किता** लक्खिता, सा कम्बुगीवा मता, महापुरिसलक्खणमेतज्ज्। कम्बु वुच्चति सुवण्णं, कम्बुमयेन आलिङ्गेन सन्निभा गीवा **कम्बुगीवा**, **कम्ब** संवरणे, उ, कम्बु।

२६४. तिकं खन्धे। **अन** गतियं, सो। भुजानं सिरो मत्थकं **भुजसिरो**। कं मत्थकं दधातीति कन्धो, सो एव **खन्धो** ककारस्स **ख**कारकरणवसेन, खमति भारन्ति वा **खन्धो**, **खमु** सहने, तो, तस्स **धो**, **मस्स नो**, निग्गहीतं वा। **तस्सन्धि** तस्स खन्धस्स मज्झं जत्तु नाम, यं खन्धानं मज्झे तिट्ठति। **जन** जनने, **जर** वयोहानिम्हि वा, तु, **जत्तु**, तं नपुंसकं।

द्वयं बाहुमूले। बाहूनं भुजानं मूलं **बाहुमूलं**। **कच** बन्धने, छो। **अस्स** कच्छस्स अधोभागट्ठानं **पस्सं** वुच्चति, **दिस** पेक्खने, अपच्चयो, **दिसस्स पस्सा**देसो।

२६५. तिकं बाहुमिह । वहति अनेनाति बाहु, बाहु एव बाहु, कु [ण्वादि ६] । भुज्जते अनेनाति भुजो । भुज पालनज्झोहारेसु । बाहु च भुजो चेति द्वन्दो, एते द्वे द्वीसु, इत्थियं भुजा । वहति यायाति बाहा । अपरोसद्वोप्यत्र [अ पारोसद्वोप्यत्र (क०), अ पवेद्वोसद्वोप्यत्र (?)] ।

तिकं हत्थे । हस हसने, थो । हर हरणे वा । नक्खत्तेप्ययं । कर करणे, अ । पण व्यवहारथुतीसु, इ । पा रक्खने वा, णि । करो च पाणि च करपाणयो । पञ्चसाखो, सयोप्यत्र ।

पकोटुन्तो हत्थगण्ठि मणिबन्धो नाम । पकोटो नाम आमणिबन्धं कप्परस्स अधोभागो । मणिविकतिं बन्धति एत्थाति मणिबन्धो । कुस अक्कोसे, ठो, पकोटो ।

द्वयं भुजमज्झगण्ठिम्हि । कपु हिंसायं, अरो । कुप्परोतिपि पाठो, तदा अस्सुत्तं । कपु हिंसायं, ओणि, कपोणि, इत्थियं । कफोणीप्यत्र, तत्थ पस्स फत्तं ।

२६६. पाणिस्स पाणितलस्स सम्बन्धीनं मणिबन्धकनिष्ठानं द्विन्नं अन्तरं बहिष्ठानं करभो वुच्चति, येन कुमारका सत्थं कत्वा अज्जमज्जं पहरन्ति, कर हिंसायं, अभो, कर करणे वा ।

द्वयं अङ्गुलिमत्ते । करस्स पाणिस्स साखा करसाखा । अगि गत्यत्थो, अङ्ग गमनत्थो वा, उलि । इत्थिलिङ्गोयं [(नदादि) (क०)], अङ्गुलि ।

ता अङ्गुलियो पञ्चप्पभेदा, यथा — अङ्गुटो तज्जनी मज्झिमा अनामिका कनिष्ठा चेति कमा सियुं । अङ्ग गमनत्थो, अस्सुत्तं, अगो पुरे तिष्ठतीति वा अङ्गुटो, निग्गहीतागमो, अस्सुत्तञ्च । तज्ज हिंसायं, तज्जेति याय, सा तज्जनी, यु, नदादि । मज्जे तिष्ठतीति मज्झिमा । नत्थि नाममस्साति अनामिका, सकत्थे को । अतिसयेन खुदकाति कनिष्ठा । युवप्पानं कन, कण वा इयिट्ठेसु ।

२६७. तज्जन्यादीहि युते अङ्गुट्टे तते पसारिते सति पदेसादिका चतस्सो सज्जा कमतो सियुं, यथा — तज्जनीयुते अङ्गुट्टे तते पदेसो । दिस पेक्खने । मज्झिमयुते अङ्गुट्टे तते तालो, तल पतिट्ठायं । अनामिकासहिते अङ्गुट्टे तते गोकण्णो, गोकण्णसदिसत्ता, तप्पमाणत्ता वा गोकण्णो, अथ वा गोकण्णो नाम एको मिगविसेसो, तक्कण्णसदिसप्पमाणत्ता गोकण्णो, तालो च गोकण्णो च तालगोकण्णा । लिङ्गभेदा “तालगोकण्णविदत्थी”ति न वुत्तं, कनिष्ठायुते अङ्गुट्टे तते विदत्थि, वितनोतीति वितत्थि, वितत्थि एव विदत्थि, तनु वित्थारे,ति, तस्स थो । विदत्थि । “कमा ततो”तिपि पाठो ।

कुञ्चितो सङ्कोचितो पाणि पसताख्यो, पपुब्बो सर गतियं, तो । पमाणप्पकरणतो विततज्जलियेवायं कवीहि इच्छितो । सम्पुटज्जलि पनायं, पसारितसहिता [पसारितसहितत्ता (क०)] यस्स अङ्गुलियो भवन्तीति ।

कुञ्चितो च ततङ्गुट्टो, सपताकोति सम्मतो ।
पताकेहि तु हत्थेहि, सम्पुटज्जलि इच्छितो ॥

देवतानं गरूनञ्च, पितूनञ्चेच्छितो पुरे ।
अत्थप्पकरणादीहि, भेदो जेय्यो तहिं तहिं ॥

यथा जलज्जलिं ददाति, अज्जलिना पिवति, देवोयं कतज्जलिरिति । पुटज्जलिस्स वा वक्खमानत्ता इध विततज्जलियेव ।

२६८. तिकं सप्पकोट्टे विततकरे । रमु कीळायं, तनो, मलोपो, रतनं, मणिबुद्धादीसु च । कुक आदाने, उ, द्वित्तं । हस धातुम्हा थो, तो वा, हत्थो, हत्थसहितत्ता वा पकोट्टो हत्थो ।

द्वयं सम्पुटज्जलिम्हि । करमयो पुटो करपुटो, अज्ज ब्यत्तिगतिकन्तीसु, अलि, अज्जलि । करपुटो च अज्जलि चेति करपुटज्जली ।

द्वयं नखे । करे जायति रुहतीति करजो । नत्थि खं इन्द्रियं एत्थाति नखो, सज्जासदत्ता न अत्तं, अविसयत्ता वा । पुनब्भवो, कररुहो, नखरोतिपि नखस्स नामानि ।

द्वयं पुटङ्गुलिकरेतिख्याते मुट्ठिम्हि । खट इच्छायं, ण्वु, खद हिंसायं वा, दस्स टो । मु बन्धने, ति, तस्स ठो, द्वित्तं ।

२६९. पस्सद्वयवित्थता पस्सद्वयेपि वितता पसारिता सहकरा सपाणयो द्वे बाहू ब्यामो नाम, ब्यामीयते अनेनाति ब्यामो, विपुब्बो याम अज्जे । उद्धं उपरि तता वितता भुजा च पोसो च तेसं समुदितानं पमाणसदिसं पमाणं यस्स तस्मिं उद्धन्ततभुजपोसप्पमाणे पोरिससद्वो वत्तति । भुजसद्वेन सहकरा भुजा गय्हते, एकस्स पमाणसद्वस्स लोपो, पुरिसस्स पमाणं पोरिसं । पुरिससद्वो चेत्थ सकरभुजपुरिसं वदति, तीसु, यथा — पोरिसं जलं, पोरिसो हत्थी, पोरिसी यट्ठि ।

२७०. द्वयं उरसि । उस दाहे, रो, सलोपो, अर गतिम्हि वा, अस्सुकारो । हर हरणे, यो, रस्स दो । कोळं [कोट्ट (क०)], भुजन्तरं, वक्खोतिपि उरोनामानि । तिकं उरोजे । तनु वित्थारे, तनोति इच्छन्ति थनो, तस्स थो, थन देवसद्वे, थन चोरिये वा । कुच सङ्कोचने, कुचो । पयो खीरं धारेतीति पयोधरो । कुचो च पयोधरो चाति द्वन्दो ।

थनग्गस्मिं थनस्स अगो चूचुकं, नपुंसके । “चूचुको सो कुचानन”न्ति [चिन्तामणिटीका १६.७७] तु रतनकोसो, चु चवने, उको, द्वित्तं, दीघो च, चूचुकं, चन्चु गतियं वा, उको, नलोपो, अस्सूकारो, चूचुकं ।

द्वयं पिट्टे कायस्स पच्छाभागे । पिट्ट सद्वसङ्गातेसु, तो । इतरत्र ति, पिसु सेचने वा ।

२७१. तिकं तनुमज्झे । मज्झे भवो मज्झो । लग सङ्गे, अ । मज्झे भवं मज्झिमं । चतुक्कं उदरे । कुस अक्कोसे, छि, सस्स चो । गह उपादाने, अनि, ईम्हि गहणी, गब्भं गण्हाति धारेतीति वा गहणी, गब्भासयसज्जितो मातुकुच्छिप्पदेसो, तेजोधातुम्हि पन यथाभुत्ताहारस्स विपाचनवसेन गणहनतो अछट्टुनतो गहणी । उपुब्बो दर गमने । उदरति उद्धं गच्छति वायु यत्राति उदरं । गु सद्वे, अभो, द्वित्तादि, गब्भो । पिचण्ड जठर तुन्दाप्यत्र ।

कुच्छिसम्भवे कुच्छिट्टे कोट्टो, अन्तो चाति इमे द्वे वत्तन्ति, कुस अक्कोसे, तो, ठो वा । अम गमनत्थो, तो ।

२७२. चतुक्कं कटियं । हनधातुम्हा यु, हस्स द्वित्तं, हस्स जो, हनस्स घो च, जघनं । निच्छयेन तमतीति नितम्बो, तमुधातुम्हा बो । सू पसवे, णि । कट वस्सावरणेसु, कट्यते आवरीयते वत्थादीहि कटि, इ, एते द्वे नारियं । एत्थ च जघनसद्वेन इत्थिकटिया अगभागे, नितम्बसद्वेन इत्थिकटिया पच्छाभागे, सेसद्वयेन कटिसामज्जं वुत्तन्ति दट्ठब्बं, वुत्तज्ज

“पच्छा नितम्बो थीकट्या, जघनं तु पुरो भवे”ति [अमर १६.७४] ।

२७३. लिङ्गन्तं लिङ्गसामञ्जे । अङ्गे सरीरे जायतीति अङ्गजातं, अङ्गसद्वो सरीरवाचको, अङ्गमेतस्सत्थीति कत्वा । रहसि ठाने जातं अङ्गं रहस्सङ्गं, सत्तमियालोपो, इस्सत्तं, सस्स द्वित्तञ्च । वत्थेन गुह्यितव्वन्ति वत्थगुह्यं । मिह सेचने, करणे यु, मिहति रेतोमुत्तानि येनाति मेहनं । निपुब्बो मिह सेचने, तो, निमित्तं । उत्तमङ्गत्ता वरङ्गं । वज गतियं, अस्सीकारो, पच्चयेहि विना जायतीति वा बीजं, विरहत्तजोतको ह्येत्य विकारो । फल निष्फत्तियं, फलति एतेन पुत्तन्ति फलं । लिङ्गति “इत्थी, पुरिसो”ति विभागं गच्छति येनाति लिङ्गं । लिङ्ग गमने, लीनं अपाकटं अङ्गन्ति वा लिङ्गं । एतेसु बीजफलसद्वा अण्डेपि वत्तन्ति ।

द्वयं पुरिसलिङ्गपसिब्बके । अम गमने, डो, अणसद्वत्थो वा, डो, अडि अण्डत्थे वा, तो । कुस अक्कोसे, णो । अण्डसद्वो चेत्य बीजेपि, अण्डकोसोति समुदितम्पि कोसस्स नामं, “कुक्कुटच्छापकस्सेव अण्डकोसम्हा”ति [पारा० १३, १४] हि वुत्तं, अमरकोसेपि [अमरकोसे १६.७६] अण्डकोसोति समुदितेनेव नामं वुत्तं । एत्थ च अण्डस्स बीजस्स कोसो अण्डकोसोति विग्गहो कातव्वो ।

द्वयं इत्थिया अङ्गजाते । यु मिस्सने, अधिकरणेनि, योनि, इत्थियं पुमे चायं, इत्थी च पुमा च इत्थिपुमं, तस्मिं । भजन्ति अस्मिन्ति भगं । मारमन्दिर मारकूपा चात्र ।

२७४-२७५. तिकं इत्थिपुरिसानं सम्भवे । सुचिस्स पटिपक्खो असुचि, इकारन्तो, द्वीसु, सम्भवलिङ्गो वा । संपुब्बा भूधातुम्हा अ । सक सामत्थियं, तो, तस्स को, अस्सुत्तं, सुच सोके वा, को ।

द्वयं वच्चमग्गे । पुनन्ति अनेनाति पायु । पू पवने, उ, ऊस्सायो, पय गमनत्थो वा, पयति वच्चमनेनाति पायु, करणे उ, अयं पुरिसे पुल्लिङ्गे वत्तति । गुद कीळायं, अ । अपानं प्यत्र ।

अट्ठकं वच्चे । गूथ करीसोस्सग्गे, गुप गोपने वा, थो । किर विकिरणे, ईसो, करीसं । वर वरणसम्भत्तीसु, चो, गूथञ्च करीसञ्च वच्चज्येति द्वन्दो, तानि विकप्पेन पुमे वत्तन्ति, निच्चं नपुंसके, पुल्लिङ्गत्तं तेसं कत्थचियेव, सब्बत्र नपुंसकत्तमेव बहुलन्त्यत्थो । मल चलने, अ, मल धारणे वा । सक सत्तियं, सस्स छो । उच्चारीयते जह्यतेति उच्चारो, उपुब्बो चरधातु चजने, उक्खिपने च वत्तति । मिह सेचने, लो, वण्णविपरिययो, लत्तञ्च । अवकरीयतेति उक्कारो, अवस्सुत्तं, किर विक्खिपने । समलं प्यत्र । समु उपसमे, अलो ।

द्वयं मुत्ते । सु सवने, सवनं सन्दनं, चुरादि, णो । मुच मोचने, तो, मुत्त पस्सावे वा । उच्चते कथीयते । गोमुत्ते गवं सम्बन्धिनि मुत्ते पूतिमुत्तसद्वो वत्तति । अज्ज पवत्तम्पि हि तं दुग्गन्धभावेन पूतिमुत्तन्त्वेव वुच्चति, यथा “पूतिकायो”ति । अस्सादीनं मले छकणसद्वो, सक सत्तियं, यु, सस्स छो ।

२७६. नाभिया अधोभागो वत्थि नाम, सो द्वीसु । वत्थि मुत्तपुटं । “मुत्तासयपुटो वत्थि”रिति [चिन्तामणिटीका १६.७३] रतनमाला । वसति मुत्तमेत्थाति वत्थि, वस निवासे,ति, तस्स थो, थिपच्चयेन वा सिद्धं । उच्छङ्गं अङ्गञ्च इमे द्वे उभो सद्वा पुमे वत्तन्ति । उस्सज्जति एत्थाति उच्छङ्गं, सज सङ्गे, सस्स छो, द्वित्तं । अङ्क गमनत्थो, अ, अङ्को, अथ वा अङ्क लक्खणे, अ, अङ्को, “उच्छङ्गचिहनेस्वङ्को”ति अमरकोसे [अमर कोसे २३.४] ।

द्वयं जाणूपरिभागे । अर गमने, उ, अस्सूकारो । सन्ज सङ्गे, आसज्जति वत्थमत्राति सत्थि, थि । ऊरु च सत्थि चेति वन्दो, नपुंसकेपि ।

तिकं जाणुमि, ऊरुनो पब्बं गण्ठि ऊरुपब्बं । जन जनने, णु । द्वित्ते जण्णु ।

२७७. द्वयं पादगण्ठिमि । गुप रक्खणे फो, सकत्थे को । पादस्स गण्ठि पादगण्ठि । घुटिकाप्यत्र । घुट परिवत्तने, घुट्यते अनेनेति घुटिका, ण्वु ।

द्वयं पादस्स पच्छाभागे गोप्फकस्साधो भागे । पुमे तूति त्वन्तं लिङ्गपदं । पस बाधनफुसनेसु, ति, तस्स णो, सस्स हो, वण्णविपरिययो, णिपच्चयेन वा सिद्धं । सकारवण्णागमे वुद्धियञ्च पासणिह । एलिप्यत्र, इल गतियं, ति, तलोपो ।

द्वयं पादगो । पादस्स अगं पादगं । पकट्टं पदं पपदन्ति कम्मधारयो । “पपदो”तिपि पाठो । तिकं पादे । पद गतिमि, णो, पज्जतेति पादो । पज्जते गच्छतीति, अ । चरम्हा करणे यु, चरणं, इदं पुमे विकप्पेन, निच्चं नपुंसके । अङ्घ्रिप्यत्र, अहि गतियं । इ, हस्स घो ।

२७८. द्वयं हत्थाद्यवयवे । अङ्गि गत्यथो, अ । अवपुब्बो यु मिस्सने, अ । पतीको, अपघनोप्यत्र । पतिपुब्बा इम्हा को । अपपुब्बा हनिम्हा अ, घनादेसो च ।

द्वयं पस्सट्ठिमि । पा रक्खणे, सु, ठिकारवण्णागमो, सकत्थे को, पस्स फो । अळागमे फासुका । “पासुठिका, पासुका”तिपि पाठो । फुस सम्फस्सेतिपि धातु, तदा उपच्ययादि ।

द्वयं अट्ठिमत्ते । असु खेपने, इ, सस्स ट्ठो, अट्ठि, इदं पण्डके नपुंसके वत्तति । धा धारणे, तु, इत्थी । कीकसं, कुल्लंप्यत्र । गलस्स कण्ठस्स हेट्ठिमन्ते जातमट्ठि गलन्तट्ठि । अक गमने, खो, सकत्थे को ।

२७९-२८०. द्वयं सिरसोट्ठिखण्डे । समुदिते तु करोटि, इत्थी [अमर १६.६९] । कपु सामत्थिये, अरो, कं सीसं पालेतीति वा कप्परो, रस्सो, लस्स रत्तञ्च । कं पालयतीति, कम्मादिमि णो । “सिरोट्ठिमि कपालो”थी, घटादिसकलेपिचे”ति रुद्धो [चिन्तामणिटीका १६.६८] । कपालो अथीति [अनित्थीति अत्थो] छेदो । कपालसद्दो विकप्पेन पुल्लिङ्गो । कडि छेदे, अरो । महती सिरा महासिरा, सिराति च । सि बन्धने, रो ।

तिकं सुसिरवत्तं वायुवहन्तसिरायं । ति विधा हि कायसिरा एका वायुवहा, अपरा सुत्तमिवाट्ठिबन्धिनी, अज्जा आहारवाहिनी अन्तख्या । तत्र ततियेन पठमा, पठमदुतियेहि दुतिया च दीपिता, ततिया पन परतो वक्खति । नह बन्धने, अरु । सि बन्धने, रो । धम सद्दे, यु । नदादि, अनि वा, धमनी ।

ततियं दस्सेतुमाह “रसग्गसा”त्यादि । रसं गसतीति रसग्गसा, गस अदने । रसं हरति नेतीति रसहरणी, यु, नदादि ।

तिकं मंसे । मन जाणे, सो । मिस सद्दे, आपुब्बो आमसने वा । पिस अवयवे, तो । पललं, कब्बंप्यत्र ।

द्वयं आतपादिना सुक्खमंसे । तिलिङ्गकन्तूति त्वन्तं लिङ्गपदं । वल, वल्ल संवरणे, ऊरो, इत्थियं “इत्थियमतो

आपच्चयो'ति आ, वल्लूरा। उद्धं तत्तं उत्तत्तं। तप सन्तापे, तो।

२८१. चतुक्कं लोहिते। रुह जनने, तो, इतो वा। रुद्धते चम्मेनाति रुधिरं, इरो। सोण वण्णे, तो। रज्ज रागे, तो। असं, खतजंप्पत्र [खता जायते (चिन्तामणिटीका १६.६४)]।

तिकं खेळे। ला आदाने, अलो, इत्थियमा, लल इच्छायं वा, इत्थियमा। खेल गतियं, अ। खल चलने, सज्जये वा, णो, लत्तं, खं वा आकासं इलतीति खेळो। इल गतियं, कम्मनि णो, इल गतिमि वा, अ, इस्से।

द्वयं पित्ते। मा परिमाणे, धु। मद उम्मादे वा, णु, दस्स धो। मायूति पाठे मय गतियं, णु। माधुमायुसद्वा द्वे पुरिसे पुल्लिङ्गे। अपिदधातीति पित्तं। अपिपुब्बो धा पिधाने, तो, अलोपो, भुजादि, पित्तं, नपुंसके।

द्वयं सेम्हे। सिलिस सिलेसने, चुरादि, सिलिस्यते अत्रेति सेम्हो, मन, लिसस्स हो, वण्णविपरिययो। इतरत्र उमो, सिलेसुमो। कफोप्यत्र, केन तोयेन फाति वुद्धि यस्स कफो, नेरुत्तो।

२८२-२८३. विलीनो विभूतो स्नेहो वसात्युच्चते, वस निवासे, आ। द्वयं अविलीनस्नेहे। मिद स्नेहने, णो। वप बीजसन्ताने, अ, वपा। “वपा विवरमेदेसू”ति नानत्थसङ्गहे, अमरकोसे पन मेदादीनमेकत्थता दीपिता, वुत्तज्झि तत्थ “मेदो तु वपा वसा”ति [अमर १६.६४]।

तिकं चन्दनसुवण्णाद्यलङ्कारकतसरीरसोभायं। कपु सामत्थिये, आकप्पनं आकप्पो, णो। “नेपच्छे गेहमत्ते च, वेसो वेस्यागहेपि [वेस्सगहेपि (क०)] चे”ति [चिन्तामणिटीका १६.९९] रभसो। वस कन्तियं, विसि व्यापने वा, णो। निस्सेसतो पथनं पख्यानं नेपच्छं, पथ पख्याने घ्यण। पटिकम्मं, पसाधनं प्यत्र।

छक्कं हाराद्याभरणे। मडि भूसायं, करणे यु। साध संसिद्धियं, यु, साठ सङ्खारगतीसु वा, पसाठनं, मुद्धजदुतियोत्र। भूस अलङ्कारे, करणेयेव यु। आभरिय्यते तन्ति आभरणं, भर भरणे, कम्मनि यु। अलं विभूसनं करिय्यतेनेनेति अलङ्कारो, णो। पिळन्ध भूसने, करणे यु। परिक्रारोप्यत्र [परिकरोप्यत्र (क०)]।

द्वयं मकुटे। किर विकिरणे, ईटो। मकि मण्डने, उटो। मुकुटोतिपि पाठो, एते द्वे अनित्थी।

द्वयं मकुटगट्टे नायकमणिमि। मकुटचूळायं चुम्बिता मणि चूळामणि। मकुटसिरसि चुम्बिता मणि सिरमणि।

२८४. द्वयं उण्हीसपट्टे। सिरसो वेठनं सिरवेठनं। उपुब्बो नह बन्धने, ईसो, वण्णविकारो। यं बहुकालं देव्यामनुस्सेस्वपि भवति, तत्र कण्णाभरणे कुण्डलादिवयं। कुडि दाहे, अलो। वेठ वेठने, कण्णस्स वेठनं कण्णवेठनं, मुद्धजदुतियोयं।

तिकं ताळकाख्ये कण्णाभरणे। कण्णानं भूसनं कण्णिका, कण्णा भूसने बहुललक्खणे णिको। कण्णच्छदनं पूरति येन सो कण्णपूरो। कण्णस्स विभूसनं कण्णविभूसनं, करणे यु। तालपत्तं प्यत्र।

२८५. द्वयं गीवाभरणे। कण्ठस्स भूसा कण्ठभूसा, थी। गीवायं भवं गीवेय्यं, भवत्थे एय्यो, गीवाय आभरणं वा

गीवेय्यं, गीवतो आभरणे एय्यो ।

द्वयं मुत्तावलयं । हरीयते मनो येन हारो । मुत्तानं आवलि पन्ति मुत्तावलि । हारासदोष्यत्र ।

चतुक्कं पकोट्टाभरणे । पकोट्टो नाम कप्परस्साधोभागो । नी नये, उरो, इयादेसो । वल संवरणे, अयो, अनित्थी, नियुरोपि । कट वसावरणगतीसु, ण्वु । परि समन्ततो हरति चित्तं यन्ति परिहारकं, ण्वु । अवापकोष्यत्र ।

२८६-२८७. द्वयं मुत्तादिघटितवलयविकत्याभरणे । का सद्दे, कणपच्चयो, कण सद्दे वा, द्वित्तं, कङ्कणं, ककि गत्यत्थे वा, यु, ककि लोल्ये वा, कङ्कति येनाति कङ्कणं, करणे यु । करस्स भूसा करभूसा, थी ।

द्वयं खुद्दघण्टिकायं । किं कुच्छित्तं कणतीति किङ्कणी, नदादि । किङ्कणीतिपि पाठन्तरं, तदा यदादि । खुद्दा एव घण्टा खुद्दघण्टिका, सकत्थे को, घट चलने ।

द्वयं अङ्गुल्याभरणे । अङ्गुलियं भवं अङ्गुलीयकं, ईयो, सकत्थे को, अङ्गुलीनमाभरणं अङ्गुल्याभरणं । उम्मिकाप्यत्र । तमेवाङ्गुलीयकं साक्खरमक्खरवन्तं “मुद्दिका, अङ्गुलिमुद्दा”ति चोच्चते । मुद तोसे, ण्वु, आ, मुद्दिका, फलविसेसेप्ययं । अङ्गुलियं भवा मुद्दा अङ्गुलिमुद्दा ।

द्वयं इत्थिकट्याभरणे । रस सद्दे, कत्तरि यु, आ, रसना । सायेव इनीम्हि रसनी । “सारे धनिम्हि रसनं, जिह्वायं रसना न सो”ति रुद्धो । मेहनस्स खस्स माला मेखलाति निरुत्ति, मेहनिन्द्रियस्स मालात्यत्थो । काञ्ची सत्तकी, सारसनं प्यत्र ।

एकयट्ठि भवे काञ्ची, मेखला त्वंट्टयट्ठिका ।

रसना सोळसा जेय्या, कलापा पञ्चवीसति [कलापो पञ्चवीसको (चिन्तामणिटीका १६.१०८)] ॥

तिकं सोवण्णे पगण्डभूसने । पगण्डो नाम कप्परस्सोपरिभागो । के सद्दे, उरो, यागमो । अङ्ग गमने । दो । बाहुमूलस्स, बाहुमूले वा भवं विभूसनं बाहुमूलविभूसनं ।

२८८. चतुक्कं इत्थिचरणविभूसने । अङ्गदाकारं पादभूसनं पादङ्गदं । मजि सदत्थो, ईरो, पादे कटकं पादकटकं । ऊनं पादं पूरेतीति नूपुरो, वण्णविपरिययो । पादकटको च नूपुरो चेति कटकसदस्स पुल्लिङ्गेपि पवत्तनतो द्वन्दसमासो । तुलाकोटि, हंसकोप्यत्र । तुल गतिकोटिल्ये । कुटिलकोटित्ता तुलाकोटि, पुमे । हंसगतित्ता हंसको ।

२८९. मुखफुल्लादयो अलङ्कारप्पभेदा सियुं । मुखफुल्लं नाम सुवण्णमयो मुखालङ्कारो, मुखे फुल्लतीति मुखफुल्लं, फुल्ल विकसने, दन्तादीसु सुवण्णमयालङ्कारोपि मुखफुल्लमेव । उण्णतं सुवण्णादिरचितं नलाटाभरणं, उपुब्बो नमु नमने । एत्थ च मुखफुल्लुण्णतानं विसेसं विपरिययेनापीति वदन्ति । गावीनं थनाकारत्ता गत्थनं, ओस्सत्तं, तमेव उत्तमत्ता उग्गत्थनं, चतुयट्ठिको हारभेदो । गमु गमने, ण्वु, द्वित्तं, अस्सित्तञ्च, गिङ्गमकं, बात्तिसयट्ठिको हारभेदोव । आदिना अद्दहारो, माणवको, एकावली, नक्खत्तमालादयो हारभेदा च सङ्गहन्ति [अमर १६.१०६] ।

२९०. पज्जं वत्थमत्ते । चिल वस्सने, चिल्यते अच्छादीयतेति, णो, थियं चेली । छद संवरणे, आपुब्बो करणे, यु । वस अच्छादने, वस्यते अच्छादीयतेति वत्थं, थो । णम्हि वासो । युम्हि वसनं । अम गमने, करणे यु, अंसुकं, रंसिपरियायोप्ययं ।

अम्ब सद्दे, कत्तरि अरो। पट गमने, करणे अ, सोभनचेलेष्यं। दु गमने, करणे सो, द्वित्तं, दुरूपं असति खेपतीति वा दुस्सं, दुरूपं असति दीपेतीति वा दुस्सं, दुपुब्बो अस दित्तियं। चल वसने, अस्सोत्तं, लत्तञ्च। सट रुजाविसरणगत्यावसानेसु, ण्वु।

२९१. पज्जं वत्थभेदे। तत्रादिद्वयं दुकूलख्ये वत्थे। खु सद्दे, मो, खुमसद्दा विकारे णो, खुमाय विकारो खोमं, खुमा नाम अतसी, तब्बक्कलसम्भवं वत्थं, वाच्चलिङ्गोयं। कूल आवरणे, दुक्खेन कुल्यतेति दुकूलं, दुमेहि जातं कूलन्ति वा दुकूलं। केचि पन “दुकूलम्पि एकं वत्थन्तरं, न खोमनाम”न्ति वदन्ति। तं “खोमं मट्टे दुकूले च, अतसीवसनेपि च”, “खोमं मट्टे दुकूलेचा”ति नानत्थसङ्गहतिकण्डसेसेसु [नानत्थसङ्गह ३.३.२९५] वुत्तत्ता न गहेतब्बं। कोसो नाम किमिगम्भो, ततो जातत्ता कोसेय्यं, एय्यो, “कोसेय्यं किमिकोसोत्थ”न्ति [अमर १६.१११] हि वुत्तं। कोसेय्यमेव धोतं पट्टण्णं नाम, वुत्तञ्च “पट्टण्णं धोतकोसेय्य”न्ति [अमर १६.११३]। पत्तुण्णन्तिपि पाठन्तरं। पट्टण्णरट्टे जातत्ता पट्टण्णन्तिपि वदन्ति। कमु कन्तियं, कमनीयत्ता कम्बलो, रङ्कुनामकस्स हरिणविसेसस्स लोमेनसज्जातवत्थं [राङ्गवं विगरोमजं (अमर १६.१११)], अलो, वागमो च मज्जे। वासद्दो कम्बलसद्दस्स नपुंसकत्तं समुच्चिनोति। रल्लकोपि [अमर १६.११६] कम्बलपरियायो। सण सद्दे, कत्तरि अ, सणो नाम थिरत्तचो एको रुक्खयोनि, यस्स तचेन केवट्टादयो जालादीनि करोन्ति, सणस्स विकारो साणं, वत्थं। मिगलोमानि कोट्टेत्वा सुखुमानि कत्वा कतमम्बरं कोटुम्बरं, कुट छेदने, उस्सो, अस्सु, कोटुम्बरट्टेजातत्ता वा कोटुम्बरं। भङ्गं नाम खोमादीनि सब्बानि एकज्झानि वोमिस्सेत्वा कतवत्थं, भन्ज अवमदने, अथ वा भङ्गं नाम साणफलं, तब्बिकारत्ता वत्थं भङ्गं, वुत्तञ्च नानत्थसङ्गहे “भङ्गा साणाख्यसस्सेपी”ति। सस्ससद्देन चेत्थ फलं वुत्तं, “रुक्खादीनं फलं सस्स”न्ति [अमर १४.१५] वचनतो। भङ्गम्पि वाकमयमेवाति केचि। वत्थन्तरं वत्थविसेसो। आदिना कप्पासादयोपि गहिता।

२९२-२९३. चतुक्कं परिधानभूते अधोवत्थे। अधोभागे वसीयतेति निवासनं, निसद्दो अधोभागस्स जोतको। वस अच्छादने, कम्मनि यु। बाहुल्येन अन्तरे मज्जे भवं अन्तरीयं, ईयो। समानलिङ्गत्ता द्वन्द्वो। अन्तरे भवं अन्तरं, णो। अन्तरे मज्जे भवो वासो अन्तरवासको, सकत्थे को। उपसंब्यानं प्यत्र [अमर १६.११७]।

पञ्चकं उपरिधाने। वर अच्छादने, पपुब्बो, कम्मनि णो, उभयत्रापि वुद्धि, पावारो। उत्तरस्मिं देहभागे आसज्जतेति उत्तरासङ्गो, आ पुब्बो सज्ज सङ्गे। उपरि संवीयते पिधीयते बाहुल्येनाति, यु। उपसंपुब्बो वी तन्तसन्ताने। उत्तरस्मिं देहभागे भवं विज्जमानं उत्तरं, उत्तरीयञ्च, णो, ईयो च। संब्यानं प्यत्र।

नवं वत्थं अहतन्ति मतं कथितं, न हज्जति यं पासाणादीहीति अहतं। तन्ततो अचिरमाहरितं वत्थं। अनाहतं, निप्पवाणि, तन्तकं प्यत्र। वुत्तञ्च “अनाहतं निप्पवाणि, तन्तकञ्च नवम्बरे”ति [अमर १६.११२]।

द्वयं चिरकालत्ता निदसे जिण्णवत्थे। नत्थि अन्तो दसा यस्स नन्तकं, सकत्थे को। कुच्छितो पटो कप्पटो, कप्प वितक्के वा, अटो। द्वयं अथिरवत्थे, जिण्णवसनं अथिरं वत्थं। “पट”इति चरति फोटतीति पटच्चरं, पटच्चरमेव पळच्चरं, लत्तं।

२९४. द्वयं कोटिकादिसन्नाहे, चोळे च। कच बन्धने, उको, निग्गहीतागमो च। वाणं सरं वारयतीति वारवाणो, कम्मनि णो, अभिधानतो वारस्स पुब्बनिपातो, अनित्थियमेते। वत्थस्स अवयवे दसासद्दो इत्थी। “दसा वत्थमवत्थायं, वत्थंसे बहुम्हि द्विसू”ति [चिन्तामणिटीका १६.११४] रभसो। दा छेदने, कम्मनि सो, रस्सो।

उत्तमङ्गमिह सीसे यो कञ्चुको सुवण्णादिमयो, सो “नाळिपत्तो”ति कथितो । नाळिपत्तो तंसण्ठानो सुवण्णादिपटो नाळिपत्तो । सीसकं, सिरियं, सिरोहन्तिपि तस्स नामानि ।

२९५. तिकं दीघत्ते । आपुब्बो यमु उपरमे, णो । आ भुसो याति गच्छतीति वा आयामो, या गतिपापुणेसु, मो । दीघस्स भावो दीघता । रुह जनने, णो ।

द्वयं वित्थारे । वत्थविसये “ओसारो”ति रूळ्हे । समन्ततो नहतीति परिणाहो, नह बन्धने, णो । वित्थारेण सरणं विसारो, सो एव विसालता ।

२९६. चतुक्कं चीवरे । अरहतं धजो अरहद्धजो, रूळ्हिया तदज्जचीवरेसु । कसायेन, कसावेन च रत्तं कासायं, कासावज्ज, समानलिङ्गत्ता द्वन्दो । चि चये, ईवरो । वत्थखन्धेहि चीयतेति चीवरं ।

मण्डलादयो तदङ्गानि समूहभूतस्स चीवरस्स अवयवानि । मडि भूसायं, अलो, मण्डलं । चीवरपरियन्तोयं महापथविया चक्कवाळपब्बतो विय चीवरस्स समन्ततो तिट्ठति । विवट्ठो नाम चीवरमज्झगतमग्गो, सो हि विसुं विसुं वट्ठतीति विवट्ठोति वुच्चति, वट्ठ आवट्ठने । कुसि नाम मग्गानं मज्झगतवत्थखण्डं, कुस छेदने, कम्मनि इ, कुसि, पुमित्थियं ।

२९७. फलादीनं यानि चत्तारि सन्ति, एता वत्थस्स योनियो कारणानि ततो तदुप्पत्तितो । कप्पासिकं वत्थं फालं नाम फलविकारत्ता, विकारे णो, तीसु । यथा — फालो पटो, फाला चेली, फालं वत्थं । खोमादयो पन पटा तच्चब्भवा तचतो सज्जाता ।

२९८. कोसेय्यं वत्थं किमिजं नाम । मिगलोममयन्तु कम्बलं । द्वयं ब्यवधायकपटे, कण्डपटेपीति केचि । समानत्था एते द्वे तुल्यत्थात्यत्थो । जु गतियं, भूवादि, जु बन्धने वा, यु, अनकादेसो, सा इत्थी । तिरो करीयति पिधीयति याय, सा तिरोकरणी, यु । पतिसीराप्यत्र । पतिपुब्बो सि बन्धने, रो ।

२९९. द्वयं उपरिबन्धपटे, अथसद्वोत्र लिङ्गादिजोतको । उद्धं लोचते बन्धीयतेति उल्लोचं, लुच दस्सने । चन्दातपे वितन्यतेति वितानं, तनु वित्थारे, णो, चुरादि । द्वयम्पि पुन्नपुंसकन्ति ईरितं कथितं ।

द्वयं सिनाने । नह सोचे, करणे यु, सिना सोचे, करणे यु, “सिनाने”ति सत्तम्यन्तं पदं । द्वयं कुल्यादिना [कुट्यादिना (क०), कुज्जनादिना (निस्सय), कुङ्कुमहलिद्वादिना (चिन्तामणिटीका १६.१२१)] अङ्गनिम्मलीकरणे । उब्बत्तीयते विसारीयते मलमनेनेति उब्बत्तनं, वतु वत्तने, भूवादि । मज्ज सुद्धियं, यु । समन्ति द्वयमिदं समानत्थं ।

३००. तिकं नलाटकते चित्तके । तिलकाकति तिलको । चित्तकाकति चित्तकं । चकारेण तमालपत्ताकति तमालपत्तं । सामज्जेन विसेसकं, उभो विसेसकतिलका अनित्थी, सेसद्वयं नपुंसकं [अमर १६.१२३] ।

तिकं चन्दने, चदि हिलादने, हिलादनं सुखापनं, यु । गन्धानं सारो उत्तमो गन्धसारो, गन्धयुत्तो सारो थिरंसो वा गन्धसारो । मलयदीपगिरिमिह जायतीति मलयजो । भद्दसिरीप्यत्र ।

३०१. तिकं पीतचन्दने । “गोसीस” इति पब्बते मलये देसे जातं गोसीसं, गो विय जलं विय सीतन्ति वा गोसीतं, तदेव तस्स सकारं कत्वा गोसीसं । तिलपण्णप्पमाणपण्णयुत्तताय तेलपण्णिकं । मनं हरतीति हरि, तमेव चन्दनन्ति हरिचन्दनं । पीतसारु, सुसीतं प्यत्र । गोसीसादयो तयो पुमे, नपुंसके च वत्तन्ति ।

चतुक्कं रत्तचन्दने । तिलपण्णप्पमाणपण्णयुत्तताय तिलपण्णी । पुरिमेन भेदकरणत्थं न वुद्धि । पत्तमङ्गमस्सेति पत्तङ्गं, खुद्दपण्णताय अप्पधानपत्तमिच्चत्थो । “अङ्गं गत्तन्ति कोपाय-पतीकेस्वप्पधानके” ति हि नानत्थसङ्गहे । रज्ज रागे, हेतुकत्तरि यु । रत्तवण्णताय रत्तञ्च तं चन्दनञ्चेति रत्तचन्दनं, अमरकोसे पन “गोसीसादीनि रत्तचन्दनन्तानि विसेसे वत्तन्ती” ति [अमर १६.१३१] वुत्तानि । तत्र गोसीसस्स यथावुत्तोयेवत्थो । धवलं, सुसीतलं, चन्दनं, तेलपण्णिकं मलयपब्बतदेसजमेव । हरि मण्डूको, तदाकारे पब्बते जातं चन्दनं हरिचन्दनं । पक्कम्बफलगन्धि पीतवण्णं । तिलपण्णीपत्तङ्गानि रत्तचन्दनसदिसस्स रत्तसारस्स एकस्स चन्दनस्स नामानि ।

द्वयं रत्तचन्दने । अथ वा तिलपण्यादीनि चत्तारि लोहितचन्दनसदिसस्स रत्तसारस्स एकस्स चन्दनविसेसस्स नामानि । कुचन्दनं प्यत्र । “पत्तङ्गं रज्जनं रत्तं, पत्रङ्गञ्च कुचन्दनं” न्ति रत्तनमालायं ।

३०२. द्वयं वणिजादीनं “काळेया” इति रूढहेपीतकट्टे । काळवण्णं अनुसरति सीलेनाति काळानुसारी, काळवण्णजनकोत्थत्थो । काळं जनेतीति काळियं, “काळीयकन्तु काळेयं, वण्णदं कन्तिजासक” न्ति [जासकं कन्तिदायकं (चिन्तामणिटीका १६.१२६)] व्याडि ।

तिकं अगरुसामञ्जे । लू छेदने, हो । लहुनामत्ता अगरु । रस्स लत्ते अगरु, द्वयं पुमे । वंसिकं, राजारहं, किमिजं, जोङ्गकं प्यत्र ।

अस्मिं अगरुहि काळे सति “काळागरू” त्युच्चते । मल्लिकापुष्पगन्धि अगरु पन मङ्गल्योच्चते ।

द्वयं सल्लकीदवे । तुरुक्खो वुत्तो । पिडि सङ्घाते, ण्वु । सिंहलो, यावणो प्यत्र ।

३०३. द्वयं मिगनाभियं । कत्थ सिलाघायं, ऊरो, नदादि, सकत्थे को । मिगस्स मदो मिगमदो, मिगो मरति येनाति वा मिगमरो, सो एव मिगमदो ।

द्वयं कुट्टे । कुट छेदने, ठो, तो वा, “कुटादीहि ठो” ति ठो, कुट्टं, रोगभेदेपि । अत्तनो छायूपगते अजे पालेतीति अजपालकं, ण्वु । पारिभाब्यं, पाकलं [फालकी (क०)], उप्पलं, वाप्पं प्यत्र ।

द्वयं पिडङ्गे । रोगं लुनन्तो अङ्गति गच्छतीति लवङ्गो । देवानं कुसुमं पुष्पं देवकुसुमं । सिरिसज्जं प्यत्र ।

द्वयं कुङ्कुमे । कस्मीररट्टे जातं कस्मीरजं । अगिसिखं, वरं, वल्लीकं, पीतनं, रत्तसङ्कोचं, पिसुनं, धीरं लोहितचन्दनं प्यत्र ।

३०४. द्वयं धुनके । यक्खेहि कतो धूपो यक्खधूपो, यक्खो देवो । सज्जरुक्खस्स सिलेसो सज्जुलसो । अस्सु, सिलोपो, एस्सत्तञ्च, सज्जस्स रसो दवो सज्जुलसो, अस्सु, लत्तञ्च । सज्जरसोतिपि पाठो । रालो, सब्बरसो, बहुरूपो प्यत्र ।

तिकं तक्कोले । तक्क वितक्के, ओलो । कुल सङ्ख्याने, ण्वु । कोसयुत्तं फलमेतस्साति कोसफलं । द्वयं जातिफले । कोससहितं जातिफलमेतस्साति जातिकोसं । जातिफलमेतस्स, न कित्तिमन्ति जातिफलं ।

३०५. पज्जद्धं कप्पूरे, घनो हुत्वा सरतीति घनसारो । अब्भमिव सितं सितब्भो, अभिधानतो पुब्बनिपातो, कप्प सामत्थिये, ऊरो । चन्दसञ्जो, हिमवालुको, हिमाव्हयोप्यत्र ।

पज्जद्धं लाखायं, आ भुसो रत्तं करोतीति अलत्तको, लत्तं, क्वि । यु मिस्सने, ण्वु । लाख सोसने, अ, ला आदाने वा, खो । जन जनने, तु, नलोपो । दुमामयोप्यत्र ।

३०६. द्वयं सरलद्ववे । सिरिया लक्खिया आवासो सिरिवासो । सरलनामकस्स रुक्खस्स दवो रसो सरलद्ववो । पायसो, वकधूपो, सिरिवेद्वोप्यत्र । “सिरिवासे परमन्ने च, पायसो सम्मतो पुमे”ति [चिन्तामणिटीका १६.१२९] रुद्वो । द्वयं अञ्जने । अञ्जु ब्यत्तिमक्खनगतिकन्तीसु, यु । कज्ज ब्यसने । कज्जति रोगन्ति कज्जलं, अलो ।

द्वयं गन्धगाहापनचुण्णे, वस हिंसत्थो, वसति दुग्गन्धन्ति वासो, णो, वास उपसेवायं वा, वस निवासे वा । सो एव चुण्णं । युज योगे, कम्मनि णो, वासो एव योगो वासयोगो । द्वयं विलेपनमत्ते । वण्ण वण्णक्रियावित्थारगुणवचनेसु, चुरादि । वण्णयतीति वण्णकं । ण्वु । लिप उपदेहे । विलेपीयतेति विलेपनं, कम्मनि यु ।

३०७. यो गन्धमाल्यधूपादीहि वत्थतम्बुलादीनं सङ्कारो, तं “वासन”मित्युच्चते, वास उपसेवायं, वासीयते सङ्कारीयतेति वासनं, यु ।

तिकं पुष्फदामे । मा माने, लो, मल धारणे वा, अ । मालोव माल्यं । दम गतियं, पुष्फानि दमन्त्यत्रेति पुष्फदामं, पुष्फानं रासिकरणट्टानमिच्चत्थो । दा लवने वा, मो । अमरकोसे पन “मालामाल्यानि मुद्धनि पवत्ताय मालाय नामानी”ति [अमर १६.१३५] वदति । मालमाल्यसद्दा पुष्फेपि, “माला माल्यं पसुने”ति हि नानत्थसङ्गहे । द्वयं गन्धगाहिते वत्थादो । भू सत्तायं, कम्मनि तो, वुद्धादि । वासापेति गन्धं गाहापेति यन्ति वासितं, वस निवासे, कम्मे तो, तीसु, यथा — भावितो पटो, भाविता चेली, भावितं वत्थं । वासितो, वासिता, वासितं वत्थं ।

३०८. पज्चकं मुद्धमालायं । तसि अलङ्कारे, भूवादि । उद्धं तसीयतेति उत्तंसो । सिखायं जातो सेखरो, रो । मुद्धं अवति रक्खतीति अवेळा, अव रक्खणे, एलो, लत्तं । “आवेळा”तिपि पाठो, दीघत्तं । सेखरो च आवेळा चाति द्वन्दो । मुद्धनि अलङ्कृतं माल्यं मुद्धमाल्यं, तस्मिं । अवपुब्बो तसि अलङ्कारे, उद्धं तसीयतेति अवतंसो, सो एव वटंसको, सकत्थे को, तस्स टो, अनेकत्थत्ता उपसग्गनिपातानं उद्धंभावजोतको चेत्थ अवसद्दोति तथोत्तं ।

तिकं सेय्यायं । सयन्त्यस्सं सेय्या, यो । सयन्त्यत्रेति सयनं, सेनञ्च । उभयत्रपि अधिकरणे यु, इस्से, ए अय, इतरत्र एत्तं, “वा परो असरूपा”ति अलोपो च, सयनीप्यत्र ।

द्वयं मज्जे । परिपुब्बो अकि लक्खणे, णो, इलोपो, रस्स लत्तं । मचि धारणोच्छायपूजनेसु, भूवादि अ, सकत्थे को । खटाप्यत्र, खट्यते आकङ्खते सयनत्थिकेहीति खटा, खट आकङ्खायं ।

३०९. द्वयं मज्जाधारे । मज्जस्स आधारो मज्जाधारो । पटिपज्जति पवत्तति सेय्या येन, सो पटिपादो । मज्जङ्गे

मञ्चावयवे अटनिसद्वो इत्थियं, अट गमनत्थो, अनि, यु वा, नदादि, रस्सो ।

३१०. कुळीरपादादयो इमे चत्तारो मञ्चन्तरा मञ्चभेदा सियुं । तत्थ कुळीरो कक्कटको तस्स सण्ठानपादत्ता कुळीरपादो । अटनियं आहच्चो, आहच्च वा पादो तिड्ढति यस्साति आहच्चपादो, पुब्बपक्खे “रिच्चा”ति योगविभागेन रिच्चपच्चयन्तो आहच्चसद्वो, परपक्खे तु त्वापच्चयन्तो, यस्स अटनिछिद्दे पादो पविसित्वा तिड्ढति, सो आहच्चपादो । मस आमसने, आरो, सकत्थे को । यस्स पादच्छिद्दे अटनि पविसित्वा तिड्ढति, सो मसारको । बुन्देन पादेन सह एकाबद्धा अटनि यस्स सो बुन्दिकाबद्धो, एकारस्सित्तं । एत्थ च मञ्जे द्विन्नं मञ्चानं लक्खणं विपरिययेनापि वदन्ति ।

३११. द्वयं सीसाधारे । विसेसेन सीसं वहतीति बिब्बोहनं, यु, बत्तं, अस्सोत्तञ्च । उपधीयते सीसासनं करीयतेति उपधानं, यु, धा धारणे ।

तिकं सामञ्जपीठे । पीठ हिंसासंकिलेसेसु, भूवादि, ण्वु, आ । यदादिना के पच्चये इत्थिकताकारे परे पुब्बो अकारो इकारमापज्जते, “के”ति किं? चेतना । “पच्चये”ति किं? बका । “इत्थी”ति किं? पाचका । “कत”इति किं? वुत्तकम्मा, कम्मपच्चयोयं, तपच्चये पीठं [मोगल्लान ४.१४२ सुत्तम्पि पस्सितब्बं] । आसते अस्मिन्ति आसनं ।

द्वयं उत्तमारहपीठे । कुच संपच्चनकोटिल्यपतिथम्भविलेखनेसु, छो । भद्दं कल्याणं पीठं भद्दपीठं । गजदन्तादिमयकेसमज्जनियम्पि द्वयमिदमाहु । तदा पसाधनी, कङ्कतिकाप्यत्र । पीठन्तरे दीघपीठे आसन्दी मता । सद विसरणगत्यावसानेसु, नदादि, बिन्दागमो च ।

३१२. आयामवित्थारवसेन महन्तो आसनप्पभेदो “कोजवो”ति मतो, कुजु थेय्यकरणे, णो, कुयं पथवियं जवतीति वा कोजवो, जु गतियं । दीघेन लोमेन युत्तो आसनप्पभेदो “गोनको”ति मतो, गु सद्दे, यु, सकत्थे को, उस्सोत्तं ।

द्वयं अत्थरणे । मिगलोमपुण्णताय जातं उण्णामयं । थर सन्थरणे, पादिपुब्बोव, न कदाचिपि पादिरहितो, आ भुसो थरीयतेति अत्थरणं, यु ।

द्वयं संसिब्बनचित्तके । चित्तरूपमस्सत्थीति चित्तकं । बाहुल्येन न इकारागमो । वानेन संसिब्बनेन सज्जातं चित्तरूपमस्साति वानचित्तकं, सकत्थे को ।

३१३. द्वयं निरन्तरपुष्फपटे । घनं सन्धिभूतं पुष्फरूपमेत्थाति घनपुष्फं । पटलमेतिस्सात्थीति पटलिका, इको । द्वयं बहुमुदुलोमे सेतवत्थे । सि सेवायं, सिवत्थिकेहि सेवीयतेति सेतो, तो । पट गमने, ण्वु, पटिका, अद्धेन्दुपासाणेपि ।

द्वीसुपि परियन्तेसु यस्सा दसा सन्ति, सा उदलोमी, उदितं द्वीसु लोमं दसा यस्सा सा उदलोमी, इस्सत्तं, द्वित्तञ्च । एकस्मिं परियन्तेयेव दसा यस्सा एकन्तलोमी, एकस्मिं अन्ते परियन्ते लोमं दसा यस्सात्थीति एकन्तलोमी, उदलोमी च एकन्तलोमी चेति उदलोमि एकन्तलोमिनो, “पदानं सन्धि वत्तिच्छातो, न समासन्तरगेसू”ति वुत्तेपि गाथाभावतो छन्दोहानिभया विसन्धि । यत्थ पन गाथायम्पि [अगाथायम्पि (?)] विसन्धि “धम्मसंवण्णनाय”न्ति आदिमाहा”त्यादीसु, तत्थ कथन्ति? “न समासन्तरङ्गेसू”ति इमस्सानिच्चत्ता तत्थापि न दोसो, “नेन निद्धिड्डमनिच्च”न्ति हि परिभासितं [नघटितं अनिच्चं (परिभासेन्दुसेखर ९७)] ।

३१४. तदेव यथावुत्तद्वयमेव सोळसन्नं इत्थीनं नच्चयोगं नच्चस्स योग्यद्वानभूतं “कुत्तकं”मित्युच्यते । हि पदपूरणे । “नच्चयोग्यमी”तिपि पाठो, तदा भावसत्तमी । करोन्ति एत्थ नच्चन्ति कुत्तकं, कर करणे, तो, अस्सु, भुजादि, सकत्थे को ।

सीहादिरूपेहि विचित्तरूपं वत्थं, आसनं वा विकतिका नाम भवे, एकस्सेव हि कत्तुनो पकतिविकतिसङ्घातावत्थावसेन द्वित्तं, वत्तिच्छावसेन लिङ्गसङ्ख्याविभक्तिभेदञ्च होति, यथा — मनुस्सा यक्खभत्तं अहेसुं, सत्तप्पकरणानि अभिधम्मो नाम भवन्ति, देवदत्तो रज्जं पापुणातीति । यत्र हि पकतिया वा विकतिया वाति द्विन्नम्पि वुत्तता सिया, तत्र वाचको पकतियायेव सङ्ख्यं गण्हाति, नेतरस्स तन्निस्सितभावेनाप्पधानतो [कच्चायनसारे ६-७ गाथासु पस्सितब्बं] । यदा पन पकतिया सम्बन्धादिभावं वत्तुमिच्छति, तदा अत्तना वत्तब्बस्स अञ्जत्थस्साभावा विकतिप्युच्यते वाचकेन, यथा — देवदत्तस्स रज्जं पापुणाति, इध पन लिङ्गभेदेनेव वुत्तं “चित्तं विकतिका भवे”ति । विकरीयतेति विकति ।

३१५. कट्टिस्सकोसेय्यसङ्घातानं द्विन्नमत्थरणानं करणप्पकारं दस्सेतुं अरियासामञ्जमाह “कट्टिस्स”मिच्चादि । कोसियकट्टिस्समयं कोसियसुत्तकट्टिस्सवाकेहि पकतमत्थरणं कट्टिस्सं नाम, विरूपेकसेसवसेन कोसियञ्च कट्टिस्सञ्च कट्टिस्सानि, तेहि पकतं अत्थरणं कट्टिस्सं । कोसियसुत्तेन पकतन्तु अत्थरणं कोसेय्यं नाम । रतनपतिसिब्बितन्ति इदं द्विन्नम्पि विसेसनं, अत्थरणञ्च इति कमा कमतो “भवे”ति अज्झाहरितब्बं । अत्थरणसदस्सानुण्णामयेस्वपि पवत्तनतो एत्थापि “अत्थरण”न्ति वुत्तं, यथा — सुत्तं कम्मन्ति । एत्थ च चकारो पादन्तत्ता गरूसु गण्हितब्बो, तेनेव हि सत्तपज्जासमत्ता परिपुण्णा होन्ति, अरियाय हि पठमपादे द्वादसमत्ता, तथा ततिये, दुतिये अट्ठारस, चतुत्थे पन्नरसमत्ताति सम्पिण्डिता सत्तपज्जासमत्ता होन्ति ।

३१६. तिकं दीपे । दीप दित्थियं, दिवादि । दिप्पतीति दीपो, णो । “पदीपो”ति अञ्जपदनिवत्तनत्थं उपसग्गेन पदं वट्ठितं । जुति दित्थियं, भूवादि, णो ।

द्वयं आदासे । “पुमे तू”ति त्वन्तं लिङ्गपदं । आदिस्सते अस्मिन्ति आदासो, णो, आपुब्बो दिस पेक्खने, इस्सा । दिप्पति एत्थाति दप्पणो, यु, इस्सत्तं । मकुरोप्यत्र ।

द्वयं चम्ममयकीळागुळके । वासभवनेहि युवतीहि सह कीळासम्भवा जेय्या, तप्पक्कमेनस्साभिधानं । गुडि वेधने, णुको, उस्से, गुद्द कीळायमेव वा, तदा दस्स ण्डो । कदि अक्काने रोदने च, णुको, कुद्द कीळायमेव वा, उस्सत्तं, पुब्बदस्स नो ।

द्वयं बीजनीमत्ते । वटि विभाजने, तालवण्टेहि कतत्ता तालवण्टं । वण्टं नाम बीजनादिकरणत्थं विसुं भाजितो तालपत्तावयवो, तालवण्टसदस्स यथावुत्तवचनत्थयोगेपि सति सज्जासदत्ता बीजनीसामञ्जे पवत्ति वेदितब्बा । यदा पन तालवण्टेहि कतबीजनिमेव वत्तुमिच्छति, तदा एकेन तालसद्देन विसेसेत्वा “तालतालवण्ट”न्ति वत्तब्बं । यथा — तिलस्स तेलं, सुगतस्स सुगतचीवरन्ति । बिजन्ति वायुना योजयन्ति याय, सा बीजनी, यु, नदादि, युज योगे, यस्स वो, उस्सी, वज गतियं वा अस्सी । ब्यजनं प्यत्र ।

३१७. द्वयं चङ्कोटेके । कुट छेदने, सकत्थे को । करडि भाजनत्थे, को । द्वयं कप्पूरादिसम्पुटे [सरूपकादिसम्पुटे (क०)] । समुग्गच्छतीति समुग्गो, क्वि । पुट संसिलेसने, भूवादि, अ ।

पज्जद्धं मेथुने । गामवासीनं धम्मो आचारो गामधम्मो, गामसद्देन चेत्थ गामवासिनो वुत्ता, यथा “गामो आगतो”ति ।

असतं असप्पुरिसानं धम्मो, सद्धम्मपटिपक्खत्ता वा असद्धम्मो। व्यय खये, व्ययति बलमेतेनाति व्यवायो, मज्झे वागमो, अथ वा विगतो अयो वुड्ढि तस्माति अवायो, अतिसयो अवायो व्यवायो। मिथुनानं इत्थिपुरिसानं समानच्छन्दानं आचारो मेथुनं, तदज्जेसु उपचारो, रमु रमने, भावे, करणे वाति।

३१८. चतुक्कं विवाहे। वह पापुणे, णो। उपपुब्बो यमु उपरमे, अ। अज्जमज्जस्स पाणिनो गहणं पाणिगगहो। नी नये, अ। उब्बाहो, पाणिपीळनंप्यत्र।

धम्मकामत्था तयो वग्गा वुच्चन्ते। आगमनिद्दिट्ठो समाचारो धम्मो। विसयविसयिसन्निपातजं सुखं कामो। सब्बोपकरणं अत्थो। समोक्खका मोक्खसहिता धम्मकामत्था चतुब्बग्गो वुच्चन्ते। तिवग्गेन विसंयुत्तो मोक्खो निब्बानं। तुल्यबलेहि पन धम्मादीहि चतूहि पधानेहि चतुभद्र [अमर १७.५७] मुच्चते।

३१९-३२०. द्वयं खुज्जे। कुच्छितं वज्जतीति खुज्जो, कस्स खो, वलोपो, णो। गडि निन्दायं, उलो।

तिकं रस्ससरीरे पुगगले। रस सद्दे, सो। ब्यामप्पमाणं न लातीति वामनो, नेरुत्तो। रस्सो च वामनो चेति द्वन्दो। लकुडि वामनत्थे, अ, सकत्थे को, लकु विय घटिका विय डेति पवत्तेतीति वा लकुण्डको।

पञ्चकं पङ्कुळजने। परेन अङ्गतीति पङ्कुळो, उलो। पीठेन सप्पति सीलेनाति पीठसप्पी, सप्प गमने, उपच्चये पङ्कु, द्वीसु। छिन्नो गमनादिइरियापथो यस्साति सो छिन्निरियापथो। विगता अक्खसदिसा जङ्घा यस्साति पक्खो, यथा हि रथस्स अक्खे भिन्ने गमनं न सिज्झति, तथेव तस्सापि अक्खजङ्घाय भिन्नायाति ओपम्मसंसन्दनं।

द्वयं खज्जे। खजि गतिवेकल्ये, भूवादि, खज्जतीति, अ। खोडि गतिपटिघाते, को।

द्वयं अवाक्ये। वत्तुमसक्कुण्यत्ता मिगसदिसोति मूगो, इस्सू। सुज्जं वचो यस्साति सो सुज्जवचो।

हत्थादिवङ्को पुरिसो “कुणी”त्युच्चते। कुणनं कुणो हत्थादिवेकल्यं, तमेतस्सत्थीति कुणी, अथ वा कुण सङ्कोचने, ई, कुच्छितं नयतीति वा कुणी, णत्तं, “हत्थेन कुणी, पादेन कुणी”इच्चादिपयोगा। द्वयं अपाङ्गदस्सने जने। वल संवरणे, इरो। कुच्छितं करोतीति केकरो, उस्से।

३२१. द्वयं निक्केससीसे। निक्केसं सीसमेतस्स, खल खलने, सञ्चये च, आटो, निक्केसत्ता खं तुच्छं सीसं लातीति खल्लाटो, टो।

तिकं खुरमुण्डसीसे। मुण्ड खण्डने, भूवादि, अ। भण्ड परिभासने, उ, सकत्थे को, मुण्डको, मुण्डिकोप्यत्र।

अक्खीनं मज्झे एकेनाक्खिना सुज्जो काणो नाम, कण सद्गतनिमीलनेसु, णो, कणाति निमीलतीति काणो, तं पनस्स निमीलनं एकेनेवक्खिना। अट्ठकथादीसु पन “काणोति एकच्छिकाणो, उभयच्छिकाणो वा”ति [सं० नि० अट्ठ १.१.१३२] वुत्तं। द्वयेन अक्खिद्वयेन सुज्जो अन्धो नाम, अन्ध दस्सनूपसंहारे, अ।

३२२. द्वयं नट्टसोतप्पसादे। बन्ध बन्धने, इरो। नलोपो। सुति कण्णो हीनो विकलो यस्साति सुतिहीनो। एळोप्यत्र।

तिकं गिलानसामञ्जे । गिल हासक्खये, यु, ब्याधिरोगोसञ्जातो यस्स ब्याधितो । अत सातच्चगमने, अधिकरणे, कत्तरि वा उरो, आतुरो, दीघादि । आमयावी, विकतो, अपटु, अब्भमितो, अब्भान्तोप्यत्र ।

उम्मादो वातादिपकोपो रोगविसेसो, तब्बति उम्मत्तो, मद उम्मादे, उग्गतेहि वातादिदोसेहि मदयतीति उम्मादो, णो । खुज्जादयो उम्मत्तन्ता वाच्चलिङ्गे युत्तताय वाच्चलिङ्गिका, यथा — खुज्जो पुरिसो, खुज्जा इत्थी, खुज्जं नपुंसकं । उम्मत्तो पुरिसो, उम्मत्ता इत्थी, उम्मत्तं नपुंसकं ।

३२३. नवकं रोगमत्ते । तकि किच्छजीवने, भूवादि, आ भुसो तङ्कतीति आतङ्को, अ । अम रोगे, यो, मय गतिमिहि वा, अथ वा अम रोगे, चुरादि, आमयति रुज्जतीति आमयो, अ, कारितलोपाभावो । विध विज्जने, विज्जतीति ब्याधि, इ, अकारवण्णागमो, बाध विबाधायं वा, तदा यागमो, विविधा वा आधयो मनोपीळा यस्मिंस ब्याधि, “पुमे आधि मानसी ब्यथा”ति [अमर ८.२८] हि अमरकोसे वुत्तं । रोगेगदो, कुवेरायुधे गदा, गदो भाथरिकणहस्स, “आमये चायुधे गदा”ति हि नानत्थसङ्गहे । रुज रोगे, कत्तरि णो, रुजा इत्थी । गिलानस्स भावो गेलज्जं । कल गतिसङ्ख्यानेसु, न कलति येन तं अकलं, तमेव अकल्लं, लो । बाध विबाधायं, भूवादि, अ । उपतापोप्यत्र ।

द्वयं खयरोगे, रसादिसत्तधातुयो सोसयतीति सोसो, सुस सोसने, दिवादि, णो । खि खये, खयतीति, अ । यक्खा, राजयक्खाप्यत्र । यक्ख पूजायं, चुरादि ।

३२४. द्वयं नासरोगे । अपिहिता नासा अनेनाति पीनासो, पीनसोपि । उपसग्गतो नासाय बहुब्बीहिमिह नसादेसं कुब्बन्ति [पाणिनि ५.४.११९], अपिस्साकारलोपो वण्णनासो, रस्सस्स दीघता । “सोसो यक्खा राजयक्खा, पतीस्सायो तु पीनसो, आपीनसो पतिस्सायो”ति रभसो । पतिस्सयोप्यत्र । वेज्जगन्थे इमेसं पीनसपतिस्सायानं भेदो अभिहितो —

आनह्यते यस्स विसुस्सते च,
किलिद्यते धूपति चेव नासा ।
न जायते गन्धरसे च जन्तु,
दुट्ठं विजज्जा तमपीनसेनाति ॥

आनद्धा पिहिता नासा,
तनुसावप्पसेकिनी ।
गलतालोडुसोसो च,
नित्तोदो सङ्खकद्वये ।
भवे सरो पघातो च,
पतिस्सायोति लक्खितोति ॥

इह त्वभेदेनोत्तं । पतिपुब्बो सिधातु रुजत्यत्थो । नासिकाय जातो रोगो नासिकारोगो ।

घाने पवत्तो अस्सवो सिङ्गानिका नाम, सिङ्ग आघाने, भूवादि, सिङ्गतीति सिङ्गानं, यु, तत्थ जाता सिङ्गानिका । आ पुनप्पुनं सवति सन्दतीति अस्सवो, सू अभिसवे । द्वयं वणमत्ते । अर गमने, उ, अरु, नपुंसकेयेव । वण गतविचुण्णने,

चुरादि, अ, वणो, अनित्थी। द्वयं फोटे। **फुट** संसिलेसने, भूवादि, **फोटो**, णो। **पीळ** विबाधायं, चुरादि, ण्वु, “इत्थियमतो आपच्चयो”ति आ, पीळको, पीळका, पीळकं, तीस्वपि, तथा फोटो।

३२५. द्वयं पक्कवणादीसु सञ्जातदुग्गन्धविसेसे। **पुब्ब** पूरणे, भूवादि, अ। **पूय** विसरणे, दुग्गन्धे च, भूवादि।

द्वयं लोहितनिस्सरणरोगे। रत्तस्स लोहितस्स सण्ठानमतिक्कमित्वा सरणं गमनं **रत्तातिसारो**। पक्खन्दति निस्सरतीति **पक्खन्दिका**। **कमु** पदविक्रमे। “इत्थियमतियवो वा”तिति। “पक्कमादीहिन्तो चे”ति एत्थ चकारेन तिस्सन्ति, धात्वन्तलोपो च, सकत्थे को। द्वित्ते। **यदा**दिना परककारस्स **खो**, पक्खन्दिका।

द्वयं अपमारे। सरणं सारो, अपगतो सारो येन **अपमारो**, **सस्स मो**। इतरत्र मकारागमो। द्वयं पादभेदे। पादस्स फोटो भेदनं दरणं **पादफोटो**, **फुट** भेदे। विरूपो पादो एताय हेतुभूतायाति **विपादिका**। समासन्ते को, पुब्बाकारस्सित्तं, विदारीयमानत्ता विपज्जमानो पादो अस्सन्ति वा **विपादिका**।

३२६. द्वयं वुट्ठिप्पत्तण्डकोसरोगे। वुट्ठिप्पत्तो रोगो **वुट्ठिरोगो**। वातपूरितं अण्डं कोसो **वातण्डं**। द्वयं थूलपादरोगे। घनाभावतो सिथिलं पदं **सीपदं**, वण्णनासो, दीघादि। भारो पादो यस्स, तस्स भावो **भारपादता**।

पञ्चकं कण्डुयं। **कण्ड** भेदने, उ, दीघे कण्डू, **वधूसद्वोव**। **तिम्हि कण्डूति**, अस्सू, चुरादित्ता **यम्हि कण्डूया**, यलोपाभावो। **खज्ज** थैय्यकरणव्यथनेसु, भूवादि, उ। **युम्हि कण्डूवनं**, अस्सू। **उवादेसो**, दीघो च।

३२७. तिकं कच्छुयं। या “खसुरोगो”ति वुच्चति। पात्यत्तानन्ति **पामं**, मन, पामाप्यत्थि, पुल्लिङ्गो, राजादि, विसेसेन तच्छति कासन्ति **वितच्छिका**, **तच्छ** तनुकरणे, ण्वु, “विवच्छिका” **[विच्चच्चिका (अमर १६.५३)]** तिपि पाठो। **वच्छ** परिभासनतज्जनेसु, भूवादि। **कच** बन्धने, उ, **चस्स छत्तं**, द्वित्तादि। तिलकाळकन्तं द्वयं द्वयं समत्थं। तत्र द्वयं सोथे। सु गतिवुट्ठीसु, भूवादि, थो। **थुपच्चये सयथु**, उस्सत्तं, **यागमो** च। सोफोप्यत्र। सोकं फायति बहुलं करोतीति **सोफो**, **फाय** वुट्ठियं, **फायस्स फो**, नेरुत्तो।

द्वयं अरिसरोगे। अमङ्गलताय दु निन्दितं नाममस्स **दुन्नामं**, सकत्थे, कुच्छायं वा को, दीघकोसिकायं दुन्नामा, इत्थी। अरि विय ससति हिं सतीति **अरिसं**, **सस** हिंसायं, क्वि, **अर** गमने वा, इसो। द्वयं वमनरोगे। **छद्व** वमने, चुरादि, ण्वु। **वमु** उगिरणे, थु। वमिधुप्यत्र। **छद्विका**, **वमि** इत्थियं, **वमथु** पुमे।

३२८-३२९. द्वयं परितापे। **दु** परितापे, तनादि, थु। परितपनं सन्तापनं **परितापो**। द्वयं तिलकाळके। तिलसण्ठानं विय जायतीति **तिलको**। तिलं विय काळो हुत्वा जायतीति **तिलकाळको**।

महाविरेको “विसूचिका”त्युच्यते। निस्सेसतो सुचति गच्छतीति **सूचिका**। **सुचि**, **सुच** गतियं, भूवादि। **सुच** सोचेय्ये वा, निस्सेसतो सोचेतीति **विसूचिका**, विसेसेन सूचि विय विज्झतीति वा **विसूचिका**। बहुमोसरणत्ता महन्तो विरेको **महाविरेको**, **रिच** वियोजनसम्पुच्छनेसु, णो।

भगन्दलादयो सत्त **आमयन्तरा** रोगभेदा भवन्ति। तत्र गुदसमीपजो वणविसेसो भगन्दला, इत्थी। भगं योनि, तं दारयतीति रूळहीतो अपच्चयन्तो निपातितो। **दर** विदारणे, भूवादि, लत्ते **भगन्दला**। भगन्दरोप्यत्र। मेहो मुत्तमेहो, सो च

बहुमुत्तताय मधुमेहो, रत्तमेहो, सुक्कमेहोत्यनेकविधो । मिह सेचने, भूवादि, मिहति मुत्तन्ति मेहो, णो । जर रोगे । भूवादि, जरतीति, अ । जरो पसिद्धो । कास सदकुच्छायं, दित्तियच्च, भूवादि, कासतीति कासो, णो, कुच्छितं असतीति वा कासो, कुआपुब्बो । सस पाणने, ससनं सासो, भुसं ससनमेतस्सत्थीति वा सासो, कुट छेदने, ठो, कुट्ठं । सामज्जेन तचोविकारे । सुक्के तु सित्तं । सूल रुजायं, भूवादि, सूलं । विद्वधि, अस्मरी, मुत्तकिच्छादयोप्यनेका रोगभेदा ।

पज्जद्धं वेज्जे । आयुब्बेदसङ्घातं विज्जं जानातीति वेज्जो, “ण रागा तस्सेदमज्जत्थेसु चा”ति णो, विद जाणे वा, विन्दतीति वेज्जो, ण्यो, द्यस्स जो । भिसज्जति चिकिच्छतीति भिसक्को, अ, जस्स को । रोगं हरति सीलेनाति रोगहारी, णी । हरसद्दोयं केवलोपि आनयनापनयनेसु वत्तति “मनोहरो, दुक्खहरो” इच्चादीसु, इध अपनयने । कित रोगापनयने, भूवादि । तिकिच्छतीति तिकिच्छको, छपच्चयो, ण्वु, द्वित्तादि । अगदकरोप्यत्र, अगदं अरोगं पाणीनं करोतीति अगदकरो, कम्मादिमिह णो ।

३३०. द्वयं सल्लनीहरणे वेज्जे । काये पविट्टसरादिसल्लस्स नीहरणो वेज्जो सल्लवेज्जो । यथावुत्तं सल्लं नीहरणवसेन कन्तति छिन्दतीति सल्लकत्तो, कति छेदने, तो । द्वयं पटिकारे । तिकिच्छनं तिकिच्छा, भावे अ । पतिपुब्बो करोति तिकिच्छायं, करतो रिरिया ।

चतुक्कं ओसधे । भिसजानमिदं भेसज्जं, ण्य । न विज्जते गदो यस्मिन्ति अगदो । भिसजानमिदं भेसजं, णो । उस दाहे । रोगमोसापेतीति ओसधं, धो, अथ वा ओसधी नाम असंयोगदब्बं, तेहि संयोजितं ओसधं । जायुप्यत्र । जि जये, णु ।

३३१. तिकं आरोग्ये । अनत्थकारकत्ता कुच्छिताकारेण सरीरे सेन्तीति कुसा, रोगा, ते लुनाति छिन्दतीति कुसलं । आमयस्साभावो अनामयं, अब्ययीभावो । अरोगस्स भावो आरोग्यं । कुसलानामयारोग्यन्ति समाहारद्वन्द्वो । द्वयं अनामयजने । कल गतिसङ्ख्यानेसु । कलति यथासुखं सव्विरियापथेसूति कल्लो, लो । “कालं खमतीति कल्यं, अरोगता, तस्सं नियुत्तो कल्यो”ति अङ्गुत्तरनिकायटीकायं । नत्थि आमयो यस्मिं निरामयो । वुत्तोप्यत्र । वुत्ति जीवितवुत्ति पसत्था अस्सत्थीति वुत्तो । रोगतो निगगतजने पन उल्लाघो, लाघ सामत्थिये, उसद्दोयं रोगविमुत्त्यत्थो । नरादित्ता, नरप्पधानत्ता च नरवग्गो ।

नरवग्गवण्णना निड्ढिता ।

४. चतुब्बण्णवग्गवण्णना

३३२. सन्ततिपरियन्तं वंसे । कुल सन्तानबन्धूसु, भूवादि, णो, कुलं, वन सम्भत्तियं, सो । संतनु वित्थारे, णो । अभिमुखं जनेतीति अभिजनो, णो । गो वुच्चति अभिधानं, बुद्धि च, ते तायतीति गोत्तं । गोत्रम्पि । गवं सद्दं तायतीति वा गोत्तं, ता पालने । अनुपुब्बो इ गतियं, करणे अ । तनोतिस्माति, सन्तति, नलोपो, इत्थियं ।

सन्तति पन्तिवित्थार-गोत्तेसु कविभी मता ।

परम्परा भवे चापि, पुत्तकज्जासु सन्तति ॥

खत्तियादयो खत्तियब्राह्मणवेस्ससुद्धा चत्तारो वण्णा कुलानि भवन्ति, एते हि अज्जमज्जमसङ्करतो वण्णेतब्बतो ठपेतब्बतो वण्णाति वुच्चन्ते । वण्ण ठपने ।

३३३-३३४. छक्कं कुलीने । कुलस्सापच्चं कुलिनो, इनो अपच्चे । सोभनो जनो सज्जनो । सपरत्थं साधेतीति साधु, साध संसिद्धिम्हि, उ । सभायं साधु सभ्यो । साध्वत्थे यो । अय गतियं । अयितब्बो उपगन्तब्बोति अय्यो, कम्मनि यो । महाकुलस्सापच्चं महाकुलो, णो ।

भूभुजन्तं राजसामञ्जे । अतितेजवन्तताय विसेसेन राजते दिब्बतेति राजा, राज दित्तियं । भुया भूमिया पति भूपति, भुं पालेतीति वा भूपति, पा रक्खणे,ति, रस्सो । पथविया इस्सरो पत्थिवो, णो, द्वित्तं, इत्तञ्च । जगतिं भूमिं पालेतीति जगतिपालो, कम्मनि णो । दिसानं पति दिसम्पति, दिसा, दिसट्ठे वा पालेतीति दिसम्पति, रस्सत्तं, निग्गहीतागमो च । भुं भूमिं भुञ्जतीति भूभुजो, भुज पालनज्झोहरणेसु, इध पालने, रुधादि । महिखितोप्यत्र । खि निवासगतीसु, महिं अखि गतवा महीखितो ।

३३५. पज्जद्धं मुद्धाभिसित्ते जातिखत्तिये, “राजजच्चे च खत्तिये”ति वचनतो । रज्जो खत्तियस्सापच्चं राजज्जो, ज्जो अपच्चे । “खत्तियो तु विरा खत्तं, राजज्जद्विजलिङ्गनो”ति रभस, रतनकोसेसु परियाया । खत्तस्सापच्चं खत्तियो, अपच्चे इयपच्चयो दिस्सते, खेत्तानं अधिपतिभूतत्ता वा खत्तियोति आदिकप्पिकराजा वुच्चति, तप्पभवत्ता पन मुद्धाभिसित्तेस्वपि तंसमज्जा, एस्सत्तं । खत्तस्सापच्चं खत्तं, णो । रज्जारोपनसमये दक्खिणावट्टसङ्खोदकेन गङ्गानीतेन मुद्धनि खत्तियकज्जादीहि अभिसित्ता मुद्धाभिसित्तो, पठमखत्तियो । तप्पभवताय पन अनभिसित्ता च मुद्धाभिसित्ताख्या, यथा — ब्रह्मबाहुजस्स वंसे जातस्सापि ब्रह्मबाहुजो । ब्रह्मबाहुतो जातत्ता बाहुजोति हि निकायन्तरिकानं लद्धि । यस्मिं पन राजिनि असेसा सामन्ता पणमन्ति, सो अधिस्सराख्यो [अमर १८.२] । सं सत्तो लग्गो अन्तो यस्सा सा समन्ता, सविसयानन्तरा भूमि, समन्ताय इमे सामन्ता, अनन्तरराजानो ।

द्वयं चक्कवत्तिनि । सब्बभूमिया इस्सरो सब्बभुम्भो, ण्यो । पुज्जोपनीतेन चक्करतनेन वत्तते असाधुदमनिकादिराजवत्तं अनुतिट्ठतीति चक्कवत्ती, णी, चक्करतनं वत्तेति आकासे अत्तनो पुरतो गमयतीति वा चक्कवत्ती, पुज्जचक्कं, चतुचक्कं वा सत्तेसु वत्तेति, ते वा अस्मिं वत्तेतीति चक्कवत्ती, चक्करतनुप्पादनत्थं द्वादसवस्सचरितं दसराजधम्मं वत्तमेतस्सत्थीति वा चक्कवत्ती । तत्थ अन्तोजनस्मिं बलकाये धम्मिकारक्खावरणगुत्तिया संविधानं, खत्तियेसु, अनुयुत्तेसु, ब्राह्मणगहपतिकेसु, नेगमजानपदेसु, समणब्राह्मणेसु, मिगपक्खीसु, अधम्मकारपटिक्खेपो, अधनानं धनुप्पादनं, समणब्राह्मणे उपसङ्कमित्वा पज्जपुच्छन्ति इदं दसविधं चक्कवत्तिवत्तं, इदमेव च गहपतिके, पक्खिजाते च विसुं कत्वा गहणवसेन द्वादसविधम्पि दीपेसु । चतूस्वपि दीपेसु आणाधम्मचक्कानि सत्तेसु पवत्तेतीति वा चक्कवत्ती । अज्जो असब्बभुम्भो अनवकासो सामन्तो भूपो मण्डलिस्सरो नाम । सयमाणापवत्तिट्ठानवसेन परिच्छिन्नस्सेव मण्डलस्स इस्सरो, न सब्बमण्डलस्साति मण्डलिस्सरोतिपि । एत्थ च “सब्बभुम्भो, चक्कवत्ती”ति द्वीहि नामेहि चतुदीपिस्सरो राजा दीपितो, इधानागतेपि सङ्गहेत्वा कथितेन अधिस्सरपदेन एकदीपिस्सरो राजा, मण्डलिस्सरपदेन पदेसिस्सरो राजा दीपितो । अथ वा मण्डलिस्सरपदेन एकदीपिस्सरो राजा, सेसेहि राजराजज्जादीहि बाहुजपरियन्तेहि पदेसिस्सरो दीपितो ।

३३६. द्वयं राजभेदे । सुखुमताय लीना अपाकटा छवियो येसं ते लिच्छविनो । लिच्छवी च वज्जी चाति द्वन्दो । द्वयं सम्मासम्बुद्धकुले राजिनि । पुरिमतरसम्भूते सक्ककुले सज्जातत्ता सक्क्यो, णो । सक्कोपि । सक्के भवो साकियो, इयो, यलोपो, दीघो च ।

पज्जकं बुद्धपुत्तस्सायस्मतो राहुलस्स मातरि । भद्द कल्याणे, सोख्ये च । कुलाचाररूपादिवसेन कल्याणत्ता भद्दा ।

कच्चस्सापच्चं **कच्चाणा**, **अपच्च**सद्वोयं निच्चं नपुंसके पुत्ते, पुत्तियच्च भवतीति । “राहु विय चन्दं मम निक्खमनं लातुकामो चायं मे पुत्तोति राहुलोति नामेन भवितव्व”न्ति मनसि कत्वा “राहु जातो, बन्धनं जात”न्ति पितरा वुत्तो सिक्खाकामो आयस्मा राहुलोयेवेत्थ राहुलो, तस्स माता **राहुलमाता**, बिम्बं वुच्चति सरीरं, अतिसयवण्णसरीरयुत्तताय **बिम्बा**, **वमिधातुम्हा** वा बो, **वस्स बत्तं** । यसो वुच्चति परिवारो, कित्ति च, ते धारेतीति **यसोधरा**, **मनादिता** अस्सो ।

३३७-३३९. येसं खत्तियानं धनं सतं होति, कीदिसं तं धनं? **निधानगं** पथवादीसु निधानवसेन गतं पवत्तं, तेसं धनानं सतं कहापणानं, कित्तकप्पमाणानं? कोटीनं सतं । केन परिच्छेदेन? **हेट्ठिमन्तेन** हेट्ठिमकोट्टासेन, हेट्ठिमपरिच्छेदेन वा कोटीनं सतं होति । **दिवसवळ्ज्जो** दिवसे दिवसे वळ्ज्जितव्वो पन कहापणो वीसतम्बणमत्तं होति, ते खत्तिया “खत्तियमहासाला”त्युच्चन्ते । महन्तो धनसारो येसन्ते **महासाला**, **लत्तं**, अम्बणमत्र एकादसदोणमत्तं ।

येसं द्विजानं ब्राह्मणानं **निधानगानि** निधानवसेन पवत्तानि असीतिकोटिधनानि होन्ति, दिवसवळ्ज्जो पन कहापणो दसम्बणमत्तं होति, ते द्विजा “द्विजमहासाला”त्युच्चन्ते ।

निधानगे, वळ्ज्जे च धने तदुपट्ठे तेसं द्विजमहासालानं धनस्स उपट्ठभागे सति गहपतिमहासाला नाम सियुं, उभयत्रापि हेट्ठिमन्तेनेव धनपरिच्छेदो ।

३४०. यो न हीनो, न चुक्कट्ठो, मज्झिमाधिकारव्यवट्ठितो राजपुत्तसेनापतिमहाकणित्थरादि, सो महामत्तो । महती मत्ता परिच्छेदो यस्स **महामत्तो**, रूपभेदेन पट्टानं क्लीवं ।

“पकतियं महामत्ते, पज्जायं परमत्तनि ।
नपुंसकं पधानं तं, एकत्ते तु त्तमे सदा”ति ॥

रभसो च । “महामत्तो, पट्टानो चा”ति तु पुंसकण्डे वोपालितो । पकट्टे तिट्ठतीति **पट्टानं**, यु [अभिधानप्पदीपिका टीका ९८३, ११२३ गाथासुपि पस्सितव्वं] ।

पज्जकं मन्तिनिम्हि । मतिप्पधानो सचिवो सहायो । इतिकत्तव्वतावधारणं मन्तो, तंयोगा **मन्तिनी** । अस्सत्थ्यत्थे इनी, अथ वा मन्तेन नयतीति **मन्तिनी**, अथ वा मन्तयोगा मन्ति, नेतीति नी, मन्ति च नी चाति **मन्तिनी** । “मतिसचिवमन्तिनी”तिपि पाठो, तदा द्विन्नं तिण्णं वा द्वन्दो । रज्जा सह जीवतीति **सजीवो** । सचते समवेतो भवतीति **सचिवो** । **सच** समवाये, वो, इकारागमो च । सब्बकिच्चेसु रज्जा मन्तेन अमा सह भवतीति **अमच्चो**, **अमा**सद्वोयं निपातो सहत्थे **च्च**पच्चयो । सजीवमत्ते **चामच्च**सद्वो वत्तति । द्वयं सेनापतिम्हि । सेनं नयतीति **सेनानी** । चमूनं सेनानं पति **चमूपति** ।

३४१. **न्यासादीनं** इणादानदायविभागादीनं **विवादानं** वोहारानं **उपदट्ठुरि** उपदस्सिते अक्खदस्सो, अक्खे वोहारे पस्सतीति **अक्खदस्सो**, णो, धम्माधिकरणियो । पुच्छाविवाको, पज्जविवाकोप्यत्र ।

पज्जट्ठं पटिहारे । द्वारे नियुत्तो **दोवारिको**, णिको, **ओकारागमो** । पटिहरति विज्जायति तेनाति **पटिहारो**, णो । द्वारे तिट्ठतीति **द्वारट्ठो**, सकत्थे को । **द्वारपालको** । द्वारट्ठितो, दस्सकोप्यत्र ।

३४२. राजूनं अङ्गरक्खगणो अनीकट्ठोति मतो । “रक्खिक्खगो तु यो रज्जं, सो’नीकट्ठो’भिधीयते”ति **अमरमालायज्ज**,

अनीकेन समूहेन तिड्ढतीति **अनीकड्डो**, णो ।

द्वयं महल्लके । कञ्चुकं चोळं, तंयोगा **कञ्चुकी** । सोकं विन्दतीति **सोविदल्लो** । विद लोभे, लो, कलोपो । थापति, सोविदोप्यत्र । द्वयं सेवके । पभुनो पच्छा जीवतीति **अनुजीवी**, णी । **सेव** सेवने, भू, ण्वु । अत्थीप्यत्र । **अत्थ** याचनायं । अत्थनमत्थो, आसीसो, तंयोगा **अत्थी** ।

३४३. द्वयं अधिकमत्ते । गामेसु अधिकत्ता अधिका इक्खा अनुभवनमेतस्स **अज्झक्खो**, इस्सत्तं । अधिकं करोतीति **अधिकतो** । इदं द्वयं थायुकगोपानं द्विन्नम्पि नामं । तत्र एकगामे अधिकतो **थायुको**, बहूसु गामेस्वधिकतो **गोपो** । वुत्तञ्चामरकोसे “थायुकोधिकतो गामे, गोपो गामेसु भूरिसू”ति । [अमर १८.७] रुद्धेनापि वुत्तं “गामेस्वधिकते गोपो, गोड्डज्झक्खेपि वल्लभो”ति [चिन्तामणिटीका १८.७] ।

द्वयं सुवण्णरजतज्झक्खानं द्विन्नम्पि नामं । हिरज्जं वुच्चति अकतसुवण्णादि, तत्र नियुत्तो **हेरज्जिको** । **कन** दित्तिगतिकन्तीसु, **निपुब्बो**, खो, निक्खो, सुवण्णादिविकारो, तत्र नियोगो **निक्खिको** । विसेसतो पन सुवण्णज्झक्खे भोरिको । **भूरिसद्धो** सुवण्णे, तंयोगा **भोरिको** । रूप्याज्झक्खेनिक्खिको, तस्मां यं मुभयत्रापि हेरज्जिकोति सामञ्जस्मियेव । वुत्तञ्च —

“भोरिको कनकाज्झक्खो,
रूप्याज्झक्खो तु निक्खिको”ति [अमर १८.७] ॥

सस्स अत्तनो विजिगीसभूतस्स देसानन्तरो समन्ततो मण्डलीभूतो राजा **सत्तुरुच्चते** एकत्थाभिनिवेसितत्ता । ततो परं विजिगीसभूम्येकन्तरिको **मित्तो** एकत्थकारित्तनोपकारत्ता । अरिविजिगीसमित्तानं पन मण्डलानं बहिभूतो दूरमण्डलड्डो विजिगीसभूमिया अच्चन्तव्यवहितो बलाधिकोपि यो नापकरोत्युपकारोति वा, स उदासीनो दूरमण्डलत्तेनोपकारत्ता । दूरमण्डले आसतीति **उदासीनो**, उपुब्बो **आस** उपसेवने, यु, अस्सि, दागमो च । सत्तुमभियुज्जमानस्स विजिगीसस्स सत्तुहिताय यो पण्हिं गण्हति पिड्डितो वत्तति, सो पण्हिग्गाहो । “पण्हि पच्छा पदं विजिगीसस्सा”ति **रतनकोसे** । “पण्हिपादे ब्यूहपिड्डे”ति [तिकण्डसेस ३.३.१३४] **तिकण्डसेसो** । “पण्हि पच्छिमभागे च, पादमूलोमदिट्टिसु । सेनापिड्डे कुम्भियञ्चे”ति तु **नानत्थसङ्गहे** ।

३४४-३४५. दिट्ठन्तं रिपुम्हि । मित्तपटिपक्खत्ता **अमित्तो**, रपत्यवण्णं रजतेति **रिपु**, उ, इत्तं, **रप**, **लप**, **जप**, **जप्प** वचने वा । वेरं विरोधो यस्सत्थीति **वेरी**, ई, दुक्खहेतुत्ता सपत्ति इव **सपत्तो**, इवत्थे **अकारपच्चयो** । **अर** गमने,ति, भूवादित्ता आगमो । **सद** सादने, तु, भूवादि, **सत्तु**, यवादियुण्णेपि । **अर** गमने, वेरमरतीति **अरि**, रस्सन्तो इ । सपत्तादीनं चतुन्नं द्वन्दो, “ब्यञ्जनो च विसंयोगो”ति सुत्ते **चग्गहणेन** एकत्तकारस्स लोपो च । पतियमत्थनं पच्चत्थो, तंयोगा **पच्चत्थिको**, पतियं विपरीतगमनं । **पन्थ** गतियं, चुरादि । परिपन्थो परिस्सवट्ठानं, तंयोगा **परिपन्थी** । पटिविरुद्धो पक्खो सहायो **पटिपक्खो**, तथा **विपक्खो** । **न** हितो **अहितो** । हिंसायं रमतीति [परतीति (?)] **परो**, क्वि । पटिपक्खभावेन अमति गच्छतीति **पच्चामित्तो**, **अम** गमने, तो, द्वित्तं । नत्थि एतस्मा ईति उपद्वोति अनीतो, मित्तो, तप्पटिपक्खो पच्चनीतो, सो एव **पच्चनीको**, तस्स **को**, यथा नियको । विरोधोस्सत्थीति **विरोधी**, ई । **दिस**, **दुस** अप्पीतियं, दिवादि । विदुस्सनसीलताय **विदेसी**, द्वित्तं, इस्सेत्तं । दुस्सतीति **दिसो**, अ । तपच्चये **दिट्ठो**, धात्वन्तेन सह **ट्ठादेसो** । द्वेसणो, दुहदयो, दस्सु, सात्तवो, अभिघातीप्यत्र ।

द्वयं अनुकूलने । अनुरोधनं **अनुरोधो**, णो । **रुध** आवरणे । अनुरूपं पवत्तनं **अनुवत्तनं**, वतु वत्तने, भू, यु ।

३४६. पञ्चकं मित्तसामञ्जे । **मिद** स्नेहे, भूवादि, तो, वयसा तुल्यो **वयसो**, मूलवयोसद्देहि सञ्जायं **सपच्चयो** [यपच्चयो (?) पाणिनि ४.४.११ सुत्तं पस्सितब्बं], सब्बकारियेसु सह वयतीति वा **वयसो**, **वय** गमने, **सहस्स सो** वण्णविपरिययो । सह अयति किच्चेसूति **सहायो**, **अय** गमने, **सहस्स साभावो**, यथा सहधम्मिको । सह वा हानि, अयो वा वुट्ठि यस्स **सहायो**, तिपदबहुब्बीहि, यथा परक्कमाधिगतसम्पदा । अथ वा हानि च आयो च हाया, **निलोपो**, ते यस्स अत्थि, सो **सहायो**, “सपक्खको, सलोमको” त्यादीसु विय **ससद्दस्स विज्जमानत्थत्ता** । सुन्दरं हृदयमेतस्साति सुहृदयो, **अलोपो**, **द्यस्स जो**, सोव **सुहज्जो** । **सह** परिसहने । परिसहनं अदुस्सनं, खो, **हलोपो**, **सखा**, राजादि, समानो ख्यातो पतीतो वा **सखा**, **यलोपो**, **समानस्स च सभावो** । सिनिद्धो, स्निद्धो, सवयोप्यत्र । सख्यसत्तपदिना पन मेत्तियं वत्तन्ति । सखिम्हि भवं **सख्यं** । सत्तहि पदेहि अवगम्यतेति **सत्तपदिनं** [सत्तपदीन (अमर १८.१२)], इनो ।

द्वयं अभेज्जमित्ते । सब्बकालं भजतीति **सम्भत्तो**, **भज** सेवायं, भूवादि । दळ्हो थिरो मित्तो **दळ्हमित्तो** । द्वयं दिट्ठमत्तमित्ते । किञ्चि कालं पस्सितब्बोति **सन्दिट्ठो** । **संसद्दोयमप्पत्थो** । **दिस** पेक्खने, दस्सनं दिट्ठं, तं मत्ता पमाणमेतस्स **दिट्ठमत्तको**, सकत्थे को ।

३४७. द्वयं चरपुरिसे तापसादिरूपेन चरमत्ते । चरति जानाति परचक्कन्ति **चरो**, अ, चारोपि, णो । **गुळहपुरिसो** गुत्तपुरिसो । यथारहवण्णो, पणिधि, अप्पसपो, फस्सोप्यत्र । तत्रादिद्वयं वाणिजकसिबललिङ्गभिक्षुकच्चायनादिलेसेन थायिनिचरे । इतरे इधागतसदिसत्थे । वण्णो पकारो, **यथारहवण्णो** यथारहपकारो । येन परचक्कं सक्का जातुं तप्पकारवा इच्चत्थो । पणिधिय्यते जेय्यमस्मिं **पणिधि**, इ । अपकट्ठं सप्पति चरतीति **अप्पसप्पो**, अ । **फुस** बाधनफुसनेसु, अ, **फस्सो** ।

तिकं पथिके । पथे गच्छतीति **पथावी**, वी, दीघो । इको, **पथिको** । अद्धनि मग्गे गच्छति सीलेनाति **अद्धगू** । अद्धगोप्यत्र ।

द्वयं दूते । दु परितापे, तो । सन्देसं वाचिकं हरत्यनेनेति [हरतीति (?)] ।

द्वयं जोतिसिके । गणयतीति **गणको**, ण्वु । मुहुत्तं कालविसेसं जानातीति **मुहुत्तिको**, **वाग्गहणेन** न वुद्धि । संवच्छरो, जोतिसिको, देवञ्जू, मोहुत्तो, जाणिको, कातन्तिकोप्यत्र । कतन्तो देवमत्तं, तं जानातीति **कातन्तिको** ।

३४८. द्वयं लेखके । **लिख** लेखने, भू, ण्वु । लिपेन मस्योपदेसेन भवतीति लिपि, इ, वण्णसण्ठानो, तं करोतीति **लिपिकारो** । अक्खरचणो, अक्खरचुञ्चुप्यत्र । **चन** दाने, भू । **चञ्चु** गतियं ।

मेलानन्दा मसिमणि, मेलन्धु वण्णकूपिका ।
मसिजलन्तु मेला च, पत्तञ्जनं मसि द्विसु ॥

लेखनी वण्णतूली च, वण्णकक्खरतूलिका ।
वण्णदूतो सोत्थिमुखो, लेखो वाचिकहारको ॥

काचनकितलिको च, काचनं तन्निबन्धनं ।

लेख्यद्वानं गन्थकुटि, मुद्दा पच्चयकारिनी [तिकण्डसेस २.८.२७, २८, २९] ॥

द्वयं वण्णे । वण्णीयति पकासीयति अत्थो येन, सो वण्णो, वण्ण पकासने । न खरति न खीयतीति अक्खरो, खर विनासे, खि खये वा, तदा अरो । लिखनं, लिपि, लिखि इमे वण्णसण्ठाने वत्तन्ति । लिपिलिखियो इत्थियं ।

भेदादयो इमे चतुरो उपाया सत्तुविजयकारणानि । सत्तुविजयमुपगच्छन्ति एतेहीति उपाया । परस्मा विसिलेसनं भेदो ।

स्नेहरागापनयनं, संहासोप्पादनं तथा ।

सन्तज्जनञ्च भेदोयं, विज्जूहि तिविधो मतो [कामन्दकीयनीतिसार १७.८] ॥

तत्रायं तवानुगतेन पवुद्धो पासादतरवो विय अत्तानञ्चोच्छिन्दिस्सतीति सङ्कायं जनितायं स्नेहभत्तिञ्चापनयति । अभिभवनञ्चोपादयति [पद्धञ्चोपादयति (क०)] । अज्जस्स च परियपच्चामित्तानुगहणस्स मरणमेवन्तो भविस्सतीत्येवंपकारमभिभयनं सन्तज्जनं ।

वधोत्थग्गहणञ्चेव, परिक्लेसो तथेव च ।

इति दण्डविधञ्जूहि, दण्डोपि तिविधो मतो [कामन्दकीयनीतिसार १७.९] ॥

परिक्लेसो बन्धनताळनादि ।

अज्जमज्जोपकारानं, दस्सनं गुणकित्तनं ।

सम्बन्धस्स समक्खानं, आयतिं सम्पकासनं ॥

वाचा पेसलया साधु, तवाहमिति चप्पणं ।

इति सामविधञ्जूहि, सामं पञ्चविधं मतं [कामन्दकीयनीतिसार १७.४-५] ॥

“अस्मिं एवं कते इदं अम्हाकं भविस्सती”ति आसादस्सनं आयतिसम्पकासनं । अप्पणमित्यङ्गस्स दानं ।

दानञ्च पञ्चधा सारस्सासारस्स च दब्बस्स गहितस्स समप्पणं, तथागहितस्सानुमोदनं, तथा अपुब्बदानं, तथा “अमुस्स दब्बं गणहाहि, तथेव भविस्सती”ति परसेसु सयं गाहप्पवत्तनं, तथा इणप्पमोचनञ्चेति । यथाह —

“यो सम्पत्तधनोस्सग्गो, उत्तममज्झिमाधमो ।

पतिदानं तथा तस्स, गहितस्सानुमोदनं ॥

दब्बदानं मपुब्बञ्च, सयं गाहप्पवत्तनं ।

देय्यस्स पटिमोक्खो च, दानं पञ्चविधं मतं”न्ति [कामन्दकीयनीतिसार १७.६-७] ॥

एते चत्तारो उपाया मायादीस्वेवन्तो गधा, तथा हि मायोपेक्खा च दण्डन्तो गधा । इन्दजालञ्च भेदे अन्तो गधं । केचि पनाहु

“सामं दानञ्च भेदो च, दण्डो चेति चतुक्ककं ।

मायोपेक्खिन्दजालञ्च, सत्तोपाया पक्कित्ता”ति [कामन्दकीयनीतिसार १७.३] ॥

३४९. नाममत्तेन वुत्तानं भेदादीनमिदानि परियायान्याह । तत्र द्वयं भेदे । जप मानसे च [जपो चिन्तनवाचासु (धात्वथसङ्ग्रह, १३५ गाथा)], भू, णो । भिदि द्विधाकरणे, णो ।

तिकं दण्डे । दण्ड निपातने, चुरादि । सहो वुच्चति बलं, तब्भवं साहसं । दमनं दमो, दीघपटिसेधो ।

३५०. सामं सुद्वगगे, दानञ्च ब्राह्मणवगगे कथेस्सति । साम्यादयो सत्तरेवाचरियमते । परम्परोपकारित्ता रज्जस्सङ्गानि । पकट्टमुपकुब्बन्ति रज्जन्ति पकतियोति चोच्चन्ते । वुत्तञ्च कामन्दकीये —

“साम्यंमच्चञ्च रट्टञ्च, दुग्गं कोसो बलं सखा ।

परम्परोपकारीदं, सत्तङ्गं रज्जमुच्चते [कामन्दकीयनीतिसार ४.१] ॥

अमच्चरट्टदुग्गानि, कोसो दण्डो च पञ्चमो ।

एता पकतियो वुत्ता, विजिगीसस्स राजिनो ॥

एता पञ्च तथा मित्तं, सत्तमो पथवीपति ।

सत्तप्पकतिकं रज्जं, इच्चाह सूरपूजितो”ति ॥

तत्र पोरसेणीनं पधानभावेपि सति रट्टगहणेन, बलगहणेन वा गहणसिद्धन्ति नेह विसुं गहणं कतं, अमरकोसे पन द्वीहि गहणे सिद्धेपि पधानत्ताख्यापनत्थं विसुं गहिता । वुत्तञ्हि तत्र —

“साम्यंमच्चो सखा कोसो, रज्जदुग्गबलानि च ।

रज्जङ्गानि पकतयो, पोरानं सेणियोपि चे”ति [अमर १८.१७] ॥

एसञ्च साम्यमच्चरट्टदुग्गकोसबलसखीनं पुब्बतरस्स गरुत्तं विज्जेय्यं, इह तु नामलिङ्गानुसासने अभिधानसत्थे अनुपयोगतो यथाक्कमं गरुत्तं न वत्तुमिच्छतीति ब्यतिक्कमेनोपज्जासो कतो ।

सुवण्णादिमयभण्डागारं कोसो, पब्बतोदकरुक्खादीहि दुग्गमं पुरं दुग्गं, विजितं जनपदवती भूमि, बलं चक्कं, तञ्च मोलभतसेणिसहायामित्ताटविकभेदेन छब्बिधं । तत्र कमागतं मोलं, वेतनसम्बन्धं भतं, पोरं बलं सेणी, सहायभूतं सहायो, अमित्तभूतं अमित्तं, अटविकं अटविसहायो मित्तं । तदपि सहज्जं, पाकतं, कित्तिमज्जेति तिविधं । “लिङ्गे सभावे पकति, पोरामच्चादियोनि सु । तिलिङ्गं गुणसाम्येपी”ति [ब्याख्यासुधा १.४.२९] रुद्धो ।

३५१. पभावादीनं वसा सत्तियो नाम तिस्सो भवन्ति । सक सत्तियं,ति । तत्र यं सन्धादीनं, भेदादीनञ्च याथावतो अवट्ठापनं, तं आणबलं मन्तसत्ति, सकसम्पत्तुप्पत्तियं कोसदण्डा पभूसत्ति, तेसंयेव पभुत्तसम्पादने सामत्थियतो । वुत्तञ्च “कोसदण्डबलं पभूसत्ति”रिति [चिन्तामणिटीकायम्पि] । बलवती उस्साहचेट्ठा उस्साहसत्ति । वुत्तञ्च “विककमबलमुस्साहसत्ति”रिति [ब्याख्यासुधा २.८.१९ चिन्तामणिटीकायम्पि] ।

पभावादीनं सकारणं सरूपं दस्सेतुमाह “**पभावो**”च्चादि । दमनं दण्डो, तदत्थिया बलम्पि दण्डो । ततो जातं यं तेजो, तं पभावो । ततो जातो यो तेजो, सो “पभावो”तिपि पुल्लिङ्गेन योजनीयं । पभवन्ति तेजस्सिनो अनेनेति **पभावो**, णो । पकड्डो वा भावो **पभावो** । कोसो धनं, ततो जातो यो तेजो, सो पभावो नाम । तथा कोसजो तेजो धनेन सत्तूनमुपकरणं । पतपन्ति तेजस्सिनो भवन्त्यनेनेति **पतापो**, णो ।

३५२. द्वयं मन्तो । मन्ता वुच्चति पज्जा, सा एतस्मिं विज्जति ताय निष्पादेतब्बत्ताति **मन्तो**, अथ वा **मन्त** गुत्तभासने, भावे णो । इतरत्र भावे यु ।

सो मन्तो **द्विगोचरो** द्विन्नं जनानं विसयभूतो चतुक्कण्णो नाम । चत्तारो कण्णा एत्थ **चतुक्कण्णो** । सो मन्तो **तिगोचरो** तिण्णं जनानं विसयभूतो **छक्कण्णो** नाम । मन्तो नाम चतुक्कण्णो वा छक्कण्णो वा कत्तब्बो, न ततो परन्ति द्विन्नमेवेत्थ गहणं । **अमरकोसे** पन छक्कण्णोपि पटिक्खित्तो । वुत्तज्झि तत्थ “अछक्कण्णो, यो ततियाद्यगोचरो”ति [अमर १८.२२] ।

सब्बपारिसदत्ता [सब्बपाठिपदत्ता (क०)] व्याकरणस्स सोतूनं समयन्तरेस्वपि पटुभावजननत्थं इधानागतापि छग्गुणादयो आनेत्वा कथेतब्बा । वुत्तज्झि —

“सब्बपारिसदं [सब्बपाठिपदं (क०)] हिदं, सब्बसत्थं मतो मतं ।
निस्सीयते क्वचि किञ्चि, सब्बेसं मत्र वादिनं”न्ति ॥

यथा छग्गुणा सन्धि विग्गहयानासनद्वेधासया [अमर १८.१८-९] । तत्र सन्धि उपहारलक्खणो तिविधो कोसदण्डभूमिप्पदानहेतुको । अपहारलक्खणो **विग्गहो**, सोपि तिविधो पकासयुद्धं कूटयुद्धं तुण्हियुद्धन्ति ।

परब्यसनतासपत्तिदेसकालात्युदयावापयानमत्तेन साद्धे परस्मिं कताचरस्स गुणानुरत्तपकतिस्स विजिगीसस्स यात्रा **यानं** [कामन्दकीयनीतिसारे ११ सग्गे पस्सितब्बं], तज्ज विग्गहयानं सन्धाययानं सम्भूययानं पसङ्गयानं उपेक्खिययानमिति पञ्चविधं । पतिग्गाहीनं निग्गह, सन्धाय, उपेक्खिय वा यं यानं, तं **विग्गहयानादि** । यदा न सक्कोति, तदा सामन्तेहि सहेकीभूय यानं **सम्भूययानं** । अज्जत्र गन्तब्बे अज्जस्मिं पसङ्गतो गमनं **पसङ्गयानं** ।

“न मं परो हन्तुं समत्थो, नाहम्पि परं”मिति कालादिके परिक्खित्वा विजिगीसस्स दुग्गादीनि वड्डयतो ठिति **आसनं**, तदपि विग्गह्यासनसन्धाययासनादिभेदेन पञ्चविधं । बलीनं सत्तूनं मज्झे काक्खित्वा लक्खितस्सो भयत्र वचनेनत्तनो सम्पण्णं **द्वेधं** । अज्जतरेन वा बलवतरेन सन्धि, अज्जतरेन अबलेन विग्गहो **द्वेधं** । सत्तुनो वा पक्कीहि सन्धाय यो तेन विग्गहो, सत्तुनेव वा यो सन्धिविग्गहसमुदायहेतुको [सत्तुनोव वा सन्धिविग्गहसमुदायहेतुनो (ब्याख्यासुधा १.८.१८)] दुग्गासयस्स ब्यापारो, सोपि **द्वेधं** । परसन्तानमप्योभयवेदनानं उभयतो वुत्ति द्वेधमुच्चते ।

“उच्छिज्जमानो रिपुना निरुपाय पतिक्रियो । सत्तिहीनो समासियते”ति [ब्याख्यासुधा १.८.१८] हीनेनाज्जस्स बलवतरस्स धम्मविजयिनो समासयनं [बलवता अरिना उच्छिज्जमानस्स हीनसत्तिनो यं बलवधम्मविजयिसमासयनं (ब्याख्यासुधा १.८.१८)], तस्सेव वा बलिनो सत्तुनो कोसादिप्पदानेन आसयनं **आसयो** वुच्चते । एते छग्गुणा ।

यस्मिञ्च गुणे ठितो विजिगीसो सक्कोत्यत्तनो अट्टवगियकम्मानि पवत्तयितुं, परस्स चेतान्युपहन्तुं, गुणमाधिद्वेय्य, सा

वुद्धि।

कसि वणिज्जं पथो दुग्गं, सेतु कुञ्जरबन्धनं।

खन्याकरधनादानं, सुञ्जानञ्च निवेसनं [कामन्दकीयनीतिसार ५.७८] ॥

इत्येसो अट्टवग्गो।

यस्मिं वा गुणे ठितो सकम्मानं **वुद्धि**, खयं वा नाभिपस्सति, तं **ठानं**, यस्मिं वा गुणे ठितो सकम्मानमुपघातं पस्सति, तस्मिं न तिट्ठेय्य, सो **खयो**, अयं नीतिवेदीनं तिवग्गो [अमर १८.१९]। इतरेसं धम्मत्थकामा तिवग्गो।

द्वयं गुह्ये। रहसि भवं **रहस्सं**, सो, रहे वा भवं **रहस्सं**। गुह संवरणे, कम्मनि यो। इदं द्वयं तीसु। रहस्सो मन्तो, रहस्सा वाचा, रहस्सं मन्तनं।

३५३. पञ्चकं विजने। **विजि** पुथभावे, भू, तो च। **विचि** विवेचने, पुथुभावे च वा। “विवित्तं तीसु विजने, असंपक्कपवित्तेसू”ति **रुद्धो**। विगतो जनो अस्माति **विजनो**। छादेतीति **छन्नो**। **छद** संवरणे। वित्तमरहतीति **रहो**, **रह** चागे, रमन्ते अस्मिन्ति वा **रहो**, वण्णविकारो। “रहो निधुवने चापि, रहो गुह्ये नपुंसक”न्ति [ब्याख्यासुधा २.८.२२] **रभसो**। दुतियो **रहो**सदो अब्ययं। निस्सलाका, उपासुप्यत्र। निस्सलाका थी, उपासु अब्ययं।

द्वयं विस्सासे। **सस** पालने, णो। **सम्भ** विस्सासे। “विस्सम्भो केलिकलहे, विस्सासे’पणयेपि चे”ति [चिन्तामणिटीकायम्पि] **रुद्धो**।

द्वयं न्याये। **युज** समाधिम्हि, समाधि अभ्युपगमो, तो। उपगन्तब्बत्ता **उपायिकं**। **उपाया** सकत्थे इको, ओपायिकं, ओपयिकम्पि [पाणिनि ५.४.३४ (गण)], लब्धं, भजमानं, अभिनीतं, न्यायं, जायंष्यत्र।

३५४. सिलोकं ओवादे। **अवपुब्बो वद** वियत्तियं वाचायं, भावे णो। **सास** अनुसिद्धिम्हि,ति, आस्सि, **अनुसिद्धि**। अनुसासते **अनुसासनं**। **पुमवज्जे** इत्थियं, नपुंसके च। एत्थ च एकस्सेवत्थस्स भिन्नलिङ्गेहि तीहि नामेहि कथनं न केवलं वाच्चलिङ्गोयेव सदो, अथ खो वाचकलिङ्गोप्यत्थीति दीपनत्थं।

द्वयं आणायं। **आण** पेसने, भावे अ, **आणा**, इत्थी। अववादो, निद्देसो, सिद्धिप्यत्र। द्वयं बन्धने। **दा** दाने, भावे यु, **दा** अवखण्डने वा, वियोगदानतो **उद्दानं**।

३५५-३५६. द्वयं अपराधे। अपगच्छन्त्यनेनाति **आगु**, णु, **पलोपो**, रस्सस्स दीघता, नपुंसके आगु। अपगतो राधो येन **अपराधो**, **राध** संसिद्धिम्हि। द्वयं राजगह्ये। **किर** विकिरणे, कत्तरि अ, **अत्तं**। **बल** पाणने, इ। **कर**साहचरियतो **बलि** पुल्लिङ्गे। भागधेय्योप्यत्र। **भागा**सकत्थे धेय्यो [पाणिनि ५.४.३६ (वा०)], भागत्तेन तिद्धतीति वा **भागधेय्यो**, इयो।

द्वयं तुद्धिदाये। मनोरथपुण्णत्ता पत्तब्बो भागो **पुण्णपत्तो**। तुस्सनं तुद्धो, सोस्सत्थीति तुद्धी, तेन दातब्बो दायो **तुद्धिदायो**, आकारन्तानमायो।

छक्कं पाभते । तथा हि —

“हेमं सीहासनं वेसं, वुत्तं भद्दासनं तथा ।
उपायनं मुपगग्हं, पाभतञ्चो पदा थियं”न्ति ॥

सिलोकाद्धं नाम अमरमाला ।

उपगन्त्वादातब्बाति **उपदा**, अ, इत्थी, तं तमत्थं पत्थेन्तेहि आभरीयते आनीयतेति **पाभतं**, पत्थनत्थजोतकोयं पसद्दो । उपेय्यतेति **उपायनं**, इतो यु, उपगच्छति येनाति वा **उपायनं** । **कुच** सङ्कोचने, णो, विगतो कोचो येन **उक्कोचो** । पण्णेन सत्थपण्णेन सद्धिं आकरीयते आनीयतेति **पण्णाकारो**, अज्जत्र उपचारा । पहिणन्त्यनेनेति **पहेणकं**, हि गतियं, यु, सकत्थे को । पदेसनं, उपगग्हं, उपहारोप्यत्र ।

गुम्बादिदेय्यो गुम्बघटादिको **[गुम्बघटादितो (?)]** देय्योसुद्धं, अनित्थी, गुम्बो नाम जलथलमग्गादीसु लद्धब्बभागो, तथा घटोपि, समानत्था हेते । **आदिना** पाभतम्पि सङ्गण्हाति । **सुद्धं** गमने, सुद्धति येन, तं **सुद्धं** । **गमु** गमने, बो, अस्सु, **गुम्बो** । द्वयं गामजनपदादितो लद्धब्बभागे । **अय** गमने, णो, **आयो** । अपच्चये अयो । धनानं सम्पत्तकाले आगमो **धनागमो** ।

३५७. द्वयं छत्तसामज्जे । आतपतो सूरियालोकतो तायतीति **आतपत्तं**, तो । छादयतीति **छत्तं**, **छद** अपवारणे, तो, **त्रण**पच्चये छत्रं, **हेमं** सुवण्णखचितं **रज्जं** राजूनं आसनं **सीहासनाख्यं** । सीहाकतिप्पधानत्ता सीहाकतिप्पधानं आसनन्ति विग्गहो ।

द्वयं चामरे । वालेन कता बीजनी **वालबीजनी** । चमरो मिगो तस्सेदं **चामरी** । “चामरा चामरं रोमं, गुच्छकञ्चावचूलकं”न्ति **[तिकण्डसेस २.८.४०६]** **तिकण्डसेसो** । पकिण्णकंप्यत्र । पकरीयते विक्खिपते **पकिण्णकं**, सकत्थे को ।

३५८. खग्गादयो इमे पज्ज राजूनं ककुधभण्डानि भवन्ति । **कुक्क** आदाने, धो, वण्णविपरिययो । रज्जो गमनकाले सदा आदातब्बतो ककुधानि च तानि राजधनत्ता भण्डानि चेति **ककुधभण्डानि** ।

३५९. द्वयं पुण्णघटे । जलपुण्णत्ता भद्दो कल्याणो कुम्भो **भद्दकुम्भो** । द्वयं हेमभाजने । **भर** भरणे, भरणं धारणं पोसनञ्च, धारणत्थस्स **भरतिस्स भिङ्गादेसो**, भरति दधाति उदकन्ति **भिङ्गारो**, आरो । करको, कुण्डिकाप्यत्र ।

हत्थी च अस्सो च रथो च पत्ति च, तेसं समूहो हत्थिस्सरथपत्ति चतुरङ्गिनी सेनात्युच्चते, सेनङ्गत्ता समाहारद्वन्दोयं । चत्तारि अङ्गानि यस्सं संविज्जन्ति, सा **चतुरङ्गिनी**, ई, इनी ।

३६०. दन्त्यन्तं हत्थिनि । कुज्जो हनु, दन्तो च, तंयोगा **कुज्जरो**, अतिसये रो, कुं पथविं जरापेतीति वा **कुज्जरो**, अलुत्तसमासो, कुज्जे वा गिरिकूटे रमति, कोज्चनादं नदन्तो वा चरति, कुं वा पथविं तदाघातेन जरयतीति **कुज्जरो** । वारयति परबलं **वारणो**, नन्दादीहि यु । हत्थयोगा **हत्थी** । मतङ्गस्स इसिनो अपच्चं **मातङ्गो**, महन्तं अङ्गं सरीरमेतस्साति वा **मातङ्गो**, **ह** नलोपो, अस्साकारो च । द्वे रदा दन्ता यस्स **द्विरदो**, “रद विलेखने दन्ते”ति हि **नानत्थसङ्गहे** । **गज** सद्दे,

गजतीति, अ । नगो पब्वतो, सो विय दिस्सतीति **नागो**, णो । करेन, मुखेन चाति द्वीहि पिवतीति **द्विपो** । इ गमने, भो । दन्तयोगा **दन्ती** । सट्ठिहायनो, दन्तावलो, अनेकपो, मतङ्गजो, करी, थम्भेरमो, पद्मी, महामिगो, पीलु, सिन्धुरो, दीघमारुतो, राजीवो, जलकक्खो, निल्लुरो, करटी, वरङ्गो, सुप्पकण्णो इच्चादीनिपि हत्थिनो नामानि । सट्ठिवस्सिकत्ता, जातिया सट्ठिवस्सकाले थामेन हायनतो वा **सट्ठिहायनो** ।

वनकरीनं यो यूथजेट्ठो, सो सयूथानं जेट्ठत्ता **यूथजेट्ठो** । सयूथे पाति रक्खतीति **यूथपो**ति चोच्चते ।

३६१. काळावकादीनि एतानि हत्थिराजानं कुलानि । कलम्बते सद्दायतेति **काळावको**, ण्वु, मलोपो । गङ्गायं जातो **गङ्गेय्यो**, ठानवसेन सा सज्जा । पण्डरवण्णताय **पण्डरो** । वण्णवसेन तम्बवण्णताय **तम्बो** । पिङ्गलवण्णताय **पिङ्गलो** । गन्धयुत्तताय **गन्धो** । **मङ्ग** गमनत्थो, सोभनगमनयुत्तताय **मङ्गलो**, अतिसायने, पसंसायं वा लो । हेमवण्णताय **हेमो** । उपोसथकुले जातत्ता **उपोसथो**, उपगन्त्वा अरयो उसतीति वा **उपोसथो**, थो, **उस** दाहे, **उप**पुब्बो **वस** निवासे वा, वस्सो, **उपोसथो**, तिथीविसेसो च । छब्बण्णदन्तताय **छदन्तो** । एतेसज्ज काळावको दसन्नं पुरिसानं बलं धारेति, गङ्गेय्यो दसन्नं काळावकानं, एवं यावच्छदन्ता नेतब्बो, सम्मासम्बुद्धो पन दसन्नं छदन्तानं बलं धारेति, तेनेव भगवा काळावकहत्थिगणनाय कोटिसहस्सबलं धारेति, पुरिसगणनाय दसन्नं पुरिसकोटिसहस्सानं बलं ।

३६२. पादो करिपोते । पञ्चवस्सानि याव कलभो, **कल** सङ्ख्याने, अभो, कलभो, लत्ते **कळभो**, मातापितूहि भरितब्बत्ता **भिङ्गो**, भरतिस्स **भिङ्गो** । करिसावकोप्यत्र । पादो मत्तमातङ्गे । दानं पभिन्नो यस्स **पभिन्नो** । मज्जतीति **मत्तो**, **मद** उम्मादे । गजे जायतीति गज्जो, ण्यो, मदो । सो सज्जातो यस्स **गज्जितो** ।

द्वयं हत्थिसमूहे । हत्थीनं समूहो **हत्थिघटा** । गजानं समूहो **गजता**, गामजनबन्धुसहायादीहि ता । पादो हत्थिनियं । हत्थयोगा **हत्थिनी**, ई, इनी । **कण** सदे, इरु, सकत्थे को । **करेणुका**तिपि, तदा करयोगा करेणुका, इणु । करिणी, धेनुका, वसा, करेणुप्यत्र ।

३६३. **हत्थिसिरोपिण्डा** हत्थिनो सिरसि द्वे पिण्डा कुम्भाख्या । के सिरसि भवतीति **कुम्भो**, अस्सु, निग्गहीतागमो च । द्विन्नं पन कुम्भानं मज्झिमं विदु नाम **[अमर १८.३७]** । अङ्कुससङ्घातं विन्दत्यस्मिन्ति **विदु**, पुमे, उ । द्वयं कण्णमूले । **चूळ** निमज्जने, ण्वु, **चूळिका**, **चुद** सज्जोदने वा, चोदेन्ति एत्थ **अङ्कुसादीहि** अदन्तन्ति **चूळिका**, दस्स **ळो**, ण्वु ।

आसते अस्मिन्ति **आसनं**, खन्धदेसो । खन्धो एव देसो **खन्धदेसो**, तस्मिं । द्वयं पुच्छमूले । पुच्छस्स मूलं हेट्ठिमभागो ।

३६४. तिकं गजबन्धनथम्भे । आलन्त्यस्मिं, अनेन वा बन्धन्ति **आलानं**, यु । आपुब्बो बन्धनत्थो लाधातु । आहनन्ति बन्धन्त्यस्मिं, अनेन वा **आळहको**, हनधातु, नस्स **ळो**, वण्णविपरिययो च, ण्वु । **थम्भ** पटिबन्धने । बन्धोप्यत्र ।

तिकं सङ्खले । अनित्थी तूति त्वन्तं लिङ्गपदं । **गल** सेचने । निगळति बन्धति येनाति **निगळो**, अ, कत्तुसाधनं वा । **अदि** बन्धने, अन्दतीति **अन्दुको** । ण्वु, अस्सु । भुसं खलत्यनेन **सङ्खलं**, **कटि** वत्थबन्धनेपि, “थीकटीवत्थबन्धेपि, निगळे सङ्खलं तिसू”ति **[चिन्तामणिटीका १८.४१]** **रभसो** । सङ्खलिकाप्यत्र ।

द्वयं गजगण्डे । **गण्ड** वदनेकदेसे, अधातूनम्पि धातूसु पाठो, धातु हि क्रियत्थो । गण्डो कपोलसामज्जेपि । **कट** वस्सावरणेषु, अ । द्वयं करिमदजले । दीयतेति **दानं** । **मद** उम्मादे, करणे अ ।

३६५. द्वयं हत्थिकरे । **सोण** वण्णगतीसु, डो, **सोड** गब्बे वा, निग्गहीतागमो, णो च । द्वीसु द्वेपि ।

द्वयं सोणडगो । करस्स सोणडस्स अगं । **पुस** पोसने । खरो, **सस्स को**, उस्सोत्तं, **पुस** वुड्ढिम्हि वा, भू, **पुस** स्नेहसेचनपूरणेसु वा, कियादि, **पुस** धारणे वा, चुरादि ।

हत्थिस्स कायमज्झम्हि बन्धनरज्जु कच्छा नाम । **कच** बन्धने, छो । दूसा, वरत्राप्यत्र । कुथो नाम हत्थिपिट्ठत्थरितचित्रकम्बलं, सो आदि येसन्ते **कुथादयो** । कुथादयो एव कप्पनो नाम भवन्ति । **कप्प** सामत्थिये, सज्जनायञ्च, करणे यु । कप्पनापि । **कच** सज्जनायं, थो, **कुथो**, तीसु । “नपुंसकमत्थरणं, थी पवेणी कुथं तिसू”ति [\[चिन्तामणिटीका १८.४२\]](#) हि **वोपालितो** । पवेणी, अत्थरणं, वण्णो, परित्थोमोति एते **कुथपरियाया** ।

३६६. द्वयं राजारहे हत्थिनि । राजानमुपगन्त्वा वहितुमरहतीति **ओपवद्दो**, अरहत्थे ण्यो । राजानं वहितुं अरहतीति **राजवद्दो**, ण्यो । द्वयं कप्पितहत्थिनि । सज्जा सज्जना सज्जाता यस्मिं **सज्जितो** । कप्पा कप्पना सज्जाता यस्मिं **कप्पितो** । एतस्मायेव पाठा सज्जकप्पा सज्जनाकप्पनानं परियायाति जेय्या ।

हत्थिनो पादे विज्झनकण्टको “तोमरो”त्युच्यते । तुज्जतेनेनेति **तोमरो**, तुद व्यथने, अरो, **दस्स मो**, ओत्तं । वेणुकंप्पत्र [\[कोत्रं वेणुकमालानं \(अमर १८.४१\)\]](#), क्वचि वेळुकन्तिपि पाठो ।

३६७. हत्थिनो कण्णमूलम्हि विज्झनकण्टको “तुत्त”मित्युच्यते । तुज्जतेनेनेति **तुत्तं**, तो । हत्थिनो मत्थकम्हि विज्झनकण्टको “अङ्कुसो”त्युच्यते । अङ्कते अनेनेति **अङ्कुसो**, **अङ्क** लक्खणे, सो, अस्सु ।

पज्जद्धं हत्थारोहे । **मडि** भूसायं, हत्थिं मण्डयति रक्खतीति हत्थिमण्डो, सोव **हत्थिमेण्डो**, **मि** हिंसायं वा, डो, निग्गहीतागमो । हत्थिं पाति रक्खतीति **हत्थिपो**, कम्मनि णो । हत्थिं गोपयति रक्खतीति **हत्थिगोपको** । **गुप** रक्खणे, सकत्थे को । आधोरणो, निसादिनोप्यत्र ।

३६८. मातङ्गहयादीनं गमनादिक्रियासिक्खापको आचरियो “गामणीयो”त्युच्यते । गमनं गामो, भावे णो । हत्थादीनं गमनक्रिया गामो, तं नेति सिक्खापेतीति **गामणीयो**, अञ्जक्रियासिक्खापनेतूपचारा, गामं वा हत्थादिसमूहं नेतीति **गामणीयो**, गमनं वा सिक्खापेतीति **गामणीयो**, सब्बत्र नस्स णत्तं ।

पादद्वयं अस्से । **हय** गतियं, अ । तुरं सीघं गच्छतीति **तुरङ्गो**, क्वि, बिन्दालोपो, लोपे सति **तुरगो** । **वाह** पयतने, अ । **अस** भक्खने, अ । सिन्धूनमदूरभवो जनपदोपि सिन्धवो, तत्र भवो **सिन्धवो**, संयोगन्तत्ता न वुद्धि । घोटको, पीति, **तुरङ्गमो**, वाजी, गन्धब्बो, सत्तिरिच्चादीनिपि अस्से । **घुट** परिवत्तने, ण्वु । पा पाने,ति । “पाने थी पीति अस्से सो”ति **रुद्दो** । वाजयोगा **वाजी**, ई । “एसञ्च पुब्बं पक्खो आसि, स तु देवेत्यत्यत्थितेन **सालीभूतमुनिना** सक्कं पयोजेत्वा वजिरछेदितो”ति **निकायन्तरिया** । **सप** समवाये,ति, **सत्ति**, सामत्थियेपि ।

३६९. **तस्स** अस्सस्स **भेदो** विसेसो अस्सतरो, अस्सं तरतीति **अस्सतरो**, **तर** अतिक्कमने, **तरपच्चयेनापि** सिद्धं । प्रधानस्सभूमिभवो सुजातिको अविकारी कुलीनको अस्सो आजानीयो नाम, आ भुसो कारणाकारणं जानातीति **आजानीयो**, अनीयो, **ण्यपच्चयेन** वा सिद्धं, तदा “कियादितो ना”ति **नागमो**, ईकारागमो च [\[चिन्तामणिटीका १८.४४ गाथायम्पि पस्सितब्बं\]](#) । कुले सम्भूतो **कुलीनको**, ईनो, सकत्थे को । सङ्गामे गरुसत्थप्पहारेन निहतो सन्तो पियो सामिकं न

जहति सुखं वहनसीलो यो अस्सो, सो विनीतसद्देनोच्चते । विसेसेन दम्मतं नेति यन्ति विनीतो ।

द्वयं अस्सपोते । **कस** गमने, ओरो, अस्सि, किञ्चि सरतीति वा **किसोरो**, बिन्दुलोपो, अस्सो च, हयो एव बालत्ता **हयपोतको**, अप्पत्थे को ।

३७०. द्वयं अथामस्से । घुट परिवत्तने, ण्वु, **घोटको**, अस्ससामज्जेप्ययं, खरं गच्छतीति खलुङ्गो, सो एव **खळुङ्गो**, गकारस्स ककारं कत्वा, रस्स **लो**, लत्तमुत्तज्ज, खळुकोतिपि । जवेन सब्बेसमधिको अस्सो **जवनो**, यु ।

द्वयं कवीतिख्याते मुखबन्धने । मुखमातिट्ठीति **मुखाठानं** । खे मुखविवरे लीनो **खलीनो** । “कविका तु खलीनोति **[खलीने थी (?)]**, कवियं कथनंत्यपी”ति **रभसो** । कवि, कविकाप्यत्र । **कु** सद्दे । इ, ई च, सकत्थे को । **वास**देन नपुंसकत्वं समुच्चिनोति । वुत्तज्ज **अमरकोसे** “कविका तु खलीनो”नित्थी”ति **[अमर १८.४९]** ।

अस्साभिताळिनी वेत्तविकतादि **कसा** नाम । **कस** गमने, अ, करणसाधनं ।

३७१. अस्सस्स नासागतरज्जुमहि कुसा, **कुस** सिलेसने । द्वयं अस्सायं । **वल** संवरणे, वो, लत्तं, आ, **वळवा** । असतीति **अस्सा**, “इत्थियमतियवो वा”ति अ, आ च, **अस्सा** । वामीप्यत्र । द्वयं खुरे । **खुर** छेदने । सं सुखं फरत्यनेन **सफं**, नेरुत्तो । “सफं क्लीवे खुरो पुमा”ति **[अमर १८.४९]** **अमरकोसो** ।

द्वयं पुच्छमत्ते । **पुच्छ** पमादे । न गच्छतीति **नङ्गुट्टो**, **अङ्ग** गमने, ठो, अस्सु, द्वेपि अनित्थियं । लूमंप्यत्र । द्वयं केसवति नङ्गुट्टमत्ते, न तु हत्थिनो एव । वालसमूहयोगा **वालहत्यो**, यथा केसहत्यो चये, तथात्रापि । वालो धिय्यते अस्मिन्ति **वालधि**, इ ।

एत्थानागतापि अस्सस्स धाराख्या **[धावाख्या (क०)]** पञ्च गतियो कथेतब्बा । यथा —

अक्कन्दितं धोरितकं, रेचितं वगितं प्लुतं ।

गतियोमे पञ्च धारा **[धावा (क०)]**, अस्सानं विज्जुना मता **[अमर १८.४८-९]** ॥

तत्थ वित्थम्भा समावगति **अक्कन्दितं**, **कन्दि** गतिसोसनेसु, तो । ततो अधिका चतुरागति **धोरितकं**, **धोर** गतिचातुरिये, तो, सकत्थे को । मण्डलिकायानेन गमनं **रेचितं**, **रिच** वियोजनसम्बज्झनेसु, सम्बज्झनं मिस्सनं । वेगेन परिकिखत्तो परिचरणं **वगितं**, **वग्ग** गमनत्थो । तुरं समेन गमनं **प्लुतं**, **प्लु** गतियं । तदुत्तमस्ससत्थे “समो”धिको लयो वेगी, तुरितस्सो भवे कमा”ति ।

३७२. द्वयं युद्धत्थे चक्कयुत्तयाने । **सन्द** गमने, सन्दते गम्यतेनेनेति **सन्दनो**, यु । रमतेनेनेति **रथो**, थो, **मलोपो** । सतङ्गोप्यत्र । सतमङ्गान्यस्स ।

यं न **रणाय** युद्धत्थं चक्कयुत्तं यानं, अपि तु कीळाभमनाद्यत्थं, सो पुस्सरथो । वुत्तज्ज **अमरकोसे** “अयं पुस्सरथो चक्क-यानं न समराय य”न्ति **[अमर १८.५१]** । **पुस** पासने, सो, पुसनामकेन फलविसेसेन युत्तो रथो **पुस्सरथो**, पुस्सनक्खत्तेन कतो, सज्जितो वा रथोति **पुस्सरथो** ।

ब्यग्घस्स चम्मावुतो परिक्खित्तो रथो वेय्यग्घो नाम, ब्यग्घस्स विकारो चम्मं वेय्यग्घं, णो, तेन परिवुतो रथो वेय्यग्घो, णो, उभयत्रापि वुड्ढागमो । “पच्चत्तं [पच्चत्थं (क०)] अयन्ति गच्छन्तीति पच्चया”ति वचनत्थतो पच्चत्तमेव [पच्चत्थमेव (?)] पच्चया भवन्ति, यथा कारितन्तस्मापि पयोजकवसेन अनेककारितपच्चया । दीपिनो चम्मावुतो रथो दीपो नाम, दीपिनो विकारो चम्मं दीपं, णो, तेन परिवुतो रथो दीपो, णो ।

३७३. द्वयं पुरिसयुत्तयाने । सि सेवायं । सुखत्थिकेहि सेवीयतेति सिविका, ण्वु, वागमो, इत्तं, कितपच्चया हि येभुय्येन कम्मादीसुपि वत्तन्ति, किच्चपच्चया च कत्तरिपि, यथा “विनयो, निस्सयो, तपनीया धम्मा”त्यादीसु, महापदेसेन वा कितकिच्चपच्चयानं कत्तुकम्मादीस्वपि पवत्ति वेदितब्बा, सिवं करोतीति वा सिविका, इको । याप्येहि अधमेहि यायते निव्यतेति याप्ययानं । “याप्य पानीयके निन्द्ये”ति हि नानत्थसङ्गहे ।

द्वयं सकटे । अनित्थी तूति त्वन्तं लिङ्गपदं । सक सत्तियं, अटो । अन पाणने, करणसाधनं, नत्थि नासा यस्साति वा अनं, सालोपो, रस्सो च । क्लीवेनं, सकटो, नित्थीत्यमरकोसो [अमर १८.५२] ।

द्वयं चक्के । करोति गमनमनेनेति चक्कं, द्वित्तं, चक्कादि । रथस्स अङ्गं रथङ्गं । तस्स चक्कस्स अन्तो अवसानं नेमि, सा नारियं इत्थियं । नयति चक्कं नेमि । या भूमिं फुसति, नी नये, मि, ईपच्चये नेमी च । पधिप्यत्र ।

३७४. तम्मज्जे तस्स रथस्स, चक्कस्स वा मज्जे चक्काकारो पिण्डिका, यस्सं सब्बानि कट्टानि आसज्जन्ते । पिण्डिकासाहचरिया नाभि इत्थी, ईपच्चये नाभी च । सब्बानि कट्टानि पिण्डेतीति पिण्डिका, पिण्ड सङ्घाते, अ, सकत्थे को । पिण्डीपि, नाभि वियाति नाभि ।

रथस्स युगकट्ठं यत्र आसज्जते, स युगन्धरो । कुं पथविं वुणोति अच्छादयतीति कुब्बरो, वु संवरणे, रो, उस्सत्तं । युगं धारेतीति युगन्धरो, सज्जायं अ, अभिधाना रस्सो ।

अक्खो सकटं, तदवयवो वा, तथा चाहाजयाचरियो —

“अक्खो विभीटके निम्बे, सकटे च ब्यवहारे ।

रथस्सावयवे कस्से, पासकेप्यक्खंमिन्द्रिये”ति ॥

तस्सग्गगते कीले आणी, इत्थी । अणिपि, “सीमास्सिक्खग्गकीलेसु, अणी आणी इमे द्विसू”ति [चिन्तामणिटीका १८.५६] हि रुद्धो द्विधा पठति । “अणी आणी च अक्खग्गकीले सीमास्सिसु मता”ति च नानत्थसङ्गहोपि । अस्सि कोणो । अण सद्दे, णि । पुब्बपक्खे न वुड्ढि, अन पाणने वा, णत्तं । कण्डकादिसत्थेहि परिरक्खणत्थं कतो रथावरणो वरुथो, यो “रथगुत्ती”ति ख्यातो । वर वरणे, वरणमेत्थावरणं, यथा रथं थिरत्थं तट्ठच्च गोपतीति रथगुत्ति, इत्थी, “गुत्ति कारागारे वुत्ता, भूगते रक्खणे यमे”ति नानत्थसङ्गहे ।

३७५. रथादीनं पुरोभागसङ्घाते मुखे धुरो । धर धारणे, अस्सु, यानमुखं प्यत्र । अक्खोपक्खरादयो रथस्स अङ्गा नाम । अक गमने, खो, अक्खो, द्विन्नं रथचक्कानं अन्तरगतो कट्टविसेसो । उपरि करीयतेति उपक्खरो, अक्खस्सोपरि कट्टविसेसो । अमरकोसे पन उपक्खरसदस्स सब्बरथावयववाचकत्तं वुत्तं “रथङ्गन्तु उपक्खरो”ति [अमर १८.५५] । “अपक्खरो”तिपि पाठो ।

सब्बस्मिं हत्थादिके वाहने यानादित्तयं, सब्बत्र करणसाधनं । योजनीयं युज्जतेनेनाति **योगं**, ण्यो । पत्तं धोरणञ्चात्र । **पत** गतियं । **धोर** गतिचातुरिये, एत्थापि करणसाधनं ।

३७६. चतुक्कं सारथिम्हि । रथेन चरति सीलेनाति **रथचारी** । सवति पेयतीति **सूतो**, सू पेरणे, तो । **अज** गमने । पाजेतीति **पाजिता**, रितु, दीघादि । **सर** गतियं, थि, रथेन सह गच्छतीति वा **सारथि**, इण, अज्जत्रोपचारा । नियन्ता, यन्ता, खत्ता, सब्बट्ठो, दक्खिणत्थो, रथकुटुम्बीप्यत्र ।

“नियन्ता पाजिता यन्ता, सूतो खत्ता च सारथि ।

सब्बट्ठो दक्खिणत्थो च, सज्जा रथकुटुम्बिनो”ति [अमर १८.५६-६०] ॥ —

वृत्तं । अत्थतो सारथिनो रथकुटुम्बी च नामं । रथनायके तु “रथारोहो च रथिको रथी”ति पच्छा वक्खति । **खुदि** संपेसने, तु, **दस्स तो**, उस्सत्तज्ज, **खत्ता** ।

तिकं रथे पाजिततरा अज्जे योधा, अत्र ये “रथनायका”तिप्युच्चन्ते । रथमारोहतीति **रथिको**, **रथी** च । रथेन युज्जतीति वा **रथिको**, **रथी** च । रथिनो, सन्दनारोहोप्यत्र । द्वयं योधे । **युध** सम्पहारे, णो । भटति युज्जतीति **भटो**, अ । क्वचि योद्धोपि ।

३७७-३७९. चतुक्कं पदातिके । पदेहि अतति अजतीति **पदाति**, अत सातच्चगमने, इ । **पद** गमने । पदतीति **पत्ति**, इ, द्वित्तं । पदेन अदतीति वा **पत्ति**, अलोपो, **दस्स तो**, इमे द्वे, वक्खमाना द्वे च पुमे । पदेहि गच्छतीति **पदगो**, **पदिको** । पादातिको, पदाजयोप्यत्र [पादेहि अजति ई, रस्सो च पदाजिं (चिन्तामणिटीका १८.६६)] ।

छक्कं कवचे । **नह** बन्धने, करणे णो । **कङ्क** गत्यत्थो, अटो । वरीयते तन्ति **वम्मं**, **वर** वरणे, **वर** इच्छायं वा, मो, **रस्स मो** । **कच** बन्धने, अ, **वकारवण्णागमो** । उरो छादयन्त्यनेनाति **उरच्छदो** । **वासदो** द्विन्नं पुन्नपुंसकत्तं सम्पिण्डेति । **जल** दित्तियं, ण्वु । तनुत्तं, दंसनं, जगरोप्यत्र । “जगरो कङ्कटो योगो, सन्नाहो च उरच्छदो”ति [चिन्तामणिटीका १८.६४ व्याख्यासुधा २.८.६४] **वोपालितो** ।

तिकं कतसन्नाहे । चम्मेन सम्मा नद्धवाति **सन्नद्धो**, धो । **सज्जु** गतियं, अ । वम्मेन नद्धवा **वम्मिको** । दंसितो, उरच्छदिको, ब्यूळहकङ्कटो, जगरिकोप्यत्र ।

द्वयं परिदहिते वत्थादो । **आपत्ति**पुब्बो **मुच**धातु परिदहने, उभयत्थ तो, भूजादि । पक्खे “सुसपचसकतो क्खक्का चे”ति सुत्ते **चकारेन तपच्चयस्स क्को**, धात्वन्तलोपो च । पिनद्धो, अपिनद्धोप्यत्र । पुब्बपक्खे अपिस्साकारलोपो ।

चतुक्कं अभिचारपदातिम्हि । पुरे चरणसीलो, सत्तमिया अलोपो उभयत्रापि । पुब्बे णी । परपक्खे अ, पुब्बं, पुब्बे वा गच्छतीति **पुब्बङ्गमो**, दुतियायालोपो । पुरोगो, अग्गेसरो, पट्ठो, अगगतोसरो, पुरस्सरो, पुरोगमोप्यत्र ।

द्वयं असीघगामिनि । मन्दं गच्छति सीलेनाति **मन्दगामी**, णी । **मन्थ** विलोळने, अनेकत्थत्ता संकिलेसे च । संकिलिस्सतेति **मन्थरो**, अरो ।

तिकं वेगिनि । तुरमेति गच्छतीति **तुरितो**, इ गतियं, तो । तुरस्सि, पजवी, जवोप्पत्र । द्वयं जेतुयोगतामत्ते । **जि** जये, तब्बो, **जेतब्बं**, ण्यपच्चये **जेय्यं** ।

३८०. तिकं सूर । **सुर** वीर विक्कन्तेति चुरादिधातु । सुरयति, वीरयतीति **सूरो**, **वीरो** च, अ, दीघादि, **कन्त** छेदने । **विक्कन्तो** । द्वयं सहायमत्ते । सह एति गच्छतीति **सहायो**, सब्बत्र कत्तरि च अ । **अनु**सद्दो पच्छात्थो । **समा**ति एते द्वे तुल्यत्था । अनुप्लपो, अभिसरोपि । **सन्नद्धप्पभुती** **सन्नद्ध**सद्दादयो **अनुचरन्ता** तीसु ।

पाथेय्यं नाम राजादीनं यात्रास्वेव बहुलं पवत्ततीति इध तं वुत्तं, पथे हितं **पाथेय्यं**, एय्यो । **सम्ब** मण्डले, अलो, समेति अद्धानपरिस्सममेतेनाति वा **सम्बलं**, अलो, **बागमो** च ।

३८१. चतुक्कं सेनायं । वाहयोगा **वाहिनी** । धजयोगा **धजिनी** । **सि** बन्धने, नो, **सेना** । **चमु** अदने, ऊ । चमति भीरुन्ति **चमू** । पुतना, अनीकिनी, वरूथिनीप्यत्र । एत्थ च पुतना अनीकिनी वाहिनी चमू सेनाभेदेपि । “पुतना” नीकिनी चमू, सेना सेनान्तरेपि चे”ति **रुद्धो**, “सेनापभेदे सेनायं, सवन्त्यमपि वाहिनी”ति **रभसो** च । **चक्का**दितिकं सामञ्जेन सेनायं, सेनङ्गे च । **चाणक्ये** तु सेनाविसेसे अनीको वुत्तो “तीणि तिकान्यनीक”न्ति ।

अस्सेव **कामन्दकीये** विवरणं, यथा —

“अस्सस्स पत्तियोधा ये, भवेय्युं पुरिसा तयो ।
इति कप्पा तु पञ्चस्सा, विधेय्या कुञ्जरस्स तु ।
पादङ्गो पाजितावन्तो, पुरिसा दस पञ्च च ।
विधानमिति नागस्स, चतुक्कं सन्दनस्स च ।
अनीकमिति विञ्जेय्य-मिति कप्पा नव द्विपा”ति ॥

करीयते विग्गहो येनेति **चक्कं** । **बल** संवरणे, अ । **अण** सद्दे, इको । **वाकारो** नपुंसकत्तं समुच्चिनोति ।

चतुरङ्गबलाय सुसन्नद्धाय सेनाय युद्धत्थं देसविदेसे **विन्यासो** विभजित्वा न्यसनं ठपनं ब्यूहो कथ्यते । विभजित्वा ऊहनं ठपनं **ब्यूहो** । तब्भेदा दण्डभोगमण्डलासंहता चत्तारो पकतिब्यूहा । तत्र अनीकानं तिरियतो वुत्ति **दण्डो** । समत्थानमनीकानमन्वावुत्ति अञ्जोञ्जतो वुत्ति **भोगो** । मण्डलरचनाय सरन्तानमनीकानं सब्बतो वुत्ति सप्पसरीरमिव **मण्डलो** । ठितानमितरेतरासं हतानं विसिलिद्धतरानं अनीकानं पुथुवुत्ति **असंहतो** । तदुत्तं **कामन्दकेन** —

“तिरियतो वुत्ति दण्डाख्या, भोगोन्वावुत्तिरेव च ।
मण्डलो सब्बतोवुत्ति, पुथुवुत्ति असंहतो”ति ॥

ब्यूहसमवेतो एव ब्यूहस्सेकदेसो पच्छाभागो **ब्यूहपण्हि**, ब्यूहस्स पच्छा, ब्यूहन्तरमेव वा । यत्र ठितो राजा ससेनं पटिगण्हति, तं सेनाय पच्छा धनुसतद्वयन्तरेन ठितपरिससहितं अनीकं “**पटिगहो**”त्युच्चते ।

३८२-३८३. एको हत्थी द्वादसपुरिससहितो “एको हत्थी”त्युच्चते, एतेन लक्खणेन **अधमन्ततो** हेट्ठिमपरिच्छेदेन तयो हत्थिनो **हत्थानीकं** नाम, तथा एको तुरङ्गो तिपुरिससहितो, एको च रथो चतुपुरिससहितो एको हयो, एको रथोति एतेन

लक्खणेन अधमन्ततो तयो हया च तयो रथा च **हयानीकं, रथानीकं** नाम, तेनाह “तयो तयो गजादयो”ति । **ससत्था** खग्गादिसत्थहत्था **चतुज्जना** चत्तारो पुरिसा **पत्तानीकं** नाम वुत्ता । हेट्ठिमन्ततोयेवेत्थापि परिच्छेदो । **अमरकोसे** त्वज्जथा कथिता —

“एककेभरथा त्यस्सा, पत्ति पञ्चपदातिका ।
पत्यङ्गेहि तिगुणेहि, कमा सज्जा यथोत्तरं ॥

सेनामुखं गुम्बगणा, वाहिनी पुतना चमू ।
अनीकिनी च तासन्तु, दस अक्खोभिनी मत’न्ति [अमर १८.८०-१] ॥

तस्सत्थो — तीहि अस्सेहि गजेनेकेन रथेन च पदातीभि च पञ्चहि पत्ति नाम सेनन्तरं । पत्यङ्गेहि सब्बेहि गजादीहि यथापुब्बं गुणेहि यथोत्तरं कमेन सेनामुखादिका सज्जा भवति । **यथोत्तरन्ति** वचनेन यथापुब्बमित्यथमाह, तेनेदं वुत्तं “भवति तयो पत्तिनो सेनामुखं । तीहि सेनामुखेहि गुम्बो । गुम्बत्तयेन गणो । गणत्तयं वाहिनी । वाहिनित्तयं पुतना । पुतनत्तयं चमू । चमुत्तयं अनीकिनी । तासं अनीकिनीनं दस अक्खोभिनी”ति ।

तत्र रथानं सङ्ख्या सत्ततिसहितेहि अट्टसतेहाधिकान्येकवीसतिसहस्सानि, एवमेव गजानम्पि सङ्ख्या, तथा च —

पञ्चसट्ठिसहस्सानि, छसतानि दसेव तु ।
सङ्ख्या ता तुरङ्गानज्झि, विना रथे तुरङ्गमे ॥

नरानं सतसहस्सं, सहस्सानि नवेव च ।
सतानि तीणि चञ्जानि, पज्जासञ्च पदातयोति [ब्याख्यासुधा २.८.८०] ॥

३८४. हेट्ठिमपरिच्छेदेन सेनं दस्सेत्वा उक्कट्टपरिच्छेदेन दस्सेतुमाह “**सट्ठि...पे०... यन्ति**”च्चादि । **यन्तिया** यानं कुब्बन्तिया **सेनाय** कत्तुभूताय धूलीकतेसु सन्तेसु । केसु? सट्ठिवंसकलापेसु । कित्तकप्पमाणेसु? पच्चेकं सट्ठिदण्डवन्तेसु, एसा अक्खोभिनी नाम सेना उक्कट्टपरिच्छेदेन । केनचि खोभेतुमसक्कुण्यय्यताय **अक्खोभिनी**, यु, नदादि । **खुभ** चलने ।

३८५. चतुक्कं सम्पत्तियं । धनुक्कंसो सम्पत्ति । **पद** गमने, भावेति । युपक्खे “इत्थियमतियवो वा”ति अ । **लक्ख** दस्सनङ्केसु, ई, **लक्खी**, **सिरी** च पुब्बे देवतावसेन वुत्ता, इध धनुक्कंसवसेन ।

द्वयं सम्पत्तिविपरीतायं । विरूपं पज्जतीति **विपत्ति**, **पदिम्हा** कत्तरिति । विरूपं पज्जनं वा **विपत्ति**, भावेति । **आपदा**सहचरणतो **विपत्ति** थियं ।

चतुक्कं सत्थमत्ते । आदाय युज्जन्ते यन्ति **आवुधं**, **यस्स वो** । **आयुधं** वा । **हर** हरणे । हरति जीवितन्ति **हेति**, ति, अस्से, रलोपो, **हनति**वसेन वा सिद्धं । **सस** हिंसायं, थो । अत्थंय्यत्र । **असु** खेपने ।

३८६-३८७. सङ्केपेनायुधं दस्सेतुमाह । मुत्तामुत्तञ्च अमुत्तञ्च पाणितो मुत्तञ्च यन्तमुत्तञ्चेति सकलं तं आयुधं चतुब्बिधं बहूनम्पि तब्भेदानतिवत्तनतो ।

चतुन्नं सरूपमाह “मुत्तामुत्तञ्चा”दि । यट्ठि नाम सत्थविसेसो, न कत्तरदण्डो ।

“यट्ठि हारलतासत्थ-भेदेसु धनुदण्डके”ति हि नानत्थसङ्गहे ।

तदादि आयुधं मुत्तञ्च तं अमुत्तञ्चेति मुत्तामुत्तं, कम्मधारयो, यथा कताकतं । छुरिका असिपुत्ति, तदादिकं अमुत्तं । यन्त सङ्कोचने, यन्तं, धन्वादि ।

३८८-३८९. पञ्चकं धनुमिह । उसुं असति खिपतीति, कम्मणि णो, उस्सि । धन धञ्जे, उ, हन हिंसायं वा, उ, हस्स धो, धनु । “धनु वंसविसुद्धोपि, निग्गुणो किं करिस्सती”ति [हितोपदेस कथामुख २३] पुमे पयोगो । “सरा वापो धनु इत्थी, तुणता तिणतापिचे”ति [तिकण्डसेस २.८.५१] तिकण्डसेसो । किं नामेन दण्डयतीति कोदण्डं, दण्ड निपातने, किं नामेन दम्यतीति वा कोदण्डं, दमुधातुम्हा डो, किं नामेन दुनोतीति वा कोदण्डं, दु परितापे, डो निपातितो, कुटिलत्ता वा कुच्छितो दण्डो यस्सत्थीति कोदण्डं । चप सन्तापे, अ, चपो, वंसभेदो, तब्बिकारो चापो, णो । सरमसति खिपतीति सरासनं । कम्मुकम्पि । कम्माय पभवतीति कम्मुकं ।

तिकं गुणे । गच्छति सरो येनाति गुणो, मस्स णो, अस्सु, गु सद्दे वा, गवति एतेनाति गुणो, यु, णत्तं । जर वयोहानिमिह, अ, जियादेसो । पक्खे इकारलोपो, जया । “जिया चाथा”तिपि पाठो, तदा द्वयं गुणे । मुब्बी, सिज्जिनीप्यत्र । मुब्बविकारो मुब्बी । सिज्ज अब्यत्तसद्दे, इनी ।

तिपादो कण्डे । सर हिंसायं । सरन्त्यनेनाति, पुमे, सञ्जायं णो । पत्तं वाजो, तंयोगा पत्ती, ई । सा तनुकरणावसानेसु, दिवादि, ण्वु, यस्सालोपो । वण्यते सद्दायतेनेनेति वाणो, णो, वण सद्दे । कण्यतेनेनेति कण्डं, कण सद्दे, डो, कण्ड भेदे वा । इस गमने, उ, इस्सु, उस दाहे वा । खुर छेदने, अपो, अथ वा खे अरति गच्छतीति खुरो, अस्सु, तं पातीति खुरप्पो । तिज निसाने, यु । अस खिपने, कम्मे यु । विसिखो, अजिम्हगो, खगो, आसुगो, कलम्बो, मग्गणो, रोपोप्यत्र । विसन्तो खणतीति विसिखो । कल मदे, अम्बो । मग्ग अन्वेसने, यु । रूप विमोहने, दिवादि, अ, रोपो । “थूलखेडो विपाटो च, चित्रपुद्धो सरोपि चे”ति [तिकण्डसेस २.८.५२] तिकण्डसेसे ।

पञ्चकं कलापे । तूण पूरणे, चुरादि, नदादि । “तूणो निसङ्गो तूणरो, उपासङ्गो च वाणधि”रिति [चिन्तामणिटीका १८.८८] अमरमालायं पुंसकण्डे । “तूणा”तिपि इत्थिलिङ्गप्पकरणे वुत्तो, इध पन “तूणी, तूणो”ति द्वीसु, सरसमूहानं ठानत्ता कलापो । इरपच्चये तूणरो । वाणा सरा धियन्तेनेति वाणधि । “तूणो पसङ्ग तूणिर-निसङ्गा वाणधि द्विसू”त्यमरसीहे ।

३९०. द्वयं वाजे, यं “कण्डपत्त”मित्युच्यते । पत्त गमने, करणे खो, तस्स को, पक्खेन कतत्ता वा पक्खो । वजत्यनेनाति वाजो, णो । विसमपिवित्थाति विसप्पीतो सरो दिद्धो नाम । दिस अप्पीतियं, तो । लित्तोप्यत्र ।

तिकं विज्झितब्बे । विज्झनत्थं लक्ख्यतेति लक्खं । विज्झितब्बन्ति वेज्झं, ण्यो, झस्स ज्झो, इस्से । सरो वयति गच्छति यस्मिं सरब्बं, वस्साकारलोपो । निच्चं सरानमभ्यासनं वसीकरणं सराभ्यासो । “ब्याधेप्युपासनायञ्च, वाणाभ्यासेप्युपासन”न्ति रुद्धो । लक्खमुपगन्त्वा असनं खिपनं उपासनं ।

३९१. पञ्चकं खगो । मण्डलं अगं यस्स । निग्गतो तिसतो ङ्गुलितो नेत्तिसो । अस खेपने, असते खिप्पतेति असि,

इ। **खग** खण्डभेदे। सायको सरेपि। चन्द्रहासो, रिद्धि, कक्खलको, करवालोप्यत्र। तस्स खगस्स पिधाने **कोसि**, इत्थी। **कुस** सिलेसने, इ, कोसि, रस्सन्तो। खगगुहुरिकादीनं मुट्टियं **थरुसदो**। **थर** सत्थगतियं, उ।

३९२. तिकं खग्गादीनं सत्थानं वारणफलके। **खेट** भक्खने, ण्वु। **फल** विसारणे, ण्वु। फलतीति **फलकं**, अनित्थी। **चर** गतिभक्खनेसु, मो, **चमु** अदने वा, अ। फलम्पि।

वण्टानिहारस्साखग्गाकति हत्थकुण्डादि **इल्ली**, **इलीपि**, **इल** गतियं, नदादि। करं पालयतीति **करपालिका**, ण्वु।

द्वयं असिपुत्तियं। **छुर** छेदने, ण्वु। **ससु** हिंसायं, ति, नदादि। असिनो पुत्ती, असिधेनुकापि।

द्वयं वट्टकीनं मुग्गरेहि समानाकारायुधभेदे। **लग** सङ्गे, अलो, अस्सु, लत्तञ्च। मुरं गिरतीति **मुग्गरो**, रस्स गो, गिर निगिरणे, मुच्चतीति वा **मुग्गरो**, अरो। दुघणो, घनोपि।

३९३. द्वयं सल्ले। **सल** आसुगतियं, अ, **सर** हिंसायं वा, लो, रस्स लो। **सङ्क** सङ्कायं, उ। **सूलम्पि**। **सूल** रुजायं।

द्वयं वासियं। वस छेदनस्नेहावहारणेसु, णी। **तच्छ** तनुकरणे, यु, नदादि।

द्वयं फरसुम्हि। छेदकत्ता कुच्छिता धारा यस्साति **कुधारी**। कुधारोपि। परं ससति हिंसतीति **फरसु**। उ, पस्स **फो**, सलोपो च। परसुपि, सो **परसु**सदो नपुंसको। परसुधोप्यत्र।

द्वयं पासाणविदारणे। **टङ्क** बन्धने। **दर** विदारणे। पासाणं दारयतीति **पासाणदारणो**, यु। पासाणदारकोपि।

३९४. द्वयं हत्थप्पमाणे कणये [कण्डे (चिन्तामणिटीका)]। चक्कपूरणादिवायुवसेन खिप्पते। **कण** सद्दे, अयो। भिन्दनसीलताय भिन्दी, वाति गच्छति तेनाति वालो, अलो, भिन्दी च सो वालो चाति भिन्दिवालो, लत्ते **भिन्दिवाळो**, रस्सो।

चक्कादयो सत्थभेदा। तत्र चक्काकारो आयुधविसेसो **चक्कं**। **कन्त** छेदने, अस्सु, **कुन्तो** दीघदण्डो। **गदा**, सत्ति च पसिद्धा।

तिकं कोणभागे। **कुण** सदोपकरणेसु, **कुण** सङ्कोचने वा, णो। **सि** सेवायं, अ, रस्सो, **अस्सो**। **कुट** कोटिल्ले, इण।

३९५. द्विपादं विजिगीसस्स यात्रायं, सब्बत्र भावसाधनं। **या** पापुणे, निक्खमित्वा यायते **निय्यानं**, यु। “छदादीहि तत्रण”ति त्रण। यात्रा, आ। नदादिनो आकतिगणत्ता ईपच्चयाभावो। **ठा** गतिनिवत्तियं, **पपुब्बो** याने, यु, पतिट्ठीयते **पट्टानं**, पुरेचारिम्हि **पट्टो**।

पञ्चकं धूलीमत्ते। तथा च “पंसु खोदो मतो रेणु, चुण्णो धूलि”त्थियं भवे”त्यमरमाला। **चुण्ण** पिसने, **चुण्ण** सञ्चुण्णने वा। **पंस** नासने, उ। **रन्ज** रागे, **रजो**, मनोगणोपि नपुंसके, तंसहचरणतो **पंसुपि**। “क्लिवं”पराधे रेणुम्ही”ति **रभसो**। अथ वा **चुण्णरजो**सहचरणतो **पंसु** नपुंसके। **धू** विधुनने, **धू** कम्पने वा, लि, नदादि। **रि** गतियं, णु, इस्से।

३९६. वंसक्कमवेदीवंसथुतिं यो कुब्बति, सो **मागधो**। तस्मिं मधुको वुत्तो। सो च खत्तियावेस्ससम्भवो भवति, वंसमगं थवतीति **मागधो**, थस्स **धो**। मगं धवतीति **मधुको**, ण्वु, गगलोपो।

वीरियादिथुतिं सीलेन यो पठति, सो **वन्दी**, तस्सीलादीसु णी।

यो निसावसानं विभावेन्तो बोधयति, सो **वेताळिको**, विभावेन्तो ताळसद्देन बोधयतीति **वेताळिको**, णिको।

चक्केन चरन्तो बहूहि पीळेत्वा यो पठति, सो **चक्किको**, उभयत्र चरत्यत्थे इको। **घण्ट** भासत्थो, चुरादि।

३९७. पञ्चकं धजे। **कित** निवासे, रोगापनयने च, उ, कितति अपनेति एतेनाति **केतु**। **धज** गमने, अ। उप्पततीति **पटाका**, आको, **पट** गतियं वा, **पटाका**। केन वातेन दलीयते विदारीयतेति **कदली**, नदादि, छिन्नभिन्नत्ता कुच्छितं दलं पत्तमेतिस्सात्थीति वा **कदली**, **पटाका** सहचरणतो इत्थियं। कदली मोचेपि। युम्हि **केतनं**। एत्थ च **धज**सहचरणतो **केतु** पुन्नपुंसके। “पटाका वेजयन्ती च, केतनं धजमनित्थी”त्य **[अमर १८.९९]** **मरकोसे**।

अञ्जमञ्जस्सेति एकमपेक्खित्वा अपरस्सापरं अपेक्खित्वा अञ्जस्स। यो **अहंकारो** अभिमानो, सो “अहं अहं”मिति करोतीति **अहमहमिका** भवे। “अहं अगो भवामि, अहं अगो भवामी”ति अञ्जमञ्जमतिक्कम्म योधानं समगो धावनं, तत्र तु **अहंपुब्बिका**। **अहंसदो** विभत्तिपतिरूपको निपातो, सकत्थे **कपच्चये** कते विच्छायं गम्यमानत्ता द्वित्ताभावो।

३९८. चतुक्कं बले। **बल** पाणने, करणे अ। **धा** गतिनिवत्तियं, करणे मो, **धस्स थो**। सहतेनेनाति **सहं**, सहोपि। **सक** सत्तियं, ति। द्रविणं, तरो, परक्कमो, पाणोपि।

अतिसूरता विक्कमो नाम।

जये जिते सति, कारणभूते वा कतं पानं **जयपानं**। **अमरकोसे** पन “वीरपानं तु यं पानं, जाते भाविनि वा रणे”ति **[अमर १८.१०३]** वुत्तं। तस्सत्थो — भविस्सतिरणे जीवितसंसया संहसुप्पादनत्थं, देवतायाचनपुब्बकं सजातियेहि सह सम्भूय योधानं यं पानं जाते च रणे विजयस्स सन्दस्सनत्थं, तं **वीरपानमुच्चते**।

३९९-४००. साड्डपज्जं युद्धे। **सङ्गाम** युद्धे, चुरादि, अ। **हर** हरणे, पसहकरणे च। **अर** गमने, अ। **समरं**। **रण** सद्दे, द्वेष्यनित्थियं। **अज** गमने, णि, **आजि**, रस्सन्तो। आहुय्यन्ते अस्मिंयोधा, हु सद्दे, अ। **युध** सम्पहारे, तो। आदाय युज्जन्तेत्र **आयोधनं**, यु। **युज** योगे, **संयुगं**, संयुत्तम्पि। **भण्ड** परिभासने, यु। विगगहन्ति युज्जन्त्यस्मिं **विगगहो**। कलहन्त्यस्मिं **कलहो**। **मेध** मेधाहिंसासङ्गमेसु, ण्वु। जज्जं, पविदारणं, अक्कन्दनं, सङ्ख्यं, समीकं, सम्परायकं, अनीकं, अभिसम्पातो, कलिसं, फोटो, अत्यामद्दोच्चादयोपि युद्धे। केचि पन “भण्डनादिपञ्चकं कलहे, न युद्धे”ति वदन्ति, तं “भण्डनं कवचे युद्धे, खलिकारेपि वत्तते”ति **नानत्थसङ्गहे** वुत्तत्ता न गहेतब्बं।

द्वयं मुच्छायं। **मुच्छ** मोहसमुस्सयेसु। **मुह** वेचित्ते। तिकं बलक्कारे। पसहनं **पसहो**, **सह** सत्तियं, ण्यो। बलिनो, बलेन वा करणं **बलक्कारो**। **हठ** बलक्कारे, णो। पसङ्गोपि।

४०१. सुभासुभानं फलानं सूचिका पकासका या भूतस्स वत्थुनो **विकति** अज्जथा उप्पत्ति, सा उप्पातो। सुभासुभफलं पकासेन्तो पतति गच्छतीति **उप्पातो**। उप्पादोपि। तसद्दो^१यं पुब्बपदस्स, अपरपदस्स वा लिङ्गमादत्ते। “अविज्जा च सा पच्चयो चाति अविज्जापच्चयो, विग्गहो च तं वाक्यज्जेति विग्गहवाक्य”^२न्त्यादीसु, इध पन पुब्बपदस्स लिङ्गमादत्ते। उप्पातस्स तत्र युद्धपक्कमेनाभिधानं।

चतुक्कं उप्पातस्स परियाये। इ गमने,ति, दीघादि। सब्बकालं न जायतीति **अजज्जं**, ण्यो, फलं न जनेतीति वा **अजज्जं**, तज्झि धूमो विय अग्गिस्स कम्मफलस्स पकासनमत्तमेव करोति, न तं जनेतीति **अजज्जं** नाम। उपगन्त्वा सज्जति पकासेतीति **उपसग्गो**, णो। उपगन्त्वा दुनोतीति **उपद्वो**, दु परितापे, अ। एत्थ च ईत्यादयो जनकेपि वत्तन्ति, यथा जरादीनमुपद्वो।

४०२. मल्लयुद्धमि बाहुयुद्धमि निब्बुद्धं। अधोभागं बन्धनं वा कत्वा युज्झन्त्यत्र **निब्बुद्धं**, यस्स **बो**, अज्जमज्जस्स वेधं निब्बेधेन्त्यत्रेति वा **निब्बुद्धं**। वेध वेधने, तो, एस्सु, अज्जत्रोपचारा। द्वयं जयक्रियायं। **जि** जये, “भावे चा”^३ति णो। **रणे** युद्धे यो भङ्गो, सो **पराजयो**। **परापुब्बो जि** युद्धभङ्गे। द्वयं पलायनमत्ते, न तु सङ्गामतोयेव पलायने। परिवज्जेत्वा अयनं गमनं **पलायनं**। अपवज्जेत्वा गमनं **अपक्कमो**। पदावो, दावो, सन्दावो, विद्वो, दवो, अपयानं प्यत्र।

४०३. पज्जं मारणे। **मर** पाणचागे, सब्बत्थ भावसाधनं। मारीयते **मारणं**, यु। **हन** हिंसायं, णमि “हनस्स घातो”^४ति घातादेसो। **नस** अदस्सने। **सूद** धारणे। **हिंस** हिंसायं। **सर** हिंसायं, इत्थियमापच्चयो, **हिंसा**। **णमि** हनस्स वधादेसो। **सस** हिंसायं। **युमि** हनस्स घातो, घातनं, निब्बरहनं, निकारणं, पवासनं, सज्जापनं, पमथनं, कथनं, उज्जासनं, आरम्भो, पिज्जोप्यत्र। **वरह** बाधान्यपरिभासनहिंसादानेसु। **कर** हिंसायं। **वस** निवासे, पपुब्बो हिंसत्थो। **जा** मारणतोसननिसामनेसु, **पागमो**, **सज्जापनं**। **मथ** विलोळने। **कथ** हिंसत्थो। **जसु** हिंसायं, **जसि** ताळने वा, चुरादि। **आपुब्बो रभि** मारणे। **पिज्ज** हिंसाबलदाननिकेतनेसु। एते यथाक्कममिधानागतानं धातवो।

४०४. पज्जं मरणे। कालो अतीतादि, तस्स किरिया, “कालो घसति भूतानी”^५ति [जा० १.२.१९०] हि वुत्तं। **मरति**तो चु, **मच्चु**, **वजा**दिना वा त्यु। ततो **मच्चुसदिसो** द्वीसु। अतिक्कमित्वा अयनं **अच्चयो**। **धन** धज्जे। कालस्स किरियत्ता **कालो**, अत्तभावस्स अन्तं करोतीति वा **कालो**, णो। अमति गच्छतीति **अन्तो**। चु चवने।

४०५. तिकं मते। परं लोकं एति गच्छतीति **पेतो**, **परेतो** च, तो, पुब्बे रलोपो। मरतीति **मतो**। परासु, पत्तपज्जत्तोप्यत्र। द्वयं मतदहनकट्टरासिमि, या “फुल्ली”^६ति वुच्चति। चीयते यत्थाति **चित्तको**, **चित्तो** च, तो। पुब्बत्र सकत्थे को। चिता, चित्या, चितिप्यत्र।

द्वयं सुसाने, आगन्त्वा दहन्ति अत्र **आळहनं**। **दह** भस्मीकरणे, यु, **दस्स ळो**। **आळाहनमि**। छवस्स सयनट्टानं **सुसानं**, छवस्स सु, **सयनस्स च सानो**, अथ वा सेन्ति अत्राति सानं, यु, छवस्स सानं **सुसानं**। **छवस्स सु**। पितुवनमि। द्वयं मतसरीरे, **कुणप** पूतिगन्धत्थे। कुच्छितं नेतीति वा **कुणपो**, अपो, **णत्तं**। **छव** गतियं, अ।

४०६. असीसकत्ता **सिरोसुज्जो** नच्चनादिक्रियासहितत्ता **सहक्रियो देहो** कायो कबन्धो [“युद्धे योधेसु सूरैसु सहस्सं कत्त (खण्ड) मुद्धसु तदावेसा कबन्धो तु एको मुद्धा क्रियान्धितो”^७ति कबन्धलखणं], युद्धे सहस्सपूरणो कबन्धो। “नच्चती”^८ति वुत्तत्ता नच्चनादिक्रियारहिते तूपचारो। अविज्जमानेन केन सिरसा अन्धो **कबन्धो**, **वकारमज्झो**।

अविज्जमानस्सापि हि कारणभावो लोके दिट्ठो, यथा वस्सेन कतो सुभिक्षो, दुब्भिक्षो च, यथा लोके, तथा सासनेपि, यथा अनन्तरपच्चयादीनि ।

आमकेहि कुच्छित्तेहि अपूतिगतमतसरीरेहि सम्पुण्णे आमके सुसानस्मिं सिवथिका वुत्ता, अत्थप्पधाननिद्वेसेन चेत्य सद्दो निद्विट्ठो, यथा “सतो सम्पजानो”ति पुग्गलप्पधाननिद्वेसेन धम्मोति । छवा धिय्यन्तेत्र **सिवथिका**, ण्वु, छस्स **सो**, थत्तं, इत्तञ्च । छवथिकापि ।

४०७. द्वयं आकट्ठितमनुस्सगवादो । मुञ्चनसञ्जाय वन्दतीति **वन्दी** । **वन्द** अभिवादनथुतीसु, ई, रस्सोपि, **वन्दि** । सत्तूनं करेन हत्थेन मरितब्बत्ता **करमरो** । पग्गहो, उपग्गहोपि । द्वयं जीविते, **अन** पाणने, पाणन्ति अनेनाति **पाणो**, णो । भवति येनाति **असु** । अस भुवि, उ, आसुपि, **असु** खुभने वा ।

बन्धनागारं बन्धनगेहं कारा नाम । करोन्ति हिंसन्ति अत्र **कारा**, अ । **कर** हिंसायं । बन्धनालयोपि । कर हिंसायं, **यत** निव्यातने । कारणा, यतना च । तिब्बवेदनाप्यत्र ।

खत्तियवग्गवण्णना निड्डिता ।

४०८. द्विपादं ब्राह्मणे, ब्रह्मनो बन्धु, ब्रह्मा बन्धु यस्स वा **ब्रह्मबन्धु** । कुलाचारब्राह्मणभाववसेन द्विक्खत्तुं जातत्ता **द्विजो**, एकजे तूपचारा । **वपिस्मा** पो, अस्सि । ब्रह्मनो अपच्चं **ब्रह्मा**, **ब्राह्मणो** च, **नागमो**, **णत्तं**, दीघादि । सुतायुतकथनत्थं “भोभो”ति वचनं वदति सीलेन, णी ।

द्वयं छन्दोज्जेतरि । ब्रह्मसुत्तं अधीते **सोत्तियो**, “नेन निद्विट्ठमनिच्च”न्ति [कातन्त १.२.१८ नघटितं अनिच्चं (परिभासेन्दुसेखर ९७)] वुत्तत्ता वुद्धि, **यदादिना** वा **छन्दसदस्स सोत्तियादेसो** [पाणिनि ५.२.८४] । छन्दं अधीते **छन्दसो**, **सो** पुल्लिङ्गो ।

द्वयं सिस्से । सोतुं इच्छन्तीति **सिस्सा**, **सु** सवने, **सो**, उस्सि । आचरियस्स अन्ते समीपे वसनसीलो, सञ्जासदत्ता सत्तमिया अलोपो ।

४०९. ब्रह्मचारीआदयो एते चतुरो जना अस्समा नाम भवन्ति, **अस्समसद्दोयं** पुन्नपुंसके । तत्र मुञ्जमेखलादियुत्तो वेदज्झायको ब्रह्मचरियायं ठितो **ब्रह्मचारी** । वेदज्झयनं ब्रह्मचरियं चरतीति, णी । धम्मत्थकामेसु ठितो पञ्चमहायज्जकारी गहट्ठो, गहा दारा तत्र तिड्ढन्तीति **गहट्ठो** । गहट्ठो परो ततियस्सपि वानपत्थो । वनपत्थे वनेकदेसे, दूरवने वा भवो **वानपत्थो**, अस्स भूमिसेय्याजटाजिनधारणवनवासोन्यहारभोजितादि धम्मो । वानपत्थस्समेव ततियमायुसो भागं खेपयित्वा गहितकासावदण्डो भिक्षो सब्भूतेसु समो ज्ञानायतनवरो **भिक्षु** । **समु** तपसि, खेदे च, आसम्मन्ति अत्राति, अकत्तरि कारके सञ्जायं णो । “अस्समो ब्रह्मचरियादि- चतुक्केपि मठेपि चे”ति **नानत्थसङ्गहे** ।

४१०. सीलादयो तयो सिक्खाधम्मे **सह** एकतो चरन्ता **मिथु** अज्जमज्जं सब्रह्मचारिनो नाम, ब्रह्मचारीहि सह चरन्तीति **सब्रह्मचारिनो** । “मिथू”ति इमिना **सब्रह्मचारी**सदस्स तग्गुणसंविज्जाणत्तं दीपितं, तेन ब्रह्मचारीनम्पि सब्रह्मचारित्तमुपपन्नं ।

द्वयं उपसम्पदादायके । मनसा उपेच्च सिस्सानं वज्जावज्जं ज्ञायतीति **उपज्झायो, उपज्झा** च । **झे** चिन्तायं, णो, पुब्बत्र **ए अय**, पक्खे राजादिपक्खेपेन **उपज्झा**, परसमये पन वेदादिपाठयिता “उपज्झायो, उपज्झा”ति चोच्चते, उपेच्च अधीयते अस्माति कत्वा ।

द्वयं निस्सयदायके । सिस्सानं हितं आचरतीति **आचरियो**, ण्यो । निस्सयं ददातीति, कम्मादिहि ण्वु ।

४११. सासने आचरियं दस्सेत्वा परसमयेपि दस्सेतुमाह “**उपनीये**”च्चादि । अथ वा यो **द्विजो** ब्राह्मणो यंकिञ्चि ब्राह्मणं **उपनीय** अत्तनो सन्तिकं आनेत्वा कप्पादिछळङ्गिकत्ता **साङ्गं** सगुहत्ता **रहस्सञ्च वेदं** कम्मभूतं **पुब्बं** पठममेव केनचि असिक्खापितेयेव **अज्झापये** सिक्खापेय्य, सो ब्राह्मणेसु “आचरियो”ति वुच्चति, आदितो चारेति सिक्खापेतीति **आचरियो**ति कत्वा, ण्यो । यथावुत्ता अज्जे उपज्झाया ।

४१२. पज्जद्धं उपदेसपरम्परायं । परे च परे च परम्परा, पुब्बाचरिया । ततो आभतं **पारम्परियं** । इतिहसद्दो निपातसमुदायो । “इतिह पुब्बाचरियेहि वुत्तमिदं”न्ति कथेतब्बं वचनं **एतिहं**, ण्यो । **णमि** एतिहं । आचरियं उपगन्त्वा दिस्सति उच्चारयीतीति **उपदेसो, दिसी** उच्चारणे, णो ।

तिकं यज्जे । **यज** देवपूजासङ्गहकरणदानधम्मेसु, यजनं **यागो**, णो । सगत्थिकेहि करीयतेति **कतु**, तु । **जस्स ज्जत्ते यज्जो** । यागत्यं मन्तादिना **परिक्खता** परिसङ्खत्ता **भू भूमि** वेदि नाम, ईपच्चये **वेदी** च । विन्दति अस्सं लाभसक्कारन्ति **वेदि, विद** लाभे, इण ।

४१३. अस्समेधादयो पञ्च “महायागा”त्युच्चन्ते । पोराणकराजकाले किर सस्समेधं पुरिसमेधं सम्मापासं वाचापेय्यन्ति चत्तारि सङ्गहवत्थूनि अहेसुं, येहि राजानो लोकं सङ्गहिंसु, तत्थ निष्फन्नसस्सतो दसमभागगहणं **सस्समेधं** नाम, सस्ससम्पादने मेधाविता सस्समेधं नामात्यत्थो । महायोधानं छमासिकभत्तवेतनानुप्पदानं **पुरिसमेधं** नाम, पुरिसस्स सङ्गणहने मेधाविता पुरिसमेधं नामात्यत्थो । दलिद्धमनुस्सानं हत्थतो लेखं गहेत्वा तीणि वस्सानि विना वड्डिया सहस्सद्विसहस्समत्तधनानुप्पदानं **सम्मापासं** नाम । तज्हि सम्मा मनुस्से पासेति हृदये बन्धिता विय ठपेति, तस्मा “सम्मापास”न्ति वुच्चति । “तात मातुला”त्यादिना पन सण्णवाचाय भणनं **वाचापेय्यं** नाम, पेय्ये वज्जपियवचनतात्यत्थो । एवं चतूहि वत्थूहि सङ्गहितं रट्ठं इद्धज्जेव होति फीतज्ज पहतन्नपानं खेमं निरब्बुदं । मनुस्सा मुदा पमोदमाना उरे पुत्ते नच्चेन्ता अपारुतघरद्वारा विहरन्ति, इदं घरद्वारेसु अगगळानं अभावतो **निरगगळन्ति** वुच्चति, अयं पोराणिकपवेणी, अपरभागे पन ओक्काकराजकाले ब्राह्मणा इमानि चत्तारि सङ्गहवत्थूनि, इमञ्च रट्ठसम्पत्तिं परिवत्तेन्ता उद्धं मूलं कत्वा “अस्समेध”न्तिआदिके पञ्च यज्जे नाम अकंसु, वुत्तज्जेतं भगवता **ब्राह्मणधम्मिकसुत्ते** —

“तेसं आसि विपल्लासो, दिस्वान अणुना अणुं ।

ते तत्थ मन्ते गन्थेत्वा, ओक्काकं तदुपागमु”न्ति [सु० नि० ३०१, ३०४] ॥

इदानि तेहि परिवत्तेत्वा ठपितमत्थं दस्सेन्तो “**अस्समेधो**”च्चादिमाह । तत्थ अस्सं एत्थ मेधन्ति वधन्तीति **अस्समेधो** । पुरिसं एत्थ मेधन्ति वधन्तीति **पुरिसमेधो** । सम्मा युगच्छिद्धे पक्खिपितब्बदण्डकं पासेन्ति खिपेन्ति एत्थ **सम्मापासो** । मन्तपदाभिसङ्खतानं सप्पिमधूनं “वाज”न्ति समज्जा, तमेत्थ पिवयन्तीति **वाजपेय्यो** । सब्बस्स अत्तनो सापतेय्यस्स अनिगूहित्वा निरवसेसतो दिन्नत्ता नत्थि एत्थ अगगळाति **निरगगळो**, अयं पाळिया आगतक्कमतो

अथवण्णना, इधागतक्कमेन पन अस्समेधपुरिसमेधनिरगळसम्मापासवाजपेय्यानं अथवण्णना लिखितब्बा ।

४१४. तिकं याजके । यजनसीलो **इदि**, यस्सि, **जस्स दो** । यजतीति **इजो**, अ । अथ वा इत्थिया उतुम्हि जाते जायतीति इत्थीतुजो । “नारीत्विजो”तिपि पाठो । “उतुजो याजको तथा”तिपि पाठो, सुन्दरो । परसमयं अमनसि कत्वा पन आचरियेन **इतिद्विजसद्वो इदित्विजसद्वो** च समानत्थाति मज्जमानेन “इदि त्विजो”ति वुत्तं सिया, **ण्वुम्हि** याजको [अमर १७.१७ गाथा पस्सितब्बा] ।

द्वयं यागसभायं, अज्जसभायञ्चारम्भके । सभायं साधु **सभ्यो**, यो । समाजं जनसङ्घातं समावसन्ति आगन्त्वा एकदेसी भवन्तीति समाजा, तेहि समं एकीभवतीति **सामाजिको**, णिको । सभासदो, सभातारोप्यत्र ।

पञ्चकं सभासामज्जे । परि समन्ततो सेन्त्यस्सं **परिसा**, **सि** सेवायं । सह भासन्त्यस्सं **सभा**, हलोपो, सब्धि भातीति वा **सभा** । समज्जन्ति संगच्छन्ति मिलन्त्यस्सं **समज्जा**, **अज** गमने । समयन्ति मिलन्त्यस्सं **समिति**, **इ** गतिम्हि, इत्थियन्ति । मिलनमेकीभावो । समन्ततो सीदन्त्यस्मिं **संसदो**, इत्थिनपुंसकेसु । गोट्टी, अट्टानीप्यत्र । गावोवाचा तिट्ठन्ति भवन्त्यस्सं **गोट्टी** । आगन्त्वा तिट्ठन्त्यस्सं **अट्टानी**, यु, नदादि, रस्सादि ।

४१५-४१६. भिक्खुआदिका इमा चतस्सो परिसा नाम । भिक्खनसीलतादीहि भिक्खु । “उद्दिस्स अरिया तिट्ठन्ति, एसा अरियान याचना”ति [जा० १.७.५९] हि वुत्तं । **भिक्ख** याचने, रू । **योम्हि भिक्खू** । **इनी**पच्चये भिक्खुनी, **योस्स** लोपो । रतनत्तयमुपगन्त्वा आसयन्तीति **उपासका**, ण्वु, **आस** उपवेसने । **इत्ते उपासिकायो** । एत्थ च पब्बज्जासामज्जतो, लिङ्गसामज्जतो च सामणेरा भिक्खूसु, सामणेरियादयो, च भिक्खुनीसु सङ्गहिता, ततो, अवसेसा पन सब्बेपि देवमनुस्सादयो इत्थिपुरिसवसेन द्वे कोट्टासे कत्वा लिङ्गसभागवसेन द्वीसु सङ्गहिता, ब्रह्मानो पन लिङ्गाभावेषि पुरिससण्ठानत्ता पुरिसेसु सङ्गहिता, तथा पण्डकापि, उभतोब्यञ्जनेसु पन पुरिसउभतोब्यञ्जनं पुरिसेसु, इत्थिउभतोब्यञ्जनं इत्थीसु सङ्गहितन्ति वेदितब्बं ।

एवं चतूहि कोट्टासेहि परिसं दस्सेत्वा अट्ठहिपि दस्सेतुमाह “अथवे”च्चादि । तस्सत्थो — परिसा नाम अट्ठ सियुं, केसं वसेनाट्ठ सियुं? तावतिसानं **द्विजानं** ब्राह्मणानं **खत्तानं** खत्तियानं मारस्स गहपतिस्स समणानं चातुमहाराजिकानं ब्रह्मूनञ्च वसेनाति इमा चाट्ठपरिसा पाकटवसेन, सेट्ठवसेन च वुत्ताति न एत्थ पुब्बे विय सब्बा सङ्गहिता, तावतिसादिका हि पाकटवसेन वुत्ता, समणा पन पाकटवसेन, सेट्ठवसेन च वुत्ता ।

४१७. गायत्ति नाम यस्स चतूसु पादेसु पटिपादं छळक्खरानि सन्ति, सा पमुखमादि यस्स उत्थादीनं पायेनानुपयोगत्ता गायत्तिपमुखं छन्दं नाम । गायतेति **गायत्ति**, **गे** सद्दे, ति, ए अय । वज्जं छादयतीति **छन्दं**, **छद** संवरणे, वुत्तज्झि **पज्जविवेके बुद्धगुत्तेन** भिक्खुना —

“उत्थंमच्चुत्थकं मज्झं, पतिट्ठा सुप्पतिट्ठका ।

पायो पयोगबाह्यत्था, अभब्बत्ता च नेरिता”ति ॥

यं पन चतुवीसक्खरवन्तं, वेदानं आदिभूतञ्च गायत्ति विय छन्दानं नापि चतुप्पदं, अथ खो तिपदमेव सिया, सा सावित्ति नाम, **सावित्तिसद्वो** गायत्तिपरियायोप्यत्थि, “सावित्ति छन्दसो मुखं” [म० नि० २.४००; सु० नि० ५७३], “गायत्ति

तु च सावित्री”ति च वृत्तता । इध पन भेदेन वृत्तं, यथा “बुद्धं सरणं गच्छामि, धम्मं सरणं गच्छामि, सङ्गं सरणं गच्छामी”ति । सवितुस्स इसिनो अयं वाचा सावित्ति, इण ।

४१८. हव्यं देवतात्थमन्नं, तस्स पाके तदाधारे थाल्यादिमिह चरु, तत्थ ठितत्ता उपचारेण हव्यमि चरु, चरतिस्मा उ, चरु पुमे । “हव्यपाके चरु पुमा”ति [अमर १७.२२] ह्यमरकोसे । होमदब्बियं होमकम्मनि हव्यन्नादीनमुद्धरणत्थं कतायं कटच्छुयं सुजा, इत्थी, हव्यन्नादीनं सुखगगहणत्थं जायतीति सुजा ।

द्वयं खीरन्ने, देवन्नत्ता परमं अन्नं । पातब्बस्स, असितब्बस्स चाति द्विन्नमि भावानं सम्भवतो पायासो, आकारन्तानमायो । पायसोप्यत्र । द्वयं देवन्ने । हु दाने, ण्यो । इमिह हवि, नपुंसके ।

४१९. थूणायं यज्जथम्भे यूपो । बेलुवो वा खादिरो वा । आलम्बपसुबन्धनेयद्धि, समत्तयज्जे वा यं यद्धिमारोपयति, स यूपो [यूप... यज्जीयपसुबन्धनकट्टभेदे... यागसमत्तिचिह्नत्थे थम्भे च (वाचस्पति)], यु मिस्सने, पो, दीघादि । थु अभित्थवे, णो, दीघादि । यं कट्टं कट्टन्तरेनाग्निनिष्पादनत्थं घंसते, तस्मिं निम्मन्थ्यदारुमिह अरणी, अर गमने, अणि, ईमिह अरणी ।

गाहपच्चादयो तयो अगगयो । गहपतिना संयुत्तो गाहपच्चो, अग्नि, ण्यो । तंयोनियंरेवाहवनीयो हुतब्बग्निआहवनमरहतीति आहवनीयो । दक्खिणग्नि पन तंयोनि अज्जयोनिपि । दक्खिणं देय्यधम्मं अगगन्ति विस्सज्जन्त्यस्मिन्ति दक्खिणग्नि, अगग दाने, दानं अगगीयति दीयत्यस्मिन्ति दानगं, “परिवेसनट्टान”न्ति [अ० नि० टी० ३.९.२०] हि अङ्गुत्तरनिकायटीका । एत्थ च गाहपच्चग्गादीनं तिण्णं विष्पटिपज्जन्तानं विनासहेतुभावतो अगितादट्टब्बा । सत्तकनिपातअङ्गुत्तरनिकायट्टकथायं पन —

आहुनं वुच्चति सक्कारो, आहुनं अरहन्तीति आहुनेय्या, मातापितरो, मातापितरो हि पुत्तानं बहूपकारताय आहुनं अरहन्ति, तेसु विष्पटिपज्जमाना पुत्ता निरयादीसु पवत्तन्ति, तस्मा किञ्चापि मातापितरो नानुदहन्ति, अनुदहमानस्स पन पच्चयो होतीति अनुदहनट्टेनेव “आहुनेय्यग्गी”ति वुच्चति । यो मातुगामस्स सयनवत्थालङ्कारादिअनुष्पदानेन बहूपकारो, तं अतिचरन्तो मातुगामो निरयादीसु निब्बत्तति, तस्मा सोपि पुरिमनयेनेव अनुदहनट्टेन “गहपतग्गी”ति वुत्तो । “दक्खिणेय्यग्गी”ति एत्थ पन “दक्खिणा”ति चत्तारो पच्चया, भिक्खुसङ्घो दक्खिणेय्यो, सो गिहीनं तीसु सरणेषु, पच्चसु सीलेसु, दससु सीलेसु, मातापितुपट्टाने, धम्मिकसमणब्राह्मणूपट्टानेति एवमादीसु कल्याणधम्मेसु नियोजनेन बहूपकारो, तस्मिं मिच्छापटिपन्नो गिही भिक्खुसङ्घं अक्कोसित्वा निरयादीसु निब्बत्तति, तस्मा सोपि पुरिमनयेनेव अनुदहनट्टेन

“दक्खिणेय्यग्गी”ति वुत्तो । कट्टतो निब्बत्तो पाकतिकोव अग्नि कट्टग्नि नामाति [अ० नि० अट्ठ० ३.७.४६] वुत्तो ।

४२०. सिलोको दाने । हा चागे, णो, द्वित्तचत्तगत्तानि, चज हानिमिह वा । सज विसग्गे, विसग्गो दानं, उपुब्बो सज विसज्जे, णो, पुब्बे वागमो, वोसग्गो । दिस अतिसज्जने, अतिसज्जनं दानं, पबोधनज्ज, इह दानं पदेसनं । सण दाने, यु । तर प्लवनतरणेषु, मच्छेरसोतातिक्कमनमेत्थ तरणं । हा चागे, चुरादि, तो, यालोपो, भूवादिमिह पन “आकारन्तानमायो”ति आयो, विहायितं । वज्ज वज्जने, सब्बत्र भावसाधनं । उपसग्गविसेसेनेते दानत्थाभिधायिनो । फस्सनं, पतिपादनं प्यत्र ।

४२१. सेट्ठधनस्स, पुत्तानं, दारानं, रज्जस्स, अङ्गानज्ज वसेन पच्चमहापरिच्चागो वुत्तो । तत्र सेट्ठधनं

सेतहत्थादिरतनं । पुत्ता ओरसा, अथ वा पुत्तधीतरो । दारो पतिब्बता पियभरिया । रज्जं पकतिरज्जं, तदुद्धितो वा आयो । अङ्गं चक्खादि । महन्तेहि उत्तमपुरिसेहेव कतो, महन्तानं वा परिच्चागो महापरिच्चागो, महत्थं वा बुद्धभावत्थं कतो परिच्चागो महापरिच्चागो, कापुरिसेहि दुक्करत्ता महन्तो वा सेट्ठो परिच्चागो महापरिच्चागो ।

४२२. दानपारमीआदिकानं तिस्सन्नं पारमीनं वसेन असाधारणदानवत्थुं दस्सेत्वा साधारणदानवत्थुं दस्सेतुमाह “अन्नं पानं”मिच्चादि । तत्र अन्नं पानवज्जितं यं किञ्चि खादनीयादिकं । पानं पातब्बं उदकादि । यानं हत्थ्यादि अन्तमसो उपाहनं उपादाय गमनसाधनं । माला माल्यं, पुप्फञ्च । विलेपनं छविरागकरणं, विभूतो सुगन्धो वा । गन्धो तदञ्जगन्धो । सेय्या मञ्चादि, सेय्याग्गहणेन चेत्य आसनम्पि गहितं । पदीपेय्यं पदीपस्स हितं यं किञ्चि तेलोदि, इमे दस दानवत्थू नाम सियुं । दीयन्ते यायाति दानं । तस्स वत्थु कारणं, तदुप्पत्तिया उप्पज्जनतोति दानवत्थु, दातब्बं वा दानं, अन्नादि, तदेव वत्थु । एतानि पन दस दानवत्थूनि सुत्तन्तनयेन कथितानि । विनयाभिधम्मनयवसेनापि पन कथेतब्बानि, रूपादिछळारम्मणदानवसेन हि अभिधम्मे छ दानवत्थूनि आगतानि, विनये चीवरपिण्डपातभेसज्जसेनासनवसेन चत्तारि आगतानि । तत्थेवमाचरिया वदन्ति “सुत्तन्तनयदानतो विनयदानमेव महप्फलं, कस्मा? अन्नादिदानमत्तवसेनेव यस्स कस्सचि दुस्सीलादिकस्स दातब्बन्ति अनुजानित्वा पिण्डपातादिकप्पियवोहारवसेन सीलवन्तादिकस्सेव च दातब्बन्ति अनुज्जातत्ता । सामञ्जदानतो हि विसेसदानमेव महप्फलं, ततोपि अभिधम्मनयदानमेव महप्फलं, कस्मा? रूपादीसु परमत्थवसेनेव अभिनिविसित्वा दानवसेन ततोपि अतिसयदानत्ता”ति । मयं पन सुत्तन्तनयदानं वा होतु विनयाभिधम्मनयदानं वा, यं खेत्तादितिविधसम्पदायुत्तं, तमेव महप्फलं करोतीति वदाम ।

४२३. तदहे मतदिवसे मतत्थं यं पिण्डपातजलाञ्जल्यादिदानं, एतं दानं देहा उद्धे भवं उद्धदेहिकं नाम । पितरं उद्दिस्स जलाञ्जलिसुवण्णादिदानं निवापो, वप बीजसन्ताने, णो । कालपत्तादिनियमेन राजमत्तण्डविसोत्तरादिसत्थतो विहितं, तंव तमेव पितुदानं समणब्राह्मणभोजनादि सद्धं नाम, सद्धा अस्स दानस्सत्थीति, णो । सत्थतोति हेतुम्हि अवध्यत्थवत्तिच्छाय पञ्चमी ।

४२४. चतुक्कं गेहागते । अत सातच्चगमने, इथि, अतिथि, “अतिथि द्वीसू”ति तिकण्डसेसे [तिकण्डसेस २.७.९] । इत्थियं अतिथी च । आगच्छतीति आगन्तु, तु । आहुनं वुच्चति गेहागतानं दातब्बभत्तादि, तं पटिग्गण्हितुं अरहतीति पाहुनो । विस पवेसने, आवेसनं आवेसो, तमरहतीति आवेसिको । अत्यागतोप्यत्र । गन्तुमिच्छतीति गमिको, इको । द्वयं पूजितपुप्फदब्बक्खतादिम्हि । अग्घ पूजायं, अ । ण्यम्हि अघियं, अघयम्पि । अघतो वा तदत्थिये इयो ।

४२५. पादत्थे [पादद्धे (क०)] उदकादिम्हि पज्जं । पदस्स हितं पज्जं । आगन्त्वादयो पज्जपरियन्ता सत्त सद्दा तीसु लिङ्गेषु ।

छक्कं पूजायं । चि चये,ति । अच्च पूजायं, यु । पूज पूजायं, इत्थियमति अ । हर हरणे, उपपुब्बो हर पूजायं, णो, उपहारो, पुमे । बल पाणनपूजासंवरणेषु, इ, बलि द्वीसु । मान पूजायं, यु । नमस्साप्यत्र, नमस्स पूजायं, इत्थियं अ ।

४२६. चतुक्कं वन्दनायं । नमस्स वन्दने, पुब्बेव, नमु नमने वा, स्सपच्चयो । नमो करणं नमक्कारो, णो । नमोतो छट्ठीलोपो, “लोपञ्च तत्राकारो”ति ओकारलोपे अकारागमो, अथ वा नमनं नमो, तस्स करणं नमक्कारो, रहोसद्धो विय हि नमोसद्धो द्विधा वत्ति । एको अकारन्तो सलिङ्गो, एको अलिङ्गो ओकारन्तोति । वन्द अभिवादनथुतीसु, यु, वन्दना, नलोपे, दीघे च अभिवादनं ।

तिकं पत्थनामत्ते । अत्थ याचनायं, यु, पत्थना । अत्थनापि । ठा गतिनिवत्तिम्हि । पत्थनायं, यु, णत्तं, धत्तं । इम्हि पणिधि । अयं पुरिसे पुल्लिङ्गे । याचनाप्यत्र ।

४२७. सक्कारपुब्बङ्गमं कत्वा गरुआदीनं आराधनीयानं क्वचि अत्थे नियोजनं पत्थनाविसेसो अज्जेसना, इस गवेसने, इस गतिहिंसावदानेसुवा, यु, अज्जेसना, यथा “देसेतु भगवा धम्मं, देसेतु सुगतो धम्म”न्ति [महाव० ८] ।

४२८. चतुक्कं अनुस्सरणे । एस गवेसने, यागमे परियेसना । तिम्हि परियेद्वि । गवेस मगने ।

तिकं आराधनीयस्स चित्तानुकूले । आस उपवेसने, यु, उपासनं । सु सवने । सोतुमिच्छा सुस्सूसा, “भुजघसहरसुपादीहि तुमिच्छत्थेसू”ति सपच्चयो, द्वित्तादि, सुस्सूसा, सा इत्थी । चरतितो भावे ण्यो, पारिचरिया ।

४२९. तिकं तुण्हीभावे । मुनिनो कम्मं मोनं, णो । तुह अदने, ण्हपच्चयो, हलोपो च, तुण्हो मोनमेतस्सत्थीति तुण्ही, तस्स भावो तुण्हीभावो, अतुण्हस्स वा तुण्हीभवनं तुण्हीभावो, अथ वा तोहतीति तुण्ही, तुह अदने, अदनं हिंसा, णीपच्चयो, वण्णविपरिययो, तुण्हिनो भावो तुण्हीभावो ।

पञ्चकं अनुक्कमे । पतिरूपेण पतनं पटिपाटि, पत गमने, उभयत्रापि तस्स टो, इ । सा इत्थी । अनुरूपो कमो, कमो एव वा अनुक्कमो । परि अनतिक्कमेन अयनं पवत्तनं परियायो । पुब्बस्सानुरूपा अनुपुब्बी, नदादि । अयं अपुमे । अनुपुब्बम्पि । कमु इच्छाकन्तीसु, णो ।

४३०. तिकं सीले । तप सन्तापे । किलेसे तापेतीति तपो, अ । यमु उपरमे, उपरमो विरमणं, भावे णो । सि बन्धने, सिनोति चित्तमेतेनाति सीलं, लो, सील समाधाने वा, समाधानं कुसलानं धम्मानं अधिद्वानभावो । सील समाधिम्हि वा, समाधिरत्र कुसलानं धम्मानं अभ्युपगमो, अज्जत्र सीले तुपचारा, अथ वा अत्तानं, परञ्च निरयादीसु तापेतीति तपो । कुसलधम्मतो संयमनं विरमणं संयमो, समाधानञ्चात्राकुसलधम्मवसेनेवाति अयं अज्जत्र सीले निब्बचनं ।

सत्थविहितो नियमो वतं । “मन्तनायं पटिज्जायं, नियमो निच्छये वते”ति रभसो । तज्ज वतं उपवासादिलक्खणं पुज्जमुच्चते । “सीलं चारित्तं वारित्तमुपवासादिपुज्जक”न्त्यमरमाला । आदिना अक्खारलवणासनादि [अखादनाभोजनादि (क०)] । एत्थ च तपादयो मुख्यवसेन कुसलसीले वत्तन्ति, रूळ्हीवसेन अकुसलसीलेपि । नियमादयो मुख्यवसेन अकुसलसीले वत्तन्ति, रूळ्हीवसेन कुसलसीलेति अयं सीलब्बतानं विसेसो । यमु उपरमे । वतु वत्तने, वत्तनञ्चात्र चरणं, समाधानं वा । वा पुल्लिङ्गेपि ।

द्वयं मरियादातिक्कमे । कमु पदविकखेपे, विरूपो अतिक्क मो वीतिक्कमो । मरियादातिक्कमो आचारो अज्झाचारो । कायविवेकादयो तयो एत्थ विवेको । विच विवेचने, पुथभावे च, भावे णो, द्वित्तादि । पुथु विसुंभूतो गणादीहि अत्ता सरीरं मनो सभावो च एतेसन्ति पुथुगत्ता, तेसं भावो पुथुगत्ता [पुथुगत्ता (क०)] कायविवेकादयो, मज्जे गागमो । “एवंसरूपोयं पुरिसो, एवंसरूपा वा अम्हेपि नेसं पकति”रिति पकतिपुरिसानं विभागेन जाणविवेको । अत्ता बुद्धि, सो पुथुभावेन यस्स, तब्भावो पुथुगत्तात्यज्जे । अज्जतो विलक्खणस्स भावो पुथुगत्तात्यज्जे ।

४३१. खुद्धानुखुद्दकं चूळवत्तं, महावत्तज्ज, वत्तपटिपत्ति वा “आभिसमाचारिक”मित्युच्चते, अभिसमाचारे उत्तमसमाचारे भवं आभिसमाचारिकन्ति कत्वा, तदज्जं खुद्धानुखुद्दकतो अज्जं पातिमोक्खसंवरसीलादिकं सीलं

ब्रह्मचरियस्सारियमग्गस्स आदिमिह तदत्थाय चरितब्बत्ता **आदिब्रह्मचरियमित्युच्चते** ।

४३२. पापेहि अकुसलधम्मोहि उपावत्तो [उपावुतो (क०)] अनावुतो विगतो सब्बन्नपानभोगादीहि विवज्जितोव हुत्वा गुणेहि सीलादीहि सद्धिं यो **वासो** वसनं थम्भनमत्थि, सो “उपवासो”ति विजानितब्बो । **वसु** थम्भे, दिवादि, उपवसनं **उपवासो**, णो, विगतो, उपेतो च वासोति वा **उपवासो** ।

४३३. पज्जद्धं भिक्खुमिह । तपो कम्ममस्सत्थीति **तपस्सी**, **तपादितो** सी, द्वित्तं । भयदस्सनसीलो **भिक्खु**, रू, रस्सो । समेतीति **समणो**, यु । पब्बजा सज्जाता यस्साति **पब्बजितो**, सज्जातत्थे इतो, सेट्ठत्तं वजतीति वा **पब्बजितो**, **वज** गमने, तो । तपोकम्मं धनं यस्साति **तपोधनो** ।

द्वयं मोनब्बते । वाचतो यमतीति **वाचंयमो**, निग्गहीतागमो, रस्सो च । मोनमस्सत्थीति **मुनि**, रस्सो, ओस्सु । द्वयं आभुसोपवासनब्रह्मचरियादियुत्ते । तपोयोगा **तापसो**, सण । **इस** गवेसने, इ, **इसि**, **इस** गतियं वा, जाणस्स, संसारस्स वा पारं गमनतो **इसि**, इ । पारिकङ्खीप्यत्र, पारमस्सत्थीति पारी, ब्रह्मजाणं, तं कङ्खतीति **पारिकङ्खी** ।

४३४. द्वयं जितिन्द्रियगणे । येसं संयता इन्द्रियानं गणा, ते यतिनो, वसिनो च नाम । यतं इन्द्रियसंयमो निच्चमेतेसमत्थीति **यतिनो**, ई । यतयोपि, **यत** पयतने, इ । **वस** पागुण्ये, वसो येसमत्थीति **वसिनो**, ई ।

तिकं धम्मसेनापतिमिह । सारी नाम ब्राह्मणी, तस्सा पुत्तो **सारिपुत्तो** । तुस्सन्त्यस्मिं अत्थसिद्धितोति तिस्सो, सो, तुस्सि च । पूजितो तिस्सो **उपतिस्सो**, अथ वा “तिस्सो”ति वा “फुस्सो”ति वा “उपतिस्सो”ति वा दहरकाले मातापितूहि यदिच्छाय गहितं नामं, “सारिपुत्तो”ति मातुवसेन, “धम्मसेनापती”ति पन अरियभावप्पत्ते सम्मासम्बुद्धेन गहितं नामं । कुसलधम्मावुधेहि कामादिका अकुसलधम्मसेना जिता येसं धम्मसेना, अनेककोटिसतसहस्ससङ्ख्या भगवतो सावकसङ्घा, तेसं पति नायकत्वेन **धम्मसेनापति** ।

४३५. द्वयं भगवतो वामपस्सट्ठे महामोग्गल्लाने । कुले जायतीति कोलिको, सो एव **कोलितो** । मोग्गल्लिब्राह्मणिया अपच्चं **मोग्गल्लानो**, णानो । द्वयं अरियसामज्जे । किलेसारयो हनतीति अरहो, सो एव **अरियो**, **अर** गमने वा, अरति अधिगच्छति मग्गफलधम्मेति **अरियो**, ण्यो । अधिगच्छित्थाति **अधिगतो**, तो ।

असेक्खस्स गहितत्ता “सोतापन्नादिका”ति एत्थादिना छळेव पुग्गला सङ्गहिता, तेन सोतापत्तिमग्गट्ठादयो सत्त सेक्खा, एको अरहा असेक्खाति सिद्धं । तीहि सिक्खाहि युत्तताय **सेक्खा**, ककारलोपेन “सेखा, असेखा”तिप्यत्थि । द्वयं अनधिगते । अरियेहि पुथु विसुंभूतो जनो **पुथुज्जनो**, पुथु वा नानाकिलेसे जनेतीति **पुथुज्जनो** ।

४३६. द्वयं अग्गफले । पठममग्गादीहि दिट्ठमरियादमनतिक्कमित्वा जानित्थाति **अज्जा**, रस्सो, रूपरागादीनं वा पज्जुद्धम्भागियानं संयोजनानं ओधिवसेन मारणतो **अज्जा**, मरियादत्थो चेत्थ **आकारो**, **जा** मारणतोसननिसानेसु, इत्थियमति अ । अरहतो भावो **अरहत्तं**, भावे त्तो, भावोत्र अभिधानबुद्धीनं पवत्तिया निमित्तं, तज्ज दुविधं ब्युप्पत्तिपवत्तिनिमित्तवसेन । तत्र विसेसेहि क्रियापकतिपच्चयादीहि उप्पज्जतीति **ब्युप्पत्ति**, गोआदिसद्वसरूपं, तस्सा निमित्तं **ब्युप्पत्तिनिमित्तं**, क्रियापकतिपच्चयादयो, विविधं वा गोआदिसद्वसरूपं उप्पादेतीति **ब्युप्पत्ति**, सा एव निमित्तं, यथावुत्ता क्रियादयोयेव । पवत्तयति तत्थ तत्थ अत्थे पयोजयतीति **पवत्ति**, गोआदिको सद्दो, तस्स निमित्तं **पवत्तिनिमित्तं**,

जातिक्रियागुणदब्बनामानि । तत्र व्युत्पत्तिनिमित्तं सदस्रूपुत्तिया कारणं, पवत्तिनिमित्तं पन सद्व्ययोजनस्स कारणन्ति अयमेतेसं सङ्खेपतो लक्खणविसेसो ।

द्वयं चेतिये । थु अभित्थवे, पो, दीघादि । चित पूजायं, चेतितब्बं पूजेतब्बन्ति, ण्यो, चेतियं । एत्थ च थूपसद्दो समुखेपि, चेतियसद्दो पन मुखरहितेयेव वत्तति । “चेतियमायतने बुद्ध-बिम्बे चोद्धिस्सपादपे”ति [चिन्तामणिटीका १२.७ व्याख्यासुधा २.२.७] रुद्धो ।

द्वयं आनन्दे । धम्मो परियत्ति, सोव भण्डं धनं सुखदायकतो, तस्स अगारं ठपनट्ठानं गेहं, तब्भावे तिट्ठतीति धम्मभण्डागारिको, इको । नन्द समिद्धियं । इमे द्वे सद्दा समा समानत्था ।

४३७. द्वयं विसाखायं सेट्ठिधीतरि । विविधा बहुका पुत्तनत्तपनत्तादिका साखा यस्सा सा विसाखा । मिगारस्स सेट्ठिनो मातुट्ठानियत्ता मिगारमाता ।

द्वयं अनाथपिण्डकसेट्ठिम्हि । सुन्दरो अत्ता यस्स सुदत्तो, सुन्दरं दत्तं दानमस्स वा सुदत्तो, इदमस्स दहरकाले पवत्तं नामं । अनाथानं पिण्डं ददातीति अनाथपिण्डको, इदमस्स क्रियानामं ।

४३८-४३९. भिक्खुआदयो एते पञ्च सहधम्मिका । सह एकतो धम्मं चरन्तीति सहधम्मिका ।

पत्तादयो अट्ठ परिकखारा उक्कट्टवसेन वुत्ता, मज्झिमवसेन पन कत्तरदण्डोपि तेलनाळिपीति दस परिकखारा वत्तब्बा, ओमकवसेन छत्तम्पि उपाहनापीति द्वादस परिकखारा च वत्तब्बा ।

४४०. द्वयं सामण्येरे । समणस्सापच्चं सामण्येरो । समणलिङ्गाचारत्ता “समणोय”न्ति उद्धिसितब्बोति समणुद्देशो । दिसी उच्चारणे ।

तिकं अचेलके । दिसा एव अम्बरं वत्थं, न पकतिवत्थमेतस्स दिगम्बरो, सस्स गो । नत्थि चेलं वत्थमेतस्स, समासन्ते को । चतूहि गन्थेहि बन्धनीयत्ता निगन्थो, निसद्दो बन्धने । द्वयं जटावति । जटं यस्सत्थि जटिलो, इलो । जटं धारेतीति जटाधरो ।

४४१. कुटिसकादिका चतुत्तिस लद्धियो परसमयानमागमतो गहेतब्बा, तथा द्वासट्ठि दिट्ठियो ब्रह्मजालसुत्तन्ततो । इतीति परिसमापनत्थो । एतेति निदस्सनत्थो । एते छन्नवुतिलद्धियो तण्हापासं, दिट्ठिपासञ्च डेन्ति पवत्तेन्तीति पासण्डाति सम्पकासिता कथिता । “इति छन्नवुति एता”तिपि पाठो ।

४४२. तिकं सुचिम्हि । पु पवने, तो । द्वित्तादि । यत्त पयतने, तो । दीघादि । द्वयं चम्मनि । चरितं तन्ति चम्मं, चरतिम्हा मन, चम्मु अदने वा, मन । अज गमने, यु, इनो वा ।

द्वयं दन्तकट्ठे । दन्ते पुनाति सोधेति येनाति दन्तपोनो, यु । दन्तपोणोपि । दन्तसोधनत्थं कट्ठं दन्तकट्ठं । द्वयं रुक्खत्तचे । वक्क तचे, अलो । तर तरणे, इतो, सकत्थे को ।

४४३. द्वयं भाजनसामञ्जे । पतति यत्थ सो **पत्तो**, **पत** गतियं, तो । **पा** रक्खणे,ति ।

द्वयं कुण्डिकायं । कस्स जलस्स मण्डो पसन्नभावो कमण्डो, तं लातीति **कमण्डलु**, उ । **कुडि** रक्खणे, सकत्थे को ।
कत्तरस्स जिणस्स आलम्बनयट्ठि ।

४४४. यं “पाणातिपाता वेरमणी”तिआदि ब्रह्मचरियकम्मं **निच्चं** यावजीवमवस्सम्भावेन, तं **देहसाधनापेक्खं** सरीरेनेव साधनमपेक्खते, न बाहिरेन साधनं, अयं यमो नाम, **यमु** उपरमे ।

“सरीरसाधनापेक्ख-निच्चकम्ममये यमे ।

संयमे यमराजे च, यमके तु यमं तिसू”ति [अमर १७.३८] ॥

रुद्धो ।

यं पनागन्तुना सुक्कपक्खादिवसेन अनिच्चं नियमितकालमुपवासादिकं कम्मं, अयं नियमो, कालादिवसेन नियमितब्बोति **नियमो**, **यमु** उपरमे । “मन्तनायं पटिज्जायं, नियमो निच्छये वते”ति **रुद्धो** ।

ब्राह्मणवग्गवण्णना निट्ठिता ।

४४५. द्वयं वेस्से । **विस** पवेसने, सो । **इयान**पच्चये **वेसियानो** । ऊरुजो, अरियोप्यत्र ।

पच्चकं कसिआदिजीविकायं । **जीव** पाणधारणे, यु । सब्बत्र भावे पच्चयो, करणेत्येके । **वत** वत्तने,ति, अस्सु, ण्वुम्हि **जीविका** । वुत्तीनं सरूपप्पकारे दस्सेति । द्वयं कसिकम्मे । कसनं कसि, सा एव कम्मं **कसिकम्मं** । **कस** विलेखने, इ, **कसि** ।

४४६. द्वयं वाणिज्जे । वणिजानं कम्मं **वाणिज्जं**, **वणिज्जा** च । द्वयं पसुपोसने । गुन्नं रक्खा **गोरक्खा** । पसूनं गोमहिंसादिकानं पालनं पोसनं चिकिच्छादि पसुपालनं वुत्तं सरूपं, वुत्तप्पकारा च इति वेस्सस्स **वुत्तियो** वुत्तिकारणा तिस्रो भवन्ति कसिकम्मादिप्पकारेन ।

तिकं गिहिम्हि । गहे गेहे, पच्चकामगुणे वा भववसेन तिट्ठतीति **गहट्ठो** । अगारे गेहे वसतीति **अगारिको**, गहमेतस्सत्थीति **गिहि**, अस्सि, रस्सो च ।

४४७. द्वयं कसिबले । खेत्तेनाजीवति । कसतीति **कस्सको**, ण्वु । द्वयं खेत्ते । बीजानि खिपन्त्यस्मिन्ति **खेत्तं**, **खिप** पेरणे, तो, खित्तं तायतीतिपि **खेत्तं**, **खि** निवासगतीसु वा, त, त्रण, **खेत्तं**, **खेत्रं** । **क्लेद**, **क्लिद** अल्लभावे, ललोपो, क्लेदीयतीति **केदारं**, के जले सति दारो विदारणमस्साति वा **केदारं**, सज्जासद्वत्ता सत्तमिया न लोपो, वापोप्यत्र, वप्पते यस्मिन्ति **वापो**, णो ।

द्वयं मत्तिकाखण्डे । **लेड्डु** सङ्घाते, उ, **लेड्डु** । पुमे उत्तो कथितो । “लेड्डुवो पुमे”त्य [अमर १९.१२] **मरकोसे** । द्वयं खणित्तियं । खज्जते याय, सा **खणित्ति**, **खनु** अवदारणे,ति, **णत्तं**, उस्सि । अवदारीयते येन **अवदारणं**, **दर** विदारणे, यु ।

४४८. तिकं दात्ते । दन्ति लुनन्त्यनेनाति दात्तं, दा लवने, तो । दात्रम्पि । लू छेदने, लवित्तं, असु खेपने । असितं, सब्बत्र करणे पच्चयो ।

तिकं पाजनदण्डे । तुद व्यथने, णो, पतोदो । तपच्चये तुत्तं । अज खेपने, गतिम्हि च, करणे यु, पाजनं । वण्णविकारे पाचनं । तोदनं प्यत्र ।

तिकं रज्जुयं । युज योगे, तो, योत्तं । रुध आवरणे, जु, उस्सत्तं, पररूपत्तञ्च, रज्जु थियं । रस अस्सादने, मि, आबन्धोप्यत्र ।

द्वयं फाले । फालयति पाटयति भूमि येन फालो, णो । कस विलेखने, ण्वु, कसको । “फालकसका”ति [ब्याख्यासुधा २.९.१३] रुद्धो । निरीसं, कूटकं, हलम्पि । ईसाय निगगतं निरीसं । कुट छेदने, सकत्थे को, कूटकं, दीघादि । हल विलेखने ।

४४९. तिकं नङ्गले । भूमीनङ्गं मनङ्गं करोन्तो लुनातीति नङ्गलं । सी बन्धने, रो, सीरो । “सीरो तिक्खकरे हले”ति नानत्थसङ्गहे । गोदारणं प्यत्र । नङ्गलस्स दण्डके ईसा, ईस इस्सरिये, ईसा नारी । “पभुम्हि सङ्करे ईसो, थियं नङ्गलदण्डके”ति [चिन्तामणिटीका १९.१३-४ ब्याख्यासुधा २.९.१४] रभसो ।

युगकीलके सम्मासद्दो, समन्ति याय सम्मा, समु समने । हलपद्धति नङ्गललेखा सीता नाम । “सीता नङ्गललेखा च, दिवगङ्गा च जानकी”ति [तिकण्डसेस ३.३.१९१] तिकण्डसेसे । सी सये, तो, सीता नारी ।

४५०-४५१. मुग्गादिके धज्जविसेसे अपरन्नसद्दो, पुब्बन्नतो अपरभागे पवत्तं अन्नं अपरन्नं, अपरणञ्च । सालिआदिके पुब्बन्नसद्दो, अपरन्नस्स पुब्बे पवत्तं अन्नं पुब्बन्नं, पुब्बणञ्च । पुब्बापरत्तञ्च नेसं आदिकप्पे सम्भवासम्भववसेन दट्ठब्बं ।

साल्यादयो सत्त धज्जानि । धानं पोसनं, तत्र साधूनि धज्जानि, यो, रस्सो । कलमा रत्तसालि महासालिसट्टिकप्पभुतयो सूकधज्जविसेसा सालयो नाम । सट्टिदिनानि परिपाकमस्स सट्टिको । साल सिलाघायं, इ, सालि । वहति, ब्रूहेति वा सत्तानं जीवितन्ति वीहि, वह पापुणे, ब्रूह वुट्ठियञ्च, इ, अस्सी, पक्खे रलोपो, वीहि । कोरं रुधिरं दूसतीति कुदूसो, गोवट्टनो, अ । वण्णविपरिययो, ओस्सु च । गुध परिवेधने, उमो । गोधुमो । “गोधूमसुमनो मिलक्ख, भोजनं पावटो यवो”ति रभसो । वर वरणसम्भत्तीसु, ण्वु, वरको । यु मिस्सने, अ, यवो । कङ्गु अतिसुखुमसस्से धज्जविसेसे, सोभनसीसत्ता कमनीयभावं गच्छतीति कङ्गु, उ । “सामा पियङ्गु कङ्गु द्वे”ति रुद्धो । तब्भेदा तेसं धज्जानं भेदा विसेसा नीवारादयो वुच्चन्ते । नीवारानि तिणधज्जानि, आदिना सामाकादयो ।

द्वयं कळाये । चण दाने, ण्वु, चणको, हरिमन्थकेपि । कं वातं लातीति कळायो, ळत्तं, कलायम्पि । द्वयं सासपसामज्जे । “सासपो तु सरिसपो, कटुस्सेहो च तन्तुभो”ति तिकण्डसेसो [२.८.३] । “पुमे सुद्धोदनसुते, सिद्धत्थो सेतसासपे”ति रभसो । सिद्धा अत्था अस्मिन्ति सिद्धत्थो । सास अनुसिद्धियं, अपो । सासपस्सापि वीहिभेदत्ता इध गहणं ।

४५२. द्वयं कङ्गुयं । पियभावं अङ्गतीति पियङ्गु । द्वयं अतसियं । अव रक्खणे, मो, अवस्सु, द्वित्तं, उम्मा । अत सातच्चगमने, असो, नदादि । खुमाप्यत्र ।

चतुष्कं सस्से । **किट** गतियं, ठो, कसितो सम्भूतं वा **किट्ठं**, किट्ठाने उप्पन्नसस्सज्झि “किट्ठं”न्ति वुच्चति ठानूपचारेन, ठो, **सिलोपो**, अस्सि । **सस** गतिहिंसापापुणनेसु, सो । थम्बो गुम्बो, तं करोतीति **थम्बकरि**, इ । धज्जंयत्र । “धज्जं वीहीसु धज्जके, धज्जो पुज्जवतीरितो । धज्जा वातामलकीसू”ति हि **नानत्थसङ्गहे** ।

४५३. द्वयं सस्सादीनं कण्डमत्ते । **कण** सद्दे, डो । **नल** गन्थे, णो, **नालं** । नाळिपि । सो एव सस्सादिकण्डो निष्फलो चे, **पलालमुच्चते** । **पल** लवनपवनेसु, अलो, पलालोपि ।

द्वयं असारे तुच्छधज्जे । **भस** भस्मीकरणे, अस्सु, **भुसं** अतिसयेपि । थुसम्पि । **तुस** उस्सग्गे । केन वातेन इङ्गतीति **कलिङ्गरो**, **लागमो**, अरो च । धज्जानमेव **तचे** वक्कले **थुसो**, **तुस** तुड्ढिहि, तस्स **थो**, **थुसो** पुमे । “धज्जत्तचे पुमा थुसो” **[अमर १९.२२]** **त्यमरकोसे** ।

४५४. द्वयं सस्सरोगे । सेतवण्णकरणवसेन अटति हिंसतीति सेतट्टिका, सा एव **सेतट्टिका** । द्वयं तण्डुलकणे । **कण** निमीलने, **कण** निमीलनसद्गतीसु वा, अ, **कणो** । **कुण्ड** दाहे, सकत्थे को । द्वयं धज्जमद्दनभूमियं । **खल** सोचेय्ये, धज्जानि करोन्ति मद्दन्ति अस्मिं **धज्जकरणं** । तिणादीनं, सस्सानज्च थम्बो गुम्बो नाम, **थम्ब** वेकल्ये, **थम्ब** पटिबन्धे वा । **गुह** संवरणे, बो, **हस्स मो** ।

४५५. द्वयं मुसले । अयो अग्गेकोटियं यस्साति **अयोगं** । **मुस** खण्डने, अलो । द्वयं सुप्पे । कुच्छितं लुनात्यपनेतीति **कुल्लो** । **सुप** माने, अ, सरत्यनेनेति वा **सुप्पं**, पो, अस्सु । पप्फोटनंयत्र ।

द्वयं उद्धने । उपरि धीयते थाल्यादिकमस्मिन्ति **उद्धनं**, उद्धानम्पि, यु । **चुल्ल** हावकरणे, इ, ईहि **चुल्ली** । अधिसयनी, अन्तिकाप्यत्र । **अति** अदि बन्धने, अन्त्यते भिक्खादिकमस्सन्ति **अन्तिका**, ण्वु । “सन्तिके सन्निधाने च, उद्धने चापि अन्तिका”त्यजयो ।

कासादिरचितो कटो येन मरावो बन्धीयते । मरावो च वीह्यगारं, “कुसूलो वीह्यगारज्च, कन्तरो च मरावको”ति **रभसो** । केचि मरावमेव कटमाहु, तं न, “कुसूलो च मरावो च, किलज्जो च कटो भवे”ति **अमरमालायं पादनामपकरणे** भेदेन पाठा । **किल** बन्धने, किलनं किलो, तदत्थं जायतीति **किलज्जो**, निग्गहीतागमो । **कट** गतियं, अ ।

४५६. अट्टकं थालियं । कामीयतीति **कुम्भी**, **कमु** इच्छायं, भो, अस्सु, ई च, कुया पथविया भवतीति वा **कुम्भी**, केन अग्गिना भणतीति वा **कुम्भी**, **भण** सद्दे, **णलोपो**, केन जलेन उम्भीयति पूरीयतीति वा **कुम्भी**, **उभ उब्भ उम्भ** पूरणे, सब्बत्र नदादि । **पिठ** हिंसासंकिलेसेसु, अरो । **कुण्ड** दाहे । **खल** सोचेय्ये, **ळत्तं** । **उख** गमने, अलो, नदादि, रस्सो । अपच्चये **उखा** । **थल** ठाने, इ, **थालि**, ईहि **थाली** । केन अग्गिना लपतीति **कोलम्बो**, अस्सोत्तं, निग्गहीतागमो, **बत्तज्च**, के अग्गिहि ओलम्बतीति वा **कोलम्बो** । **लबि** अवसंसने ।

तिकं मणिके । **मन** जाणे, इ, **णत्तं**, मणियेव **मणिकं** । **भण** सद्दे, ण्वु, अरं सीघं जरो अस्स **अरज्जरो** ।

४५७. द्विपादं घटे । **घट** चलने, अ, नदादिहि घटी, **कुट** कोटिल्ये । केन जलेन लसति सिलिस्सतीति **कलसो**, **लिस** सिलेसने, अ, इस्सत्तं, **कलसो** तीसु । **वर** वारणसम्भत्तीसु, ण्वु । **कलससहचरणतो वारकोपि** तीसु । “कलसो तु तीसू”त्यमरकोसे **[अमर १९.३१]** ।

भुञ्जितव्वन्ति भुञ्जनं, अन्नादि, तस्स पत्तो भाजनं सुवण्णरजतादिनिमित्तमि कंसो नाम ।

“कंसो रच्छन्तरे माने, तेजसेपि भवे तथा ।

पानपत्ते च कंस्ये च, सोभिव्खासु च कित्तिसू” ॥ —

त्यजयेन वुत्तत्ता पानपत्तेपि कंसो । कन दित्तिगतिकन्तीसु, सो, कंसो । अनित्थी । तिकं भाजनसामञ्जे । अम गतियं, अत्तो, अमत्तं । भाज पुथकम्मनि, चुरादि, यु ।

४५८. द्वयं भाजनादीनमाधारे । अन्तं समीपमाधेय्यस्स उपगच्छतीति अण्डुपकं, न्तस्सण्डो, गस्स च को । चुम्ब वदनसंयोगे, अटो, अस्सु, सकत्थे को । द्वयं सरावे, सरति वुट्ठिं गच्छतीति सरावो, अवो । मल्ल धारणे । ण्वु । वट्टमानकोप्यत्र, वट्ठति वित्थिणी भवतीति वट्टमानको, सकत्थे को ।

द्वयं भेलव्यञ्जनादिघट्टनोपयुत्तभण्डे । कट गतियं, छु, द्वित्तादि । दु गतियं, बो, नदादि, दब्बी, रस्से दब्बि । खजाकापि, खज मन्थने, अको, खजाका थियं । द्वयं धज्जादिनिलये । कुस सिलेसने, ऊलो । कुस अक्कोसे, ठो । द्वेपि पुन्नपुंसके ।

४५९. द्वयं मासादिसाकमत्ते, सा तनुकरणे, ण्वु । डंस खादने, ण्वु । सलोपो, सिग्गु, हरितकम्पि । हरिता सकत्थे को । “पुल्लिङ्गो साकमत्तस्मिं, सिग्गु सोभञ्जनेपि चे”ति [चिन्तामणिटीका १९.३४] रभसो । द्वयं अद्वके । आदायं जातं अद्वकं, रस्सो । सिङ्गमिव वेरं वपु यस्स तमेव सिङ्गिवेरं ।

यदा सुक्खं, तदा महोसधाध्यं, तिक्खरसत्ता महन्तं ओसधं । सुण्ठी, नागरं, विसं, विसभेसज्जम्पि । सुठि सोसने, इ, सुण्ठि, ईपच्चये सुण्ठी ।

द्वयं मरीचे । मर पाणचागे, चो । कुल सङ्ख्याने, ण्वु । “मरीचं कोलकं कण्हं, उसनं धम्मपत्तनं”न्त्यमरसीहो ।

४६०. तिपादं कज्जिके । सुवीररट्टे भवं सोवीरं । केन जलेन अज्जियमभिव्यत्तं अस्स कज्जियं । आरानं भूम्यक्कजानं वारेसु गहितेन नारेन जलेन जातं आरनाळं, “आरो किखति सुते”क्कजे, नारो तण्डुलनीरेसू”ति हि वुत्तं, रस्स ङो । थुसतो जातमुदकं थुसोदकं, थुसोदकतो वा जातं थुसोदकं । धज्जतो वीहितो जातं अम्बिलं धज्जम्बिलं । वातं लङ्कति हीनं करोतीति बिलङ्को, वातस्स बि, विसेसेन लङ्कतीति वा बिलङ्को । कुम्मासो, अभिसुतं, अवन्तिसोमं, कुज्जलं, कज्जिकं, मण्डो, जेट्टम्बु, खदिकाप्यत्र ।

द्वयं लवणमत्ते । लू छेदने, यु, ओस्सा नवादेसे लोणं ।

४६१. सामुद्वादयो एते पञ्च लवणस्स पभेदा विसेसा । समुद्भूमियमवट्ठितं लद्धं लोणोदकं सुक्खसन्तनं सितं यं भवति, तं सामुद्दलवणं । अक्खिवं, वसिरम्पि । वसु थम्भे, इरो । सिन्धुदेसे भवो सिन्धवो, णो । सितसिवं [सीतसिवं (सक्कते)], माणिमन्थं, सिन्धुजम्पि । सितं धवलं, सिवं कल्याणं, कम्मधारयसमासो । सितसिवन्ति वा बन्धनं । मणिमन्थो पब्बतो, तत्र भवो, णो । काळलोणो नाम सोवच्चलवणानं मज्जे काळवणं लवणं [तीणि मधुरलवणस्सलवणभेदस्स (अमरकोस, महेश्वरटीका)], “तिलकं तत्र मेचके”ति [मदं सन्दते पिसोदरादि (चिन्तामणिटीका १९.४३) मदं मुदं वा सन्दते... विसोदरादि (ब्याख्यासुधाटीका)] वुत्तत्ता तिलकम्पि । उब्भिदं नाम रोमकलवणं, सम्भरिदेसे किर रुमा नाम

लवणाकरो। तत्र पविट्टं कट्टम्पि अचिरेन विलीय लवणं भवति, तब्भवं रोमलवणं। वसुकम्पि। कट्टादीनं सयं सभावविजहनकरत्ता भिन्दितुं सक्कोतीति **उब्भिदं**, सक्क्यत्थे उसद्धो। **बिलालं** नाम समुद्धतीरासन्नदेसभवं मत्तिकं पाचयित्वा निष्फादितलवणं। समुद्धवेलासन्नदेसे जातं **बिलालं**, एस्सित्तं, लो, अथ वा **उब्भिदं** नाम यत्थ कत्थचि पदेसे भूमितो उग्गतं लवणमत्तिकं पाचयित्वा निष्फादितलवणं। **बिलालं** नाम लवणभूमिं विदारयित्वा निष्फादितलवणं। **विपुब्बो दल** विदारणे। **दस्स लो**। अथ वा **उब्भिदं** नाम पाक्यं लवणं। **बिलालं** नाम वच्चगन्धं काळलवणं।

४६२. गुळादयो पञ्च उच्छुनो विकारा। **गुळ** रक्खायं, गुळो पक्करसो। **फाण** गतियं, तो, फाणितं गुळतो किञ्चि थद्धं। **खण्ड** मन्थे, खण्डो फाणिततोपि थद्धो। उच्छुविसेसस्स रसपाके खण्डयोग्यसारभूते या गुळिकाकारा जायते, सा मच्छण्डी खण्डसालूकं। “मच्छण्डी तु पुप्फगुळा, थद्धपत्तन्तु फाणितं”न्ति **रभसो**, खण्डकक्कं फाणितमिच्चज्जे। **सर** हिंसायं, **खरपच्चयो**, **सक्खरा**, या “सिता”तिपि वुच्चति, सिनोति बन्धति तण्हं **सिता**। सितसक्खरेत्यत्र तु सितो धवलत्थो, सक्खरापमाणसण्ठानत्ता वा सक्खरा। इमे च गुळादयो यथाक्कमं थद्धतरा। एत्थ च मच्छण्डी फाणिता खण्डविकारापि। द्वयं गुळे। रोगाधिकेसु विनासकरत्ता विसज्ज तं कण्टकज्ज।

४६३. द्वयं भट्ठधज्जे। **लाज** भस्सने, भस्सनं भज्जनं, अ। न खतं **अक्खतं**। “ततिया पकति लाजेस्वक्खतं तीस्व”हिंसिते”ति **रुद्धो**।

भट्टयवे **धाना**सद्धो सिया, “बहुम्हि भट्टयवे धाना, थियं अभिनवो”ब्भिदे”ति **रभसो**। **धा** धारणे, यु।

द्वयं यवादिचुण्णे। **सच** समवाये, **सच** सेचने वा, तु। **मन्थ** विलोळने। तिकं समं। पूरेतीति **पूपो**, पो। **अकारयुत्ते अपूपो**, यथा “लाबु, अलाबू”ति। तण्डुलादीनं पिट्टानं विकारो **पिट्टको**, सज्जायं को।

४६४. छक्कं सूदे। भत्तं, सूपज्ज करोति अकासि करिस्सतीति **भत्तकारो**, **सूपकारो** च। **सु** पघरणे। सवति रसं पघरापेतीति **सूदो**, दो, दीघादि। **सूद** पघरणे वा, अ। अळारो नाम सूपदिविकति, तं करोतीति **आळारिको**। ओदनं पचतीति **ओदनिको**। रसं करोतीति **रसको**।

द्वयं सूपे। सुखत्थाय पातब्बत्ता **सूपो**, दीघादि। विसेसतो भत्तं अज्जति अन्तो गच्छति येन, तं **व्यज्जनं**, **अज्ज** गतियं, यु।

४६५. पञ्चकं **[तिपादं (क०)]** भत्ते। **उदि** सवनक्लेदनेसु, यु। **वाकारो ओदनसद्धस्स** नपुंसकत्तं समुच्चिनोति। **कुर** सद्धे, **कर** करणे वा, करोति बलन्ति **कुरं**, अस्सु, **किर** विक्खिपने वा, किरति बुभुक्खन्ति **कुरं**, इस्सु, **कर** हिंसायं वा, कु सद्धे वा, रपच्चयो। भजति येन, भुज्जितब्बन्ति वा **भत्तं**, **भज** सेवायं, तो। भक्खितब्बाति **भक्खा**, **भक्ख** अदने, अस्सि, **भक्ख** याचने वा, **भक्खा** नारी। **अद** भक्खने, तो। **भिदा**दित्ता **अन्ना**देसो, **दलोपो**।

चतुक्कं भोजने, **अस** भक्खने, कम्मे यु। **हर** हरणे। आहरति बलायूनीति **आहारो**, णो। **भुज**धातुम्हा यु, भोजनं। **घस** अदने, णो। अन्धोप्यत्र, **अद**धातुम्हा तपच्चयस्स **अन्धा**देसो **निपातना**।

द्वयं यागुयं। **तर** प्लवनतरणेसु। तरति प्लवति व्यापीभवतीति **तरणं**, यु। तरलं, तरलापि। **या** पापुणे, गु, **यु** मिस्सने वा, गु, उस्सा। उण्हिका, साणा, विलेपी च यागुनामानि। **सा** पाके, यु, **साणा**।

४६६. खज्जादयो चत्तारो असनभेदा । खाद भक्खने, कम्मे तो, भुजादि । खज्जं मंसादि । भोज्जं अन्नादि । लिह अस्सादने, ण्यो, हस्स यो । लेय्यं मध्वादि । पातब्बन्ति पेय्यं, पा पाने, ण्यो, आस्से, पेय्यं सूपादि ।

द्वयं भत्तमण्डे । सु सवने, विसरुजपदादितो ण । चमु अदने, आपुब्बत्ता पाने, कम्मे णो । मासरोप्यत्र, मसि परिमाणे, अरो । द्वयं आलोपे । लुप छेदने, आपुब्बो सम्पिण्डने, कु सद्दे । कबि वण्णे वा, अलो, लत्तं, केन तोयेन बलमस्साति वा कबळो, पुमे, गासोपि ।

४६७. रसानं सब्बरसानं अग्गम्हि रसे मण्डसद्दो, मण्ड भूसायं, “सब्बरसग्गे मण्डमनित्थिय” न्त्यमरसीहो [अमर १९.४९] । द्वयं भुत्ततो सेसे । विरूपो, कुच्छित्तो वा घासो विघासो । भुत्ततो सेसो भुत्तसेसो, सोव भुत्तसेसको, सकत्थे को ।

द्वयं विघासादे । विघासं अदतीति, अ, दमु दमने, ण्वु । द्वयं पिपासायं । पातुं इच्छा पिपासा, पा पाने, सो, द्वित्तादि । तस पिपासायं, यु ।

४६८. द्वयं भुत्तुमिच्छायं । खुद बुभुक्खायं, दो । घसितुमिच्छा जिघच्छा, घस अदने, इच्छत्थे छो, द्वित्तादि । मंसस्स रसो पटिच्छादनीयमुच्चते । छन्द इच्छायं । पटिच्छादेतीति पटिच्छादनीयं, अनीयो, छद संवरणे वा, मंसेन पटिच्छादेतब्बत्ता पटिच्छादनीयं ।

द्वयं उगगारे, देकि सद्दोस्साहेसु, उद्धं देकति गन्तुमुस्सहतीति उद्रेको, एकस्स दकारस्स रो । उद्रेकोपि । गिर निगिरणे, इस्सा, उगगारो । पादो तित्तिंयं । सुहितो तित्तो, तस्स भावो सोहिच्चं । तिपि पीणने, ति, भुजादि । युपच्चये, इस्सत्ते च तप्पनं ।

४६९. यथिच्छित्तं यथिच्छित्ते । क्रियाविसेसनताय चेतो नपुंसके, क्रियाव्ययानज्झि सतिप्येकत्ते तब्बिसेसनानि नपुंसके भवन्ति एकत्तेपि, तथा हि क्रियानमव्ययानञ्च सत्ताभूतत्ता लिङ्गसङ्ख्याविसेसोपादानं नत्थीति तब्बिसेसनानम्पि सामञ्जलिङ्गा नपुंसकत्तं, सामञ्जसङ्ख्या चेकत्तं युत्तन्ति, तं यथा — मुदुं पचन्ति, सादुं पचन्ति । बहुवचनन्तेपि क्रियासद्दे तब्बिसेसनस्सेकत्तमेव क्रियाविसेसनानं कम्मनि दुतिया, सब्बो हि धात्वत्थो करोत्यत्थेन व्यापितो, मुदुं पचन्ति मुदुं पचनं कुब्बन्तीत्यत्थो, तेन मुदादीनञ्च तब्बिसेसनानं कम्मत्तं । अज्जो पनाह “सब्बे धात्वत्था भवत्यत्थानुगता, भवतिक्रिया कत्वत्थमनुभवन्तीत्यत्थो । ‘पचति देवदत्तो’ति देवदत्तपयुत्तो पाको भवति, गच्छति गमनं भवति, पठति पाठो भवती”ति, तम्मतेन पठमा, मुदुपचनं यथा भवति, तथा पचतीत्यत्थो । रमणीयं पातो, विमलं पातो, इदमुपकुम्भं । कमु कन्तिंयं, कम्मनि णो, कामं, निकामञ्च । इसु इच्छायं, तो, “सादिसन्तपुच्छे”त्यादिना अन्तेन सह तस्स ट्ठो, इट्ठं । परिपुब्बो आप पापुणने, तो, भुजादि, रस्सो, यागमो च । “सत्त्वं निवारणे तित्तिंयं, परियत्तं यथिच्छित्ते”ति [चिन्तामणिटीका १९.५७] रभसो । इच्छितस्स अनतिक्कमो यथिच्छित्तं, यथात्थे अब्बयीभावो । पकामंय्यत्र ।

द्विपादं वणिजके । कयविककयेहि जीवतीति, इको । सत्थं वाणिज्जोपजीवीनं सङ्घातं वहति देसन्तरं पापयतीति, कम्मादिमिह णो । सत्थवाहो वणिजनायको, तंयोगा सत्थवाहो, णो । आपणो कयविककयवोहारो, तंयोगा आपणिको, णिको । वण सद्दे, इजो । वेदहको, नेगमो, पण्णयाजीवो, वणिजोप्यत्र ।

४७०. विक्कयो नाम पुब्बमेव अत्तनो धनस्स परस्स दानं । की दब्बविनिमये, तत्र नियुत्तो विक्कयिको । विक्किणातीति विक्केता, रितु । कयो नाम परस्स धनं गहेत्वा अत्तनो धनस्स दानं । कयेन जीवतीति कयिको । किनातीति, ण्वु ।

द्वयं धनप्पयोत्तरि । इणे उत्तमो **उत्तमण्णो**, अभिधाना पुब्बनिपातो, इस्सत्तं, द्वित्तञ्च । धनं वुड्ढत्थं पयोजेतीति **धनिको** ।
द्वयं धनगाहके । इणे अधमो **अधमण्णो** । इणं गण्हातीति **इणायिको**, आयिको । इणं आयति पवत्तेतीति वा इणायको, ण्वु ।

४७१-४७२. द्वयं इणे । उद्धरीयते गह्कतेति **उद्धारो**, उपुब्बो धरति गहणे, णो । एति वुड्ढिं गच्छतीति **इणं**, यु, णत्तं ।
परियुदञ्चनम्पि, परितो उदञ्जते गह्कतेति, यु । **वुत्तन्ति** क्रियापदं । यत्तकेन धनेन लाभो लब्भते, तत्र मूलधने मूलादिद्वयं ।
मूल पतिद्वायं । पठममेव आभतं **पाभतं** ।

द्वयं पटिपादे । “अवस्समस्सिदं कथितब्ब”मिति सच्चस्साख्यापनं, करणं वा **सच्चापनं**, सच्चस्स
करञ्चित्तभरणमिच्चत्थो, **सच्चसद्वा** धातुरूपा यु, मज्झे **अपागमो**, सच्चस्स वा आपुणनं **सच्चापनं**, अपधातुम्हा यु ।
“सच्चापना सच्चाकति”रिति **तिकण्डसेसे [थीकण्डे (?)]** वोपालितो । सच्चं करोति, सच्चस्स वा करणं **सच्चकारो** ।
सच्चंकारोपि । “क्लिवे सच्चापनं सच्च-ङ्कारो सच्चाकतित्थिय”न्त्यमरकोसे **[अमर १९.८२]** । द्वयं विक्कनीयदब्बे ।
विविक्कनितब्बन्ति **विक्केय्यं**, ण्यो । **पण** व्यवहारे, ण्यो, द्वेपि तीसु ।

द्वयं न्यासस्सप्पने **[न्यासम्पन्ने (क०)]** । न्यासस्स अप्पनं **[सम्पन्नं (क०)]** पटिदानं । **पतिपुब्बो ददाति**
न्याससम्पन्नत्थो, तथा **परिपुब्बो** वत्तति । परिदानं प्यत्र ।

द्वयं न्यासे । **असु** खेपने । न्यस्सते निक्खिपीयतेति, णो । उपनिधिय्यतेति **उपनिधि**, इ, **उपनिधि** पुमे । “पुमे
उपनिधिन्यासो”ति **[अमर १९.८१] अमरकोसे** ।

४७३. एकादयो **अट्टारसपरियन्ता** सङ्ख्यासद्वा **सङ्ख्येय्ये** दब्बे वत्तन्ति तीसु च लिङ्गेषु । सङ्ख्येय्येकत्ते च “एको
ब्राह्मणो, अट्टारस ब्राह्मणा”ति समानाधिकरणं भवति, न तु भिन्नाधिकरणं “ब्राह्मणानं एकादस चे”ति । तीसूत्यनेन “न
केवलं **एकसद्दोव** सलिङ्गो, अथ खो **अट्टारसपरियन्तापी**”ति दस्सेति, तेन कत्थचि तेसं अलिङ्गतावचनं लिङ्गविसेसाभावं
सन्धाय वुत्तं, न पन सामञ्जलिङ्गाभावन्ति दट्ठब्बं । इमिना नयेन “अतिलिङ्गं द्विवचनं, तदाख्यातन्ति वुच्चती”त्यादीसुपि
दट्ठब्बं, तेन “पुरिसो गच्छति, इत्थी गच्छति, चित्तं गच्छती”त्यादीसु **गच्छतिसद्दस्स** तंतंलिङ्गविसेसवचनता,
“गच्छती”त्यादीसु सामञ्जलिङ्गवचनता च दट्ठब्बा । **वीसत्या**दयो सङ्ख्यासद्वा सङ्ख्याने, सङ्ख्येय्ये च वत्तन्ति “वीसति
गावो, गवं वीसती”ति । एकत्तेति यदा पनेता सङ्ख्येय्ये एकत्तविसिद्धमेव वग्गत्तं सभावतो पटिपादयन्ति । तदा
भिन्नसङ्ख्येनापि समानाधिकरणे एकवचनेयेव सब्बकालं वत्तते “वीसति गावो”ति । यद्येकत्ते, कथं? द्वेवीसतियो, तिस्सो
वीसतियो, पञ्चसतानिच्चादयो पयोगा इच्चाह “वग्गभेदे बहुत्तेपी”ति । वीसत्यादीनं वग्गानं भेदे वत्तुमिच्छिते सति बहुत्तेपि
बहुवचनेपि भवन्ति । **अमरकोसे** पन “सङ्ख्यन्तरस्सत्थे अभिधेय्येवीसत्यादयो तंसमानाधिकरणतो बहुवचनानिपि
भवन्ती”ति **[अमर १९.८३-४]** वुत्तं, सङ्ख्यन्तरमिह वग्गभेदो, तेन द्विन्नम्पि वोहारमत्तनानत्तं, न अत्थनानत्तन्ति दट्ठब्बं ।
आनवुति नवुतिसद्दमभिब्यापेत्वा ता वीसत्यादयो भिन्नलिङ्गेनापि समानाधिकरणे **नारियं** इत्थियं, यथा वीसति कुण्डानि ।
वीसत्यादयो विकतसमाहारद्वन्दा । लिङ्गस्स लोकासयत्ता द्वन्द्वेकत्तन्ति नपुंसकत्तन्ति वीसत्यादयो अब्युप्पन्ना परमतेन,
कच्चायनमतेन पन ब्युप्पन्ना ।

४७४-४७६. सतादीनि असङ्ख्येय्यपरियन्तानि चतुर्वीसति ठानानि गणनभेदानि । तत्थ **दसदससद्देहि** निष्फादितो
सतसद्दो, तथा **सतदससद्देहि सहस्ससद्दो** । युज्ज योगे, **नियुतं**, **अयुतम्पि** । यु मिस्सने वा, तो । **लक्ख** दस्सनङ्केसु, **लक्खं**,
सतसहस्सम्पि । **कुट** छेदने, दसगुणं कुटतीति **कोटि** । उपसग्गेन विसेसेत्वा एको गणनविसेसो **पकोटी**ति वुच्चति, द्वेपि

मिस्सेत्वा एको कोटिपकोटीति । नह बन्धने, तो । आगमस्सु । विद लाभे, उ, निग्गहीतागमो । अब हिंसायं, गतिमिह च, दो, आगमस्सु । अहि गतिमिह, हपच्चयो । अव रक्खणे, वो । अट गमने, टो । **सोगन्धिकन्ति** कमलविसेसनामेन एको गणनविसेसो वुच्चति, तथोप्पलादिनामेहि एकेको गणनविसेसो । **कथ** वाक्यप्पबन्धे, यु, सङ्ख्यातुमसक्कुणेय्यताय **असङ्ख्येय्यं** ।

ननु सङ्ख्यातुमसक्कुणेय्यत्ते सति एकेन भवितव्वं, अथ कथमेको असङ्ख्येय्यो, द्वे असङ्ख्येय्यानिच्चादीनि भेदानि वृत्तानीति? नायं दोसो, तेसं कालदेसादिवसेन भिन्नानम्पि सम्भवतो । एतासु सङ्ख्यासु **कमा** कमेन सतादिलक्खपरियन्तं **दसगुणं** दसहि गुणितं भवति । कोट्यादिकं असङ्ख्येय्यपरियन्तं **सतलक्खगुणं** सतलक्खेहि गुणितं भवति, तस्मा एका लेखा द्विसुज्जसहिता सतं भवति, तथा तिसुज्जसहिता सहस्सं, चतुसुज्जसहिता नियुतं, पञ्चसुज्जसहिता एका लेखा लक्खं भवति, एका पन लेखा सत्तसुज्जसहिता कोटि, तथा चुदससुज्जसहिता पकोटि, इमिना नयेन यावासङ्ख्येय्यं नेतव्वं, अयमेकच्चानमाचरियानं मति ।

अथ वा सतादयो असङ्ख्येय्यपरियन्ता सब्बेपि दसगुणिता कातब्बा, अयं **कच्चायनस्स** मति, तेन हि “याव तदुत्तरि दसगुणितज्जे”ति सुत्तमाह । अथ वा सतादयो लक्खन्ता दसदसगुणिता, तेन एका लेखा द्विबिन्दुसहिता सतं भवति, तथा चतुपञ्चादिबिन्दुसहिता सहस्सादिकं भवति, एका लेखा पन द्वादसबिन्दुसहिता कोटि, तथा एकूनवीसतिबिन्दुसहिता पकोटीति याव असङ्ख्येय्या एकेकस्मिं सत्त सत्त बिन्दूनि कत्वा गणना कातब्बा, तस्मा असङ्ख्येय्यगणनविसेसे पञ्चचत्तालीसाधिकानि सतबिन्दूनि भवन्ति, अयमम्हाकं मति ।

अमरकोसे [अमर १९.८४] पन “पन्त्या सतसहस्सादि, कमा दसगुणोत्तरं”मित्युत्तं, तस्सत्थो — दससङ्ख्या पन्तीत्युच्चते, ततो आरब्ध दसगुणोत्तरं सतसहस्सादिकं कमा विज्जेय्यं, तं यथा — दससङ्ख्याय दसगुणोत्तरं सतं, सता दसगुणोत्तरं सहस्सं, सहस्सा दसगुणोत्तरं अयुतं, अयुता दसगुणोत्तरं लक्खं, लक्खा दसगुणोत्तरं पयुतं, पयुता दसगुणोत्तरं कोटि, एवं कोटिया अब्बुदं, अब्बुदा पदुमं, पदुमा खब्बो, खब्बा महाकथो, ततोपि महापदुमं, ततोपि सङ्कु, सङ्कुतो समुद्धो, ततो अन्त्यं, अन्त्या मज्झं, मज्झा परद्धं, परद्धा अमतं, अमता दसगुणोत्तरं सङ्ख्यं, सङ्ख्यज्ज वीसतिमं ठानं, असङ्ख्येय्यमितो परन्ति । सब्बपारिसदत्ता हि व्याकरणस्स सब्बेसंप्यत्र वादा दस्सिता ।

४७७-४७८. साधिकेन द्वेपादेन “अट्ठेन चतुत्थो अट्ठुट्ठो, अट्ठेन ततियो अट्ठतियो, अट्ठेत्यो चा”ति इमं वचनत्थं दस्सेति । अट्ठुपपदेन सह **चतुत्था**दिसद्धानं **अट्ठुट्ठा**द्यादेसो । साधिकपादेन “अट्ठेन दुतियो दियट्ठो, दिवट्ठो चा”ति इमं वचनत्थं दस्सेति । अन्तरितस्सापि **अट्ठेन**सदस्स इधानुवत्तनता अधिप्पेता अभिधानन्तराभावा, सब्बत्रेवं ।

४७९-४८०. मीयते परिच्छिन्दीयते येन, तं **मानं** । तज्ज तुलापत्थङ्गुलिवसा तिधा मानियदब्बस्स भवति । **तुल** उम्माने, चुरादि, **तुला** इत्थी । **पद** गतियं, थो । **अङ्ग** गमने, उलो, **अङ्गुलं**, “अङ्गुली”तिपि पाठो, करसाखा ।

चत्तारो वीहयो सम्पिण्डिता एकाव **गुज्जा** समगरुका, तथा द्वे गुज्जा एकोव **मासको** समगरुकोति सब्बत्र नयो नेतव्वो । द्वे मासका **अक्खो** नाम, विभीटकोति वुत्तो, अक्खफलसमानगरुकत्ता वा **अक्खो** । करिसोप्यत्र, **कस** विलेखने, अ, रिमज्झो, अनित्थी । अक्खानं पञ्च **धरणं** नाम, **धर**तिधातुया यु । अक्खानमट्ठकं **सुवण्णो** नाम । पञ्चधरणं **निक्खं** नाम । ते निक्खा पञ्च **पादो** नाम । सो **पादो** चतुत्थे भागे वत्ततीत्येकच्चानं मति । यथावुत्तायेव चत्तारो वीहयो **गुज्जा** नाम । द्वे गुज्जा **मासको** नाम । द्वे पञ्चमासका दसमासका **अक्खो** नाम । अक्खानं अट्ठकं **धरणं** नाम । पञ्चधरणं **सुवण्णो** नाम ।

ते पञ्चसुवण्णा **निक्खं** नामात्यम्हाकं मति । **कन** दित्तिगतिकन्तीसु, **निपुब्बो**, **नस्स खो**, **निक्खो**, सुवण्णविकारेपि ।
यस्स कस्सचि वत्थुनो चतुत्थे भागे पादो । दस धरणानि **पलं** नाम, **पल** पथे च गतिम्हि ।

४८१. यस्स कस्सचि वत्थुनो पलसतं **तुला** । **तुल** उम्माने, **तुला** नारी ।

गेहानं दारुबन्धाय, पिठिकायं तुला थियं ।
मानभण्डे च सादिसे, रासिपलसतेसु च ॥

ता तुला वीसति **भारो** नाम । **भर** धारणपोसनेसु, णो । “भारो तु द्विसहस्सेसु, पलानमपि विवधे” **त्यजयो**
[ब्याख्यासुधाटीकायम्पि] । विवधो भारभेदो ।

रूपियस्स करिसेन कतो संवोहारपदत्थो कहापणो नाम । करिसप्पमाणेन रूपियेन कतो पणो पणियो दब्बभेदो
कहापणो । **रिसस्स** हादेसो । **अहादेसे करिसापणो**, एते द्वे रूपविकारो, अज्जतूपचारा । इति तुलामानं वुत्तं ।

४८२. पत्थमानं दस्सेतुमाह “**कुडुवो**” च्चादि । एको पसतो **कुडुवो** नाम । **सर** गतियं, तो, रलोपो, **कडि** भेदे, वो,
कडिस्स कुडु, ते कुडुवा चत्तारो **पत्थो** । चतुपत्था **आळहको**, **अह** पूजायं, ण्वु, लत्तादि दसङ्गुलं, द्वादसङ्गुलं वासब्बतो
मानम्पि आळहको । चतुरो आळहका **दोणं** नाम, “चतुराळहक” न्तिपि पाठो, **दु** गमने, णो, **दुण** गतियं, हिंसायज्ज वा,
दोणं । वाकारेन **दोणो** ।

४८३. चतुरो दोणा **मानिका**, **मान** पूजायं, सकत्थे को, अस्सि । चतुमानिकं चतस्सन्नं मानिकानं समूहो चतुमानिकं
खारी नाम, **खर** विनासे, णो, नदादि । **दसम्बणं** दसाधिकसतदोणमत्तं **कुम्भो**ति घटनामेन एको पत्थमानविसेसो दस्सितो,
“अम्बण” न्तिपि पाठो ।

४८४. पत्थमानविसेसानं लब्भमानपरियाये दस्सेतुमाह “**आळहको**” च्चादि । **तुम्ब** कम्पने, अ । द्वयं पत्थे ।
पत्थसद्दोयं सामज्जभेदमानेसु पवत्तति, इध पन विसेसमानवाचको अधिप्पेतो । **नल** गन्थे, इण ।

द्वयं वाहे । वहतीति **वाहो**, **वह** पापुणने, णो ।

अम्बणमानं, परियायं वा दस्सेतुमाह “**एकादस दोणे**” च्चादि । **अम्ब** गमने, यु, **अम्ब** सद्दे वा, इति पत्थमानं वुत्तं,
अङ्गुलमानं पन अण्वाद्याभिधानावसरे भूमिवग्गे अभिहितं ।

४८५. चतुक्कं भागे । **विस** पवेसने, दीघादि, कोट्टं वुच्चति सरीरं, तत्थ सेतीति **कोट्टासो** । **आत्तं** । **अन** पाणने, **अम**
गमने वा, सो । भजीयते सेवीयतेति **भागो** । णो । वण्टकोप्यत्र । **वटि** विभाजने, ण्वु, णन्ता वा सकत्थे को ।

विभवन्तं धने । **धन** धज्जे, अ । सस्स अत्तनो अयं **सो**, **सम्पि** । दुइव **दब्बं**, सारमिच्चत्थो, इवत्थे वो, **विद** लाभे, तो ।
सस्स धनस्स पति सपति, तस्मिं साधु **सापतेय्यं**, णेय्यो । **वस** निवासे, उ । **अर** गमने, थो । **रस्स तो** । विभवन्ति
पभवन्त्यनेनाति **विभवो**, अ । हिरज्जं, कोसोप्यत्र ।

४८६. कताकतं कञ्चनं, रूपियञ्च मिस्सितं [मिलितं (क०), मिलितं पच्चेकञ्च (अमर खीरस्वाधीटीका)] कोसादिद्वयवाच्चं, तत्र पिण्डीकतं आभरणीकतं, कम्मीभावमापादितं वा कतं । आकरोत्थं अजातकम्मं चुण्णादिरूपं अकतं, तदञ्जं तेहि कञ्चनरूपियेहि अञ्जं तेजसं दब्बं तम्बं । आदिना कंसरीतिसीसकादि, यञ्चातेजसं राजपट्टदारुविसादिकं मसारं दब्बं, तं सब्बं कुप्पं, गुप्प रक्खणे, गुप्पतेति, पो, कत्तञ्च गस्स ।

द्वयं कञ्चनं रूपियञ्चाहतमुट्ठापितहयवराहपुरिसादि रूपं निग्घातिकाय ताळितं दीनारादिकं रूपियाख्यं । अस्सादिरूपमस्साहतमत्थीति रूपियं । रूप आहतपसंसासु, इयो ।

४८७-४८८. हिरञ्जन्तं सुवण्णे । सोभनो वण्णो यस्स सुवण्णं । कन दित्तिं, ण्वु, जननं जातं, पकट्टं जातं जातरूपं, पकट्टत्थे रूपपच्चयो [पसंसायं रूपपच्चयो इति सुभू (चिन्तामणिटीका) पसंसायं रूपं (पाणिनि ५.३.६६)] । जातं रूपमस्साति वा जातरूपं । इण गतियं, दित्तिञ्च अनेकत्थत्ता । सुट्ठु दिप्पते दित्तिया युज्जतेति सोण्णं, उस्सो, “वा परो असरूपा”ति इलोपो, द्वित्तं । कञ्च दित्तिं, यु । सत्थु वण्णो विय वण्णो यस्स । चित्तमत्तानं हरतीति हरि । इ, कमु इच्छायं, बु । चरति एत्थ चित्तं चारु, णु । हि गतियं, मो । हट दित्तिं, ण्वु । तपनं दाहमरहतीति तपनियो, इयो । हर हरणे, अञ्जो, अस्सि । हा चागे, हा गतियं वा, अञ्जो, हिरादेसो च ।

चामीकरादयो चत्तारो तब्भेदा तस्स सुवण्णस्स विसेसा । चामी नाम एका पुप्फजाति, तंकरत्ता चामीकरो, अथ वा चामी नाम अग्नि । चमु अदने, णी, तक्करत्ता चामीकरो । सतकुम्भं पद्धकेसरवण्णं, तब्बण्णसदिसत्ता सातकुम्भं । देवरुक्खभूताय महाजम्बुया पतिट्ठितट्ठाने नदी जम्बुनदी, तस्सं पतितेहि महागजप्पमाणानं, कुम्भप्पमाणानं वा फलानं बीजेहि जातं सुवण्णं जम्बुनदं, इदं पन सुवण्णं अनलप्पभं देवालङ्कारमतुलं जायते । तं पनानलमिति विसेसत्थेपि अमरसीहो सुवण्णसामञ्जेव पठति । सिङ्गी नाम एका मच्छजाति, तब्बण्णताय । खणियं वा तंसण्ठानसिलाखण्डेहि जातताय सिङ्गी, अमरकोसे पन चामीकरादीनिपि सुवण्णसामञ्जे पठति, सिङ्गी पन विसेसे । वुत्तहि तत्थ “अलङ्कारसुवण्णं यं, सिङ्गीकनकमिच्चय”न्ति [अमर १९.९६] । तस्सत्थो — कटककुण्डलादिनो अलङ्कारसुवण्णस्स “सिङ्गी”ति नामन्ति । “सिङ्गीमण्डनसोण्ण”न्ति रतनकोसो । सुवण्णताय सिङ्गी “कनक”मित्युच्यते ।

४८९. पञ्चकं रजते । रूपयुत्तताय रूपियं । रज्ज रागे, अतो । सज्ज सङ्गे, झु, जलोपो, सज्जु । रूपयुत्तताय रूपी, सज्ज सङ्गे, झो, जलोपो, सज्जं, “रूपियज्ज”न्तिपि पाठो । तदा इयज्जपच्चयेन सिद्धं । दुब्बण्णं, खज्जूरं, सेतम्पि ।

आहतसोण्णरजते, रजते रूपियं मतं ।
रजते च खलेक्लिवं, खज्जूरो पादपन्तरे ।
सेता च भतिकायं थ, क्लिवं सज्जे सिते तिसु ॥

अस्मजातियं पुप्फरागादिम्हि, मुत्तावजिरादिम्हि च वस्वादित्तयं । वस निवासे, उ । रतिं तनोतीति रतनं, कम्मादिम्हि णो, तिलोपो । “रत्नं सजातिसेट्ठेपी”त्यमरकोसे [अमर २३.१२६], तेन गजसेट्ठो गजरतनं, इत्थिसेट्ठो इत्थिरतनन्ति । मनसदतो इ, ईपच्चये मणी च । पुप्फरागादयो वक्खमाना तब्भिदा तस्स मणिनो विसेसा । भासन्तो रज्जेतीति पुप्फरागो, भासस्स पुप्फो ।

४९०. सुवण्णादयो इमे सत्त रतनान्याहु । मणि रत्तमणि ।

४९१. सत्तरतनानं लब्धमानपरियाये दस्सेतुमाह “लोहितङ्गो”च्चादि । लोहितङ्गादित्तयं रत्तमणियं । लोहितवण्णेन अङ्गीयतेति लोहितङ्गो, लोहितं अङ्गं सरीरमेतस्स वा लोहितङ्गो । पदुमञ्चात्र कोकनदं, तब्बण्णसदिसो मणि पदुमरागो । सोणरतनं, लोहितकोप्यत्र ।

द्वयं वेळुरिये । वंसो तचसारो, तब्बण्णो मणि वंसवण्णो । वेळु विय दिस्सतीति वेळुरियो, इवत्थे इयो, रागमो च । द्वयं पवाळे । वल संवरणे, णो, लत्तं, वाकारेन पवाळोपि । दु गमने, दु उपतापे वा, मो, द्वित्तं ।

४९२. द्वयं कबरमणिमिह । मसारगिरिमिह जातं मसारगल्लं, लो, रस्स लो । कबरो सबलो मणि । द्वयं मुत्तायं । मुच मोचने, थो, मुत्ता एव मुत्तिकं, सकत्थे इको । सत्थिका पकिततो लिङ्गवचनान्यतिवत्तन्तेति नपुंसकत्तं । एत्थ च रतनपरियायानं उप्पटिपाटिया कथनं सत्तन्नं रतनानं उप्पत्तिक्कमपणीतक्कमादिनो अभावदीपनत्थं ।

द्वयं पित्तले । री गमने, रि । रीतिपि । “रीति पचारे सन्दे च, लोहकिट्टारकूटेसू”ति रुद्धो । आरस्सेव कूटो, यस्स । दब्बसद्धोप्यत्र । द्वयं अब्भके । अम गमने, अलो । अब्भं आकासो, मेघो च, तंसज्जकत्ता अब्भकं, सज्जायं को । “मेघम्बराभिधानञ्च, गोरि बीजञ्च अब्भक”न्ति हि वुत्तं । गिरिजतु, सिलाजतुप्यत्र ।

४९३. तिकं लोहे । लू छेदने, हो । अय गमने, मनोगणादि । काळञ्च तं अयसज्जेति काळायसं । सत्थकं, तिक्खणं, पिण्डं, अयसं, अस्मसारोप्यत्र । “सत्थमायुधलोहेसू”ति अनेकत्थो । “सामुदलवणेतिक्खं, विसलोहाजिमुक्कके”ति रभसो । पण्ड गमने, अ । अस्मस्स सारो । “काळायसंमयो लोहं, अस्मसारञ्च सत्थक”न्ति त्वमरमालायं क्लीवकण्डं ।

द्वयं चपले । पार सामत्थिये, दो, पारयति सक्कोति सब्बलोहं कञ्चनं कातुन्ति पारदो । रस सद्दे, अग्गिमिह पक्खित्ते रसतीति रसो, मधुरादीसु च रसो । चपलो, सूतोप्यत्र ।

“चञ्चलादिमिह चपलो” ।

“सारथिमिह रसे सूतो, पसूते पेरिते तिसु” ।

“रसेन्दो पारदो वुत्तो, पारतोपि निगद्यते”ति ॥ —

तारपालो ।

“पारदो सिद्धधातु च, वरबीजञ्च सूतक”न्ति ॥ —

तिकण्डसेसो [तिकण्डसेस २.९.३४] ।

तिकं नागो । तिपु पीळने, उ । तिपुसदस्स सेतेपि पवत्तनतो काळसद्देन विसेसेत्वा काळतिपूति वुत्तो, तेन तिपुसदस्सद्विन्नमि वाचकतादट्ठब्बात्येके, तं “नागो सीसकयोगिद्व-वप्पाणि तिपु पिच्चट”न्ति [अमर १९.१०५] अमरकोसे, “तिपु सीसकरङ्गेसू”ति च तिकण्डसेस नानत्थसङ्गहादीसु वुत्तत्ता न गहेतब्बं, तेन काळो च तिपु चाति द्वेयेवत्थाभिधानानि । काळवण्णताय काळो । तिपु यथावुत्तत्थोव । तप सन्तापे वा, उ, अस्सित्तं । सी सये, सि बन्धने वा, सो । “सेट्ठभकद्दुजो नागो, क्लिवं सीसकरङ्गेसू”ति रभसो । “योगिद्व”मित्येकं नामं सीसस्स । “वप्पो सो सीसमत्तक”न्ति

त्वमरमाला ।

“आरकूटोसी रीति च, सीसकं तिपु वद्धकं ।
नागं महामलज्चेव, योगिटुक”न्ति ॥ —

ब्याडि ।

“सीसमत्तं बहुमलं, योगिटुं पिटुपिच्चटा ।
सुवण्णादिसमालुक-मपि सिन्दूरसम्भव”न्ति ॥ —

तन्तातन्तरं ।

सेते तु रङ्गवङ्गा, ते गत्यत्था ।

“रङ्गंसुरेभं मुदङ्गं, कुसुम्भं गाम्यकुङ्कुम”न्ति ॥ —

तिकण्डसेसो [तिकण्डसेस २.९.३४] ।

द्वयं हरिताले । हरितवण्णं अलं **हरितालं**, व्युप्पत्तिमत्तमेतं । रूळ्हीसद्वो त्वयं । पीतिं नेतीति **पीतनं** । “पिज्जरं पीतनं ताल-मालज्च हरितालके”त्यमरसीहो [अमर १९.१०३] । **पिज्ज** वण्णे, अरो । **अल** भूसने, अलन्त्यनेनेति, णो, “हरितालमलं ताल-वण्णकं नटभूसन”न्ति तु **माधवो** । “हरिताले तु कप्पूरं, गोदन्तो नटसज्जको”ति **तिकण्डसेसो** [तिकण्डसेस २.९.३५] ।

४९४. द्वयं सिन्दूरे । पिट्टेन नागेन जातं पिट्टं । चीनदेसप्पवत्तं पिट्टं **चीनपिट्टन्ति** पुब्बपदे उत्तरपदलोपो । **सन्द** सवने, ऊरो, अस्सि । “सिन्दूरं नागसम्भव”न्त्यमरसीहो [अमर १९.१०५] । वसन्तस्सवो, रत्तचुण्णं, रत्तवालुकं प्यत्र । द्वयं तूले । तुल निकसे, अ । **पिचु** मद्दने, उ । पिचु तुलोति समुदितज्चस्स नामं । “तूलो पिचु पिचुतूलो, मक्कटिसुत्तं तक्कोटी”ति हि **रभसो** ।

मधुसद्देन खुद्दजन्तु, खुद्दज्चोच्चते । खुद्दजन्तवो भमरादयो । तत्र भमरकतं खुद्दं भामरं, मक्खिकाकतं मक्खिकं, सरघज्चोच्चते । वरटा कतं वारटं । पुत्तिका कतं पुत्तिकन्ति सब्बत्रज्जत्थे णो । **मधु** उन्दे, उ । **खु** सद्दे, दो, **खुद** पिपासायं वा, दो ।

द्वयं सित्थे । मधूहि खुद्दजन्तूहि उच्छिट्ठं सज्जितन्ति **मधुच्छिट्ठं** । **सज्ज** विसज्जनल्लिङ्गननिम्मानेसु । निम्मानं सम्पिण्डीकरणं, तो, **जतानं** ठादेसो, **सस्स छो**, द्वित्तं, इत्तज्च । **सिच** पग्घरणे, थो । सित्थमेव **सित्थकं** । मदनोप्यत्र ।

४९५. तिकं गोपाले । गावो पालेति, पाति चाति **गोपालो**, **गोपो** च, कम्मणि णो । गावो सङ्ख्यायतीति **गोसङ्ख्यो**, संपुब्बो **ख्या** गणने । गोदुहो, आभिरो, वल्लवोप्यत्र । द्वयं गोमिके । गावो अस्स सन्तीति **गोमा**, मन्तु । **इक**पच्चये, **मागमे** च **गोमिको** ।

द्विपादं बलीबद्धे । **उस** दाहे, अभो । बलं वद्धयतीति **बलीबद्धो**, निपातना । गच्छतीति **गोणो**, यु, मलोपो, अस्सो, णत्तं । गच्छतीति **गो**, **गमु** गमने, रो ।

“सग्गे करे च वजिरे, बलीबद्धे च गो पुमा ।
थी सोरभेय्यिनेत्तम्बु-दिसावचनभूमिसू”ति ॥ —

रुद्धो । **वस** निवासे, अभो । वस्सतीति **वुसो**, **वस्स** सेचने, णो, अस्सु, संयोगलोपो च । उक्खो, भद्धो, अनवाहो, सोरभेय्योप्यत्र । **उक्ख** सेचने । अनं सकटं वहतीति **अनवाहो**, णो । सुरभि गो, तस्सापच्चं **सोरभेय्यो**, णेय्यो ।

४९६. सो गो वुद्धो जरग्गवो नाम । जरं पत्तो गो **जरग्गवो**, **सिम्हि ओस्स अवो** । द्वयं मिसबाल्ययुत्ते किञ्चिफुट्टतारुज्जे असम्पत्तबलीबद्धभावे वच्छे । “वच्छो वुद्धो वच्छतरो”ति **नाममाला** । दमनारहो **दम्मो**, मो । **वस** निवासे, छो, वच्छस्सायेव गाविया तनुत्थे निपातना तरो [पाणिनि ५.३.९१ सुत्तं पस्सितब्बं] । **समाति** एते द्वे तुल्यत्था ।

द्वयं धुरवाहे । धुरं वहति सीलेनाति **धुरवाही**, णी । धुरं वहितुमरहतीति **धोरहो**, णो, **वस्स यो** ।

गवं गुन्नं अधिकतो जनो **गोविन्दो**, गवं इन्दो **गोविन्दो**, गवं विन्दतीति वा **गोविन्दो** ।

४९७. वहत्यनेन वहो, अ । **कुक** आदाने, उदो, उस्सत्तं, **दस्स धो** वा, ककुदो, ककुधो च । द्वयं सिङ्गे । **विस** पवेसने, यु । **सी** सये, गो, निग्गहीतागमो, रस्सत्तञ्च । लोहितवण्णताय **रोहिणी**, तस्स **णो**, नदादि ।

४९८. तिकं गावीसामज्जे । पुमेपि गावी, तदा **योस्स ई** । सिङ्गयुत्तताय **सिङ्गिनी**, तद्धितन्ता इनी । द्वयं अपुत्तिकायं । हनतिस्मा इत्थियं अ, **हनतिस्स वधो**, निग्गहीतागमो, **धस्स झो** च, **बन्ध** बन्धने वा, **वज्झा** । **वस** कन्तियं, अ ।

नवप्पसूतिका पच्चग्घपसूता गो धेनु नाम, धे पाने, नु । द्वयं पियपुत्तायं । वच्छं कामयतीति **वच्छकामा** । वच्छं लातीति **वच्छला** । सवच्छकायमपि द्वयमिदं वदन्ति ।

४९९. द्वयं मन्थनकुम्भिकायं । “गग्ग”न्ति सदंरातीति **गग्गरी**, नदादि । मन्थति यस्स **मन्थनी** । **मन्थ** विलोळने, यु, नदादि, द्वेपि इत्थी । यत्रेकस्मिं बहुपग्गहयुत्ते अनेके बन्धीयन्ते, तत्र **सन्दाना**दिद्वयं । **संपुब्बो** दा दाने संयमनत्थो, करणे यु । **दा दाने**, मो, **दामं** ।

द्वयं गोवच्चे । **मिह** सेचने, लो । गवं मीळ्हो वच्चो **गोमीळ्हो** । गोतो निब्बत्तो **गोमयो**, द्वेप्यनित्थी । द्वयं घते । **सप्प** गमने, इ, **सप्पि** नपुंसके । **घर** सेचने, तो । हविष्यत्र ।

५००. तंदिवसिया दधितो, दुद्धा वा समुब्भतं घतं तप्पकति च **नवनीतं** । नवदध्यादीहि नीतं पवत्तं **नोनीतं**, वस्सो । नवनीतम्पि । द्वयं दधिसारे । दधिनो मण्डं सारो **दधिमण्डं** । **मस** परिमाणे, थु, **सस्स तो**, **मत्थु** नपुंसके ।

चतुक्कं खीरे, **खि** खये, ईरो । दुह्यतेति **दुद्धं**, **दुह** पपूरणे, तो । **पा** पाने, पातब्बन्ति **पयो**, ण्यो, आस्सत्तं । थनतो सम्भूतं **थज्जं** ।

द्वयं तक्के । तीणि कानि जलभागानि एत्थ सन्तीति तक्कं, इस्सत्तं, द्वित्तञ्च । मथ विलोळने, तो, “यथागममिकारो”ति इकारागमो, अञ्जत्र पन —

“अद्धोदकसमायुत्तं, उदस्सितमुदीरितं ।
तक्कं तिभागसंयुत्तं, मथितन्ति गतोदक”न्ति ॥ —

तक्कमथिता भेदेनुत्ता, गतोदकमिति निज्जलं ।

“निज्जलं मथितं सिनिद्धं, तक्कन्तु जलपादिकं ।
उदस्सितं जलद्धञ्च, सोतख्यन्तु समोदक”न्ति ॥ —

रतनमाला ।

५०१. खीरादयो पञ्च गोतो सञ्जातरसा । खीरं नवं, दधि खीरतो जातं । “खीरजं दधिमङ्गल”न्ति हि रतनामाला । धा धारणे । इ, द्वित्तं, निपातना । दधितो वा घतं, नोनीतञ्च । सब्बसेसो तक्कं, खीरतोयेव वा ।

छक्कं एळके । बाधियमानोपि न रवतीति उरब्भो । रु सद्दे, भो । मेण्ड कुटिलत्थे, को । मिसति पद्धते अञ्जमञ्जं मेसो । “संहसने मेसो, पद्धायं मसमुन्नती”ति नानत्थसङ्गहे । न रणतीति उरणो, रण सद्दे । अव रक्खणे, इ । अवि, “अवयो सेलमेसक्का”त्यमरसीहो [अमर २३.२०७] । “अजी”तिपि पाठो । इल गतियं, ण्वु । उण्णायुप्यत्र, उण्णायोगा उण्णायु, यु, लुहु उभे उलोमससद्दा च रभसेन वुत्ता ।

५०२. तिकं अजे । वस निवासे । तो, वस्तो, वत्तोपि । अञ्जे तु “वस गन्धअदने”ति चुरादिमाहु, अज गमने, न जायतीति वा अजो । छिन्दन्तो गच्छतीति छगलको, छो छेदने, गमु गमने, णो, मस्स लो, ओस्सत्तं, सकत्थे को, छकलकोपि । छागोप्यत्र । द्वयं करभे । वस कन्तिहि, तो, वस्सोत्तं, उस दाहे वा, ओत्तादि, ओट्टो, दन्तच्छदेपि । कर करणे, अभो । “खरभो”त्येके पठन्ति । कमेलको, मयो, महाङ्गोप्यत्र ।

द्वयं गद्रभे । गदतिस्मा रभो, गद्रभो । खं कण्ठविवरं महन्तमस्सत्थीति खरो, रो । चक्कवा, बालेय्यो, रासभोप्यत्र । चक्कयोगा, वन्तु । बलयुत्तत्ता बालेय्यो । रस सद्दे, अभो । द्वयं अविं । उरणस्स अयं उरणी । अविनो एसा अवी । अजासद्दो एको छागियं । अञ्जे तु “उरणी तु अजी अजा”तिपि पाठं वत्वा तिण्णम्मि उरणीपरियायत्तं वदन्ति, तेसं मते अजीअजासद्दापि उरणीपरियाया अत्थीति दट्टब्बा । अथ वा तिकं अजियं । उरणसद्दस्सापि अजपरियायस्स सम्भवतो “उरणी तु अजी अजा”ति वुत्तं, वक्खति हि अनेकत्थवग्गे “उम्मारे एळको अजे”ति [अभिधान ११२४ गाथा], उरणपरियायो हेत्थ एळको ।

वेस्सवग्गवण्णना निड्ढिता ।

५०३. तिकं सुहे । सद अस्सादने, दो, अस्सु । अन्तवण्णो लामकवण्णो । वस सेचने, वसेतब्बो असुचितत्ता वसलो, अलो । यत्र यत्र वा मुत्तं करीसं सिञ्चतीति वसलो, अलो, जघञ्जजोप्यत्र । ब्रह्मनो जघञ्जङ्गे पादे जातो जघञ्जजो ।

मागधादयो सूतपरियन्ता विजातियमातापितिकत्ता उभयवण्णोप्पत्तिया संकिण्णजातियो इच्चत्थो, भिन्नजातिसंसग्गो एव हि सङ्करो । सुदेन सम्बन्धाय खत्ताय जातो पुत्तो **मागधो** । श्रुतिक्रियावुत्ति । सुदाय सम्बन्धेन खत्तियेन जातो **उग्गो, उच** समवाये, णो ।

५०४. ब्राह्मणिया सम्बन्धेन खत्तियेन जातो **सूतो, सु** अभिभवे, तो, दीघादि ।

सुदावेस्सहि **करणो-म्बट्टो** वेस्साद्विजातिहि । **माहिंसो** वेस्साखत्तजो, **खत्ता** खत्ताय सुदजो ।

ब्राह्मणीखत्तजो **सूतो**,
तस्सं वेदेहको वेस्से ।
रथकारो तु माहिंसा,
करणं यस्स सम्भवो ।
चण्डालो नाम जनितो,
ब्राह्मणीवसलेहि यो ॥

तत्र **करणो** लिपिलेखनवुत्ति, **अम्बट्टो** विचिकिच्छावुत्ति ।

द्वयं सिप्पिनि । करोति निम्मिनाति चित्रलेप्यादिकन्ति **कारु**, णु । सिप्पमस्सत्थीति **सिप्पिको** । सजातीनं तेसं सिप्पीनं सङ्घातो “सेणी”त्युच्यते । **सि** सेवायं, णि ।

५०५. तच्छकादयो इमे पञ्च **कारवो** सिप्पिनो नाम सियुं । वुत्तञ्च —

“तच्छको तन्तवायो च, रजको च नहापितो ।
पञ्चमो चम्मकारो च, कारवो सिप्पिनो मता”ति ॥

५०६. पञ्चकं तच्छके । **तच्छ** तनुकरणे । तच्छति तनुं करोतीति **तच्छको**, ण्वु, वद्धयति छिन्दतीति **वद्धकी, वद्ध** छेदने, चुरादि, “छेदने चापि वद्धन”न्ति **रतनमाला**, ण्वु । सकत्थे ई, वद्धकी, वट्ठकीपि । पलाद्युम्मानप्पकारेण गण्डति छिन्दतीति **पलगण्डो** । **गण्ड** छेदनोपलेपनसन्निचयवदनेकदेसेसु । पलगण्डो सुधाजीविन्यपि । **ठा** गतिनिवर्त्तियं, ति, **प**कारवण्णागमो । **ठा**तिस्स **थो**पि । रथं करोतीति, कम्मनि णो, **रथकारो**, चम्मकारेपि । द्वयं सुवण्णकारे । नाळिं धमति मुखे विनासयित्वा मुखवायुना अग्गिदीपनत्थं नाळिं सद्दापयतीति **नाळिधमो** ।

५०७. अथोपरं पुक्कुसंयावपादेन नामं । **वे** तन्तसन्ताने, तन्तं वायतीति, णो । **पेस** पेरणपयतनगतीसु । पेसनं पेसो, तं करोतीति, णो । कुविन्दोप्यत्र, कुच्छितं विन्दतीति **कुविन्दो** । मालासिप्पयोगा, मालापनयोगा वा **मालिको**, इको ।

कुं ललयति इच्छतीति **कुलालो**, **लल** इच्छायं, णो । द्वयं सूचिकम्मोपजीविनि । सूचिवानकम्मं दुविधं सूचनं, तुन्नञ्चाति, तत्र तुन्नवानकम्मेन पवत्तिनिमित्तेन **तुन्नवायो**, सूचिवानसिप्पयोगा **सोचिको** ।

५०८. चम्मं करोति विकारमापादयतीति, कम्मनि णो । पादुकरोप्यत्र । **कप्प** छेदने, ण्वु । **नह** सोचेय्ये, **दिवा**दितो

निपातना पकारागमादि, न हापेतीति वा **नहापितो**, हा परिहाने, **णापे** पच्चयो, तो, एस्सित्तं, सज्जासदत्ता नस्सपकति । खुरी, मुण्डी, दिवाकित्तिप्यत्र । खुरवा **खुरी**, मुण्डवा **मुण्डी**, मुण्डो, मुण्डी, मुण्डकोति पसिद्धि । दिवा दिवसे कित्ति ब्यापारो अस्स **दिवाकित्ति** । “चण्डाले तु दिवाकित्ति, नहापितो”ति **रुद्धो** ।

रज्जते सुत्तं रत्तमापज्जते यस्मिं, स **रङ्गो** । हरितालमनोसिलादि, तमाजीवतीति, कम्मनि णो ।

पुज्जं कसतीति **पुक्कुसो**, निपातना, अथ वा “पु”इति पुरिसस्स नामं, तं कुसेति अपनेतीति **पुक्कुसो** । पुप्फं वुच्चति करीसं, कुसुमं वा, तं छुट्तेतीति, ण्वु । **छट्ठु** अपनयने ।

५०९. वेनादयो तयो **समा** तुल्यत्था । वेणुना जीवतीति **वेनो** । णस्स नत्तं । **वेणोपि** । वेणुवेत्तादीनं विकति विलीवा, तेहि विलीवं करोतीति **विलीवकारो** । नळोपि वेणुवेत्तादीनयेव विकति, तं करोतीति, कम्मनि णो । नळेहि वा विलीवं करोतीति **नळकारो** ।

इतो परं सोण्डिकं याव पादेन नामं । **चुन्द** छेदने, सज्जोदने च । **चुन्द** निसामने वा । **भमु** अनवद्वाने, तं करोतीति **भमकारो** । **कर** करणे, मारो, **कम्मरो**, कम्मनि ण्वु । **लोहकारको** । आकरोद्धितं **[आटवोद्धितं (क०)]** यो लोहं धमित्वा सङ्करोति, तत्रापि **लोहकारको** ।

५१०. रजकस्स द्वे कम्मनि चेलधोवनं, रजनञ्च । तत्र चेलधोवनो **निन्नेजको**, ण्वु, **निजि** सुद्धियं, **निजि** सोचेय्यसोचनेसु वा । वत्थरज्जना **रजको** । **रन्ज** रङ्गे, ण्वु । नेतीति **नेत्तिको** । सकत्थे को, नेत्तियं उदकनयेन नियुत्तोति वा **नेत्तिको**, नेत्तिया मातिकाय नेतीति वा **नेत्तिको**, इको । उदकं हारेतीति **उदहारको** । कलोपो, ण्वु ।

वीणावादनसीलत्ता **वीणावादि** । वीणावादनसिप्पयोगा **वेणिको** । उसुम्हि, उसुकारो वा वड्ढुकी **उसुवड्ढुकी**, एतेन **वड्ढुकी**सदस्स सब्बेसम्पि सिप्पिकानं वाचकता दीपिता, तेन सुवण्णवड्ढुकी, तन्तवड्ढुकीत्यादयोपि योज्जा ।

५११. वेणुं वंसं धमतीति **वेणुधमो** । वेणुवादनसिप्पयोगा **वेणविको**, णिको । यो पाणिनेव पाणन्तरे मुरजादिसद्वं उट्ठापयति, सो **पाणिवादो** । पाणिं हन्तीति **पाणिघो** । पाणियोपि । पाणिवादनसिप्पयोगा **पाणियो**, यो ।

पूपेन जीवतीति **पूपियो**, पूपो पणियो विक्केय्यो यस्स । पानागारं सुण्डा, तट्टत्ता सुरा सोण्डा, तं विक्किणातीति **सोण्डिको**, “नेननिद्धिद्वमनिच्च”न्ति **[कातन्त १.२.१८ नघटीतं अनिच्चं (परिभासेन्दुसेखर ९७)]** परिभासतो वुद्धि । मज्जं विक्किणाति सीलेन । मण्डहारोप्यत्र, मण्डं सुरासम्बन्धमगगभागं हरति उद्धरतीति **मण्डहारो** ।

५१२. द्वयं इन्दचालख्ये कपटे । मयेन असुरेन सुरे वज्जयितुं **[चलयितुं (क०)]** पयुत्तत्ता मयस्स अयं **माया**, मयो एव सम्बरो, तस्सायं **सम्बरी**, णी, नदादि । द्वयं मायाकारे । इन्दजाले नियुत्तो **इन्दजालिको** । पाटिहारकोपि । पाटिहरति नयनमनेनाति पाटिहारको, ण्वु ।

५१३. अरियासामज्जं ओरब्भिकादीनं चतुन्नमत्थे । ये उरब्भं एळकं हन्त्वा जीवन्तीति **ओरब्भिका** । सूकरे हन्त्वा जीवन्ति **सूकरिका**, तथा मगं हन्त्वा जीवन्ति **मागविका** । सकुणे पक्खिनो हन्त्वा जीवन्ति **साकुणिका**, इति कमतो भवन्ति ।

५१४. द्वयं जालिके । वागुरा मिंगबन्धनजालं, ताय चरतीति **वागुरिको**, वाकरिकोपि । **वक** आदाने, अरो, आ, वाकरा, ताय चरतीति **वाकरिको**, पुब्बपक्खे **कस्स गो**, अस्सु च, वागुरिको । द्वयं भारवाहे । भारं वहतीति, कम्मणि णो । भारं वहतीति **भारिको** ।

तिकं वेतनोपजीविनि किङ्करे । वेतनेन जीवतीति **वेतनिको** । भतो वेतनेन कीतो, सो एव **भतको**, सज्जायं वा को । भतिं वेतनं भुज्जतीति वा **भतको**, को, इस्सत्तं । कम्मं करोतीति **कम्मकरो**, **कम्मकारोपि** ।

छक्कं दासे । किञ्चि करोतीति **किङ्करो**, “अहमज्ज किं करिस्सामी”ति भत्तु कत्तब्बकिच्चयाचनत्ता वा **किङ्करो** । **दास** दाहे । दासन्तेतस्साति **दासो**, अ । **चिट** पेसनीये, पेसीयते सामिनाति चेटो, णो, सकत्थे को, **चेटको** । **पिस** पेसनीये, णो, **सस्स** द्वित्तं । **भर** धारणपोसनेसु, भरीयतीति **भच्चो**, “रिच्चा”तियोगविभागेन **भरा**दितोपि **रिच्च**पच्चयो, “रम्हि रन्तो रादिनो”ति रलोपो च, **भच्चो** । परिचरति सामीनन्ति **परिचारिको** । दासेरो, दासेय्यो, गोप्पको, नियोज्जो, अभुजिस्सोप्यत्र ।

५१५. ते च दासा अन्तोजातादिवसेन चतुधा सियुं । अन्तोगेहे दासिया कुच्छिम्हि जातो **अन्तोजातो**, धनेन कीतो धनं दत्त्वा दासभावं गतो **धनक्कीतो**, सयमेव **दासब्बोपगतो** भयनिवारणाद्यत्थं दासभावमुपगतो च करमरभावेन आनीतो **करमरानीतो** च, इच्चेवं ते दासा चतुधा सियुन्ति पकतं ।

५१६. द्वयं भुजिस्से । **भुज** पालनज्झोहारेसु, इसो, द्वित्तं । तिकं नीचे । निहीनं चिनोतीति **नीचो**, णो, रस्सस्स दीघता । **जम** अदने, मो । निच्छयेन हानिं गच्छतीति **निहीनको**, हा परिहाने, इ गतियं, यु, सकत्थे को ।

“विवण्णो पापरो नीचो, पाकितो च पुथुज्जनो ।
निहीनो’पसदो जम्मो, खुल्लको इतरो च सो” ॥ —

त्यमरकोसे [अमर २०.१६] । विगतो वण्णो अस्समो यस्स **विवण्णो** । “अस्समो ब्रह्मचारियादि, चतुक्केपि मठेपि चे’ति **नानत्थसङ्गहे** । पापं रातीति **पापरो** । पकतियं यथाजातभावे भवो विज्जमानो, न तु व्यापारोति **पाकितो**, णो । सज्जनेहि पुथुभूतो जनो **पुथुज्जनो** । अपकट्ठं सदति गच्छतीति **अपसदो** । खुदं लातीति **खुल्लो**, **दस्स लो**, **खुल्लो** एव **खुल्लको** । इतं कम्पितं रातीति **इतरो** ।

द्वयं अनालसे । कुसीतस्स भावो कोसज्जं, तं यस्स नत्थीति **निक्कोसज्जो** । **लस** कन्तियं, अप्पं लसतीति किलासु, णु, न किलासु **अकिलासु** । **मन्द** सुपने, अ । न लसति कीळतीति **अलसो** ।

५१७. चतुक्कं चण्डाले । सं सुनखं पचतीति **सपाको** । **चण्ड** चण्डिक्के, आलो । मतङ्गस्स अपच्चं **मातङ्गो** । **चु** चवने, ण्वु, **चवको** । “प्लवको”तिपि पाठो, **प्लव** गतियं, ण्वु ।

“चण्डालप्लवमातङ्गा, दिवाकित्तिजनङ्गमा ।
निसादसपचाअन्ते-वासी चण्डालपुक्कुसा” ॥ —

त्यमरकोसे [अमर २०.१९-२०] ।

मिलक्खजात्यादयो महारज्जनिवासिनो तब्भेदा तस्स चण्डालस्स विसेसा ।

गोमंसभक्खको यो तु,
लोकबाह्यञ्च भासते ।
सब्बाचारविहीनो'यं,
मिलक्खजाति वुच्चते [चिन्तामणिटीका २०.२०] ॥

मिलक्ख अब्यत्तसद्दे । मिलक्खन्ते अब्यत्तं भासन्तेति मिलक्खा, तेसं जाति योनि **मिलक्खजाति** ।
मयूरपिच्छादिपरिधानो **किरातो**, **किर** विकरणे, अतो, किरतीति **किरातो** । किरतोपि । पत्तपरिधानो **सवरो** । **सव** गतियं,
अरो । **आदिना पुलिन्दो**, **पुल** महत्थे, दो, **पुलिन्दो**, सभासा ब्यवहारी देसन्तरभासानभिज्जो, पुलिन्दो सवरपरियायोति
केचि ।

५१८-५१९. तिकं लुद्धमत्ते, अयम्पि मिलक्खप्पकारो । मिगमच्छादीनं निसादनतो मारणतो **नेसादो** । **लुध** उपघाते,
दो, धस्स **दो**, **लू** छेदने वा, दो, उभयत्रापि सकत्थे को । विज्झतीति **ब्याधो**, रस्सस्स दीघता । द्वयं मिगलुद्धे । मिगे हन्तीति
मिगवो, वो । मिगे विज्झतीति **मिगब्यधो** ।

सिलोको सुनखे । सरमा सुनी, तस्सापच्चं **सारमेय्यो**, णेय्यो । सुन्दरं नखमेतस्स **सुनखो**, **सुन**स्स वा पाटिपदिकस्स
उनखो, **सुन** गतियं वा, खो, एवं सब्बत्र पाटिपदिकवसेन वा धातुवसेन वा रूपसिद्धि वेदितब्बा । **सुन** गतियं, **सुन**स्स वा
उनो । **सोण** वण्णगतीसु, **सुन** गतियं वा, णो, **णत्तं**, **सुन**स्स वा **ओणो** । **कुक्क** आदाने, उरो, **कुक्कुरो** । **सुन** गतियं, **उस्स**
वादेसे स्वानो, **उवादेसे सुवानो** । मिगे सरति हिंसतीति **साळूरो**, ऊरो, **रस्स ळो** । दीघादिमिह **सूनो** । उस्सात्ते **सानो** । नलोपे
उस्सात्ते **सा**, अयं पुमे, कोलेय्यो, मिगदंसको, भसकोप्यत्र, कुले गेहे भवो **कोलेय्यो** । मिगं दंसतीति **मिगदंसको** । भसति
बुक्कतीति **भसको**, **भस** भणने ।

भेसज्जादियोगेन, निस्सगगेन वा उम्मत्तादिभावमापन्नो सुनखो “अळक्को, अतिसुनो”ति च वुच्चते । **अल** निवारणे,
कम्मणि ण्वु, द्वित्तळत्तानि, **अळक्को** । अलक्कोपि । पकतिं अतिक्कन्तो सुनो **अतिसुनो** ।

५२०. **सादिबन्धनं** सुनखादिबन्धनं रज्जादि **गद्धूलो** नाम । **गद्ध** सद्दे, उलो, दीघो । द्वयं दीपके । **दीप** दित्तियं, ण्वु, **चिट**
पेसनीये, लुद्धेन चिट्ठतेति **चेटको**, णो, सकत्थे को, **ण्वुपच्चयेन** वा सिद्धं ।

तिकं पासे । **बन्ध** बन्धने, कत्तरि यु । **गन्थ** गन्थने, **गन्थ** कोटिल्ये वा, **न्थस्स ण्ठो** । **पस** बाधनफुसनेसु, कत्तरि णो ।
द्वयं वाकरायं, या साणतचादीहि मिगादीनं बन्धनत्थं कता । **वक्क** आदाने, अरो, इत्थियमतो आ । मिगे गन्थति बन्धतीति
मिगगन्थनी, “मिगबन्धनी”तिपि पाठो ।

५२१. द्वयं कुमीने । यत्र मच्छा पविसन्तेव, न निस्सरन्ति, कुच्छिता वेणी अस्सा **कुवेणी**, नदादि । वज्झप्पत्तताय
कुच्छिता मीना यस्मिं **कुमीनं**, **कमु** पदविक्रमे वा, इनो, मच्छाधानीप्यत्र, मच्छा आधीयन्ते यस्सं **मच्छाधानी**, यु, नदादि ।
द्वयं जाले । आनीयन्तेनेनाति **आनयो**, णो, ईस्से, ए अय । जले हितं **जालं**, ण ।

द्वयं वधट्टाने । आगन्त्वा हनन्ति यस्मिं **आघातनं**, यु, **हनस्स घातो** । वधस्स मारणस्स ठानं **वधट्टानं** । द्वयं

अधिकोदने। सदा आकोदन्ता सह ऊनेनाति **सूना**, **सुन** गतियं वा, इत्थियमति अ, दीघादि। **कुट** छेदने, अधिकोटेन्ति यस्मिं **अधिकोदने**।

५२२. द्विपादं चोरे। तं करोतीति **तक्करो**, थेय्यत्थं वा तक्कयतीति **तक्करो**। **तक्क** वितक्के, अरो। **मुस** थेय्ये, कत्तरि ण्वु। **चुर** थेय्ये, णो, चुरा थेय्यसीलमस्सेति वा **चोरो**, णो। **थेन** चोरिये, चुरादि, अ। एकं असहायं अगारं गेहं एकागारं, तं पयोजनं यस्स **एकागारिको**, इको। मोसत्थिनो ह्येकागारं पयोजनं। **समाति** तुल्यत्था। दस्सुप्यत्र। **दंस** दंसने, सु, निग्गहीतलोपो।

तिकं थेय्यक्रियायं। थेनस्स कम्मं **थेय्यं**, चोरस्स कम्मं **चोरिका**। मुसनं **मोसो**, भावे णो। वे तन्तसन्ताने, **वेमो**, अनित्थी। वायनत्थो दण्डको **वायनदण्डको**, वासरदण्डकोपि।

५२३. तिकं सुत्ते। **सुच** गतियं, तो। **तनु** वित्थारे, तु, तन्तु पुमे, तन्तपयोजनत्ता **तन्तं**। **लेप्यादिकम्मनि** लेपनादिक्रियायं **पोत्थसद्दो** वत्तति। **आदिना** पोत्थलिकादिलिखनकम्मं गच्छते, **पुस** स्नेहसेचनपूरणेसु, भावे थो। अथ वा **लेप्यादिकम्मनि** कम्मकारकभूते लेपितब्बादिमिह **पोत्थसद्दो**, तदा कम्मनि थो, **पोत्थं**।

वत्थदन्तकट्टुसिङ्गादिपोत्थलिकायं **पञ्चालिका**दिद्वयं। पञ्चङ्गानि यस्सा सन्ति सजीवस्सेवाति **पञ्चालिका**, इको। मज्झे लकारागमो। पोत्थेन वत्थेन अलङ्कुरियत्ता **पोत्थलिका**। **अल** भूसने, ण्वु। “चतुरो जना पोत्थकमग्गहेसु”न्ति एत्थ **पोत्थक**सद्देन वत्थं वुत्तं, **पोत्थसद्दो**येव हि सकत्थे कपच्चयेन “पोत्थको”ति वुत्तो। “पुत्तलिका”तिपि पाठो, पुत्तो विय अलङ्कुरीयतेति पुत्तलिका, पुत्तिकाप्यत्र।

५२४. यं कूपतो आवाटतो **अम्बुनो** जलस्स **उब्बाहनं** उद्धारणं भवे, तं “उग्घाटनं, घटीयन्त”मिति चोच्चते। उब्धं घटीयति उदकन्ति **उग्घाटनं**, यु। **घट** चेतायं, घटीयेव उब्बाधोगमनवसेन गमनतो **घटीयन्तं**, या गतिपापुणनेसु, अन्तो, तो वा।

द्वयं मज्जुसायं, या कट्टेहि करीयति। **मन** जाणे, सो, जुमज्झो [मनिस्स जूक (ण्वादि २१५) उणादिवुत्तियं ४.७७ सुत्ते च पस्सितब्बं], **पेल** गतियं, **पे** पालने वा, लो, लत्तं, **पेळा**, **पल** रक्खणे वा, कत्तरि अ, अस्से, **पेळा**। तिकं पच्छियं। **पिट** सङ्घाते, ण्वु, **पिटको**, वुद्धिमिह **पेटको**। **पस** पालने, छि, **पच्छि**, इत्थियं।

५२५. द्वयं काजे। विविधं भारमाभज्जन्ति ओलम्बन्ति यस्सं **ब्याभङ्गी**। **कज्ज** ब्यधने, कत्तरि णो, एकस्स जस्स लोपो, **कच** बन्धने वा, अधिकरणे णो, **चस्स जो**, **काजो**, काचोपि। **अत्र** काजे **अवलम्बनं** वेत्तादिविकति सिक्का नाम। **सक** सत्तियं, कत्तरि को, उपान्तस्सि, **सिक्का**, काजोपि।

द्वयं उपाहने। उपनहते बन्धीयतेति **उपाहनो**, वण्णविपरिययो, रस्सस्स दीघता, **वाकारेन** उपाहनं। पज्जते याय **पादु**, उ, **पादु** इत्थी, “पन्नद्धी पादुका पाणिहिता पदरथी”तिपि **तिकण्डसेसो** [तिकण्डसेस २.१०.१३]। **तब्भेदा** तस्सुपाहनस्स भेदा विसेसा पादुका नाम, **पद** गमने, णुको, **पादुका**, बहुपटला चम्ममया कट्टमयात्येके।

५२६. तिकं चम्मरज्जुयं। **वर** इच्छायं, **वर** संवरणे वा, छदादीहि तत्रण। **वरत्ता**, वरत्तं, वरत्रा, वरत्रम्पि। **वद्ध** वद्धियं, सकत्थे को, **वद्धिका**। नहते बन्धीयते याय **नद्धी**, **नह** बन्धने, तो, नदादि।

द्वयं अग्निदीपने । भस् भासदित्तीसु, दिब्वते अग्नि याय भस्ता, तो, त्रणम्हि भस्त्रा, नदादिनो आकतिगणत्ता
ईपच्चयाभावो । चम्ममयं पसिब्वकं चम्मपसिब्वकं, चम्मपसिब्वकापि ।

तेजसे सुवण्णादिके आवत्यते यत्र, सा सोण्णाद्यावत्तनी मूसा नाम, मुस थ्येये, अ, मूसा, दीघादि । कलादिकं याव
पादेन नामं । कुट छेदने, करणसाधनं, कूटं, दीघादि, वाकारेन कूटो । अयसो, अयोमयो वा घनो अयोघनो ।

५२७. कम्मरानं भण्डं कम्मरभण्डं । सङ्गम्म डंसतीति सण्डासो, णो, निग्गहीतलोपो, सण्डासो, येनादित्तलोहादि
गह्वते । द्वयं अधोभागट्टे अयोघने । मुद संसग्गे, थि, मुट्ठि, इत्थी । अधिकरोति यस्स अधिकरणी, यु, नदादि ।

तब्भस्ता तेसं कम्मरानं भस्ता अग्निदीपनी गगरी नाम, या “उक्का”तिपि वुच्चति, सा च नारी, “गग्ग”इति सद्दं
रातीति गगरी, मन्थनियम्पि । द्वयं खुह्वकसत्थे । सस हिंसायं, थो । पियम्पि फालेतीति पिप्फलं, फल विदारणे ।

५२८. द्वयं निकसे । सा तनुकरणे, यु, णत्तं, निकसते परिकख्यते सुवण्णन्ति निकसो । कसोपि । सूचिया नासाविज्झनं
आरा, अर गमने, आ, आरा, चम्मकारानं चम्मवेधनेपि आरा, “तिकं सूचिय”न्ति केचि ।

द्वयं खरपत्ते । खरसम्फस्सताय खरो । “क”इति कचति पाटयति ककचो, अनित्थी, “ककचं
खरपत्तञ्चे”त्यमरमालायं नपुंसककण्डं । वच्छायनसत्थे वुत्ता गीतवज्जादिका विज्जा चतुसङ्घिक्रिया, तथा
आलिङ्गनचुम्बनादिका च अब्भन्तरा चतुसङ्घिक्रिया कलासद्देनोच्चते । आदिना यं तत्र वुत्तं कारुकम्मं, तं गह्वते, तं
सब्बम्पि कलादिकं कम्मं क्रिया सिप्पं नाम, सी सये, पो, सप्प गमने वा, उपान्तस्सि, सिप्पं ।

५२९-५३०. पतिसदिसं यं सिलादिना पतिरूपकं करीयते, तत्र पटिमादिचतुक्कं । मा माने, मानमत्र सदिसीकरणं,
कत्तरि, करणे वा अ, पटिमा, नारी । वमु उगिरणे, बो, इत्तं, पटिबिम्बं । धा धारणे, इ, पटिनिधि, द्वीसु । पटिमानं,
पटियातना, पटिच्छाया, पटिकतिप्यत्र ।

पज्जं सदिसे, तत्र समादयो केवला अपि तीसु, सदिसत्थे च वत्तन्ति, सन्निकासो, पन अन्ते तयो च उत्तरपदीभूता, तं
यथा — तेन समोयं [तंसमोयं (?)], तंसममिदं, तंसन्निकासो इच्चादि [अमू निभादयो उत्तरपदट्टा एव सदिसवचना
वाच्चलिङ्गा सियुं यथा “पितुनिभो पुत्तो, मातुनिभा कज्जा, देवनिभम- पच्च”मिति, ब्याख्यासुधा २.१०.३७] । सम वेलम्बे,
अ । पतिरूपकं भजतीति पटिभागो, णो, कास दित्तिं, अ, सन्निकासो । समानमिव नं दिस्सतीति सरिक्खको,
समानस्स सो, दिस्स रि, सस्स क्खो, सकत्थे को, सरिक्खको । सम वेलम्बे, यु, समानो, सह मानेनाति वा समानो ।
समानं कत्वा नं पस्सतीति सदिसो, समानस्स सो । परिच्छेदसधम्मा तुल्याधिद्धिताय सम्मितो परिच्छिन्नो तुल्यो,
सम्मितत्थे यो, अपच्चये तुलोपि । भा दित्तिं, सन्निभो, निभो च । भूत रूपादयोप्यत्र, यथा पितुभूतो, मातुरूपो ।

तिकं उपमाने । उपमीयते येन ओपम्मं, मन, उपपुब्बो मा माने, युपच्चये उपमानं, इत्थियमति अ, उपमा,
उपमानोपमेय्यानं सधम्मत्तेप्ययं, वुत्तञ्च “उपमानोपमेय्यानं, सधम्मत्तं सियोपमा”ति [सुबोधालङ्कार १७६ गाथा] ।
“येनोपमीयते, या चोपमीयते, तेस्वपि ओपम्मादित्तय”न्त्यमरसीहो [ब्याख्यासुधा २.१०.३६] ।

५३१. चतुक्कं वेतने । भरति कम्मकरे याय, सा भति,ति । विस पेरणे, पेरणं गमनादीसु नियोजनं, करणे णो,
निब्बेसो, निवेसोपि । वी गमने, तनो । मूलेन समितं मूल्यं, मूल पतिट्ठायां वा, करणे यो ।

“कम्मज्जा तु विधा भच्चा, भतयो भम्मवेतनं ।
भरणं भरणं मूल्यं, निब्बेसो पणमिच्चपी” ॥ —

त्यमरसीहो [अमर २०.३८-९] ।

द्वयं जूते । जु गतिजवनेसु, तो, दीघादि, **जूतं**, **जुत** दित्तिं वा, करणे अ । कितवस्स जूतकारस्स कम्मं **केतवं**, णो । अक्खवती, पणोप्यत्र । अक्खा पासका उपायत्थेन अस्सं सन्तीति, वन्तु, सभावतो इत्थित्तं । पणो अट्टो, तंयोगा **पणो** ।

पञ्चकं जूतकारे । धावन्ती अत्ति धुत्ति, निपातना, तंयोगा **धुत्तो**, णो, धू कम्पने वा, तो, रस्सो, **धुत्तो**, सब्बकीळादिपसुतेप्ययं । अक्खेसु धुत्तो **अक्खधुत्तो** । मरियादमतिक्कम्म कीळादिपसुतो हि “धुत्तो”ति वुच्चति । कितवं अस्सत्थीति **कितवो**, निपातना, **कित** निवासे वा, अवो । अक्खेहि जूतेहि दिब्बतीति **अक्खदेवी**, णी ।

५३२. द्वयं पाटिभोगे, पटिभुज्जति पालयतीति **पाटिभोगो**, **भुज** पालने, णो । पटिभवतीति **पटिभू** । द्वयं चतुर्वीसतिपासके, येन जूतकारा दिब्बन्ति । **अक** कुटिलायं गतियं, खो, **अक्खो** । **पस** बाधनफुसनेसु, ण्वु । देवनोप्यत्र । दिब्बन्ति येन **देवनो**, **दिवु** कीळायं, यु ।

सारफलके **अट्टापदं**, पुमे, नपुंसके वा, अट्टपदान्यस्स **अट्टापदं** । देसन्तरे हि चतुरङ्गस्सेव पट्टिकायं पासकजूतम्पि वत्तते, सज्जायं **अट्टसदस्स** उत्तरपदे रस्सस्स दीघता [पाणिनि ६.३.१२५] । अट्टपदम्पि । पट्टे इतो चितो च सरन्ति परिवत्तन्तीति सारिनो, तेसं फलकं **सारिफलकं**, सकत्थे को ।

द्वयं अब्भुते, येन सतादिलाभजानिवसेन जूतकारादीनं जयपराजया होन्ति । **पण** व्यवहारे, अ, **पणो**, पनोपि । **अब्भ** गमने, तो, **अभि** सद्दे वा, तो, असरूपद्वित्तं, अब्भतोपि ।

५३३. नानादब्बकते **मदिराबीजे** सुराबीजे **किण्णा**, किरन्ति नानादब्बानि मिस्सीभवन्त्यस्सं **किण्णा**, तो । **मध्वासवे** मधुकपुष्फकते मज्जे **मधु** मतं, मधुकपुष्फं **मधु**, तप्पकतत्ता मधु, मधुकतेपि मज्जे मधु मध्वासवा वुत्ता, माधवको, माध्विकम्पि, अट्ठीस्विदं ।

सुरान्तं मज्जे । **मद** उम्मादे, करणे इरो । वरुणो नाम एको जनो, तेनेव पठमं दिट्ठत्ता वरुणतो जायतीति **वारुणी**, णी, **वर** पत्थनायं वा, कम्मे यु, अस्सु, नदादि । मज्जन्ते येन **मज्जं**, वजादिना यो, **द्यस्स ज्जो** च । **सु** अभिसवे, रो, **सु** सवने वा, **सुरा** । हलिप्पिया, हाला, गन्धोत्तमा, पसन्ना, इरा, कादम्बरीप्यत्र । हलिनो बलभदस्स पिया रुच्चा **हलिप्पिया** । **हल** विलेखने, णो, **हाला** । **इ** गमने, रो, **इरा** । पठमं मयं गोमन्थ पब्बते कदम्बकोटरे भवा **कादम्बरी**, तथा चागमो “कदम्बकोटरे जाता, तेन कादम्बरी मता”ति [चिन्तामणिटीका २०.३९] ।

द्वयं तालादिरसजे । आसवन्ति मानपुरिसमदादयो येनाति **आसवो** । मदं जनेतीति **मेरयं**, णेय्यो, अस्से, **दस्स रो** च । सीधुप्यत्र । मज्जविसेसेपि तयमिदं वदन्ति, वुत्तञ्च —

“सीधुउच्छुरसे पक्के, अपक्के आसवो भवे ।

मेरयं धातकीपुष्फ-गुळधज्जम्बिलोद्धित”न्ति [चिन्तामणिटीका २०.४२ व्याख्यासुधा २.१०.४१] ॥

५३४. द्वयं पानपत्ते । सर गतियं, ण्वु । सर गतिहिंसाचिन्तासु वा । चस भक्खने, ण्वु, द्वयं प्यनित्थी । सीधुम्हि च सरको ।

द्वयं पानमण्डले । आपिवन्ति संभूय पिवन्त्यस्मिं आपानं, यु । पानस्स मण्डलं कोट्ठं पानमण्डलं ।

५३५. समत्तलिङ्गासङ्गहतो असम्पुण्णतं परिहरति । अत्र अस्मिं वग्गे ये योगिका सद्वावेणिकमायाकारचोरअक्खदेविप्पभुतयो पुमे भूरिप्पयोगत्ता पचुरप्पयोगदस्सनतो एकस्मिं लिङ्गे पुमे ईरिता कथिता, ते तद्धम्मत्ता तंयोगवसा एकक्रियाकारित्ता अज्जवुत्तियं ततो अज्जत्र इत्थादीसु वुत्तियं सत्थं लिङ्गन्तरेपि इत्थिलिङ्गादोपि नेय्या उपनीया, तं यथा — मायाकारी इत्थी, मायाकारमिदं कुलमिच्चादि । ये त्वयोगिका मागधमालिककुम्भकारादयो, ते जातिवचनत्ता सुद्धादयो विय द्वीसूति ।

सुद्धवग्गवण्णना निट्ठिता ।

चतुब्बणवग्गवण्णना समत्ता ।

५. अरज्जवग्गवण्णना

५३६. सत्तकं वने । अर गमने, अज्जो, अरज्जं । केन जलेन अननं पाणमनस्स काननं, दा अवखण्डने, दा छेदने वा । अधिकरणे णो, “आकारन्तानमायो”ति आयो । दय दानगतिहिं सादानेसु वा, णो, गह उपादाने [गाहू विलोळने (?)], अधिकरणे यु । वप बीजनिक्खेपे, इनो, अस्सित्तं । वन सम्भत्तिसद्देसु, कत्तरि अ, वनं । अटा अवयवो सेला अत्रेति अटवि, इ, ईम्हि अटवी ।

महापदुमलतावनं महारज्जं, नदादि, अनन्तो च, अरज्जानी ।

५३७. नगरतो नातिदूरस्मिं ठाने सन्तेहि अभिरोपितो तरुसण्डो पूगपनसादितरुसमूहो अत्थि, सो “उपवन”न्ति चोच्चते, कित्तिमवनमेतं । आरमन्त्यस्मिन्ति आरामो, णो । उपगतं, उपरोपितं वा वनं उपवनं ।

५३८. सब्बसाधारणं सब्बलोकेहि साधारणोपभोगं रज्जं राजूनं अरज्जं “उपवनं, उय्यान”मित्युच्चते, उल्लोकेन्ता यन्ति जना एतस्मिन्ति उय्यानं, यु । आकीळोप्यत्र ।

तदेव राजोपवनमेव उपकारिकासन्निहितं, पुरसन्निहितं वा अन्तेपुराचितं पमदवनाख्यं । यत्र अन्तेपुरसहितो एव राजा विहरति, नाज्जजनप्पवेसो । पमदानं इत्थीनं वनं पमदवनं, रस्सो ।

५३९-५४०. सान्तराळा पन्ति, यथा — तरुपन्ति, पासादपन्ति, निरन्तराळा तु राजीति । तत्र पज्जकं पन्तियं । पन व्यवहारे, थुत्तिम्हि च, पन्ति । वी गमने, थि, वीथि । वल संवरणे, इ, आवलि । आलिपि, अलधातुम्हा इ । सि सेवायं, णि, सेणि । पा रक्खणे, ळि, पाळि, सोगतेपि । द्वे समा । लिख लेखने, अ । राज दित्तियं, इ ।

तिपादं रुक्खमत्ते । पादेन मूलेन पिवतीति पादपो, णो । विटपयोगा विटपी । रुक्ख वरणे, अ, रुह जनने वा, खो, हस्स को । न गच्छतीति अगो । सल गमने, णो, सारवन्तताय वा सारो, सो एव सालो, अज्जत्रोपचारा । महियं रुहतीति,

अ। दु गतियं, मो। तर तरणे, उ। कुतो भूमितो जायतीति कुजो, अङ्गारेपि। साखायोगतो साखी।

गमु गमने, णो, “गमिस्सन्तो च्छो वा सब्बासू”ति च्छो। खुदो अवुड्ढिप्पत्तो पादपो खुदपादपो। ये रुक्खा पुष्पं विना अपुष्फका फलन्ति, ते अस्सत्थोदुम्बरपनसादयो “वनप्पती”ति वुच्चन्ति, वनानं पति वनप्पति। पुष्फतो जातफला पन अम्बखज्जुरादयो वानप्पतयो। वनप्पतिमि भवा वानप्पतयो।

५४१. यो फलपाकावसाने मरति, सो कदलीधज्जादिको ओसधि नाम भवे, ओसो धीयते यस्सं [ओसो ग्लोसो दित्तिब्बा धीयतेत्र व्याख्यासुधा २.४.६], सा ओसधि, इ। सासद्दो ओसधिसद्दस्स इत्थिलिङ्गत्तदीपको।

द्वयं उतुप्पत्तेपि फलहीने। वन याचने, झो, वज्झा, वधति फलन्ति वा वज्झा, वजादिना यो, झस्स झो, निग्गहीतागमो च। न विज्जति फलमेतिस्साति अफला, द्वे तीसु। तिकं वत्तमानफले रुक्खादो। फलयोगा, इनो, वन्तु, ई च।

५४२. चतुक्कं विकसिते। फुल्ल विकसने, कत्तरि तो, सज्जातत्थे वा इतो, फल विसरणे वा, विसरणं विकासो, अस्सु। कच बन्धने, विपुब्बो विकसने, कत्तरि अ। विकचते विदलति विसिलिद्वदलो भवतीति वा विकचो, अ, विसद्दो विसिलेसजोतको। कस गमने, तो। दलानं अज्जमज्जं विसिलेसतो समुदायो “विकसितो”त्युच्चते। फुटोप्यत्र। फुट विकसने।

पादो रुक्खगो। “न नाग्गं सिखरं सिरो”ति वोपालितवचनतो “सिरसो अग्ग”न्ति न छट्ठीसमासो। सिरो वुत्तो। अज गमने, गो, अग्गं, सेट्ठे तीसु। सी सये, खरो, सिखा वा चूळा, सा विय जायतीति सिखरो। द्वयं साखायं। साख व्यापने, अ। “लता वल्ली समाख्याता, लता साखा च साखिन”न्ति लता नानत्था। ला आदाने, तो, रस्सो।

५४३. छक्कं पत्ते। दलति विकसतीति दलं, अ। लस कन्तियं, पकारेन लसतीति पलासो, णो। छद संवरणे, छादीयते येन छदनं, यु। पूरयतीति पण्णं, निपातना, पत अधोगमने वा, पतत्यचिरेन पण्णं, पत्तञ्च, तो, पुमे। सज्जायं णमि छदो।

द्वयं पत्तादिसङ्घातवति साखाय पब्बे। पल्ल गमने, अवो। किस गमने, यो, लागमो मज्झे। द्वयं अङ्कुरे। नवो एव उब्भितो उगगतो नवुब्भिन्नो। अङ्क लक्खणे, उरो।

५४४. पक्कं याव पादेन नामं। विकासो मुखपबुद्धकलिकायं मकुळादिद्वयं। मुच मोचने, उलो, उस्सत्तं, चस्स को, मकुळं, मकुळो वा। कुट छेदने, मलो, अस्सु, कुटुमलो, कुतुमलोपि। पुष्फस्स च फलस्स च पकतिभूते जालपत्ते खारकादिद्वयं। खुर विनासे। ण्वु। जल धज्जे, सकत्थे को। जालकं नपुंसके। द्वयं जालकतो पवुद्धे पुष्फे, फले च। कल सङ्ख्याने, ण्वु, कुर सद्दे, ण्वु।

पुष्फादिबन्धनं पुष्फफलानं बन्धनं वण्टं नाम। बन्धीयते येन वण्टं, वजादि।

५४५. तिकं पुष्फे। पसु पाणिगब्भविमोचने, णो। खपणकभासाय रुक्खोपि पाणि, वुद्धादि, पसवो। कुस अक्कोसे, उमो, कस गमने वा, कास दित्तियं वा, उमो, रस्सो। पुष्फ विकसने, पुष्फतीति, अ। पुष्फजो रजो पुष्फधूली परागो नाम, रज्ज रङ्गे, णो।

मधुरपुष्परसो मकरन्दो नामाति मतं । मक्खिका रमन्ति यस्मिं **मकरन्दो**, वजादि । द्वयं कलिकाभि आकिण्णे परिणायवति । **थु** अभित्थवे, ण्वु, **थवको** । **गुध** परिवेधने, ण्वु, **धस्स छो, गोच्छको** ।

५४६-५४७. आमे अपक्के फले सलाटु उत्तो, **सलाट** बाल्यपरिभासनेसु, उ, विज्जमानबाल्यताय **सलाटु** । पक्कन्तु फलं निष्परियायेन “फल”मित्युच्यते, तेन “आमस्मिं फलवोहारो रूढिहया पवत्तती”ति जातब्बो, **फल** निष्फत्तियं, निष्फत्ति चात्र सुपक्कत्तं, सुक्खे तु फले वानो । तत्र सलाटु वाना तीसु, यथा सलाटु जम्बू, सलाटवो मासा, सलाटूनि कुम्भण्डानि, वाना हरीटकी, वानो मुग्गो, वानमम्बं ।

चम्पकादि चम्पकं करवीरं कदम्बकं असोकं कण्णिकारं चम्पकादीनं पुष्पं विकारो, अवयवो चेति अञ्जत्थे णो न भवति, तदन्ततो पुष्पस्सुप्पतिततो, एवं चम्पकादीनि कुसुमनामानि नपुंसके वत्तन्ति, **अम्बादि** दाळिमं नारङ्गं आमलकं कुवलं बदरन्ति पकत्यन्तरमेव फले वत्तते, आमलकिया कुवलिया बदरिया फलं विकारो, अवयवो चेति अञ्जत्थे तद्धितोपि नोप्पज्जते, तदन्ततो फलस्सुप्पतिततो, एवं अम्बादीनि फलनामानि नपुंसके वत्तन्ति । मल्लिकादयो कुसुमेपि वत्तमाना **सलिङ्गा** पकतिलिङ्गाभेदोपचारेण पवत्तिया, यथा — मल्लिका जाति, वनमल्लिका इच्चादि । वीहयोप्यभेदोपचारेण फलेपि सलिङ्गा, यथा मासस्स फलं मासो, मुग्गस्स फलं मुग्गो, एवं यवो, तिलो, अतसी, कङ्गु, धज्जं ।

तिकं जम्बुया फले । तत्र यदा लोकतो फले वुत्ति, तदा **जम्बु**सद्वो पकत्यन्तरमेव फले वत्तते, यदा न फलवुत्ति, तदा विकारे अवयवे वानो, **जम** अदने, बू, **जम्बू**, पकत्यन्तराफले वुत्ति । जम्बुया फलं **जम्बुवं** । जम्बु च । लोकतो एव फलेपि वत्तमाना हरीटक्यादयो सभावतो इत्थियं भवन्ति [अमर १४.१८-२०] । हरीटकिया फलं हरीटकी, एवं कोसातकी, सल्लकी, दक्खा, कण्डकारिका, सेफालिका इच्चादि, पुब्बे विय विकारावयवत्थेसु पच्चयाभावो, अस्सत्थादिकं छक्कमेव तद्धितन्तं अस्सत्थादीनं फले वत्तमानानं नपुंसकं सिया रूपभेदो, यथा — अस्सत्थस्स फलं **अस्सत्थं**, वेणुनो फलं **वेणवं**, पिलक्खस्स फलं **पिलक्खं**, निग्रोधस्स फलं **निग्रोधं**, इङ्गुदिया फलं **इङ्गुदं**, ब्रह्मतिा फलं **ब्राहतं**, विदारी अंसुमती गम्भरियादयो मूले, पुष्पेपि सलिङ्गा [अमर १४.१८-२०] । **पाटला**सद्वो पन अभेदवत्तिच्छायं मूले पुष्पेपि वत्तमानो सभावतो इत्थिलिङ्गो, भेदवत्तिच्छायं विकारे अवयवे वा **णम्हि** पाटलं [अमर १४.१८-२०] । द्वयं साखापल्लवादिसमुदायलक्खणे आभोगे, **विट** वेधने, **विट** अक्कोसे वा, अपो, **पस्स भत्ते विटभी**, नदादि ।

५४८. मूलमारब्ध मूलतो पट्टाय **साखन्तो** साखावधि तरुस्स भागो **खन्थो** नाम, यो “पकण्डो”तिपि वुच्चति, **खनु** अवदारणे, धो, **खन्थो**, **खाद** भक्खने वा, को, “खादामगमानं खन्धगन्धा”ति **खन्धा**देसो, कलोपो ।

रुक्खच्छिदे रुक्खादीनं विवरे **कोटरो** । **कुट** छेदने, अरो, **कोटरो**, निक्कुहोपि । द्वे समा । **कास** दित्तियं, कासते अग्गिना दिप्पतेति **कट्ठं**, तो, तस्स **ट्ठो**, रस्सो च, **कस** गमने वा, तो, **कट्ठं** । **दर** विदारणे, णु ।

५४९. तिकं मूले । **वु** संवरणे, दो, निग्गहीतागमो, **बुध** गमने वा, अ, **धस्स दो** । **मूल** पतिट्ठायं, णो, **पाद**सद्देन तप्परियाया चरणत्था सब्बे सङ्गहिता, पादसदिसत्ता **पादो**, द्वयं छिन्नस्स तरुक्खन्धस्स भूमिट्ठभागे । **सङ्क** सङ्कायं, उ, **सक** सत्तियं वा, निग्गहीतागमो । **खनु** अवदारणे, णु, **खाणु** । धुवोपि, धुवति थिरायतेति **धुवो**, धु गतिथेरियेसु, अ, **उवा**देसो ।

द्वयं विदारियादीनं कन्दे । कुयं पथवियं रुहतीति **कुरुहाटं**, अटो, **कन्द** अक्खाने, रोदने च, “करहाटो”म्बुजकन्दे,

पुष्करुखभीतेसु चे'ति नानत्थसङ्गहे। द्वयं हलादीनं कलीरे। कल सङ्ख्याने, ईरो। मस आमसने, थको, मत्थके सीसे वा जातो मत्थको।

५५०. द्वे समा। अभिनवनिग्गता आयता सकुसुमा, कुसुमसुज्जा च मज्जरी, वल्लरी तु तदज्जापि, यथा तालवल्लरी, वल, वल्ल संवरणे, अरो, नदादि। मुज्जयोगतो मज्जरी, रो, नदादि, उस्सत्तज्ज, द्वेपि नारी। द्वयं लतायं। वल्ल संवरणे, नदादि। लता वुत्ता, “लता पतानिनी वल्ली मतकीथा”ति हलायुधो।

अक्खन्थो अप्पक्खण्डो, बहुपत्तचदण्डिकादि। यो वा तनुपकण्डो वंसनळादि, सो “थम्बो, गुम्बो”ति चोच्चते, थक संवरणे, बो, कस्स मो। गुप रक्खणे, बो, पस्स मो। पतानो साखापत्तचयो, तेन युत्ता गोरक्खा तम्बूलि धिवुसजीमूत गळोझादिका लता, सा वीरु नाम, विविधेहि रुहतीति कत्वा, विव, वीरु, दीघादि, गुम्बिनीपि।

५५१. पज्जे पादेन नामं। यत्र द्वयं “बोधिरुक्खो”ति सज्जिते बुद्धस्स भगवतो सब्बज्जुतज्जाणप्पटिलाभट्टानभूते दुमराजे, अज्जत्र तूपचारा। अस्सं सब्बज्जुतज्जाणं तिट्ठति एत्थाति अस्सत्थो, ठस्स थो, द्वित्तं, मारविजयसब्बज्जुतज्जाणप्पटिलाभादिकेहि भगवन्तं अस्सासेतीति वा अस्सत्थो, आपुब्बो सास अनुसिद्धियं, तोसने च वत्तति, तो, रस्सो। सब्बज्जुतज्जाणं बुज्झति एत्थाति बोधि, बुध अवगमने, इ, बोधि, द्वीसु। चलदलो, पिप्पलो, कुज्जरासनोपि। द्वयं बहुपादे। अधोभागं रुन्धतीति निग्रोधो, उस्सो, गागमो च। वट वेधने, वटतीति, अ।

द्वयं कबिड्ढे। कविमिह वानरे तिट्ठतीति कबिड्ढो [पायेन कपयो तिट्ठन्ति अत्र कपित्थो (चिन्तामणिटीका १४.२१)] “वानरे पण्डिते कवी”ति वोपालितो, तथा कपित्थो, तो, ठस्स थो च। दधित्थो, अम्बिलफलोपि। द्वयं उदुम्बरे। यज्जकम्मानमङ्गो एकङ्गत्ता यज्जङ्गो, दुब्बी हिंसायं, अरो, निग्गहीतागमो, एकस्स बस्स लोपो च। जन्तुफलो हेमदुब्धोपि।

५५२. द्वयं कोविळारे।

“सुकपदाच्छरो चम्पो,
कोविळारो तु कज्जनो।
पुब्बो सितो परो रत्तो,
युगपत्ता उभोपिते”ति [चिन्तामणिटीका १४.२२] ॥

हि रतनकोसो, कज्जनालकोप्यत्र। युगं यमकं पत्तमस्स।

तिपादं उद्दाले। वातं उद्दालतीति उद्दालो। सिङ्गारादीनं सज्जावसेन रुक्खानं राजा राजरुक्खो, वातरोगहनने राजभूतो रुक्खो वा राजरुक्खो। कता माला अस्स पुप्फेहीति कतमालो, सिङ्गारप्पकासो। इन्दति परमिस्सरियं करोति वातहननेति इन्दीवरो, ईवरो, इन्दिया सक्कस्स भरियाय इच्छितब्बत्ता वा इन्दीवरो। चतुरङ्गुलो, आरेवतो, सुवण्णकोपि।

५५३. द्वयं जम्भीरे, यस्स फलमम्बिलं होति। अम्बिलत्ता दन्तस्स सठो दन्तसठो। सठ केतवहिंसासंकिलेसेसु, अ। जमु अदने, ईरो, भन्तो च, जम्भ गत्तविनामे वा, जम्भो, जम्भलो, जम्भीरोपि। द्वयं वरणे। वर इच्छायं, यु। कल सङ्ख्याने, ईरो, नदादि, रस्सन्तो। वरुणो, तित्तसाकोपि।

द्वयं फलहरे । “को अयं, सुको”ति विमतुप्पत्तिकरपत्तकुसुमताय **किंसुको** । पारि समुद्दो, तत्र भद्दो पारिभद्दो, सो एव **पाळिभद्दो**, कोविळारो, तंसण्ठानपत्तकुसुमताय **पाळिभद्दो** । द्वयं विदुले, यो अब्भसमये पुप्फति । **वज** गमने, उलो । **वी** पजने, असो, **तोन्तो** च, **विपुब्बो अत** सातच्चगमने वा, असो । वानीरोपि ।

५५४. द्वयं पीतने, यस्स पत्तफलानि अम्बिलानि, पूगफलप्पमाणञ्च फलं, सल्लकीरुक्खसण्ठानो च, सो रुक्खो । **अम्ब** सद्दे, अटो, सकत्थे को । **पी** तप्पनकन्तीसु, तनो, पीतिं वा तनोतीति **पीतनो**, सकत्थे को । द्वयं गुळपुप्फे । **मन** जाणे, को, **मध्वादेसो** च । मधुनामो दुमो **मधुद्दुमो** । द्वयं “लम्बू”ति ख्याते । गुळो विय सातेन फलमस्स **गुळफलो** । **पील** पतित्थम्भे, उ । द्वयं तिक्खगन्धे । सोभं जनेतीति **सोभञ्जनो**, सोभं विसञ्जनमेतेन हेतुभूतेनाति वा **सोभञ्जनो** । वुत्तञ्च —

“सिरीसपुप्फस्स रसेन भावितं,
सहस्सवारं मरीचं सितव्हयं ।
एतेन समन्ति विसाहि सम्भवा,
कतञ्जनस्नेहनपादनत्थुतो”ति ॥

सि सेवायं, विद्धविनासनत्थं सेवीतेति **सिग्गु**, गु, थी । चित्तहारी, पभञ्जनो, विद्धविनासनोपि ।

५५५. द्वयं विसालतचे, यो सरदे पुप्फति पुप्फं । सत्तपण्णान्यस्स **सत्तपण्णी** पुमे । छत्तमिव पण्णमस्स **छत्तपण्णो** । विसमच्छदोपि, सत्तपण्णत्ता विसमच्छदो । द्वयं रथद्दुमे । रथं तनोति येन **तिनिसो**, इसो । अतिपमुच्चति दाहपित्तमनेनेति **अतिमुत्तको** । चित्तकिपि ।

द्वयं वातपोथे, पं वातं लुनातीति **पलासो**, असो । “पत्ते पलासं सो रुक्खे, पीतहरितकिं सुके”ति हि **रुद्दो** । वातपोथोपि, वातस्स पोथो **वातपोथो**, **पुथ** हिंसायं ।

द्वयं “पुतीति” ख्याते । हतजन्तुपमोहसङ्घातारिफलताय **अरिद्दो**, निपातना **हन्तिस्स द्दो**, तंरोगारिवन्तजनेहि इच्छितब्बफलत्ता वा **अरिद्दो**, **इसु** इच्छायं । **फण** गतियं, इलो, अस्से ।

५५६. तिकं सिरिफले । **मल** धारणे, ऊरो । **बिल** भेदने, णुवो, **बेलुवो** । लपच्चये **बिल्लो** । सण्डिल्यो, सेलुसोपि । “मुनिप्पभेदे मालूरे, सण्डिल्यो पादपन्तरे, नटे बिल्ले च सेलुसो”ति [चिन्तामणिटीका १४.३२] **रभसो** ।

द्वयं तुङ्गे । पुमनामो नागो रुक्खो **पुन्नागो** । “पुन्नागे पुरिसो तुङ्गो, केसरो देववल्लभो”ति [अमर १४.२५] **हामरसीहो**, दीघो, “पुमस्स लिङ्गादीसु समासेसू”ति **अकारलोपो** च । अतिसयपुप्फकेसरवन्तताय **केसरो**, **किस** तनुकरणे वा, अरो, पुप्फकेसयुत्तताय वा **केसरो**, रो ।

द्वयं लोद्धमत्ते । **सल** गमनत्थो, अवो । रत्तकफपित्तसोते लुनातीति **लोद्दो**, द्दो । तिरिटो, सावरोपि । “सावरो अपराधे च, लोद्दे पापे च कथ्यते” [चिन्तामणिटीका १४.३३] **त्यजयो** । द्वयं धनुपट्टे फलिनि । **पी** पाने, अलो, **ईस्स इयादेसो** । सन्नका तापसा, तेसं दु दुमो **सन्नकद्दु**, “सन्नकद्दु चापपटा, वरणो तापसप्पियो”ति [चिन्तामणिटीका १४.३५] हि **कोसन्तरे** ।

५५७. द्वयं “म्हनकू”इति ख्याते । लिकुचो नाम डहरुक्खो, तग्गुणत्ता **लिकोचको**, सञ्जायं को । **अङ्क** लक्खणे,

ओलो, **अङ्गोलो**। द्वयं कुम्भे। रोगहरणे गरुनोपि वेज्जस्स गरु **गुग्गुलु**, निपातना। **कुस** छेदने, ण्वु। कुम्भो, पुरोपि।

“रासिभेदे गजमुद्धंसे,
कुम्भकण्णसुके घटे।
कामुके वारनारियञ्च,
कुम्भो क्लीवन्तु वग्गुलुम्ही”ति [\[चिन्तामणिटीका १४.३४\]](#) ॥

रभसो। पुर अगगमने, णो, पुरो।

द्वयं अम्बे। **अम** गतियं, बो, **अम्ब** सदे वा, अ। **चुति** आसेचने, रक्खणे च, अ, **चु** चवने वा, तो, दीघादि। रसालोपि, रसं लातीति **रसालो**, दीघो। **एसो** अम्बो **सुगन्धवा** अतिसयगन्धयुत्तो समानो “सहो, सहकारो”ति चोच्चते। **सह** सत्तियं, सुगन्धं कत्तुं सहतीति **सहो**, अ। सहनं सहो, तं करोतीति **सहकारो**, हा वा पमुदा, ताय सह वत्ततीति सहो, सहं समुदं करोतीति **सहकारो**।

५५८. द्वयं सेतम्बे। **पुण्ड** पुण्डने। **पुण्ड** खण्डनेत्येके, ण्वु, अस्सी, **अरागमो** च। सेतवण्णो अम्बो **सेतम्बो**। द्वयं बहुवारके, यस्स फलानि अतिपिच्छिलानि। **सि** बन्धने, लु, **सल** गमनत्थो वा, उ, अस्से। पिच्छिलत्ता बहूनि वारीनि यस्मिं **बहुवारको**, सञ्जायं को। सीतो, उद्दालो, कफलोपि।

द्वयं कास्मरियं। सिरिमन्तानि पण्णानि यस्सा **सेपण्णी**, नदादि, **सिरीसदस्स से**। कस्मीरदेसजत्ता **कास्मरी**, **कास** दित्तियं वा, मरो, नदादि। मधुपण्णी, भद्वपण्णीपि। द्वयं सकण्टकम्बिलफलरुक्खे। सकण्टकत्ता कुच्छितं लातीति **कोली**, नदादि। **वद** थेरिये, अरो, नदादि। कुवली, कक्कन्धूपि।

५५९. द्वयं तस्सा कोलिया फले। कोलिया फलं **कोलं**। बदरिया अयं अवयवो **बदरो**। कुवलं, फेनिलं, सोवीरम्पि। “सोतञ्जने तु सोवीरं, कञ्जिके बदरेपि चे”ति [\[चिन्तामणिटीका १४.३६\]](#) **रभसो**। द्वयं अस्सत्थकुलसम्भूते रुक्खपासाणादीसु सञ्जातरुक्खे। पिलं परं निस्सयभूतं कसतीति **पिलक्खो**, **कस** विलेखने, **सस्स खत्तादि** निपातना। अखादनीयफलताय विरूपं फलमस्सत्थीति **पिप्फली**, ई, नदादि, **विस्सपि** च।

द्वयं तोयादिवापिनियं, यस्सा मूलं महापञ्चमूले पविट्ठं। **पट** गमने, अलो, नदादि, **पाटली**, पाटलापि। कण्हं पुप्फवण्टं यस्सा सा **कण्हवण्टा**, कास्मरियम्पि। अलिप्पियं, तम्बपुप्फिप्पयत्र। द्वयं गन्धिले। सादुफलताय सादु च सो कण्टसहितताय कण्टो चेति **सादुकण्टो**। सकण्टकताय अत्तानं विरूपं करोतीति **विकङ्कतो**, द्वित्तं, निग्गहीतागमो च।

५६०. चतुक्कं तिन्दुके। **तनु** वित्थारे, उको, दन्तो च। **तिदि** हिंसायं वा, उ, सञ्जायं को। काळो खन्धो पकण्डो यस्साति। **तिम** अद्वभावे, ऊसो, सकत्थे को, **वरन्तो** च। उपच्चये **तिम्बरु**।

द्वयं तम्बफले। इरावती नदी, पठमकाले तस्सा तीरे जातो **एरावतो**। नारं वुच्चति नीरं, तं गच्छतीति **नारङ्गो**। द्वयं मक्कटतिन्दुके। **कुल** सङ्ख्याने, ण्वु। काकेन्दु, काकलुकोपि।

५६१. तिकं कदम्बे। कं वातं दमेतीति **कदम्बो**, बो। पिनेतीति **पियको**, ण्वु, **इयादेसो**। नयति मुदं **नीपो**, पो। द्वयं,

विदरुक्खे, यस्स निय्यासेन पेळादयो लिम्पन्ति । **भल**, **भल्ल** परिभासनहिंसादानेसु, नदादि, अज्जत्र तो, **कन्तो** च, **भल्लातको**, तीस्वयं । अरुकरो, अग्गिमुखोपि ।

द्वयं “पावुसा” इति ख्याते । **झप** दाहे, ण्वु । **पस्स वो** । **पच** पाके, उलो । द्वयं सिरिमति, यस्स फलानि मरीचप्पमाणानि, अम्बिलानि च । **तिल** गमने, ण्वु । **खुर** छेदने, ण्वु ।

५६२. द्वयं अम्बिलिकायं । **चि** चयने, चो, **चिच** आदानसंवरणेसु वा । **तनु** वित्तारे, अम्बिलरसं तनोतीति **तिन्तिणी**, द्वित्तमित्तं, **णत्तज्ज**, नदादि । द्वयं अम्बिलङ्कुरफले सेतरुक्खे । गद्रभण्डप्पमाणफलत्ता **गद्दभण्डो**, रलोपो । **कपि** चलने, तनो, दीघो आगमस्स । **कन्दरालो**, पिलक्खोपि ।

तिकं सालरुक्खे । **सल** गमने, णो, सारवन्तताय वा **सालो** । अस्सकण्णसदिसपण्णताय **अस्सकण्णो** । **सन्ज** सङ्गे, अ, **सज्ज** अदने वा, अ । द्वयं नदीसज्जे । **अज्ज** अज्जने, उनो । **कक** लोल्ये, उधो । वीरतरु, इन्दुमोपि ।

५६३. तिकं मुचलिन्दे । **चुल** निमुज्जने । **मुचल** सङ्गाते, इन्दो । **नीपो** कदम्बेपि । तिकं पीतसाले । **पियको** कदम्बेपि । **अस** भक्खने, यु, पीतपुप्फो सालो रुक्खो **पीतसालो** । बन्धूकपुप्फो, जीवकोपि ।

द्वयं झाटलियं । गावो लिहन्तीति **गोलीसो**, हस्स **सो** । **झट** सङ्गाते, अलो । झाटलो, पाटलिपुप्फाकारो दीघफलो रुक्खो । पमोक्खोपि ।

५६४. द्वयं राजायतने, खीरवन्तताय **खीरिका** । देवराजस्स निवासनट्टानभूतत्ता **राजायतनं**, पियालेपि । द्वयं कप्फले । कुच्छित्तेन फलेन उम्भति पूरतीति **कुम्भो** । कुच्छित्तेन मोदतीति **कुमुदिका**, ण्वु ।

द्वयं गुवाकरुक्खे, यस्स फलेन तम्बूलनामं जायति । **पूज** पूजायं, णो, **जस्स गो** । **कमु** इच्छायं, हेतुकत्तरि ण्वु । खपुरोपि । द्वयं लोहितलोहे । पट्टिइत्याख्या यस्स **पट्टि** । “पद्धी”तिपि पाठो । अस्मिं पक्खित्ते लाखा रत्ता भवतीति **लाखापसादनो** । कमुकोपि ।

५६५. द्वयं इङ्गुदियं, अयज्ज कण्टकी बाहुल्येन मज्झिमदेसे जायते । **इङ्ग** गमनत्थो, इदो, इस्सु, नदादि । तापसो पयुज्जमानफलकताय **तापसतरु** । द्वयं “भुजपत्तो” इति ख्याते सुन्दरतचे रुक्खे, यस्स तचे मन्तक्खरानि लिखन्ति । भुजो पाणि, तंसदिसपत्तताय **भुजपत्तो** । मन्तलेखकेहि आभुजिततचवन्तताय **आभुजी** । भूजो, चम्मी, मुदुत्तचोपि ।

द्वयं सिम्बलियं । पिच्छायोगा **पिच्छिला**, इलो । **सम्ब** मण्डले, अलि, अस्सि । “पिच्छिला पूरणी मोचा, थिरायु सिम्बली द्विसू”ति **[अमर १४.४६] अमरकोसो** । द्वयं पिच्छिलाकारे कण्टकसहिते रुक्खे । **रुच** दित्तियं, हेतुकत्तरि यु, **कुट** कोटिल्ये, कत्तरि णो, कोटो असिम्बलि समानोपि सिम्बलिसदिसाकारदस्सनतो **कोटसिम्बलि**, पुमे । कसम्बलोपि ।

५६६. द्वयं “कण्टकरज्ज” इति ख्याते कण्टकिनि करज्जगुम्बे, यं लोके “कलिनो”ति वुच्चति । **कर** हिंसायं, **करतो** रिरिया । **पू** पवने, इको, **तोन्तो** च । पूतिकरजो, कलिमारकोपि, कलिनो । द्वयं दालिमपुप्फाकारे पीतनासकरुक्खे । **रुह** जनने, णी । लोहितपुप्फताय **रोहितको** ।

द्वयं एरण्डे । **एरडि** हिंसायं । वातं एरण्डीतीति **एरण्डो**, णो । **मण्ड** भूसने, ईसंपसन्नतेलताय वा **आमण्डो**, आमं वा वातं, तं दायतीति **आमण्डो** । **दा** अवखण्डने, दास्स **डो** । चित्तको, चञ्चुपि ।

“अगिसञ्जेपि चित्तको, पुमे एरण्डके चञ्चु ।

पक्खितुण्डे थियं मतो” ॥

द्वयं सिवारुक्खे । सत्तुयुत्तफलताय **सत्तुफला** । गण्डं समेतीति **समी**, अ, नदादि, पारिभदकेपि । गरुदारु, पूतिकडुम्पि ।

५६७. द्वयं करञ्जे । नत्तं रत्ता माला यस्स । कं रञ्जयतीति **करञ्जो**, णो । चिल्लविल्लो, करजोपि । द्वयं खदिरे । **खद** हिंसायं, थेरिये च । खदन्ति दन्ता येनाति **खदिरो**, इरो । दन्ता धावन्ति येन निरोगत्ताति **दन्तधावनो**, यु, धाव गतिसुद्धियं । गायत्ती, बालतनयोपि । “गायत्ती खदिरे इत्थी, छन्दसिपि छळक्खरे”ति [चिन्तामणिटीका १४.४९ व्याख्यासुधा २.४.५०] **रभसो** । बालो सुखुमो पत्तसञ्जितो तनयो यस्स **बालतनयो** । द्वयं पीतसारे खदिरे । खदिरादिकन्तु पीतसारे । सेतवण्णताय सोमो कप्पूरसदिसो वक्को वक्कलमेतस्स **सोमवक्को** । “सोमो कुवेरे पितुदेवतायं, वसुप्पभेदे वसुधाकरे च । दिब्बोसधी सोमलता समीरणे, कप्पूरनीरेसु च वानरे चा”ति **नानत्थसङ्गहो** । ईसं खुदकं दलमेतस्स **कदरो**, लस्स **रो** । द्वयं पिण्डीतके । **सल** गमने, लो । **मद** उम्मादे, यु । “पिण्डीतको मरवको, ससनो करहाटको”त्यमरकोसे [अमर १४.५२] ।

५६८. तिकं इन्दसाले । सालानं रुक्खानं इन्दो राजा **इन्दसालो**, दासादीसु **सिरिवड्डकादिसद्वो** विय अधिवचनमत्तमिदं । इन्दस्स सक्कस्स सालोतिपि **इन्दसालो** । **सल्लतो** ण्वु, नदादि, **सल्लकी** । **खर** छेदनविनासनेसु, ण्वु ।

द्वयं देवदारुम्हि । देवानं दारु । भदत्ता **भद्वदारु** । सक्कपादपो, पारिभदको, पीतदारु, दारु, पूतिकडुम्पि । द्वयं हेमपुष्फके । पठमकाले चम्पानगरे जातो **चम्पेय्यो**, णेय्यो । **कपच्चये चम्पको** ।

५६९. द्वयं पनसे । **पन** व्यवहारे, थुतिम्हि च, असो । कण्टकयुत्तं फलमस्स **कण्टकिफलो** । द्वयं सिवायं । न विज्जते रोगभयं, रोगव्यथो चोपयुज्जमानायमस्सन्ति **अभया** । रोगभयं हरति अपनेतीति **हरीतकी**, तो, सक्त्थे को, नदादि । हरित्तकीपि । अब्यथा, पुतना, अमता, हेमवती, चेतकी, सिवापि ।

द्वयं करिसफले । रोगं असति भक्खतीति **अक्खो**, खो, **सस्स को** । रोगं विभूतं करोतीति **विभीतको**, विभीटकोपि । भूतावासो, कलिहुमोपि, कलिस्स आसयभूतो दुमो **कलिहुमो** । द्वयं पुस्सफले । नत्थि मतमेतस्सं हेतुभूतायं **अमता** । **मल** धारणे, ण्वु, नदादि, **आमलकी** । वयड्ढापि । वयो तिड्ढति थिरीभवत्येतायाति **वयड्ढा** ।

५७०. द्वयं डहरुक्खे । लबुनामके पब्बते जायतीति **लबुजो** । खुदकत्ता लीनं अपाकटं कुचसङ्घातं फलमेतस्स **लिकुचो**, निपातना । द्वयं पीतपुष्फे । अगन्धपुष्फताय अत्तानं कणिट्ठं करोतीति **कणिकारो**, डुलोपो, पदुमप्पमाणपुष्फदुमताय **दुमुप्पलो** ।

तिकं हिङ्गुनिय्यासे । **नी** नये, बो, **मोन्तो** च । तित्तरसत्ता अरिभावे तिड्ढतीति **अरिड्डो** । पुचिं कुट्ठं मद्दतीति **पुचिमन्दो**, इत्तं, बिन्दागमो । धम्मसेनो, मालकोपि । मलते रोगं **मालको**, ण्वु । द्वयं रत्तपुष्फे । **करोतिस्मा** ण्वु । **दल** विदारणे, मो, इकारागमो । दाळिमोपि ।

५७१. द्वयं पीतदुमे । सरति कालन्तरं सरलो, अलो । पूतियेव कट्टं पूतिकट्टं, पूतिमुत्तन्ति यथा । द्वयं पिच्छिलायं । कपि चलने, इलो । सास अनुसिद्धियं, सिस इच्छायं वा, अपो, निग्गहीतागमो, सिंसपा । अगुरुपि ।

तिकं फलिनीयं । सा तनुकरणे, मो । पियभावं गच्छतीति पियङ्गु, उ । कमनीयभावं गच्छतीति कङ्गु, उ, निपातना । महिलाक्क्या, लता, गुन्दा, गन्धफली, कारम्भापि । द्वयं सिरीसे । सरति रोगं हिंसतीति सिरीसो । ईसो, अस्सि । भण्ड परिभासने, इलो । कपीतनोपि । अम्बाटके, गद्दभण्डे च कपीतनो ।

५७२. द्वयं मण्डूकपण्णे । सुण गतियं, ण्वु, दीघं फलवण्टं यस्स । नटो कुटन्नटापि । द्वयं बकुले । वक्क आदाने, उलो । केसरयुत्तपुष्फताय केसरो ।

द्वयं मलपुष्फस्मिं । काकानं उदुम्बरो काकोदुम्बरो, सो एव काकोदुम्बरिका, सकत्थे इको । फल निष्फत्तियं, गु, लस्स गो । द्वयं नागरुक्खे । न गच्छतीति नागो, दीघादि । नागानं माला, सा सज्जाता यत्र नागमालिका ।

५७३. द्वयं असोके । नत्थि सोको येन । वज गमने, उलो । द्वयं जयायं । तंतंरोगजयादिकं करोतीति तक्कारी, णी । विसेसेन जयतीति वेजयन्तिका, अन्तो, नदादि, सकत्थे को । “जया जयन्ती तक्कारी, नादेयी वेजयन्तिका” त्यमरकोसो [अमर १४.६५] ।

द्वयं समुद्दसमीपदेसजे सामदले तमालनामे तरुम्हि । तापियं जायतीति तापिञ्छो, अज्जत्थे छो, बिन्दागमो, “तापी तु सरितान्तरे”ति हि नानत्थसङ्गहो । तमु कङ्कायं, अलो । द्वयं कुटजे । रोगं छिन्दतीति कुटजो, जो । गिरिम्हि जाता मल्लिका गिरिमल्लिका, सक्कपरियायोप्यत्र ।

५७४. तस्स कुटजस्स फले इन्दयवो । इन्दस्स सक्कस्स यवो धज्जविसेसो इन्दयवो । कलिङ्गं, कद्वयवम्पि ।

“पूतिकरज्ज धूम्याटे, देसभेदे पुमा भवे ।

कुटजस्स फले क्लीवं, कलिङ्गं थी तु नारिय”न्ति [चिन्तामणिटीका १४.६७] ॥ —

रभसो । अमरमालायन्तु “कलिङ्गेन्दयवो पुमा”ति इत्थिकण्डे पाठो । तस्सत्थो कलिङ्गा इत्थी, इन्दयवो पुमा । द्वयं कणिकारिकायं । अग्गि अनेन मन्थ्यते अग्गिमन्थो, णो । तं कट्टेहि घंसियमाने अग्गि उट्टहति । कण गतियं, ण्वु । जयाप्यत्र । “विजये सो जया दुग्गा, जयन्ती गणिकारिके”ति जया नानात्था ।

द्वयं निग्गुण्डियं । नत्थि गुण्डं गब्भबन्धनमेतायाति निग्गुण्डी । सि बन्धने, दु, सिन्दुं गब्भबन्धनं वारेतीति सिन्दुवारो । इन्दानीप्यत्र । इन्दानीकरणे थीनं, सिन्दुवारेन्दनारिसु । द्वयं मल्लिकायं । तिणानि सूलन्ति यस्मिन्ति तिणसूलं, सूल रुजायं । यत्र तं जायति, तत्र तिणानि रोगीनि भवन्तीत्यत्थो । “तिणसूलं मल्लिकायं, पण्डकं केतकीफले” । मल्लते धारीयते सब्बेहीति मल्लिका, मल्ल धारणे, इ, सकत्थे को । भूपदी, सीतभीरु च ।

५७५. द्वयं कण्हपुष्फसेफालिकायं । सिफा जटा यस्सत्थि सेफालिका, इको, लमज्झो । नीलपुष्फताय नीलिका । सुवहा, निग्गुण्डीपि । “सिन्दुवारेपि निग्गुण्डी, नीलसेफालिकायं चे”ति रुद्धो । द्वयं वनमल्लिकायं । फुट विकसने, आ भुसो फुटतीति अफ्फोटा, रस्सादि ।

चतुक्कं रत्तपुप्फे । बन्धु बन्धने, उ, सकत्थे को । जयत्थं सुमनं **जयसुमनं** । भण्डतिस्मा इको, **भण्डिको** । जीवतीति **जीवको**, **जीव** पाणधारणे, ण्वु । **जीवक**सदस्स पीतसालादीस्वपि पवत्तनतो बन्धु एव जीवको **बन्धुजीवको**ति **बन्धुसद्देन** विसेसेत्वा वुत्तं, समुदितेन वा नाममिदमेकस्स । “बन्धु बन्धुकपुप्फे च, बन्धुभातरि बन्धवे”ति वचनतो,

“जीवको पीतसाले च, खेपने वुद्धिजीविनि ।
सेविनि पाणके फाति-कुण्डिके पादपन्तरे”ति ॥ —

वचनतो च “बन्धुजीवको”ति एत्थ द्वे नामानिपि दट्ठब्बानि ।

५७६. पञ्चकं सुमनायं । सुन्दरं मनो यस्सं । सुगन्धत्ता **जातिसुमना**ति समुदितनामं । **मल** धारणे, तो, नदादि । **जन** जनने,ति । वस्सकालसज्जातपुप्फताय **वस्सिकी** । इको, नदादि ।

द्वयं “चम्पेय्य”इति ख्याते । **युथ** हिंसायं, इ, सकत्थे को, दीघादि । मगधे भवा **मागधी** । गणिका, अम्बट्ठापि । द्वयं “देवालि”इति ख्यातायं । सुन्दरं दलमेतिस्सा **सत्तला**, दस्स **तो**, सत्त दलानि यस्सा वा **सत्तला** । नवा नूतना मल्लिका **नवमल्लिका** । नवमालिकापि ।

५७७. द्वयं पुण्डके “लंस्वण”इति ख्याते । वसन्ते पुप्फति **वासन्ती** । अतिमुदं तनोतीति **अतिमुत्तो**, निपातना । माधवी, लतापि । मधुम्हि चित्ते, वेसाखे वा पुप्फतीति **माधवी** ।

“लता जोतिमतीपक्क-साखावल्लोपियङ्गुसु ।
लता कत्थूरिकायञ्च, सा दुब्बामाधवीसु चा”ति ॥

लता अनेकत्था । द्वयं करवीरे । कुच्छितं रवन्ति अस्सा येन **करवीरो**, ईरो । अस्से मारेतीति **अस्समारको** । पटिहासोपि ।

द्वयं मातुलुङ्गे । मत्तो लुज्जति येन **मातुलुङ्गे**, **लुज** विनासे । परिपुण्णबीजताय **बीजपूरो** । रुचकोपि, **रुच** दित्तियं, ण्वु । द्वयं धुत्तुरे । उगं मज्जति येन **उम्मत्तो**, **मद** उम्मादे । मारेतीति **मातुलो**, उलो, रस्स **तो** । “उम्मत्तो कितवो धुत्तो, धत्तूरो कनकाक्खयो, मातुलो मदनो”त्यमरकोसो [अमर १४.७७] ।

५७८. द्वयं कण्हपाकफले । करं हत्थं मद्धति कण्टकेन **करमन्दो** । करमदोपि । सुट्ठु सिनोतीति **सुसेनो**, **सि** बन्धने, यु । द्वयं कुन्दे । **कुण** सङ्कोचने, दो, नत्तं, **कुण** सदोपकरणेषु वा । माघे भवं **माध्यं**, यो, तस्मिं काले हि पुष्पादिसमिद्धि भवतीति तब्भवत्तेन व्यपदेशो ।

द्वयं देवतासे । देवता आसन्ति यं **देवतासो** । जीमूतकाले सज्जातत्ता **जीमूतो**, म्हनला । द्वयं सनामपसिद्धे पुप्फविटपे । पुप्फमासुं न मिलातमस्स भवतीति **अमिलातो** । महन्तम्पि कालं सहतीति **महासहा** ।

५७९. चतुक्कं झिण्डिसामञ्जे । सिरी वत्तति येन **सेरेय्यको**, णेय्यको । दासनामकत्ता **दासी** । **किर** विक्किरणे, आतो, द्वित्तं । **कुर** सद्दे, डो, सकत्थे को ।

द्वयं कण्ठेन, पत्रेन च सिते पण्णासे । **अज** गमने, उको । सितो सुक्को पण्णासो **सितपण्णासो** । द्वयं अप्पपत्ते पण्णासे । **ईर** कम्पने, यु । फणिं जयति **फणिज्जको**, **यस्स को** ।

५८०. द्वयं जपाकुसुमे । जपति याय **जपा**, **जु** जवने वा, पो, उस्सत्तं । मरुदेसजे कण्ठकिनि करभप्पिये तरुविसेसे **करीरादिद्वयं** । **करोतिस्मा** ईरो । **कच** बन्धने, द्वित्तं, ककचो, गन्थिलोपि ।

द्वयं रुक्खोपरिजाते विजातिये पल्लवे । रुक्खे जायमाना तं अद्वति हिंसतीति **रुक्खादनी**, **अद्व** हिंसायं, यु, नदादि, दलोपो । **वन्द** अभिवादनथुतीसु, अ, इत्थियं, सकत्थे को, **अस्स दीघो** । रुक्खरुहा, जीवन्तिकापि । द्वयं चित्तके । **चिति** हिंसायं, गन्धे च, ण्वु । **अगिसज्जितोति** अग्निपरियायनामको । पाठीपि, पुमे'यं ।

५८१. द्वयं गणरूपे । अक्को सूरियो, तप्परियायनामकत्ता **अक्को** । विकरोतीति **विकिरणो**, यु । अस्सि । अक्कव्हो, वसुको, अप्फोटो, मन्दारो, अक्कपण्णोपि । “पुमे अक्कव्हो अप्फोटो, वनमाल्यपराजिते”ति **[चिन्तामणिटीका १४.८०]** **रुहो** । मन्दारो देवदुमहि पारिभद्वकेपि । तस्मिं अक्के यो सेतपुप्फको, तस्मिं **अळक्को** । सेतपुप्फताय अलंभूतो अक्को **अळक्को**, **अल** भूसने, ळत्तं । पतापसोपि । द्वयं छिन्नरुहायं । तित्तरसत्ता पूतिभूता लता **पूतिलता**, **पू** पवने वा,ति । रोगमलं पुनातीति पूति, सा एव लता **पूतिलता** । **गुळ** रक्खणे, चो, नदादि । **गर** सेचने वा । अमता, मधुपण्णीपि । मधु इव पण्णमस्सा **मधुपण्णी** । द्वयं धनुसेनियं, या पत्तेहि वचासदिसी, तत्तचो तन्तधनुगुणोपयुत्तो । मुब्बाविकारतायेव धनुजिया “मुब्बी”त्युच्चते, **मुब्ब** बन्धने, अ, मुब्बा । मधुरसत्ता **मधुरसा** । देवी, मोरटापि । **मुर** पवेधने, अटो, **मोरटा** ।

५८२. द्वयं मक्कटियं । कपीनं वानरानं कच्छुं जनेतीति **कपिकच्छु** । कपिकच्चुपि । दुक्खसम्फस्सताय **दुफस्सो** । अत्तगुत्ता, जडा, अब्बण्डा, कण्डूरा, पावुसायिनी, सूकसिम्बिपि । “अयं फस्सेन कण्डुं जनयती”ति या लोकेहि परिहरीयते, ततो अयं अत्तना गुत्ता रक्खिता **अत्तगुत्ता** । पावुसायं उतुयं एति जायते, णो, इनी । सूकसहिता सिम्बि अस्सा **सूकसिम्बि**, रस्सन्तो । द्वयं मण्डूकपण्णियं । **मज** सुद्धियं, ठो । **कास** दित्तियं, करणे अ, रस्सो । समङ्गा, योजनवल्लीपि । समङ्गतीति **समङ्गा**, अ । योजनं वल्ली यस्सा **योजनवल्ली** ।

द्वयं वनतित्तिकायं । **अम्ब** सद्दे, ठो, **अव** रक्खणे वा, निग्गहीतागमो । **पा** रक्खणे, ठो । सेता, पापचेलीपि । सेतरसेन युज्जतेति, अ । द्वयं कटुकरोहिणियं । **कट** वस्सावरणगतीसु । उ, **कटु**, नारी । कटुकरसा हुत्वा रुहतीति **कटुकरोहिणी**, **रुह** जनने, यु, नदादि । “कटुकरोहिणी”ति समुदितेन नाममिदं । कटुरोहिणीपि ।

५८३. द्वयं खरमज्जरियं “चचसिम”इति ख्यातायं । अपमज्जन्ति वत्थादिकं मनेनेति **अपामग्गो**, दीघो उपसग्गस्स । सिखरमस्साति **सेखरिको** । धामग्गवो, विमुखपुप्फीपि । “घोसके खरमज्जरियं, धामग्गवो पुमे मतो” । विमुखं पुप्फमस्सा । द्वयं कणायं । पित्तं फलति कुप्पति याय **पिप्फली**, नदादि । मगधे भवा **मागधी**, मगधानं अयं वा **मागधी**, तत्र पठमुप्पन्नत्ता, बाहुल्येन वा तत्र जायमानत्ता तंसमज्जाय ब्यपदिस्सते । वेदेही, कणा, कोलापि । वेदेहानमयं **वेदेही** । **कणा** नानत्था, वुत्तञ्च “कणा पिप्फलिंजाजी चे”ति ।

द्वयं तिकण्ठके । गवं कण्ठको **गोकण्ठको**, पथवियं वा लग्गो कण्ठको **गोकण्ठको** । **सिङ्ग** घायने, आटो । पलङ्कसा, सादुकण्ठोपि । युत्तरास्त्रायं पलासे च पलङ्कसा थियं । **सादुकण्ठो** विकङ्कतेपि । द्वयं हत्थिपिप्फलियं । कोलाकारा, तं नामिका वा वल्ली **कोलवल्लि**, रस्सो । इभानं हत्थीनं पिप्फली **इभपिप्फली** । कपिवल्ली, वसिरोपि । **वसिरो** नानत्थो । वसिरो

अपामगो सामुद्दलवणं हत्थिपिप्पलि चेति । पुमे'यं ।

५८४. द्वयं छगन्थायं, या “उग्गगन्धा”तिप्युच्चते । गुन्नं लोमसम्पातनद्वाने जाता **गोलोमी**, वच वियत्तियं वाचायं, करणे अ, सतपब्बिकापि । वचा सुक्कलोहितमूलभेदेन दुविधा, तत्रसुक्का “हेमवती”त्युच्चते **अमरकोसे** [अमर १४.१०२-३] । द्वयं अप्फोटायं । कण्णसण्ठानपुप्फताय कण्णी । गिरिम्हि जाता कण्णी **गिरिकण्णी** । रोगादिजितत्ता अपराजिता ।

द्वयं कलसियं । सीहपुच्छाकारकुसुममञ्जरिताय **सीहपुच्छि** । पज्झि अप्पतनु वुच्चते । पज्झि पण्णं यस्सा **पज्झिपण्णी** । पुथुपण्णी, गुहापि, पुथु असिलिद्वं पण्णमस्सा **पुथुपण्णी** । गह्वरे सीहपुच्छञ्च, थियं छमातुके गुहो [चिन्तामणिटीका १४.९३] । द्वयं सालपण्णियं । सालपण्णसदिसविटताय **सालपण्णी** । सालं सोभनयुत्तं पण्णमस्सा वा **सालपण्णी** । थु गतिथेरियेसु, इरो, **थिरो** ।

५८५. द्वयं कण्टकारिकायं । निद्वहति कण्टकमुट्ठेति **निदिद्विका**, ण्वु । भयकरणवसेन ब्यग्घसदिसताय **ब्यग्घी**, ब्रहती, खुद्वापि । द्वयं नीलिरुक्खे । **नील** वण्णे । नीलवण्णताय **नीली**, नदादि, इनी, **नीलिनी**, काळा, तुत्थापि ।

काळा कण्हतिवुतायं, नीली योजनवल्लिसु ।

पण्डे रसञ्जने तुत्था, सुखुमेलाय नीलियं [चिन्तामणिटीका १४.९४-५] ॥

द्वयं गुज्जायं । **जज्ज** युद्धे, उको, अस्सि, **गुज** सद्दे, अ, बिन्दागमो । नामन्तरानि चस्स —

दुमे सा रत्तिका रत्त-दला चूळामणी च सा ।

काकचिञ्ची तुलाबीजं, कण्हला च सिखण्डिनी ॥

द्वयं महेरुयं । अयमहेरुइच्चेव ख्यातकण्टकवती भवति । सतं मूलानि यस्स **सतमूली** । सतं रोगे आवरतीति **सतावरी**, वर आवरणिच्छासु, अथ वा “सता”ति च “आवरी”ति च द्वे नामानि तस्सा । “सतमूली बहुसुता-भीरु इन्दीवरी वरी”ति [अमर १४.१००] हि वुत्तं ।

५८६. द्वयं अतिविसायं । महावीरियं ओसधं **महोसधं** । “लसुणे तिविसायञ्च, सुण्ठियम्पि महोसधं”न्ति **रुद्धो** । अतीव विसति भेसज्जपयोगेसूति **अतिविसा**, विसा, अरुणा, सिङ्गीपि ।

“अरुणो किञ्चिरत्तक्के, सञ्झारागे अनूरुके ।

निसद्दे कपिले कुट्ठे, दब्बेव वाच्चलिङ्गिको” ॥

“अरुणातिविसासामा, मञ्जुट्ठातिवुतासु च ।

उसीरेतिविसायञ्च, सिङ्गिमगुरवल्लभा”ति ॥

द्वयं सोमराजियं । **वक** आदाने, अचो, सोमसमताय कारिता वल्लिका **सोमवल्लिका**, सकत्थे को, कण्हफला, पूतिफलापि ।

द्वयं दारुहलिद्दारुक्खे । दर विदारणे, बो, रस्स बो, दाब्बी, दीघादि, नदादि । हलिद्ववण्णदारुताय दारुहलिद्दा, हलिद्दापि । द्वयं बिळङ्गे । अङ्ग, रङ्ग, लङ्ग, गत्यत्था दण्डका धातू, अ, लत्तं, बिळङ्गं । चित्रानि तण्डुलानि यस्सा, तण्डुलो, किमिसत्तुपि ।

५८७. द्वयं समन्तदुद्धायं, नुह उगिरणे, नदादि, महन्तं नाममस्स । सीहुण्डो, वजिरदुमो, गुळापि । द्वयं दक्खायं । मुदुगुणयोगा मुद्दिका, मधुरसो सादु, तेन वुत्तं वेज्जगन्थे “सादु लवणतित्तम्बिलकटुकसायका” इति, तंयोगा मधुरसा । गोत्थनी, दक्खापि । तिकं यट्ठिमधुकायं । मधुरसताय मधुकं, उपमाने को । दण्डाकारत्ता यट्ठि च सा मधुरसत्ता मधुका चेति यट्ठिमधुका । मधुरसभावे तिट्ठतीति मधुलट्टिका, रस्स लो, सकत्थे को च । “मधुयट्ठिका” तिपि पाठो, वुत्तञ्च “मधुकं क्लीतकं यट्ठि-मधुकं मधुयट्ठिका” ति [अमर १४.१०९] ।

५८८. द्वयं वातिङ्गणे । वातहरत्तेन गणीयतेति वातिङ्गणो, भण्ड परिभासने, ण्वु, नदादि । टकारकरणे भण्टाकीपि, ब्रहतियम्पि अयं ।

“वातिङ्गणो तु वात्ताकु,
वात्ताको साकवेळु च ।
भण्डाकी राजकुम्भण्डो,
वात्ताकी दुप्पहासिनी” ति [चिन्तामणिटीका १४.११४] ॥

रभसो । द्वयं ब्रहतियं । वात्तं निरामयं करोतीति वात्ताकी, वातिङ्गणेपि । ब्रह वुत्तियं, तो, नदादि ।

द्वयं गोरक्खतण्डुले, वुत्तञ्च तन्तन्तरे “गङ्गेरुकी नागबला, तथा गोरक्खतण्डुला” ति । नागस्स बलमिव बलमेतिस्सा रोगहरणत्ता नागबला, झस हिंसत्थो, अ । द्वयं अगिसिखायं । नङ्गलसदिसमूलताय लाङ्गली, नस्स लो, दीघो च । “नङ्गली” तिपि पाठो, सरदकाले सज्जातत्ता सारदी ।

५८९. तिकं कदलियं । रमन्ति यस्सं रम्भा, भो । कद मारणे, अलो, नदादि । मुच मोचने, णो । द्वयं कप्पासियं, यस्सा फलं कप्पासं करोति लोकानमुपकारन्ति कप्पासी, करोतिस्मा पासो, नदादि । वद थेरिये, अरो, समुद्दन्तापि ।

समुद्दन्ता तु कप्पासी, सिक्कादुरालभासु च ।
कप्पासी वनसम्भवा चे, भारद्वाजीति वुच्चति ॥

द्वयं पण्णलतायं । नागलोके जाता लता नागलता । तम्बवण्णं लातीति तम्बूली, अस्सू, नदादि । तम्बूलस्स अयं वा तम्बूली । तम्बूलवल्ली, नागवल्लीपि, तम्बूलं नाम फलपत्तचुण्णादियोगसमूहानं नामं, तदत्था वल्ली तम्बूलवल्ली, नागलोकस्स वल्ली । द्वयं धातकियं, अयं तम्बपुप्फी, मज्जोपयुत्ता । पुप्फा सुगन्धिका धातकिच्चेव ख्याता । अग्गिजालसमानपुप्फताय अग्गिजाला । अतिसयं ठितिं करोतीति धातकी, नदादि ।

५९०. द्वयं सुक्कतिवुतायं । तिस्सो वुता तचराजियो यस्सा तिवुता । तिस्सो पुटा तचराजियो यस्सा तिपुटा । सरला, तिभण्डी, रोचनीपि [देवनीपि (क०)] । द्वयं कण्हतिवुतायं । सा तनुकरणे, विरेचनकरणेन कायं, रोगञ्च सायतीति सामा ।

“सामा तु मेचके वुद्ध-दारके हरिते नदि ।
तिकण्हतिवुता गुन्दा, सारिवायमिनीसु चे’ति ॥ —

रभसो, कल सङ्ख्याने, कर करणे वा, अ, **काळा** । थी **काळा** कण्हतिवुतायं, नीलीयोजनवल्लिसु । मसूरविदला, अद्भचन्दा, काळमेसिकापि ।

द्वयं कुक्कुटसिङ्गायं । सिङ्गसदिसपुष्पताय **सिङ्गी**, कुळीरसिङ्गी, वक्कङ्गीपि । द्वयं रेणुकाख्ये गन्धदब्बे, अयं रेणुकेत्येव वाणिजादीनं ख्याता । अस्सा च मरीचाकति फलं । **रेणु** गतिसद्देसु, णु, कपिला वुत्ता । द्विजा, हरेणू, कोन्ती, भस्मगन्धनीपि । “हरेणु सो कलायेपि, रेणुकायं थियं भवे’ति [चिन्तामणिटीका १४.१२०] रुद्धो ।

५९१. द्वयं फालके । हिरीनामिकाय देवधीताय सरीरतो सज्जातत्ता **हिरिवेरं** । वारेतीति वारं, वारिनामकत्ता वा वारं, लत्ते **वालं** । उदीझं । केसम्बुनामम्पि, उदीचीदेसे भवं **उदीझं**, केसस्स अम्बुनो च यानि नामानि, तानि सब्बान्यस्साति **केसम्बुनामं** । द्वयं बिम्बिकायं । रत्तं पक्कफलमस्सा । ओढुवण्णसमानफलताय **बिम्बिका**, अस्सा एव हि फलेनोद्धो उपमीयते । तुण्डिकेरी, पिलुपण्णीपि ।

द्वयं सेलेय्ये, तज्ज पासाणभवं सुगन्धरसदब्बं सेलजन्ति ख्यातं । सिलायं पासाणे भवं **सेलेय्यं**, णेय्यो । अस्मनो, अस्मस्स वा पुष्पं **अस्मपुष्पं**, काळानुसारियम्पि । द्वयं एलायं “फाला’ति ख्यातायं । **इल** गमने, अ, इस्से । बहवो अत्थे लातीति **बहुला**, बहुरोगे वा लुनातीति **बहुला**, चन्दवालापि ।

५९२. द्वयं “कुट्टु’इति ख्याते सुगन्धदब्बे । **कुट** चेदने, ठो । कुयं पथवियं तिड्ढतीति वा **कुट्टु** । ब्याधिनामकत्ता **ब्याधि**, तथा च “कोवेरं भासुरं कुट्टुं, पारिभाब्यं गदाह्वय’न्ति [चिन्तामणिटीका १४.१२६] **रभसो** । पाकलं, उप्पलम्पि । द्वयं केवत्तीमुत्थके । वुत्तज्ज —

“परिपेलवं प्लवं वन्यं, तं कुटन्नटसज्जकं ।
जायते मण्डूकाकारं, सेवालदलसज्जये’ति ॥

वने पानीये जातं **वानेय्यं**, णेय्यो, केवत्तीमुत्थके पण्डो, सोणकोसो कुटन्नटो । **कुट** छेदने, **नट** अवबन्धने, **नट** नट्टने वा, कुटन्नटन्ति समुदितनामं । निग्गहीतागमो । दासपुरम्पि ।

फलपाकन्तलतादि जातिमत्तमेव ओसधि नाम, न तु तिफलकक्कोलादि, **इपच्चयो**, बहुवचनन्तु अत्थबहुलत्ता एव, एकवचनन्तोपि दिस्सते, ओसधि इत्थियमेव । ओसधं सब्बमजातियं । फलपाकन्तत्ता जातितो अज्जं यं किञ्चि रोगापनयनकरं, तदोसधमुच्चते । ओसधिजातिसम्बन्धिदब्बम्पि जातिवत्तिच्छायं रोगपहीनक्रियाहेतुत्ता **ओसधसद्दवाच्चन्ति** पटिपादनत्थं **सब्बगहणं** । **ओसधसद्दतो** जातियं णो । केचि पन “ओसधिजातिमत्तमोसधं सब्बमजातियं’न्ति पाठमवत्त्वा “ओसधिजातिमत्तं भेसज्जं सब्बमजातियं’न्ति पठन्ति । तमिध **ओसधिओसधसद्दानमेव** एकदेसविकतिवसेन वुत्तानं संसयापगमनत्थं विसेसस्स वुत्तत्ता न गहेतब्बं, **अमरकोसेपि** वुत्तं “ओसध्यो जातिमत्तेसु, अजात्यं सब्बमोसध’न्ति [अमर १४.१३५] । तत्थ सकवादीपक्खे एको **मकारो** आगमवसेन वुत्तो ।

५९३. मूलादिकं दसविधं **साकन्ति** मतं, सक्कोति येनाति कत्वा । तत्र **मूलं** मूलकादीनं, **पत्तं** बाकुचादीनं, **कलीरं**

वंसादीनं, अगं वेत्तादीनं, कन्दं नीलुप्पलादीनं, मिज्जं तालादीनं, फलं कुम्भण्डादीनं, तचो मातुलुङ्गादीनं, पुष्पं वङ्गसुसेनादीनं, छत्तं अहिच्छत्तादीनं ।

५९४. द्वयं एळगले । पकारेन ददुं पुनातीति **पपुन्नाटो** । पु पवने, कियादि, अटो, निग्गहीतागमो । एळगं ददुं लुनातीति **एळगलो** । ददुघो, चक्कमद्वको, उरणाख्योपि, ददुं हन्तीति **ददुघो**, हनस्स **घो** । चक्काकारताय चक्कं, ददु, तं मद्वतीति **चक्कमद्वको** । उरणाख्यो मेसाख्यो । मारिसाकतिअप्पपत्तको भूमिलगपत्तो तण्डुलेय्यो अप्पमारिसो च नाम, तण्डुलतो जायतीति **तण्डुलेय्यो**, णेय्यो । अप्पपत्तताय अप्पो च सो मारिसाकतित्ता मारिसो चेति **अप्पमारिसो** ।

द्वयं जीवन्तियं, अयं रत्तङ्गमारिसाकति, **जीवतो** अन्तो, नदादि । इतरतो यु, नदादि । जीवा, जीवनीया, मधुपि । “हे नु न्वे नी” । द्वयं जीवके, अयं अट्टवग्गपविट्ठो । अनेनेव नामेन वाणिजानं पसिद्धो । मधुरसताय **मधुरको**, जीवापेतीति **जीवको**, ण्वु ।

“जीवको सिङ्गको सेको,
दीघायु कुच्चसीसको ।
रस्सङ्गो मधुरो सादु,
पाणको चिरजीविनी”ति ॥

तन्तन्तरं [अमरकोसुगघाटनटीकायम्पि अपराद्धं चिन्तामणिटीकायम्पि] ।

५९५. द्वयं लसुणे । यस्स मूलं सेतवणं । पलण्डुकन्दतो महन्तकन्दताय **महाकन्दो** । अम्बिलेनेकेन रसेन ऊनताय **लसुणं**, लत्तं, रस्सत्तं, णत्तञ्च, **लस** कन्तियं वा, यु, अस्सु, णत्तं । महोसधं, अरिट्ठं, रसोनोपि । द्वयं रत्तमूले, हरिते च । **पलडि** गन्धने, उ, सुन्दरो कन्दो यस्स **सुकन्दको** । क्रणस्वननी ।

द्वयं पटोले । **पट** गमने, ओलो, पटुं रसं लातीति वा **पटोलो**, उस्सो, तित्तरसताय **तित्तको** । सकत्थे को । कुलकं, पटुपि । द्वयं “भिङ्गराज” इति ख्याते केसरञ्जने । भिङ्गो वुच्चति भमरो, तब्बण्णं कत्वा तेसं रञ्जेतीति **भिङ्गराजो** । **मुच** मोचने, अवो, उस्सा, **माक्कवो** ।

५९६. द्वयं पुनन्नवायं, वुद्धोपि पुन नवो भवति याय योगितायाति **पुनन्नवा** । सोथं हन्तीति **सोथघातं**, हनस्स **घातो** । द्वयं अनूपजे साके । **तुद** ब्यथने, भावे तो । विगतं तुन्नमेतस्स खादने **वितुन्नं** । **सद** विसरणगत्यावसानेसु, तो, **अन्नादेसो**, सकत्थे को ।

द्वयं कारवेल्लके । तित्तरसताय कुच्छिताकारेन लम्बतीति **कारवेल्लो** । उस्सात्तं, रत्तं, इल्लो, कुपुब्बो **लवि** अवसंसने । **ससु** हिंसायं, अवो, नदादि, अस्सु । “हे खा ले-ख्या” । तिकं लाबुयं । **तुम्ब** अदने, तुम्बति हिंसति पित्तन्ति तुम्बी, नदादि । नपुब्बो **लम्ब** अवसंसने, उ, मलोपो, नस्स अत्तं, **अलाबु**, पाणिनियानं [उणादि १.८७], आपुब्बो **लम्ब** अवसंसने, **आलाबु** । कातन्तिकानं, चन्दानञ्चेवं, अस्माकन्तु रस्सं कत्वा अलाबु, **अलोपे लाबु**, अभेदोपचारेण तीणिपि फलेपि इत्थिलिङ्गानि, **सासद्वो** इत्थि लिङ्गत्थजोतको ।

५९७. द्वयं सम्पुसे । इरं वारिं लाति तब्बाहुल्यतोति **एळालुकं** । “इरा वारिसुरा भूमि-भारतीसु पयुज्जते”ति हि

नानत्थसङ्ग्रहो। थियं, उ, सकत्थे को। **कुक्क** आदाने, अरो, नदादि, उस्सत्तं, कं वातं, कफञ्च करोतीति **कक्करी**, अपरत्र **फलोपो**। **ककळिपि**। द्वयं कुम्भण्डे। कुम्भण्णमाणाफलताय **कुम्भण्डो**, अञ्जत्थे ण्डो, कुम्भो विय डेतीति वा **कुम्भण्डो**, बिन्दागमो, **कुस** छेदने वा, अण्डो, **सस्स भो**, बिन्दागमो, कं वातं उम्भेतीति वा **कुम्भण्डो**, अण्डो। **वल्ल** संवरणे, इभो, महाफलताय सब्बासं वल्लिजातीनं भाति दिब्बतीति वा **वल्लिभो**, कक्कारूपि।

द्वयं गोरक्खकक्करियं। इन्दस्स सक्कस्स वारुणी सुरा **इन्दवारुणी**। विसेसेन सरति हिंसति कफपित्तादयोति **विसाला**। “सरमेहो कुट्टहरि, विसाला कफपित्ता”ति हि **दब्बगुणे**। विसरति विरेचति एतायाति वा **विसाला**। द्वयं अनुपसाके। वसति यस्मिं खारगुणो **वत्थु**। **वस** निवासे, रत्थु, **वस** हिंसायं वा, वसति कफवातपित्तेति वत्थु। **वत्थुलेय्यको**ति समुदितनामं। **लय** साय्ये, लयापेति सब्बदोसेति **लेय्यको**, ण्वु, अस्से, वत्थु च सो लेय्यको चाति **वत्थुलेय्यको**। “मौ-हें”।

५९८. द्वयं मूलके। **ण्वुहि मूलको**। **चच्च** परिभासनतज्जनेसु, उ, अस्सु, मुंलापडं। द्वयं कलम्बुके। **तमु** कङ्कायं, ण्वु, **बन्तो** च, के जले लम्बतीति **कलम्बुको**, ण्वु, अस्सु। उपोदिकापि, उदकं अपगता **उपोदिका**।

कासमद्गज्जरीमग्गवादयो **साकभेदा** साकविसेसा। कासं मद्दतीति **कासमद्दो**। कचो, **झज्जरी** परिभासनतज्जनेसु, अरो, नदादि, **झज्जरी**। कनकला। फं वातं गण्हातीति **फग्गवो**, हस्स वो, **फग्गवो**, “पै-तें-खा”।

५९९-६००. द्वयं दुब्बायं। सुन्दरं दलं पत्तमेतस्स मङ्गलपाठेति **सद्दलो**, सद्दं मङ्गलसद्दं लान्ति भासन्ति पठन्ति ब्राह्मणा येनाति वा **सद्दलो**। **दुब्बी** हिंसायं, अ, अवमङ्गलं दुब्बतीति **दुब्बा**, दुन्निमित्तादयो वारेन्ति यायाति वा **दुब्बा**, नेरुत्तो। सतपब्बिका, भग्गवी, अनन्ता, रुहापि। **सा** दुब्बा **सिता** सुक्का चे, गोलोमी नाम, गोलोमजत्ता **गोलोमी**। सतवीरिया, गण्डाली, सकुलाक्खकोपि।

द्वयं भद्दमुत्ते। **गु** सद्दे, दो। **मुच्च** मोचने, तो, रोगहरणत्ता भद्दञ्च तं मुत्तज्जेति **भद्दमुत्तं**, “न्वा-म्ये-यें-जी”। द्वयं उच्छुम्हि। रसं लातीति **रसालो**, दीघो। **इसु** इच्छायं, उ, **उस** दाहे वा, उ, **सस्स छो**, पुब्बत्र इस्सु, असरूपद्वित्तं, **उच्छु**, पुमे।

चतुक्कं वंसे। **वी** गमने, लु, तचोव सारो यस्स। **वी** गमने, उ, **नागमो**, **णत्तं**, वनति सम्भतीति **वंसो**। **वन** सम्भत्तियं, सो, **वस** निवासे वा, करणे अ, निग्गहीतागमो। सतपब्बो, यवफलो, मक्करो, तेजनोपि, मक्करोति पटिसेवति येन **मक्करो**, सज्जायं अ। तिकं पब्बे। **पब्ब** पूरणे, **पब्बं**। **फल** विसरणे, उ, **ळत्तं**। **गन्थ** गन्थने, इ, वण्णविकारे **गण्ठि**, **सो** पुमा।

अनिलद्धता अनिलेन कम्पिता ये वेणू कीटादिभि कतरन्थताय नदन्ति, ते कीचका नाम सियुं, **चकी** आमसने, ण्वु, पुब्बापरव्यञ्जनानं विपरिययो, **कीचका**।

६०१. द्वयं नळे। **नी** नये, अलो, **ळत्तं**, **धम** सद्दग्गिसंयोगेसु, यु, पोटागलोप्यत्र। द्वयं कासे। पुटं अञ्जमञ्जं संसगं गच्छतीति **पोटागलो**, **मस्स लो**। **कास** दित्तियं, अ, अयमनित्थी।

द्वयं सरे। **तिज** निसाने, यु। सरन्त्यनेनेति **सरो**। पुमे सज्जायं अ, **सर** हिंसायं वा। गुन्दोप्यत्र। **बीरणस्स** सेतकुसुमस्स तिणविसेसस्स मूलं **उसीरं** नाम, **वस** कन्तियं, **उस** दाहे वा, ईरो, पुब्बस्मिं वस्सु, अभयं, नलदं, सेब्बं, जलासयं, अमणालं,

लामज्जकम्पि ।

हरितक्याभया पण्डो, उसीरे निब्भये तिसु ।

जलासयो जलाधारे, उसीरे तु जलासयं ।

सेब्बा सेवारहे सिया ।

६०२. तिकं कुसे, कुस छेदने, अ, वरह पाधान्ये, परिभासनहिं सादानेसु च, इसो, दु परितापे, अब्भो, दब्भो, कुथो, पवित्रम्पि ।

द्वयं “गन्धखेड” इति ख्याते तिणे, वुत्तञ्च “भूतिनं गन्धखेडञ्च, सुगन्धं गोमयप्पिय” न्ति । अथ रामकप्पूरतो को अस्स भेदो । रामकप्पूरं बहुपकण्डं कप्पूरसुगन्धं । गन्धखेडन्तु इकडसमानपत्तं साखासभावं भूमिलगं, अतोयेव भूतिनकमुच्चते, भूमियं लगं तिणं भूतिनकं, नत्तं, सकत्थे को ।

द्वयं गवादीनं मदनीये तिणे, घस अदने, णो, यु मिस्सने, असो । द्वयं पूगरुक्खे । पूज पूजायं, णो, पूगो । कमु इच्छायं, ण्वु । घोण्टापि, “घोण्टा बदरपूगेसू” ति रुद्धो ।

६०३. द्वयं ताले । तल पतिट्ठायं, चुरादि, अ । वातादयो विभिन्दतीति विभेदिका ।

“वातघो ब्रूहनो चापि, किमिहा कुट्टनासनो ।
रत्तपित्तहरो सादु, तालो सत्तगुणो मतो” ति ॥

हि दब्बगुणो । तिणराजापि । द्वयं खज्जूरियं । खज्ज खज्जने, व्यथने च, ऊरो, नदादि । सिद मोचने, स्नेहने च, इ, सन्द सवने वा, इ, उपान्तस्सि च, सिन्दि ।

६०४. हिन्तालादयो सत्त निस्सारताय तिणानि च तानि मूलेन जलपानसामञ्जतो पादपा चेति तिणपादपा वुच्चन्ति, तिण अदने, पमाणतो तालतो हीनो हिन्तालो, पदविपरिययो, रस्सो च । नाळि विय जायतीति नाळिकेरो । अज्जत्थे इरो, कोन्तो च, नाळिकेरो । लाङ्गलीपि । “लाङ्गली नाळिकेरे च, सिरपाणिमि लाङ्गली” ति [चिन्तामणिटीका १४.१६८] रभसो । सण्ठानतो तालसदिसताय ताळी, लत्तं, उपमाने ई, तळ आघाते वा, चुरादि, नदादि, ताळी । कित निवासे, रोगापनयने च, ण्वु, नदादित्ता ई, केतकी, अयं नारी ।

अरज्जवग्गवण्णना निट्ठिता ।

६. अरज्जादिवग्गवण्णना

६०५. नव पब्बतस्स नामानि । पब्ब पूरणे, तो । गिर निगिरणे, ओसधादयो निगिरतीति गिरि, इ । सिलानं रासि सेलो, सिला पचुरा सन्त्यस्मिं वा सेलो, सेल गतियं वा, अ । अद्द गतिमि याचने च, भूवादि, इ, अद्द हिंसायं वा, चुरादि । न गच्छतीति नगो । न चलतीति अचलो । सिलानमुच्चयो उब्बेधो, थूपो वा सिलुच्चयो । सिखरयोगा सिखरी, ई,

तिलकीभूतो। भुं भूमिं धरतीति **भूधरो**, भुया धरीयतीति वा **भूधरो**, बाहुल्येन अ, **भूधरो**। अहारियो, गोत्तोपि, देसन्तरं नेतुमसक्यत्ता **अहारियो**, गवं भूमिं धारणेन तायते **गोत्तो**।

पञ्चकं सिलायं। **अम** गतियं, भो। **वन**, **सन** सम्भत्तियं, पसनति ब्यापेतीति **पासाणो**, निपातना, **पस** बन्धने वा, यु। **असु** खेपने, मो, **अस्मा**, राजादि, **असु** ब्यापने वा। **पल** रक्खणे, **उपलो**, **उप** देहे वा, **अल**पच्चयो निपातो। **सिल** उच्चे, अ। **सिला**, नारी।

६०६. गिज्झकूटादयो तिकूटन्ता “वङ्कादी”ति एत्थ **आदिना** मलयददुरादयो च नगा नगविसेसा। गिज्झा सकुणविसेसा अस्स कूटे वसन्ति, गिज्झसदिसकूटयुत्तताय वा **गिज्झकूटो**। विसेसेन भातीति **वेभारो**, अरो। **पुल** महत्ते, विसेसेन पुलतीति **वेपुल्लो**। इसयो गिलतीति **इसिगिलि**, इ। आदिच्चगमनविरोधेन विरुद्धं ज्ञायतीति **विज्झो**। पण्डुवण्णताय **पण्डवो**, **पण्ड** गतियं वा, अवो। कुटिलताय **वङ्को**। द्वयं उदयगिरिम्हि। अपरसेलापेक्खाय **पुब्बसेलो**। उदयन्त्यस्मा सूरियादयोति **उदयो**, सूरियादीनमुदययोगतो वा **उदयो**।

तिकं अत्थगिरिम्हि। मन्दयति सूरियो यस्मिं **मन्दरो**। मन्दप्पभो वा अरति यस्मिं सूरियोति **मन्दरो**, अत्थं अनुपलब्धिं गहनक्खत्तानं करोतीत्यत्थो, नामधातुकारितन्ता अ। द्वयं हिमवति पब्बते। हिमप्पचुरताय **हिमवा**, हिमं वा वमतीति **हिमवा**, क्वि, राजादिपक्खेपत्ता सिस्सा। हिमयुत्तो अचलो **हिमाचलो**।

६०७. अत्तनि सज्जातगन्धदब्बानं गन्धेहि लोके मदयति, मोदयतीति वा **गन्धमादनो**, यु। केलासो वुत्तो। विचित्तकूटयुत्तताय **चित्तकूटो**। सुखं दस्सनं यस्स, यस्मिं वा **सुदस्सनो**, काळवण्णकूटताय **काळकूटो**। तीणि कूटान्यस्स **तिकूटो**, छळेतेपि पब्बतविसेसा। **अस्स** यथावुत्तस्स पब्बतस्स **पत्थो** समो भूमिभागो सानु नाम, **अस्स** वा पब्बतस्स समाय भूमियं पत्थो सानु च भवन्तीति अज्झाहरितब्बं। पतिट्ठते अस्मिन्ति **पत्थो**, ठस्स **थो**। **सन** सम्भत्तियं, णु, सम्भजीयते सेवीयतेति **सानु**, द्वेप्यनित्थियं।

६०८. तिकं सिङ्गस्स नामं। **कुट** दाहे, कम्मनि णो, **वा**कारेण कूटम्पि। सिखं रुहतीति **सिखरं**। नेरुत्तो। सिखं गच्छतीति **सिङ्गं**, **इङ्ग** गमनत्थो, खलोपो। द्वयं पब्बतादीनं पपतनट्ठानस्स नामं। पपतन्त्यस्मा, णो। **पत** अधोगमने, **पपातो**। **तट** समुस्सये, **तटो**।

द्वयं पब्बतनितम्बे। **नितम्बो** जघनेपि, **कट** वस्सावरणेषु, ण्वु। पब्बते पासाणादीसु **अम्बुनो** जलस्स **पसवो** पसवनं निज्झरो नाम, निस्सरणं **निज्झरो**, **सस्स झो**, असरूपद्वित्तं। झरोपि।

६०९. द्वयं कित्तिमे अकित्तिमे, सजले निज्जले वा कन्दरे। **दर** विदारणे, अ, ई, **दरी**। **कं** जलवाचकमव्ययं, केन दरीयते **कन्दरो**, आ, कन्दरा। तिकं देवखातबिले। निलीयन्त्यस्मिं **लेणं**, **ली** सिलेसने, यु। गतिं ह्वयति कुटिलयतीति **गब्भरं**, निपातना। **गब्भ** धारणे वा, अरो। **गुहू** संवरणे, अ, **गुहा**।

द्वयं सिलामयपोक्खरणियं। **सोडि** गब्भे, ई। **सोण** वण्णगतिसङ्घातेसु वा, डो, ई। द्वयं पब्बतादीनं गब्भरदेसे लतापल्लवतिणादीहि पिहितोदरे गब्भरे। **कुज्ज** अब्यत्तसद्दे, करणे, णो, **निकुज्जं** निपुब्बो। द्वयंप्यनित्थियं। **निकुज्जवचनं** पकुज्जादिनिवत्तनत्थं।

६१०. सेलस्स पब्बतस्स उद्धंभूमि अधिच्चका नाम । सेलस्साधोभागासन्नभूमि उपच्चका नाम । अत्र तेहि उपादिसद्देहि च्चको यदादिना [पाणिनि ५.२.३४] ।

मूलपब्बतस्सन्ते परिवारेत्वा ठिता खुद्वपब्बता पादा नाम । तत्र पादादिद्वयं । पज्जते गम्यतेति, णो । सेलस्स उपन्तो समीपे पब्बतो उपन्तसेलो ।

गेरिकमनोसिलाहरितालकट्टिन्यादिकोसब्बो एव सिलाविकारो “धातू”त्युत्तो, धर धारणे, तु, धातु ।

सेलवग्गवण्णना निट्ठिता ।

६११. तिकं सीहे । केसरो जटा, तंयोगा, ई, केसरी । मिगे हिंसतीति सीहो, निपातना वण्णविपरिययो, मिगे हन्तुं संविज्जमाना ईहा अस्साति वा सीहो, सहतीति वा सीहो । पच्चस्सो, हरिपि । मुखमिव चरणाप्यस्स करिकुम्भधारणसमत्थाति तेहि सह पच्चस्सानि यस्स । हरति मिगेति हरि, इ । महाकुक्कुरप्पमाणो कुक्कुराकति कण्हलेखाचित्तसरीरो गोमनुस्सादिहिंसक्खमो रस्समुखो तरच्छो नाम, सो “सुखव्यग्घो”ति वुच्चति । तर तरणे, छो, मिगे अदतीति मिगादनो, नन्दादीहि यु ।

द्वयं व्यग्घे । विनिहन्त्वा आघायतीति व्यग्घो, घा गन्धोपादाने, व्यग्घो दीपिनिपि । पुं पुमानो दालेतीति पुण्डरीको, दल विदारणे, ण्वु । दस्स डो, लस्स रो, अस्सी, पुण्डरीको ।

“पुण्डरीकं सितम्बोजे,
सितच्छत्रे च भेसज्जे ।
कोसकारन्तरे व्यग्घे,
सो दिसावारणगिसू”ति ॥ —

नानत्थसङ्गहे । वग्घोपि । दीपिनिविसये सद्दूलो ईरितो, सरतीति सद्दूलो, ऊलो, दो चन्तो, सद्देन उलति गच्छतीति वा सद्दूलो । दीपं तच्चम्मं, तंयोगा दीपी, तस्मिं दीपिनि ।

६१२. पच्चकं अच्छे । असु खेपने, छो । इच थुतियं, अ, इक्को । भल्लुकोपि, भल, भल्ल परिभासनहिंसादानेसु, ण्वु, अस्सु, ईस गतिहिंसादानेसु, सो, रस्सादि । अपच्चये इसो ।

द्वयं रोहिते । लोहितवण्णताय रोहिसो, लोहितो च, पुब्बत्र तस्स सो । तिकं गोकण्णे । गवस्स कण्णो विय यस्स कण्णोति गोकण्णो । गणयुत्तताय गणी च सो कण्टकसदिससिङ्गताय कण्टको चेति गणिकण्टको, समुदितनामपि वदन्ति । गणि च कण्टको च गणिकण्टकाति द्वे नामानिपि दट्ठब्बानि, तेनेव हि “गणिकण्टका”ति बहुवचननिद्देशो कतो ।

६१३-६१४. चतुक्कं खग्गे । सिङ्गच्च खग्गाख्यं, तंयोगा खग्गो । “खग्गो गण्डकसिङ्गासि-वुद्धभेदेसु गण्डके”ति [ब्याख्यासुधा २.५.४] हि नानत्थसङ्गहे । खग्गसदिसं विसाणमस्स सण्ठानतोति खग्गविसाणो, णो । एत्थ खग्गसद्दो असिपरियायो । पलासमदतीति पलासादो । गण्ड वदनेकदेसे, ण्वु, गण्डको ।

व्यग्रादिको सब्बोपि मिगभेदो “वाळमिगो, सापदो”ति चोच्चते । व्यगघस्सातिसयेन मनुस्सादीनं हिंसनतो दुट्ठता पाकटाति तप्पमुखता वुत्ता । **वल** संवरणे, वलन्त्यत्तानमस्माति वाळो, णो, वाळो च सो मिगो चेति **वाळमिगो**, दुट्ठमिगत्यत्थो । “व्यगघो तं खादतू”त्यादिना सपन्ति येनाति **सापदो**, **सप** अक्कोसे, दो, दीघादि ।

प्लवङ्गन्तं मक्कटो । प्लवो गतिभेदो, तेन गच्छतीति **प्लवङ्गमो**, प्लवङ्गो च । **मर** पाणचागे, अटो, को चन्तो, **मक्कटो** । नरो इव **वानरो**, वासदो इवत्थे, नामानं युत्तत्थत्ता समासो । साखायं पसुतो मिगो **साखामिगो** । गत्यत्थताय क्रियाय पयोगा । **कपि** चलने, इ, **कपि** । वली सिथिलं चम्मं मुखे अस्स **वलीमुखो** । किसो, वनोकोपि, कुच्छितेनाकारेन सेतीति **किसो**, उस्सि । वनमोकमासयो अस्स **वनोको** । सो मक्कटो चे **कण्हतुण्डो** काळमुखो सिया, तदा “गोनङ्गलो”ति मतो, गुन्नं नङ्गलसदिसताय **गोनङ्गलो** ।

६१५. पज्जद्धं सिङ्गालस्स नामं । **सर** गतिहिंसाचिन्तासु, अलो । **सरतिस्स सिङ्गो** । **जमु** अदने, ण्वु, बो चन्तो, अस्सु । **कुस** अक्कोसे, तु, थु वा । भेरवयुत्तताय **भेरवो**, “भे”इति रवतीति वा **भेरवो** । **समु** उपसमे, इवो, **सिवा**, नारी, **सि** सेवायं वा, वो । मिगधुत्तो, वज्चकोपि, मिगोसु वनपसूसु धुत्तो । ब्राह्मणं वज्चेतीति **वज्चको** ।

तिकं बिळारे । **बिल** भेदने, अरो, लत्तं । **बब्ब** गतियं, उ । **मज** सुद्धियं, आरो, निग्गहीतागमो । ओतु, आखुभुजोपि । द्वयं कोके, अयं कुक्कुरप्पमाणो कपिलो हरिणो । **कुक**, **वक** आदाने । ईहामिगोपि, मिगे ईहति कङ्कतीति, कम्मनि णो ।

६१६. द्वयं महिसे । महियं सेतीति **महिंसो**, रस्सो, निग्गहीतागमो च । **लल** इच्छायं, उदकं ललतीति **लुलायो**, निपातना, अयो, अस्सु च । गो विय वजति जायतीति **गवजो** । गो विय अयतीति **गवयो**, **समा** द्वे तुल्यत्था ।

द्वयं सल्ले । **सल्ल** आसुगतियं, अ, **सल्लो**, सकत्थे को, **सल्लको** अत्तनो सरीरजातेन सल्लेन सुनखं सलति हिंसतीति वा **सल्लो**, **सल्लको** च, अयं सूकरसण्ठानो, सलाकापायो च । **अस्स** सल्लस्स लोमहि **सललं**, **सलज्च** भवे । **पल**, **सल**, **पथ** गतियं, अलो, नदादित्ते सलली, थित्ताभावे सललं, **अम्हि** सलं ।

६१७. पज्चकं मिगे, हरन्त्यनेन **हरिणो**, **हर** हरणे यु । **णत्तमित्तज्च** । **मर** पाणचागे, अ, रस्स **गो**, इत्तज्च । सेन सुनखेन रङ्गति गच्छति पलायतीति **सारङ्गो** । दीघादि, **मगो**, **मिगो** च एते द्वे मिगमत्तेपि । अजिनस्सोपयुज्जमानस्स योनि, तेन भूतस्साजिनस्सुप्पत्तिकारणत्ता वा **अजिनयोनि** । अयम्पि मिगमत्तेपि । कुरङ्गो, वातायुपि । कुयं पथवियं रङ्गतीति **कुरङ्गो** । वातमयतीति **वातायु**, उ ।

द्वयं सूकरे । सुन्दरं फलं करोतीति **सूकरो** । वुत्तज्च **दब्बगुणे** —

“स्नेहनं ब्रूहनं वस्सं, तथा वातसमापहं ।

वाराहं पिसितं बाल्यं, रोचनं सेदनं गरू”ति [\[दब्बगुणसङ्ग्रह २.११-२\]](#) ॥

सुखं करोतीति वा **सूकरो** । सुन्दरो करो यस्स वा **सूकरो** । वरे आहन्तीति **वराहो**, वरे सति आहन्तब्बोति वा **वराहो**, कोलो, थद्धलोमो, भूदारोपि । द्वयं ससे । **पेल** गतियं, ण्वु । **सस** प्लुतगतियं, अ ।

६१८. द्वयं एणीमिगे । एणिया मिगिया, एणस्स वा अपच्चं **एणेय्यो**, अयं चम्मादीसुपि “एणस्स, एणिया वा

चम्मादिको एणेय्यो”ति वचनत्थं कत्वा । एणिया इत्थिया पुत्तो मिगो **एणीमिगो**, इ गतियं, यु, नदादि, अनदादित्ते एणो, एवमेतेष्युप्पादिता । द्वयं पम्पटके । **पट** गमने, ण्वु, उपसगन्ते बिन्दागमो च । **पब्ब** गतियं, ण्वु, बिन्दागमो, बलोपो च ।

द्वयं वातमिगे । गमनेन वातसमो मिगो **वातमिगो** । **चल**तिस्मा यु, नदादि । तिकं मूसिके । **मुस** थैय्ये, ण्वु, इत्तञ्च । **आपुब्बो खनु** अवदारणे, उ, नलोपो । **उन्द** पसवनक्लेदनेसु, ऊरो ।

६१९. चमरादयो, सरभादयो च **मिगन्तरा** मिगविसेसा । चमरो उत्तरापथे ख्यातो, यस्स पुच्छं चामरं, **चमु** अदने, अरो, **चमरो**, थियं चमरी । **पसदो** चित्तलोमी, **पस** बन्धने, अदो । कुयं रङ्गतीति **कुरुङ्गो**, अस्सु, उताभावे **कुरङ्गो** । सब्बेसम्पि मिगानं मातुट्ठाने तिट्ठतीति **मिगमातुका**, उपमाने को । **रु** सद्दे, रु । रुणं करोतीति **रङ्कु**, उ, **णस्स** लोपो **रकारस्स**, उस्स च । अत्तानं नीचं करोतीति **नीको** । **सरतिस्मा** अभो, **सरभो** । अट्टापदो उद्धनयनो सीहस्सापि हन्ता, तस्स च पादचतुक्कं उद्धं भवतीति ।

६२०. पियकादयो तयो, **आदिना** कन्दलीचीनसमूरुआदयो च चम्मयोनयो, तेन भूतस्स चम्मस्स उप्पत्तिकारणत्ता, एते च चित्रतनुरुहादयो कम्बोजादिहि, उत्तरापथे च जायन्ति, तत्रेव सनामख्याता । यथा **मिगसद्दो** वन्यपसुसामञ्जे, विसेसे च **कुरङ्गाख्ये** वत्तति, यथा च **लोहसद्दो** सुवण्णादिके तेजससामञ्जे, विसेसे च, तथा **चम्मयोनिअजिनयोनि**सद्दापि मिगसामञ्जे, मिगविसेसे चेति तथा वुत्ता ।

पी तप्पनकन्तीसु, ण्वु, **इयादेसो** । ऊरुहि अतिसयचम्मयुत्तताय **चमूरु**, एकस्स **मस्स** लोपो । **कदि** अक्काने, अलो, ई, कदली च सो मिगो चेति **कदलीमिगो** ।

सीहादयो यथावुत्ता, अवुत्ता च सब्बे चतुप्पदा सत्ता “मिगा, पसवो”ति चोच्चन्ते । पसवन्तीति **पसवो**, **सु** अभिसवे, **पस** बन्धने वा, उ ।

६२१. चतुक्कं लूतायं । लू छेदने, तो, **लूता**, सकत्थे इको, **लूतिका**, द्वे नारियं । उण्णापायो तन्तु उण्णा, सा नाभियं अस्स **उण्णनाभि**, रस्सो । मक्कटो विय साखायं अत्तनो तन्तुहि गच्छतीति **मक्कटको** ।

द्वयं गोमयजविच्छिके । **विच्छ** गमने, ण्वु, **विच्छिको**, सतपदियम्पि, आळं विच्छिकनङ्गुलं, तंयोगा **आळि** । द्वयं घरगोधायं । **सरतिस्मा** ऊ, अवो चन्तो । घरं निस्सिता गोधा **घरगोळिका**, धस्स **ळो**, सकत्थे को ।

६२२. द्वयं गोधायं । **गुध** रोसे, अ, **गोधा**, नारी । **कुण्ड** दाहे, अ, **कुण्डो** । द्वयं रत्तपायं । कण्णस्स जलूका रत्तपा **कण्णजलूका** । सतं पदा यस्सा **सतपदी**, **पद**सद्दो पादत्थो ।

द्वयं कलन्दके । **कन्द** अक्काने, रोदने च, कन्दतीति **कलन्दको**, **लमज्झो**, ण्वु । काळवण्णताय **काळका**, नारियं । द्वयं नकुले, नत्थि कुलं एतस्स सप्पेसु **नकुलो**, अरिसप्पोपि । **नक्क** नासने वा, उलो, **कलोपो**, सप्पे नासेतीति **नकुलो** । **मङ्ग** गत्यत्थो **दण्डको** धातु, उसो ।

६२३. द्वयं ककण्टके । कुच्छितो कण्टको अस्स, उस्सत्तं । सरति धावतीति **सरटो**, अटो ।

चतुर्वक्कं कीटे। कीट बन्धने, अ, कीट गमने वा, दीघादि। पुल महत्थे, अवो, लत्तं। कुच्छित्तं अमति गच्छतीति किमि, इ, अस्सित्तं। पकारेण अनतीति पाणको, ण्वु, णत्तं।

द्वयं कण्टलोमकीटे। उच्चं ठानं आलिङ्गतीति उच्चालिङ्गो। बहुलोमयुतो पाणको लोमसपाणको।

६२४-६२५. साद्धपज्जेन सकुणस्स नामानि। विहे आकासे गच्छतीति विहङ्गो, विहङ्गमो च, आकासपरियायो चेत्य विहसद्दो, वेहासस्स वा विहादेसो। पक्खयुत्तताय पक्खी। खेन, खस्मिं वा गच्छतीति खगो। अण्डतो जातो। सक्कोति उद्धं गन्तुन्ति सकुणो, सकुन्तो, सकुणी च, सक सत्तियं, उणो, उन्तो, उणी च। पतन्तो डेन्तो, पत्तेन वा गच्छतीति पतङ्गो, अपरत्र तलोपो। मातुकुच्छित्तो, अण्डतो चाति द्विक्खत्तुं जायतीति द्विजो। उड्डनादीसु वक्कं कुटिलं अङ्गं गीवादिकं एतस्स, वक्केन गमनेन अङ्गतीति वा वक्कङ्गो। पत्तेन याति, तं वा यानं एतस्स। पतति पतन्तो विय आकासतो होतीति पतन्तो। नीळे कुलावके जायतीति नीळजो।

वट्टकादयो, पोक्खरसातकादयो च तब्भेदा तेसं सकुणानं विसेसा। वट्ट वट्टने, ण्वु, वट्टका नारी। मयूरप्पमाणो तदाकतिचित्तपक्खो जीवज्जीवो दक्खिणपथादीसु जायते, “जीवजीवा”ति सद्दं करोतीति जीवज्जीवो। “जीवजीवो”ति निरानुनासिकापि। चन्दिकायुत्तरत्तिप्पियो पक्खी चकोरो, चक परितक्कने, उरो, उस्सो, चङ्कोरोपि। तरतिस्मा इरो, द्वित्तमित्तञ्च, तित्तिरो।

६२६. सल गतियं, णिको, लत्तं, साल्लिका, नारी। कलं रवतीति करवीको, ईको, ललोपो। करवीको, यस्स सरो भगवतो सरेण उपमीयते, सो वुच्चति “करवीको”ति। जवेन रविना सदिसो हंसो रविहंसो। कुस सद्दे, थको, द्वित्तं, कुसस्स सस्स तो, कुकुत्थको। करण्ड भाजनत्थे, अवो, करण्डवो, जलचरो पक्खी। बिलु पतित्थम्भे, अ, अवादेसो, बिलवो, “गण्डप्लवो”ति ख्यातो रत्तपक्खो महापक्खी पोक्खरसातको, पोक्खरस्स सज्जा यस्स पोक्खरसातको, ज्जस्स तो, दीघो च, समुदितनाममेव वा तस्स, तदा साद अस्सादने, ण्वु, दस्स तो, पोक्खरसातको।

६२७. सत्तकं पक्खे। पतन्ति अनेनाति पतत्तं, यदादिना तो, द्वित्तं। उख गतियं, यु, उस्से, अस्सु, पेखुणं, णत्तं। पत गमने, तो, पाततो तायतीति वा पत्तं। पत गमने, खो, तस्स को, पक्खो। पतितुं इच्छति येन पिज्जं, नेरुत्तो, पत गमने वा, छो, तलोपो, बिन्दागमो, अस्सि। छाद्यते अनेन छदो। गिर निगिरणे, उ, इस्सत्तं, गमु गमने वा, उ, मस्स रो।

पक्खीनं बीजे “अउ”इति ख्याते अण्डं, कच्छपादीनं बीजेपि, “अण्डं खगादिकोसे चा”ति नानत्थसङ्गहे। अडि अण्डत्थे, णो, पेसि, कोसोपि, पिस अवयवे, इ, पेसि, “पेसियं पत्तभेदे च, कोसो पुमेव इच्छितो”ति [चिन्तामणिटीका १५.३७] रुद्धो। द्वयं पक्खिगेहे। नील वण्णे, अ, लत्तं, नी नये वा, इलो। कुच्छित्तं अण्डविनासनादिकं लुनातीति कुलावकं, ण्वु।

६२८. द्वयं गरुळानं मातरि। विनो पक्खिनो नमन्ति यं विनता। थीपुमद्वयं इत्थिपुरिसानं द्वयं मिथुनं नाम, सङ्ख्यानस्स सङ्ख्येय्यनिस्सितताय इत्थिपुरिसायेव मिथुनं, मिथ सङ्गमे, उनो।

छक्कं युगळमत्ते। युज योगे, अ, युगं, अलपच्चये युगळं, लत्तं, युगलम्पि। उभ पूरणे, णो, द्वन्दादेसो च, द्वन्दं, यमु उपरमे, ण्वु, अलो च, यमकं, यमलञ्च, अपच्चये यमं।

६२९-६३१. मण्डलन्तं समूहे । सम्मा, विसेसेन च ऊहते पुञ्जीभूतत्ताति **समूहो**, णो, समं सह अवयवेन ऊहति तिड्ढतीति वा **समूहो** । **गण** सङ्ख्याने, गणीयति अवयवेन सहाति **गणो** । सह अवयवेन गच्छतीति **सङ्घातो**, हन गमने, णो, सह अवयवेन उदयतीति **समुदायो**, दागमो, मज्झे दीघो । सञ्चिनोति अवयवन्ति **सञ्चयो**, चि चये । सह अवयवेन दुहयतीति **सन्दोहो**, दुह पपूरणे । निस्सेसतो वहति अवयवन्ति **निवहो** । अवयवं कत्वा व्यपियति गच्छतीति **ओघो** [उच्यते ओघो उच समवाये घउ निपातना चस्स घो (चिन्तामणिटीका १५.३९)] । विसन्ति अवयवा यस्मिन्ति **विसरो**, अरो । अवयवं समीपे करोतीति **निकरो** । एकेकापेक्खाय अप्पत्थेन कसङ्घाता अवयवा आयन्ति यस्मिं **कायो**, अथ वा कुच्छित्तानं केसादीनं आयोति **कायो**, सो विय अवयवानं उप्पत्तिट्ठानं कायोति इध समूहो वुत्तो । अन्तत्थेन खंसङ्घातं अवयवं धारेतीति **खन्थो**, खादति अवयवेति वा **खन्थो**, अमज्झदीघे **समुदयो** । घट घटने । घटनं रासिभवनं, घटेन्ति अस्सं अवयवाति **घटा** । सह अवयवेन एतीति **समिति**, ति । सह अवयवेन गच्छतीति **संहति**, हन गतियं, ति, नलोपो । **रस** अस्सादने, इण । **पुञ्ज** कुच्छायं । सह अवयवेन व्यापेत्वा अयतीति **समवायो** । **पूगो** तम्बूलेपि । जनेति अवयवेति **जातं**, तो । कं अत्तानं देतीति कदो, चक्खादिको सरीरावयवो । कदो विय कदो, अवयवो, तं वकति आददातीति **कदम्बकं** । विसेसेन ऊहन्त्यस्मिं अवयवा **ब्यूहो** । वितनोति अवयवेति **वितानं**, णो । **गुप** रक्खणे, बो, **पस्स मो**, **गुम्बो**, गुम्बम्पि । कलं अवयवभावं पाति रक्खतीति **कलापो**, “कला सोळसमो भागो”ति हि वुत्तत्ता **कलासद्धो** भागत्थोप्यत्थीति जायति । **जल** दित्तियं । जलति अवयवेनाति **जालं** । अवयवेन मण्डतीति **मण्डलं**, **मण्ड** विभूसायं, अलो ।

६३२. साद्धपज्जेन गणभेदा वुच्चन्ते । तत्र जात्यादीहि समानानं पाणीनं, अपाणीनञ्च गणो वग्गो नाम, यथा “बन्धुवग्गो, कवग्गो”च्चादयो, **वज्ज** वज्जने, वज्जेति असमानजात्यादयोति **वग्गो**, णो, **ज्जस्स ग्गो** । जन्तूनं समानजातियानं, विजातियानञ्च गणो “सङ्घो, सत्थो”ति चोच्चते, यथा “भिक्षुसङ्घो, वाणिजसत्थो”च्चादयो । संहज्जन्ते निब्बिसेसेन जायन्ते अवयवा तस्मिन्ति **सङ्घो**, रो । सरन्ति वत्तन्ति अवयवा यस्मिन्ति **सत्थो**, थो, रस्स **तो** ।

सजातिकानं समानजातिकानं जन्तूनमेव गणो कुलं नाम, यथा “खत्तियकुलं, गोकुलं”मिच्चादयो । **कुल** सङ्ख्याने, बन्धुम्हि च, अ, **कुलं** । **सधम्मीनं** समानधम्मानमेव जन्तूनं गणो निकायो नाम, यथा “भिक्षुनिकायो”ति । चि चये, णो, निब्बिसेसेन चिनोति अवयवेति **निकायो** ।

सजातियतिरच्छानानंयेव गणो “यूथो”त्युच्चते, सो चानित्थी, यथा “हत्थियूथो, मिगयूथ”मिच्चादयो, **यु** मिस्सने, थो, दीघादि, **यूथो**, “गणो पसूनं समजो, समाजोञ्जेस”मुच्चते”ति [अमर १५.४२ गाथायं पस्सितब्बं] इधानागतवचनम्पि जातब्बं ।

६३३. चतुक्कं गरुळे । कनकरुचिरत्ता सोभनो पण्णो पक्खो यस्स **सुपण्णो** । विनभाय नाम मातुया अपच्चं वेनेत्थ्यो, णेय्यो । गरं विसधरं हन्तीति **गरुळो**, णो, रन्तस्सु, हस्स च लत्तं, वण्णविकारो, गरुडो । पक्खिसीहो, उळ्ळूतीसो, वजिरतुण्डो, सुधाहरो, सुवण्णपक्खो, भुजगासनोपि [तिकण्डसेस १.१.४२] ।

पिकन्तं कोकिले । परेन विजातियेन काकेन पोसितोति **परपुट्टो**, **पुस** पोसने, तो । परेन भतो पुट्टो **परभतो**, **भर** धारणपोसनेसु, तो । **कुण** सद्धोपकरणेसु, अलो । **कुक्क**, **वक्क** आदाने, इलो, **कोकिलो** । अपिहितो कायतीति **पिको**, **अपि** अन्तरधाने, वण्णनासो, अपिस्साकारलोपो ।

६३४. अट्ठकं मोरे । **मुर** संवरणे, णो । **मय** गतियं, ऊरो, महियं रवतीति वा **मयूरो**, धातुस्स अत्थातिसयेन योगोति

नेरुत्तो । वरहं सिखण्डो, तंयोगा वरही । नीला गीवा कण्ठो यस्स, भुजङ्गभुजोपि ।

द्वयं मयूरमत्थकसिखायं । सिखा अग्गिजालायच्च, पुब्बे वुत्ता ।

६३५-६३६. चतुक्कं मयूरकलापे । सिखण्डिनो अयं **सिखण्डो**, वरह पाधान्ये, परिभासनहिंसादानेसु च, करणे अ । को मयूरो लसति येन **कलापो**, णो, **सस्स पो** । **पी** तप्पनकन्तीसु, छो, निग्गहीतागमो, रस्सो च । द्वयं मोरस्स पिच्छे अक्खिसण्ठाने । **चदि** हिलादने, दित्थियच्च, ण्वु । मेचको कण्हवण्णोपि वुत्तो ।

अळयन्तं भमरे, छ पदानि अस्स । मधुं वतयति भुज्जते **मधुब्बतो**, वत भोजने । **भम** अनवट्टाने, पुप्फमत्थके भमतीति **भमरो**, अरो । **अर** गमने, इ, ळत्तं ।

चतुक्कं गेहवनकपोतेसु । पारेन सबलेन आपततीति **पारापतो**, पारवतोपि । **कप** अच्छादने, **कम्प** चलने वा । ओतो, परपक्खे **मलोपो** । **कुक्** आदाने, अटो, उस्सत्तमस्सुत्तच्च । पकारेन रवतीति **पारेवटो**, रु सद्दे, अटो, उपसग्गस्स दीघो, अस्से, **पारेवटो**, परेवटोपि ।

“पारावतो च छेज्जो च,
कपोतो रत्तलोचनो ।
पारापतो कलरवो,
पत्ती सेनो ससादनो”ति [\[चिन्तामणिटीका १५.१४\]](#) ॥ —

रभसो ।

६३७. द्वयं गिज्जे । **गिध** अभिकङ्खायं, यो, **झस्स झो**, असरूपद्वित्तं, **झपच्चयेन** वा सिद्धं, तथा धस्स **जो** । **गिध**तिस्मा अ, निग्गहीतागमो, इस्सत्तं, **गन्धो** । तिकं सेनसामज्जे । कुक्कुटादीनं कुलं लुनाति छिन्दतीति **कुललो**, **कुल** सन्ताने वा, अलो । **से** गमने, नो । सत्तानं हिंसनतो ब्यग्घो विय ब्यग्घि, सत्ते नासेतीति नासो । ब्यग्घि एव नासोति समुदितनामं ।

सकुण्णघादयो तयो **तब्भेदा** तस्स सेनस्स विसेसा । सकुणं हन्तीति **सकुणग्घि**, सिन? । **अट** गमने, णो । **आटो** । दब्बिसदिसं तुण्डं यस्स द्विजस्स सो **दब्बिमुखद्विजो** । “दब्बिमुखद्विजो आटो नामा”तिप्येको अत्थो, तदा द्वेयेव सेनभेदा ।

६३८. चतुक्कं उलूके । “उहु”न्ति सद्दं करोतीति **उहुङ्कारो** । “उद्धं कण्णा यस्स उद्धं कण्णो”ति सम्पत्ते निरुत्तिनयेन **उलूको** [\[उलभिनेत्तेथि दहत्युलूको, उद्धोलोकना इति निरुत्तम \(अमरकोसुग्घाटनटीका १५.१५\)\]](#), उचति समवेति कोटरन्ति वा निपातना । **कुस** अक्कोसे, यस्स अमनापताय सद्देन लोका कोसन्ति, सो **कोसियो**, कोसितब्बोति कत्वा, कोटरे वसतीति वा **कोसियो**, नेरुत्तो, वायसानं काकानं अरि सत्तु, सक्कह्वयो, दिवान्थो वक्कनासिको, हरिनेत्तो, दिवाभीतो, काकभीरू, रत्तिचारीपि ।

वायसन्तं काके । “का”इति सद्दं कायतीति **काको** । रिद्धं मरणलक्खणं, तदस्स नत्थि **अरिद्धो** । **धङ्क** घोरवासिते, अ । बलिना पुट्ठो भतो । **वय** गमने, वयो एव **वायसो**, सकत्थे सो, सकिंपजो, अत्तघोसो, परभरो, बलिभुजो, गुळ्ळमेथुनोपि । सकिं एकवारंपजा पसूति यस्स । “काक”इच्चत्तानं घोसयति । विजातियं कोकिलं भरति ।

६३९. काको विय उलति गच्छतीति **काकोळो**, ळत्तं । दोणकाको, दद्धकाकोपि । द्वयं “बी-लौ” इति ख्याते सकुणे । लृ छेदने, णो, **वस्स पो**, **लापो**, लावोपि । लेडु विय अकतीति **लटुकिा** [लेडुकिा (क०)], ण्वु ।

तिकं हत्थिलिङ्गसकुणे । वारणसदिसत्ता **वारणो** । हत्थिनो लिङ्गं आपकं सोण्डं यस्मिं विज्जतीति **हत्थिलिङ्गो** । हत्थिसोण्डं यस्मिं विज्जति, सो हत्थिसोण्डो च विहङ्गमो चेति **हत्थिसोण्डविहङ्गमो** ।

६४०. द्वयं उक्कुसे । उच्चं कोसतीति **उक्कुसो**, **कुस** सद्दे, अ । **कुर** सद्दे, अरो, थियं कुररी । कोलट्टिपक्खिम्हि “उभुत” इति ख्याते पक्खिम्हि कुक्कुहो । कोलट्टिअज्झोहारको पक्खी **कोलट्टिपक्खी** । “कुक्कु” इति सहायतीति **कुक्कुहो**, हो, **कुक्कु** अक्खाने वा, उहो ।

तिकं सुवे । **सु** सवने । मनुस्ससदम्पि सुणातीति **सुवो**, अ, **उवादेसो** । “की” इति सद्दं करोतीति **कीरो** । करोति मनुस्ससदन्ति वा **कीरो** । अ, अस्सी । **सुक** गतियं, सुन्दरं, सुट्ठु वा मनुस्ससद्दं कायतीति **सुको** । द्वयं कुक्कुटमत्ते । तम्बा चूळा यस्स । कुक्कुटतीति **कुक्कुटो**, **कुक्कु**, **वक्कु** आदाने वा, अटो ।

६४१. द्वयं निज्जिक्खे । नत्थि जिक्खा यस्स **निज्जिक्खो** । द्वयं कोज्जासकुणे । इत्थिलिङ्गेन मिथुनानं नामानि । **कोज्ज** कोटिल्यप्पीभावेसु, अ, **कोज्जा** । **कन्त** छेदने, यु, नदादि, अस्सु । कुण्डनीपि, **कुण्ड** दाहे ।

द्वयं चक्कवाके । चक्केन चक्कसद्देन उच्चते **चक्कवाको**, णो । **वक्क** वियत्तियं वाचायं, चक्कमिच्चाक्खा यस्स, रथङ्गाक्खयनामकोपि, रथङ्गं चक्कं, तस्स अक्खयो रथङ्गाक्खयो, सो नामं अस्स **रथङ्गाक्खयनामको**, तेन रथङ्गनामो रथचरणसमानो अक्खयो चोच्चते ।

लक्खितलक्खणा चात्र, लक्खणोपचरितवुत्तिया, गोणमुख्याय वा वुत्तिया लक्खितेन अत्थेन यत्र अत्थन्तरं लक्ख्यते, सा **लक्खितलक्खणा** । यथा “रथावयवायुधो” इच्चत्र रथावयवसद्देन चक्कं लक्ख्यते, न तदाकति तन्नामो चायुधविसेसो । “पन्तिरथो” इच्चत्र पन्तिसद्देन दसक्खरं छन्दो लक्ख्यते, न दससद्दो, तेहि तु आयुधरथसद्दसन्निवेसो “चक्कावयवायुधो, दसरथो” इति देवविसेसो, राजविसेसो च लक्ख्यते, तथात्रापि “रथङ्ग” न्त्यनेन रथेकदेसो लक्खीयते, “अक्खायते” इच्चनेन च परिभासनं, न तेनापि वाकसद्दो । तेहि च अज्जमज्जसन्निवेसो चक्कवाकोति पक्खिविसेसो लक्खीयतेति गुणतो सुक्कादीहि एवंगता गोणी वुत्ति ।

द्वयं चातके । अयं मेघजलपायी, **सर** हिंसायं, सरणं सारो, तं गच्छतीति **सारङ्गो** । “चातके हरिणे पुमे, सारङ्गो सबले तिसू”ति [चिन्तामणिटीका २३.२३] **रभसो** । **चत** याचने, ण्वु, थोककोपि, थोकं कं जलं ईहनीयद्देन अस्सत्थि **थोकको** ।

६४२. द्वयं पक्खिबिळाले । **तुल** उम्माने, इयो । पक्खयुत्तो बिळालो, “सू” ।

द्वयं रुक्खकीटखादके । सतं पत्तानि अस्स । सरति कीटेति **सारसो**, सो, “खाव सा” ।

द्वयं काकेहि सद्धिं नीळं कत्वा वसनके सुक्कसकुणे । **वक्कु** आदाने, अ । सेतवण्णताय सुक्को च सो काकेहि सद्धिं निवासनतो, काकसण्ठानत्ता वा काको चेति **सुक्ककाको** ।

द्वयं विसकण्ठिकायं । बल पाणने, ण्वु, दीघो, आको वा । विससदिसो काळवण्णो कण्ठो यस्सा सा विसकण्ठिका, एतस्सा पुमो नाम न विज्जति । वुत्तञ्च अपदाने —

“यथा बलाकयोनिमिह, न विज्जति पुमो सदा ।
मेघेसु गज्जमानेसु, गब्भं गणहन्ति ता तदा”ति [अप० थेर० १.१.५११] ॥

६४३. द्वयं कङ्के । लोहसदिसो पिट्ठि यस्स लोहपिट्ठो । कङ्क लोल्ये, अ, कङ्को ।

द्वयं पत्तकण्ठे । खज्जो विय चरतीति खज्जरीटो, ईटो । पस्सन्तानं खं सुखं जनेतीति खज्जनो । खज्ज गतिवेकल्ये वा, यु ।

द्वयं गामचाटके, चाटकमत्ते वा । कलहं रवतीति कलविट्ठो, यदादि । कं सुखं लुनातीति वा कलविट्ठो, इको, निगगहीतागमो च । चट भेदे, ण्वु, चाटको ।

द्वयं वेळुरियच्छविलोमे चित्रपक्खे “सुवण्णचूळे”ति ख्याते । दिभ सन्थम्भे, द्वित्तं, बिन्दागमो च । “कि”इति सद्दं करोतीति किकी, णी, चासो, दिविपि [चासो किकीदिवि (अमर १५.१६)] ।

६४४. द्वयं मेघसामे “टी-टौ”इति ख्याते । कदम्बयोगा कादम्बो । काळवण्णो हंसो काळहंसो, कालहंसोपि ।

द्वयं “डहे-डो”इति ख्याते सकुणे । सकुन्तो वुत्तो, “सकुन्तो पक्खिभेदस्मिं, भासपक्खीखगेसु चे”ति नानत्थसङ्गहे । सुन्दराकारेण पक्खेन युत्तो सकुणो भासपक्खी, “भासन्तो सुन्दराकारे, भासन्तो भासपक्खिनी”ति हि नानत्थसङ्गहे ।

द्वयं “न्वा-मी-स्वे”इति ख्याते नीलपक्खिनि । धूम्यं धूमं अटति सहतीति धूम्याटो, णो । काळवण्णताय कुच्छितं लिङ्गं यस्स । भिङ्गोपि ।

द्वयं जलकुक्कुटे । दा लवने, ति, दाति ऊहति उस्सहतीति दात्यूहो, खण्डितद्धनिश्चत्थो । काले सस्समुत्तुमिह कण्ठो कण्डद्धनि यस्स काळकण्ठको, समासन्ते को ।

६४५. खुद्दादि मधुच्छिट्ठकरादिको कम्मभूतो “मक्खिकाभेदो”त्युच्यते, मक्खि सङ्घाते, ण्वु, मक्खिका, तासं भेदो मक्खिकाभेदो । पिङ्गलमक्खिकायं “म्हण”इति ख्यातायं द्वयं । डंस डंसने, डंसो । दंसोपि, डंस खादने वा, पिङ्गलमक्खिकातिवण्णनामं ।

मक्खिकाय अण्डं आसाटिका नाम, सट अवयवे, ण्वु । द्वयं “न्हं”इति ख्याते । पटं गच्छतीति पटङ्गो, पतङ्गोपि, सरति हिंसतीति सलभो, अभो, लत्तं, सल गमने वा ।

६४६. द्वयं “छें”इति ख्याते, मक पाणे, असो, मकसो । द्वयं निदाघे नुहादीसु वरणकमक्खिकायं । “चीरी”ति सहायतीति चीरी, चिरि हिंसायं वा, नदादि, दीघादि । झल्ल सद्दे, ण्वु, झल्लिका ।

द्वयं तालपत्ताद्यन्तरेसु निलीनायं चम्मपत्तायं । जतु विय जतुका, उपमाने को, “रामठे जतुकं चम्म-पत्तजतुकरेसु

थी”ति [चिन्तामणिटीका १९.४०] हि रभसो। अजिनं चम्मं पत्तं यस्सा अजिनपत्ता। द्वयं हंससामज्जे। हन्ति अद्धानं हंसो। सेतो छदो पत्तं यस्स। यथाकथञ्चि ब्युप्पत्तीति वुत्तत्ता असेतच्छदेपि, चक्कङ्गो, मानसोकोपि, चक्कस्स चक्कवाकस्सेव अङ्गानि यस्स। मानसं सरो ओको यस्स।

६४७. ये रत्तेहि लोहितेहि पादतुण्डेहि चरणचञ्चूहि विसिद्धा सिता च सरीरे, ते राजहंसा नाम, हंसानं राजानो राजहंसा।

मलीनेहि पादतुण्डेहि विसिद्धा ये ते मल्लिकाख्या, मल, मल्ल धारणे, इ, सज्जायं को, “मल्लिको हंसभेदे च, तिणसूले च मल्लिके”ति [चिन्तामणिटीका १५.२४] रुद्धो। आख्यासदेन बहुब्बीहि। असितेहि कण्हेहि पादतुण्डेहि विसिद्धा ये, ते धतरट्टा, धतरट्टानं अपच्चानि धतरट्टाति, णो।

६४८. तिकं तिरच्छाने। तिरियं अज्जयतीति तिरच्छो, तिरियस्स तिरो, अज्जतिस्स च्छो। युम्हि तिरच्छानो, तिरच्छानोयेव तिरच्छानगतं, तब्भावं वा गतं पत्तं, तेसु वा गतं अन्तोगधन्ति तिरच्छानगतं, सियाति पकत्थानपेक्खक्रियापदं, भवत्यत्थो वा हि करोत्यत्थो वा कदाचि पकत्थानपेक्खो भवति, न पन विकत्थानपेक्खो। तथा कदाचि उभयापेक्खोपि भवति, न पनुभयानपेक्खोति सब्बत्रेवं। सीहादिवग्गो।

अरज्जादिवग्गवण्णना निट्ठिता।

७. पातालवग्गवण्णना

६४९-६५०. चतुक्कं पाताले। अधरं भुवनं अधोभुवनं। पतन्ति अस्मिं पातालं, अलो, मज्झे दीघो। नागानं लोको। रसाय तलं रसातलं।

सोब्भन्तं छिद्दमत्ते। रण सद्दे, धो, नत्तं, यदादि। वर दित्थियं। विगतो वरो वारणं अस्स विवरं, छिदि द्विधाकरणे, दो। कुह विम्हयने, अरो। सुस सोसने, इरो। बिल भेदने, अ। सुसतो इ, सुसि। छिन्दित्वा गच्छतीति छिग्गलं, यदादि। सुट्ठु अब्भं आकासं अस्मिं सोब्भं।

“सुसिर”न्ति छिद्दसामज्जे यं नपुंसकवचनं, तं सच्छिद्दे छिद्दवति दब्बे तीसु, यथा “सुसिरो रुक्खो, सुसिरा चिज्जा, सुसिरं कट्ठ”न्ति।

द्वयं भूमिछिद्दे। कास दित्थियं, उ। अव रक्खणे, अटो, आवाटो, अवाटोपि। द्वयं सप्पानं राजिनि। वसु रतनं यस्सत्थीति वासुकी।

६५१. द्वयं नागानं राजिनि। देवेहिप्पस्सन्तो नोपलब्धोति अनन्तो, सेसोपि, सिस हिंसायं, सिसति कप्पन्तेति सेसो, अ।

द्वयं अजगरे। वहतिस्मा असो, वाहसो। अजं छागं गिलतीति अजगरो, अ, इस्सत्तं, लस्स रत्तञ्च। सयीपि, सयनसीलो सयी।

द्वयं गोनससप्पे “डा-च्चे” इति ख्याते । गवस्सेव नासा अस्साति गो^नसो, सज्जायं नाससद्वस्स न^{सो} कतो [पाणिनि ५.४.११९] । तिलं इच्छतीति तिलिच्छो, तिरियं अञ्चतीति वा तिलिच्छो, यदादि ।

द्वयं देडुभे, यो “जलसप्पो”ति वुच्चति । देडुना राजिया उभतीति देडुभो । पिठ्ठे राजियोगा राजुलो, उलो, बधिरसप्पेप्येते ।

६५२. कम्बलो च अस्सतरो चाति इमे द्वे नागकुला मेरुपादे वसन्ति ।

द्वयं वेस्मनिवुट्टसप्पे । “वम्मनी”तिपि पाठो । “असुद्धो घरसप्पो”ति वुत्तत्ता निब्बिसताय अमारितत्ता सीलयुत्तं अत्ता मनो यस्मिं सिलुत्तो, अस्सु, रस्सादि ।

द्वयं रुक्खगादीसु निवुट्टसप्पे । नीलो हरितो सप्पोति नीलसप्पो । “नीलो कण्हमिह हरिते”ति हि तारपालो । पठमकाले सिलायं भवतीति सिलाभु ।

६५३-६५४. विसधरन्तं सप्पमत्ते । आसियं विसं एतस्स आसीविसो, आसी सप्पदाठा । भुज कोटिल्ये, कुटिलायमानो गच्छतीति भुजङ्गो, एवं भुजगो, भुजङ्गमो च । अहि गमने, इ । सरन्तो सप्पति गच्छतीति सरीसपो, अस्सी, संयोगलोपो, अलुत्तसमासोयं, भुजङ्गभुजङ्गमापि, सब्बधरकते पन “भुसं, पुनप्पुनं वा कुटिलं सप्पतीति सरीसपो”ति वुत्तं । फणयोगा, ई, फणी । सप्पतिस्मा अ, भूमिफुट्टेन गत्तेन गति सप्पनं । अरं सीघं गच्छतीति अलगदो, मस्स दो, रस्स लत्तञ्च, अलगदो, जलसप्पेप्ययं, “अलगदो जलवाळो”ति [अमर ८.५] हि अमरसीहो । भोगो फणिकायो, तंयोगा भोगी । पन्नं गच्छतीति पन्नगो, पादेहि वा न गच्छतीति पन्नगो । द्वे जिह्वा अस्स । उरसा गच्छतीति उरगो । विसेसेन आलाति गण्हाति आयुन्ति वाळो, लस्स लत्तं, वा गमने वा, अलो । दीघसरीरताय दीघो । दीघा पिठ्ठि यस्स, समासे को । उदरमेव पादो यस्स । विसं धरति । चक्की, कुण्डली, गूळहपादो, चक्खुस्सवो, काकोदरो, दब्बीकरो, बिलेसयो, जिम्हगो, पवनासनोपि । सिरसि चक्कयोगा चक्की । कुण्डलमिव वपु अस्सत्थीति तंयोगा कुण्डली । चक्खुना सुणोतीति चक्खुस्सवो । काकोदरमिव उदरं अस्स । दब्बिगतिकत्ता फणा दब्बी, तं करोति बन्धतीति दब्बीकरो । सामञ्जनिद्वेसेपि कण्हसप्पादियेव दब्बीकरो । जिम्हं कुटिलं गच्छतीति । पवनासनो वातभोजी ।

फणिनो सप्पस्स तनु कायो भोगो नाम । भुजतीति भोगो, भुज कोटिल्ये, णो ।

६५५-६५६. द्वयं सप्पस्स दाठायं । असति येन असं, मुखं, तस्मिं भवा आसी, सप्पस्स दाठा दन्तुत्तमा । द्वयं सप्पस्स जिण्णतचे, निमुच्चते यस्मा सप्पोति, णो । कञ्चुकसदिसत्ता कञ्चुको । समा तुल्यत्था ।

द्वयं विसमत्ते । सोणिपथगतं विसति देहन्ति विसं, विस पवेसने । गिरतीति गरळं, अळो ।

हलाहलो, काळकूटो, आदिना काकोलादयो च सत्ताति इमे नव तब्भेदा तस्स विसस्स भेदा । वुत्तञ्च —

“पुमे पण्डे च काकोल-काळकूटहलाहला ।

सोरट्टिको सुक्किकेय्यो, ब्रह्मपुत्तो पदीपनो ।

दारदो वच्छनाभो च, विसभेदा इमे नवा”ति [अमर ८.१०-११] ॥

तत्र हलाहलो पुमे, वाकारेन नपुंसकेपि, “हालाहल”न्ति हि **तिकण्डसेसे** [तिकण्डसेस १.८.५] दीघादिपि । तालपत्रसण्ठानो नीलपत्रो गोथनाकतिफलो गच्छो हलाहलो । अस्स च समीपे रुक्खादयो ड्यहन्ते । हिमवति, किक्किन्दायं, कोङ्कणेषु, दक्खिणसमुद्वे च जायते, हनतीति हलो, अ, नस्स लो, हलानमि हलो **हलाहलो**, मज्झदीघो । तिरियलेखाय चितं द्विजपदेहि युत्तं, तथा गण्ठिभि व्यापितं बिन्दुभिदेव यं घनतरेहि, तं काळकूटं । इदञ्च पुथुमालिनामस्सासुरस्स सोणितम्हा एव असुरसमये **[देवासुरणे (?)]** समुप्पन्नस्स अस्सत्थरुक्खसदिसस्स रुक्खस्स निव्यासो, अहिच्छत्तमलयकोङ्कणसिङ्गवेरपब्बतादीसु चोप्पज्जते । वण्णेन काळञ्च तं सत्तानं जीवितहरणतो लोहमुग्गरसदिसताय कूटञ्चेति **काळकूटं** ।

ब्रह्मपुत्तो तु कपिलो, मलयद्दिभवो खरो ।

पदीपनो तु दहनो, रत्तवण्णोञ्जनद्विजो **[चिन्तामणिटीका ८.१०-११]** ॥

दरदे भवो **दारदो**, सुप्पभनामको तंदेसपसिद्धो च । वच्छनाभो सिन्दुवारपत्तसदिसो च तंसमीपे रुक्खो न वद्धते, तंसम्फस्सवायु च जरयति, विज्झायं, किक्किन्दायञ्च जायते, एवं विसन्तरानमि सरूपं आगमतो विज्जेय्यं ।

द्वयं धनत्थं सप्पग्गाहे । वाळं सप्पं गणहनसीलताय **वाळगाही** । अहिनो तुण्डेन मुखेन दिब्बतीति **अहितुण्डिको**, णिको, “वाळगाहो”हितुण्डिको”ति **[अमरकोसे ८.११-गाथायम्पि]** **अमरमाला** ।

६५७. तिकं निरये । अयो इट्ठफलं, सो निग्गतो अस्माति **निरयो**, निन्दितो रयो गमनं एत्थाति वा **निरयो** । दुट्ठा गति **दुग्गति** । अपुञ्जे नेतीति **नरको**, ण्वु, रन्तो च, **नरको** ।

तेसु निरयेसु यो “महानिरयो”ति वुत्तो, सो अट्ठधा होतीति तं दस्सेति “**सञ्जीवो**”च्चादिना सिलोकेन । मरन्तापि कम्मफलानुभवनत्थं पुनप्पुनं जीवन्ति अस्मिं **सञ्जीवो** । यत्थ निरये नेरयिकानं सरीरानि वट्ठकीनं काळसुत्तेन सञ्जाणं कत्वा वासिया तच्छन्ति, सो **काळसुत्तो** । भुसं, पुनप्पुनं वा दुक्खितसद्देन रवन्ति अस्मिं **रोरुवो**, महन्तो च सो रोरुवो चाति **महारोरुवो** । पुन “रोरुवो”ति चूळरोरुवो वुत्तो । भुसं पतन्ति अस्मिं **पतापनो**, “वीचि तरङ्गे अप्पे चा”ति **रुद्धो**, नत्थि सुखस्स वीचि लेसोपि अत्राति **अवीचि**, “वीचि सुखतरङ्गेसू”ति **तिकण्डसेसो** [तिकण्डसेस ३.३.७८], तस्मा नत्थि वीचि सुखं एत्थाति **अवीचि** । समन्ततो आगतेहि पब्बतेहि हज्जन्ति अत्राति **सङ्घातो** । तपन्ति अत्र **तापनो**, इतिसद्दो अट्ठन्नं परिसमापनत्थो ।

६५८. तत्थ निरयेसु वेतरणी च लोहकुम्भी चाति इमे द्वे निरया **जलासया** जलाधारा, ते च थियं, तरणी नावा, सा नत्थि यस्सं **वेतरणी** । लोहमया कुम्भी **लोहकुम्भी** ।

द्वयं निरयपाले । कारणा यातना, सा च तिब्बवेदना, तं करोतीति **कारणिको** । निरयगतसत्ते पातीति **निरयपो** ।

द्वयं निरयगतसत्ते । निरयं गच्छतीति **नेरयिको** । नरकं गच्छतीति **नारको** ।

६५९. उदधि परियन्तं समुद्धस्स नामं । अण्णो जलं, सो वाति गच्छति यस्मिं **अण्णवो**, अण्णो यस्मिं विज्जतीति वा **अण्णवो**, अस्सत्थ्यत्थे वो । सगरेहि राजकुमारेहि खतो **सागरो**, सानं धनानं आकरोति वा **सागरो**, कस्स गो, **साग** संवरणे वा, अरो । सन्दतेति **सिन्धु**, **सन्द** सवने, यदादि । **उदि** क्लेदने, सम्मा क्लिदन्ति चन्दोदये अस्मा आपानीति **समुद्धो** ।

जलानि, उदकानि च निधीयन्ते, धीयन्ते चात्राति **जलनिधि**, **उदधि** च, **उदकस्स उदादेसो** ।

तस्स समुद्दस्स खीरणणवो, **आदिना** लवणोदो, दध्युदो, घतोदो, उच्छुरसोदो, मदिरोदो, सादुदको चाति इमे सत्त महण्णवविसेसा भवन्ति **[ब्याख्यासुधा १.१०.२]** । खीरवण्णो अण्णवो **खीरणणवो** ।

६६०. अस्स समुद्दस्स **कूलदेसो** तीरदेसो वेला नाम, विगच्छन्ति इरा यस्सं वेला, लत्तं । चक्कमिव **सलिलानं** जलानं **भमो** भमनं आवट्ठो नाम, आवट्ठन्ति जलानि अत्राति **आवट्ठो** ।

तिकं बिन्दुम्हि । **थु** अभित्थवे, वो, उस्से । **विदि** अवयवे, उ, **बिन्दु** । **फुस** फुसने, तो, **फुसितं** । पाकारे, गेहादितित्ति यच्च जलनिग्गमो **भमो** नाम, **भमु** अनवट्ठाने ।

६६१. सिलोको उदके । **आप** ब्यापने, अप्पोति सब्बत्राति **आपो** । पातब्बन्ति **पयो**, **पा** पाने, ण्यो । रस्सो, **पयो** । **जल** धज्जे, अ । वारयति निन्नोनतन्ति **वारि**, **वर** निसेधे, णि, वारयति पिपासन्ति वा **वारि** । पीयतेति **पानीयं**, अनीयो । सलतीति **सलिलं**, **सल** गतियं, इलो । **उदि** क्लेदने, ण्वु, उलोपो, दकं पिपासच्छेदं करोतीति वा **दकं**, “दा दानच्छेदधातू”ति **[एकक्खरकोस २० गाथा]** हि **एकक्खरकोसे**, रस्सो । **अन** सद्दे, अ, द्वित्तं, **अर** गमने वा, तो, **अन्नादेसो**, **णत्तं** । **नी** नये, ईरो । **वन** सम्भत्तियं । वनीयते पिपासेहीति **वनं** । **वा** गमने, अलो । तायते पालयतेति **तोयं**, **ता** पालने, चुरादि, यो, आकारस्सोत्तं । **अम्ब** सद्दे, उ, **अम्बु** । **उदि** पसवनक्लेदनेसु, ण्वु, **उदकं** । **कर** करणे, क्वि, **कं** । कमलं, खीरम्पि, **कमु** इच्छाकन्तीसु, अलो । **खनु** हिंसायं, ईरो, **नलोपो**, **खी** खये वा, खीरं ।

६६२. चतुक्कं तरङ्गे । तरन्तो गच्छति, तीरं वा गच्छतीति **तरङ्गो**, अलुत्तसमासो, परत्र ईस्सत्तं । सयमेव भिज्जतेति **भङ्गो**, अ । ऊह वितक्के, मि, हलोपो, **ऊमि**, **अर** गमने वा, मि, अस्सू, **रलोपो** । विम्हयं विचित्तं चिनोतीति **वीचि**, इ, उपसगस्स दीघो, एते द्वे पुमित्थियं ।

उल्लोलो, कल्लोलो चाति इदं द्वयं महावीचीसु कथ्यते, **लोल** उम्मादने, उल्लोलयतीति **उल्लोलो**, णो, **उल** गमने वा, ओलो, द्वित्तं । **कल्ल** सद्दे, ओलो, **कल्लोलो** ।

६६३. सिलोक्खं कदमे । जलं बलते **जम्बालो**, कम्मणि णो, **मकारो** वण्णविकारो । **कल** सङ्ख्याने, अलो । **पच** वित्थारवचने, कम्मणि णो । **चिक्ख** वचने, अलो, द्वित्तं । **कद** मद्दे, अमो, द्वित्तं ।

छक्कं वालुकायं । **पुल** महत्थे, इनो, **ळत्तं** । **वल** संवरणे, ण्वु, अस्सु, **वालुका**, थी । **वण्ण** सद्दे, **वण्णो** । **मर** पाणचागे, उ, **मरु**, देवेपि । **अर** गमने, उ, अस्सु, **उरु**, महन्तेपि, वण्णो च मरु च उरु च **वण्णमरुरु** । **सिच** पघरणे, तो, **सिकता**, थी ।

६६४. जलमज्झगतं तलं कम्मभूतं “अन्तरीपं, दीपो”ति चोच्चते । द्विधागतानं आपानं अन्तरगतं **अन्तरीपं**, आकारस्सी । “अन्तरीय”न्ति वा पाठो, तदा द्विधागतानं आपानं अन्तरे भवं **अन्तरीयन्ति** विग्गहो, अकारस्सी । द्विधागतानि आपानि अस्मिं हेतुभूतेति **दीपो** । **वकार**आकारानं लोपो, इस्सी च, **दीपो**, **वाकारेन** दीपम्पि ।

पञ्चकं तीरस्स नामं । **पार तीर** कम्मसम्पत्तियं, चुरादि, अ । **कूल** आवरणे, णो । **रुध** आवरणे, **रोधं** ।

अञ्जपारादिनिवत्तनत्थं “पतीर”न्ति वुत्तं । तट उस्सये, अ, थियं, तटी ।

६६५. परमि तीरस्मिं पारसद्दो, सो च नपुंसके, पार तीर कम्मसम्पत्तियं, पार सामत्थिये वा, पारयति तरङ्गादयो वारेतुन्ति पारं । ओरन्तुतीरं “अपार”न्त्युच्चते, अवरे तीरदेसे भवं ओरं, णो । पारतो अञ्जं तीरं अपारं ।

पञ्चकं उळुम्पे । उळुतो दकतो पाति रक्खति उळुपो, सोयेव निग्गहीतागमवसेन उळुम्पो । प्लवति, प्लवन्ति अनेनाति वा प्लवो, प्लव गमने, गमनं अत्र जलगमनं । कुल सन्ताने, अ, के उलति गच्छतीति वा कुल्लो, अ, द्वित्तं । तरन्ति अनेन तरो, तर प्लवतरणेषु । गमनागमनवसेन पुनप्पुनं जले अरन्ति याय, सा पच्चरी, अ, नदादि ।

६६६. तिकं नावायं । तरन्ति याय तरणी, यु, नदादि, इपच्चये तरि, ईमि तु तरी । नु थुतियं, अ, वुड्ढावादेसा, नावा । द्वयं लङ्कारथम्भे । कूप गमने, ण्वु, कूपको, अपच्चयो वा, तदा सकत्थे को । कमु इच्छायं, भो, सकत्थे को, अस्सु च, कुम्भकं ।

द्वयं “पे सें”इति ख्याते । तरस्स पच्छाभागे बन्धितब्बोति पच्छाबन्धो । गमिच्छित्तदिसं अटति येन गोटविसो, इसो, अवन्तो च अस्सोत्तञ्च, गोटविसो । द्वयं “पे तमा”इति ख्याते । नावाय कण्णो विय कण्णो, महन्तो केनिपातो, तेन पवहणपतिसवनतो, तं धरतीति, कम्मनि णो । नावाय युत्तो नाविको ।

६६७. द्वयं नावाय गमनोपाये । अरति येनाति अरित्तं, छदादीहि तत्रण, इकारागमो, द्वित्तञ्च । के जले निपातियते केनिपातो, अलुत्तसमासोयं ।

द्वयं नियामके । पोतो पवहनं, तं वाहयतीति पोतवाहो । नियच्छति पोतन्ति नियामको, यमु उपरमे, निपुब्बो गमने, ण्वु, नियामको, चुरादि । नियामकेपि ।

ये वाणिजा नावाय वाणिजकम्मं आचरन्ति, ते संयत्तिका नाम, संयानं संयात्रा, दीपन्तरगमनं, त्रण, सा पयोजनमेतेसं संयत्तिका, णिको, रलोपो, रस्सो च । तपच्चयेन वा सिद्धं । पोतवाणिजापि, पोतो पवहनं, तस्स वाणिजा ।

६६८. लङ्कारादयो, फियादयो च नावाय अङ्गा अवयवा । लो इन्दो, तस्स कारणं लङ्कारो । वटो वुच्चति सिवटो, तदाकारताय वटाकारो । “वटो कमहे निग्रोधे”ति हि नानत्थसङ्गहो । फा वुड्ढियं, इयो, फियो ।

द्वयं “तलक”इति ख्याते । पू पवने, तो, वुड्ढि, पवहति नियामकेति पवहनं । वुत्तन्ति क्रियापदं । द्वयं कट्टम्बुवाहिनियं, दुण गतिहिंसासु, अ, नदादि, वुड्ढि, दोणी । अम्बुं नेति येन अम्बणं, उस्सत्तं, णत्तञ्च, अम्ब सद्दे वा, यु ।

६६९. तिकं गम्भीरे । गमु गमने, ईरो, भोन्तो च मलोपो च, गभीरो । मालोपे तु गम्भीरो, गच्छन्ता भायन्ति अस्मिन्ति वा गभीरो, गम्भीरो च । निपुब्बो मन अभ्यासे, णो, मस्स नो । तब्बिपक्खतो गम्भीरविपरीततो उत्तानं नाम, उगगतं तानं पमाणं अस्स उत्तानं, अगम्भीरं ।

द्वयं अगाधे । गाध पतिट्ठाकङ्कासु, गन्थे च, नत्थि गाधं यत्र अगाधं । न हेट्ठिमतलं फुसति यत्र अतलम्फस्सं ।

तिकं अप्पसन्ने । नत्थि अच्छभावो अत्र अनच्छो । कलुसं पापेपि वुत्तं । विल भेदने, णो, आविलो । अव रक्खणे वा,

इलो ।

६७०. तिकं निम्मले । छो छेदने, न छिन्दति दस्सनन्ति अच्छो, णो, सच्छोपि, सर विसरणे, तो, अन्नादेसो । नत्थि मलं एतस्मिं विमलो । गभीरप्पभुती गभीरादयो विमलन्ता तीसु लिङ्गेषु ।

पञ्चकं केवट्टे । धा धारणे, ईवरो । मच्छे हन्त्वा जीवतीति मच्छिको, इको । मच्छे बन्धति जालेनाति मच्छबन्धो, मच्छे वधतीति वा मच्छबन्धो, निग्गहीतागमो, कं जलं, तस्स ईलक्खी, ताय वट्टो वट्टनं अस्सत्थीति केवट्टो । केवत्तोपि, णो । जाले नियुत्तो, जालेन हन्तीति वा जालिको, दासोप्यत्र, दास दाने, अ, “दासो केवट्टभच्चेसू”ति [चिन्तामणिटीका १०.१५] रुद्धो ।

६७१-६७२. झसान्तं मच्छे । मस आमसने, छो, मरधातुवसेन वा सिद्धो, मर पाणचागे, इनो, रलोपो । मुखप्पदेसे पुथूनि लोमानि अस्स पुथुलोमो । पाठीनादीनं मच्छत्ता विसेततो अलोमकेप्पस्स वुत्ति । झस हिंसत्थो दण्डको धातु, अ, झसो । अण्डजो, विसारो, सकलीपि, विचित्रं सरति अनेन विसारो, णो । रोहितादीनं वक्कलप्पायो [वत्तलप्पायो (क०)] तचो सकलं । तंयोगा, ई, सकली ।

रोहितादयो, मकरादयो च मच्छप्पभेदा । रुह जनने, तो, रोहितो । विपाके मधुरसत्ता मग्गुरो, वण्णविकारो, मज्जतीति वा मग्गुरो, ऊरो, मज्ज सुद्धियं, ज्जस्स ग्गतं, रस्सो च, मग्गुरो, “ङा खू” । सिङ्गयुत्तताय सिङ्गी, णो, नदादि, सङ्गुपि, सरति वातन्ति वा सिङ्गी, सर हिंसायं, अ, रस्स गो, अस्सि, निग्गहीतागमो, नदादि, सिङ्गी, “ङ च्चे” । बल संवरणे, अलो, लस्स जो, बलजो, “ङ पा” । मुज्ज सदत्थो, मुज्जो । पू पवने, उसो, वुद्ध्यावादेसा, पावुसो, महामुखमच्छो, “ङ टा” ।

सत्तक्खत्तुं वड्ढतीति सत्तवड्ढो, “ङ से” । सह वड्ढेन, संविज्जमानो वा वड्ढो यस्स सवड्ढो, “ङ म्वे” । नळसण्ठानो मीनो नळमीनो, “ङ फौ-यो” । कडि सन्निचयवदनेकदेसेसु, ण्वु, गण्डको, “ङ मा” । ससु हिंसायं, उ, अस्सु, सुसुका, सकत्थेको, “ङ-पौ-टये” । सयनतो पस्सेन फरतीति सफरी, नदादि, फर फरणे, सफरी द्वीसु, “ङ खू-मा” । पाणिगगहणे मुखं किरतीति मकरो, यदादि ।

६७३. तिमिआदयो सत्त महामच्छा नाम । तिम अद्वभावे, तिमतीति तिमि, इ, तिमि मच्छमत्तेपि । गिर निगिरणे, णो, लत्तं, इस्सत्तं । तिमिनो गलो तिमिङ्गलो, निग्गहीतागमो । वण्णेन पिङ्गलतिमिरसदिसताय तिमिरपिङ्गलो । आ भुसो नन्दतीति आनन्दो, नन्द समिद्धियं । तिमिनो मच्छे नन्दयतीति तिमिनन्दो । “तिमिन्दो”तिपि पाठो, तिमिनं मच्छानं इन्दो तिमिन्दो । अधिको आरोहो यस्स अज्झारोहो । महन्तो तिमि मच्छो महातिमि ।

६७४. द्वयं “ङ फे”इति ख्याते । पासाणसदिससण्ठानो मच्छो पासाणमच्छो । पठ वियत्तियं वाचायं, इनो, उभयत्र दीघो, पाठीनो, “ङ-पौ”ति च वदन्ति । द्वयं बळिसे । वड्ढतीति वड्ढो, वड्ढ कोटिल्ये । बल संवरणे, इसो, लत्तं । मच्छवेधनम्पि, विध विधाने, भेदने च, अनेकत्थत्ता, यु ।

तिकं कुम्भीले । “सुंसुमारो”ति समुदितनामं, ससतीति सुसु । सुसु एव सुंसु, मारेतीति मारो, सुंसु एव मारो सुंसुमारो । केन उभति पूरेतीति कुम्भो, जलासयो, तत्र उलति गच्छतीति कुम्भीलो, कुम्भी वा घटो, तं लातीति कुम्भीलो । न कमतीति नक्को, विव, सज्जासदत्ता नस्स पकति, नक्क नासने वा, चुरादि ।

द्वयं कच्छपे। कुच्छितो ऊमि वेगो अस्स कुम्भो, “पकासे वेगभङ्गेसु, तरङ्गे ऊमि पुंथिय”न्ति [चिन्तामणिटीका १०.२१] रभसो, “वेगे भङ्गप्पकासेसु, बिलायं ऊमि वीचिय”न्ति नानत्थसङ्गहो। कच्छेन पिवतीति कच्छपो, णो, कमठोप्यत्र, कमु इच्छायं, अठो।

६७५. द्वयं कक्कटे। कक्कतीति कक्कटको। सकत्थे को, कुक आदाने वा, अटो, उस्सत्तं। कुल सन्ताने, बन्धुम्हि च, ईरो, कुं वा पथविं लुनातीति कुळीरो, ईरो। द्वयं रत्तपे। जलस्स ऊका किमिविसेसो जलूका, जलं ओकं गेहं एतिस्साति वा जलूका, ओस्सू, उच समवाये, णो, ओकं। रत्तं रुधिरं पिवतीति रत्तपा।

तिक्कं मण्डूके। मण्ड भूसने, उको, दीघो। दद दाने, उरो, द्वित्तं। भी भये, सप्पतो भायतीति भेको, इको, ईस्से। वस्साभू, सालुरो, प्लवोपि। द्वयं “ती”इति ख्याते। गण्डं वच्चसन्निचयं उप्पादेतीति गण्डुप्पादो। महिया लता महीलता, किञ्चुलुकोपि। किञ्च चुलतीति किञ्चुलुको, उको।

६७६. द्वयं मुत्ताफोटे। सप्प गमने, इ, अस्सि, सिप्पि, थी। सु अभिसवे, त्ति, सुत्ति। द्वयं सङ्खे। खनु अवदारणे, क्वि, सङ्खो। समु उपसमे वा, खो, सङ्खो। कं वाति गच्छतीति कुम्बु, उ, द्वेप्यनित्थियं।

द्वयं खुद्दसङ्खजातियं। सङ्खस्स नखो इव सङ्खनखो। द्वयं “खरु”इति ख्याते। जले सवतीति जलसुत्ति, सु पसवे, त्ति। समतीति सम्बुको, उको, बोन्तो च, “सम्बुको जलसुत्ति”त्थी”ति [चिन्तामणिटीका १०.२३] पुंण्डे वोपालितो।

६७७. द्वयं जलासये। जलानं आसयो पतिट्ठित्तानं जलासयो। तेसु जलासयेसु मज्झे यो गम्भीरो अगाधो, सो रहदाख्यो, हर हरणे, भूवादि, दो, वण्णविपरिययो, रहदो।

द्वयं उदपाने। उदकं पिवन्ति अस्मिं, यु, कलोपो। पिवन्ति अस्मिं पानो, सो एव कूपो पानकूपो, कु सद्दे, पो, दीघादि, कूपो, केन उभतीति वा कूपो, भस्स पो। अन्धुपि, अन्ध दस्सनुपसङ्घाते, चुरादि, उ। द्वयं समचतुरस्सपोक्खरणियं। खनु अवदारणे, कम्मे तो, नलोपो, दीघादि। पोक्खरं जलं, तंयोगा अनो, नदादि, पोक्खरणी।

६७८. तिपादेन महतो सदा अगाधजलस्स पद्मट्टानस्स च पद्मसुज्जस्स च योग्यताय नामं [अमर १०.२८ गाथायं पस्सितब्बं]। तळ आघाते, तल पतिट्ठायं वा, आको, अपरपक्खे लत्तं। सर गमने, अ, सरो। वप बीजनिक्खेपे, वपन्ति याय वापी, आयतचतुरस्सायम्पि। सरतिस्मा असो, नदादि, सरसी। दह भस्मीकरणे, अ, दध धारणे वा, धस्स हो। अम्बुजानं पद्मानं आकरो उप्पत्तिट्ठानं।

खुद्दको सरो “पल्लल”न्त्युच्चते। यत्र वस्सासु अधिकं जलं, गिम्हेसु जाणुमत्तं, सुखत्येव वा, पल्ल रक्खणे, चुरादि, अलो, पल्ललं।

६७९-६८०. अनोत्तादयो एते सत्त महासरा नाम। तत्र सूरियरंसिसम्फुट्ठाभावेन न अवतपति उदकमेत्थाति अनोत्तो। कण्णमुण्डपब्बतसमीपत्ता कण्णमुण्डो। रथं करोतीति रथकारको, यथाकथञ्चि अयं व्युप्पत्ति नाम, सज्जा पन लोकतोयेवावगन्तब्बा। छब्बण्णदन्तवन्तताय छद्दन्तो, नागराजा, तस्स निवासनट्टानसमीपत्ता छद्दन्तो, सरो। कुणालसकुणा बहवो यत्थ सन्ति कुणालो। मन्दाकिनी आकासगङ्गायम्पि वुत्ता। बहवो सीहा पपतन्ति अस्मिं सीहप्पपातो।

द्वयं जलप्पाये देसे कूपनिकटे पसुपानत्थं पत्थारादिरचिते जलासये । आहूयन्ते पसवो अत्र पानायाति **आहावो**, णो, वुड्ढावादेसो । निपिवन्ति अस्मिं **निपानं**, यु । द्वयं सुरखाते, अपोरिसे देवनिम्मितीति भावो, सोण्डेइच्चज्जे । “अखातो देवखातको”ति [अमर १०.२७] हि **अमरमालायं पुंसकण्डं** ।

६८१. नद्यन्तं नदीयं । सवतीति, अन्तो, नदादि, **सवन्ती** । निन्नट्ठानं गच्छतीति **निन्नगा**, क्वि । **सन्द** पसवने, उ, अस्सित्तं, वण्णविकारो, **सिन्धु** । **सर** गमने, तो, इकारागमो, **सरिता** । आपानं निवासो आपो, समुद्धो, णो, तं गच्छतीति **आपगा** । **नद** अब्यत्तसद्दे, नदतीति **नदी**, नदादि, तरङ्गनीप्यत्र ।

द्वयं गङ्गायं । भगीरथेन रज्जा निब्बत्तिता भागीरथीति लोकिया, अस्माकन्तु मतेन नाममत्तमेवेतं तस्साति सन्निट्ठानं, एवं सब्बत्र । गच्छतीति **गङ्गा**, **गमितो** गो, तिपथगतापि, तयो सग्गमच्चपातालपथे गता **तिपथगता** । सिन्धूनं नदीनं सङ्गमो मेलको सम्भेदो । सम्मा भिज्जन्ति अस्मिं **सम्भेदो**, **संपुब्बो भिदि** मेलने, णो ।

६८२. गङ्गादिका इमा पञ्च नदियो महानदी नाम । अचिरं सीघ्रगमनं एतिस्समत्थीति **अचिरवती** । **यमु** उपरमे, उनो, यमस्स भगिनी वा **यमुना**, भगिन्यत्थे उनो । सरानि भवन्ति याय अवधिभूतायाति **सरभू**, **सर** गतिहिंसाचिन्तासु वा, ऊ, **अभोन्तो** च, **सरभू** । **मह** पूजायं, अ, नदादि ।

चन्दभागादिका निन्नगा पञ्च महानदितो अज्जासं नदीनं भेदा । चन्दभागो नाम पब्बतो, ततो पभवतीति **चन्दभागा** । सरयोगा वन्तु, मज्जे **सकारागमो**, नदादि, **सरस्वती** । वन्तुरत्रातिसये ।

६८३. निद्धोसं जलं अस्सं **नेरज्जरा**, यदादि, अथ वा नेरज्जरा नाम तूरियविसेसो, तंसमानसद्दताय अयं नदी **नेरज्जरा** नाम । नानागाहाकुलीभूतताय कुच्छितं वेरं अस्सा **कावेरी**, नदादि । नम्मं सुखं ददातीति **नम्मदा**, णो । **आदिना** सरावती वेत्तवती कण्टकी कोसिकीआदिका अनेका नदीभेदा सङ्गहिता ।

द्वयं हम्मियदेवालायादीसु जलमग्गे । वारिनो निक्खमनमग्गो **वारिमग्गो** । **नल** गन्धे, अ, नदादि, **ळत्तं**, **पनाळि**, अयं इत्थियं, पुमे च ।

तिकं गामद्वारम्हि असुचिपूतिपङ्कसम्पुण्णायं कासुयं । चित्तं दुनोतीति **चन्दनिका**, यदादि ।

६८४-६८५. **जमु** अदने, अलो, नदादि, **बोन्तो** च, **ळत्तं**, **जम्बाळी** । अवलगन्ति अस्मिं **ओळिगल्लो**, **लग्ग** सङ्गे, अलो, **ळत्तं**, अस्सि, **गलोपो**, द्वित्तञ्च । साद्धपज्जेन पदुमस्स नामं । सरसि रुहतीति **सरोरुहं**, रो । सतं पत्तानि अस्स, पद्मविसेसत्थेप्यस्स पद्मत्ता विसेसतो अभेदो । अरं विन्दतीति **अरविन्दं** । **पद** गमने, उमो । **पदुमं**, अनित्थी । पङ्के कद्दमे रुहतीति **पङ्केरुहं**, अलुत्तसमासोयं । **नल** गन्धे, इनो, **ळत्तं** । **पुस** वुड्ढिम्हि, खरो, वुड्ढि, **सस्स को**, पोक्खरे जले जातन्ति वा **पोक्खरं** । मुळालतोपि उगगन्त्वा पुप्फति **मुळालपुप्फं** । कं जलं अलयति भूसयतीति **कमलं**, **अल** भूसने । भिसतोपि उगगन्त्वा पुप्फतीति **भिसपुप्फं** । कुसे जले सेति तिड्ढतीति **कुसेसयं**, रो, अलुत्तसमासो । तामरसम्पि, तामरं जलं, “तामरं घतमण्णो चे”ति **तन्ततन्तरं**, तत्र सेति तिड्ढतीति **तामरसं**, रो ।

६८६. **सितं** सेतं कमलं “पुण्डरीक”न्त्युच्चते, **पुडि** खण्डने, मुडिरित्येके, इको, **अरागमो** च, **मस्स पो**, इस्सीकारो च, **पुण्डरीकं** । रत्तं तु कमलं “कोकनदं, कोकासको”ति चोच्चते । कोके नादयतीति **कोकनादं**, णो । रत्तुप्पले च,

“कोकनदं, कोकनुद”न्तिपि पाठो, के कनति दिब्बतीति वा **कोकनदं**, भूवादि, दो, अस्सो । **कन** दित्तिकन्तिगतीसु, के कासतीति **कोकासको**, ण्वु, **कास** दित्तियं ।

द्वयं केसरे, के जायतीति कि, कमलादि, तस्मिं जायति, जलतीति वा **किज्जकखो**, खो, नस्स, लस्स वा **को**, निग्गहीतागमो, के सरतीति, अ, सत्तमिया अलोपो, द्वयमनित्थी । द्वयं पद्मादिदण्डे । दण्डसदिसताय **दण्डो** । **नल** गन्धे, णो ।

६८७. द्वयं मुळाले । **विस** पेरणे, **वस्स भो**, **भिसं**, **भास** दित्तियं वा, आकारस्सि । मूले जायतीति **मुळालो**, अज्जत्थे अलो, रस्सादि, **ळत्तज्ज**, **मूल** पतिट्ठायं वा, अलो, सेसं पुब्बसदिसं, द्वयंप्यनित्थी ।

द्वयं कणिकायं । बीजस्स कोसो आकरो **बीजकोसो** । कण्णे करीयतीति **कणिका**, कण्णालङ्कारो, तंसदिससण्ठानताय **कणिका**, पदुमादीनं **समूहे** गहने वनेत्यत्थो । **सण** दाने, डो, **सण्डं**, “सण्डं पद्मादिसङ्घाते, गोपतिमिह पुमे भवे”ति **नानत्थसङ्गहो** ।

६८८. द्वयं पद्मकुमुदादिसामज्जे, तथा हि पद्मं महोप्पलं सितोप्पलमुच्चते, “कुवलयं उप्पलज्ज, नीलमिन्दीवरन्ति हि” इति **ब्याडि**, “उप्पलज्ज कुवलयं, नीलमिन्दीवरं मत”न्ति **भागुरि** च, “रोमो सिति च नीलो, कुवलयमिन्दीवरज्ज नीलम्बुज”न्ति तु **वररुचि** । “कुवलयदलसामोप्यङ्गदधिति परिधू सर”न्ति **मालधि**, **माधवो** च, तत्र पुब्बकमतमिह निस्सीयते । यद्येवं कथमुप्पलसद्देन नीलुप्पलादीस्वेव बुद्धि, न पन महोप्पलादिमिहोति? वुच्चते — सामज्जेपि धज्जत्ते यथा धज्जसद्देन कलमादीस्वेव बुद्धि, न पन मुग्गादीसु, एवमिहापि । उपुब्बो **पा** पाने, अलो, द्वित्तं, उदके प्लवतीति वा **उप्पलं**, यदादि । कुया पथविया वलयं इव सोभाकरत्ता **कुवलयं** ।

द्वयं नीलुप्पले । नीलवण्णे, अ, **नीलं**, इन्दीतीति इन्दी, नदादि, इन्दी लक्खी, तस्सा वरं **इन्दीवरं**, **इन्द** परमिस्सरिये वा, ईरो ।

अस्मिं नीलुप्पले सेते कुमुदं नाम । कुयं मोदते **कुमुदं**, णो । **अस्स** पदुमादिनो कन्दो सालूकमुच्चते । कं सुखं ददातीति **कन्दो**, **कन्द** अक्खाने वा रोदने च । **सल** गमनत्थो **दण्डको** धातु, उको, दीघो, **सालूकं** ।

६८९. तिकं रत्तारत्तसामज्जे । कमलतो अज्जतरस्मिं जलकुसुमे, न तु रत्तेयेव, सुगन्धेन युत्तं **सोगन्धिकं** । कस्स हारं इव सोभाकरत्ता **कल्लहारं**, **लागमो**, द्वित्तज्ज । दकं सीतलं करोतीति **दकसीतलिकं** ।

द्वयं सेवाले । उदकं सेवतीति **सेवालो**, अलो, **वकारागमो**, इस्से च । नीलतीति **नीलिका**, **नील** वण्णे, इको, नीलवण्णयोगतो वा **नीलिका**, सेवलोपि, द्वयं पद्मयुत्ते देसे, पद्मसमूहे च । नळिनी च पङ्कजिनी विसिनी च सरोजिनी पद्मिनीति परियाया । “पद्मसण्डं तदाकरे”ति हि परियायं **रतनमालायं** **माधवो**, विसं समं, तब्बन्तताय **विसिनी**, इनो, नदादि । अम्बुजयोगतो, अम्बुजानं समूहतो वा **अम्बुजिनी** ।

६९०. तिलबीजादयो सेवालो नाम । तत्र तिलबीजप्पमाणं जलसण्ठितं नीलादिवण्णयुत्तं **तिलबीजं** नाम । **सङ्घो** नाम सपत्तो अप्पकण्डो उखापिधानादिप्पमाणो समूलो एको सेवालविसेसो । **पणको** नाम भमरसण्ठानो नीलवण्णो एको सेवालविसेसो, **पण** सङ्घाते, ण्वु, **पणको** ।

पातालवग्गवण्णना निट्ठिता ।

इति सकलव्याकरणमहावनासङ्गजाणचारिना कविकुञ्जरकेसरिना धीमता सिरिमहाचतुरङ्गबलेन महामच्चेन विरचितायं अभिधानप्पदीपिकावण्णनायं भूकण्डवण्णना समत्ता ।

३. सामञ्जकण्ड

१. विसेस्याधीनवग्गवण्णना

६९१. इह वक्खमाने सामञ्जकण्डे साङ्गोपाङ्गेहि अङ्गउपाङ्गद्वयसहितेहि विसेस्याधीनेहि विसेस्यायत्तेहि विसेसनसद्देहि सोभनादीहि संकिण्णेहि अञ्जमञ्जविजातियत्थेहि दब्बक्रियागुणादीहि अनेकत्थेहि समयवण्णादीहि अब्बयेहि चिरस्समादीहि च कमा कमतो वग्गा कथ्यन्ते, ते च पुब्बवग्गसन्निस्सया, तथा हि सोभनादयो देवमनुस्सादीसु विसेसनभावेन सम्बन्धा, क्रियादयो तु तदाधारताय, समयादयो वाचकताय, चिरस्समादयो तंक्रियाविसेसनभावेन, ततोयेव साधारणत्ता सामञ्जकण्डमिदं ।

६९२. इह सत्थे भिय्यो रूपन्तरा लिङ्गविनिच्छयो, सो अत्रापि वग्गे भिय्यो रूपन्तरायेवाति विप्पटिपत्तिनिरासत्थं व्यापकन्यायमाह “गुणि”च्चादिना । तस्सत्थो — विसेसनभूता सब्बे गुणसद्दा, दब्बसद्दा, क्रियासद्दा च विसेस्याधीनभावेन हेतुनायेव, न भिय्यो रूपन्तरापि विसेसनसद्देन समलिङ्गिनो सियुन्ति, यथा — सोभना इत्थी, सोभनो पुरिसो, सोभनं चित्तं ।

६९३-६९६. सुभन्तं सोभने । सुभ सोभने, यु । रुच दित्थियं, इरो । साध संसिद्धियं, उ । मनं तोसेतीति मनुञ्जं । आ परिमाणतोसननिसामनेसु, अन्तस्सुकारो, मनं आ भुसो तोसेतीति वा मनुञ्जं, तदा “मनो अञ्ज”न्ति छेदो, आलोपो । चर गतिभक्खनेसु, ण्वु, चरति चित्तमेत्थाति चारु । सुट्ठु दरीयते सुन्दरं, दर दारणे । वग्ग गमने, उ, वग्गु । मनो रमति अस्मिं । कमु इच्छायं, तो । हरति चित्तं हारी, णी । मन जाणे, जु, मनो जवति यस्मिं वा मञ्जु, नलोपो । पियसीलयुत्तताय पेसलं, पियस्स पे, ईस्सत्तं । भदि कल्याणे, दो । वा गतियं, मो । कल सङ्ख्याने, याणो । मनं अप्पेति वट्ठेतीति मनापं, मनो अप्पोति यस्मिन्ति वा मनापं, आप पापुणने, अपादिपुब्बो च । लभितव्वन्ति लब्धं, तो, सकत्थे को । सुभतीति सुभं, सुन्दरेन सभावेन भवतीति वा सुभं ।

पुङ्गवन्तं उत्तमे, उब्भुतो अत्यत्थं उत्तमो, उभसद्गतो उब्भुतत्थतो विसेसत्थे तमो, उगगततमत्ता वा उत्तमो । वर पत्थनायं, पवरो । इट्ठपच्चये वुट्ठस्स जादेसो, जेट्ठो । पकट्टं मुखं आरम्भो अस्स पमुखो । नत्थि उत्तरो उत्तमो यस्मा अनुत्तरो । पमुखो च अनुत्तरो चाति द्वन्दो । अपादिपुब्बे वरो । मुखमिव मुख्यो, इवत्थे यो । पदधातीति पधानं, यु । पमुखभावे तिट्ठतीति पामोक्खो, उभयत्रापि वुट्ठि । पकट्टं रातीति परं, णो । “अग्ग”न्ति जानितव्वन्ति अग्गञ्जं, “अग्ग”न्ति पमानितव्वन्ति वा अग्गञ्जं । उत्तरो उत्तमसदिसो । पधानभावं नीतं पणीतं, नी नये, कम्मणि णो । परं पच्चनीकं मारेतीति परमं, पकट्टभावे रमतीतिवा परमं, णो । इयिट्ठेसु पसत्थस्स, वुट्ठस्स च सो, सेय्यो, सेट्ठो च, “क्वचासवण्णं लुत्ते”ति इस्से । गामं नेतीति गामणि, “तस्सीलादीसु णी त्वावी चा”ति णी, रस्सो, गामणि । सन्ततमताय सत्तमो, सन्ततो तमो, सन्तस्स च सो । विसेसीयतेति विसिट्ठो, सिस विसेसने, तो । अर गमने, ण्यो, इकारागमो, अरियो । नत्थि अग्गो यस्मा नागो, दीघादि, गलोपो च । इ गतियं, ण्वु, इस्से, अलोपो च, एको, सदिसरहितताय वा एकीभावे तिट्ठतीति एको, को । उस्सापेति पच्चनीकेति उसभो, उस दाहे, अभो । अज गमने, अ, जस्स गो, द्वित्तं, अग्गो । मुच

मोचने, हीनमज्झिमभावेहि मुच्चतीति **मोक्खो**, तो, तस्स **खो**। **मोक्ख** मोचने वा, अ। पधानभावं गच्छतीति **पुङ्गवो**, यदादि, पुक्खलोप्यत्र, **पुस** वुड्ढिम्हि, अलो, **सस्स खो**, असरूपद्वित्तं। एते **चुत्तमादयो** समासगापि असमासगापि उत्तमत्थवाचका। **अमरकोसे** पन नागोसभपुङ्गवानं समासगत्तेयेव उत्तमत्थवाचकता वुत्ता, वुत्तञ्च —

“उत्तरस्मिं पदे ब्यग्घ-पुङ्गवो”सभकुञ्जरा।

सीहसद्वलनागाद्या, पुमे सेट्ठत्थगोचरा”ति [अमर २१.५९]॥

तस्सत्थो — **ब्यग्घादयो** कम्मधारयसमासे सति उत्तरपदीभूता सेट्ठत्थविसया पुब्बपदस्स सेट्ठत्थवाचका पुल्लिङ्गा च भवन्ति, यथा “पुरिसब्यग्घो, मुनिपुङ्गवो”इच्चादि। **सीहादयो**, **आदिना वराहपुण्डरीकधोरहसोवीरादयो** च समासगा कम्मधारयसमासे उत्तरपदभूता सेट्ठत्थवाचका पुमेव भवन्ति, यथा “सक्यसीहो, कविकुञ्जरो, पुरिससद्वलो, पुरिसवराहो”इच्चादि।

६९७. चित्तस्स, अक्खिनो च पीतिजनकं वत्थु अब्यासेकं, असेचनञ्च नाम, न ब्यासिञ्चन्ति नक्खरन्ति नयनमनानि यस्माति **अब्यासेकं**, **असेचनञ्च**, न ब्यासिञ्चन्ति च यस्मिं आगन्तुकभूतानि अञ्जरसानीति वा **अब्यासेकं**, **असेचनञ्च**। णो, यु च।

छक्कं इट्ठे वत्थुम्हि। इच्छितब्बं, एसितब्बन्ति वा **इट्ठं**, **इसु** इच्छायं, **इस** गवेसने च, तो। सुभत्तं गच्छतीति **सुभगं**, क्वि। हृदये साधु, हृदयस्स वा पियन्ति **हज्जं**, णो, **दन्तस्स लोपो**, **द्यस्स ज्जो**। दयितब्बं आदातब्बन्ति **दयितं**, तो। **वल्ल** संवरणे, कम्मनि अभो। पियायितब्बन्ति **पियं,पी** तप्पनकन्तीसु, ण्यो, रस्सादि।

६९८. तिकं तुच्छे। **तुच** विनासे, छो। **रिच** वियोजनसम्बज्जनेसु, सम्बज्जनं मिस्सनं, तो, सकत्थे को। सुनस्स हितं **सुज्जं**, यो, **न्यस्स ज्जो**, **सुन** गतियं वा, यो। द्वयं असारे। **फल** निष्फत्तियं, उ, गु वा। पुब्बत्र **गोन्तो**, अस्से, **फेगु**।

तिकं पवित्ते। **मेध** हिंसासङ्गमेसु, मेधीयते सङ्गमीयते **मेज्जं**, ण्यो, **झस्स झो**, असरूपद्वित्तं। **पु** पवने, तो, दीघादि। वुड्ढावादेसो, **इकारागमो** च। द्वयं अविरद्धे। न विरज्जतीति **अविरद्धो**, **रध** हिंसापराधापगमनेसु, तो। “धढभहेहि धढा चे”ति तस्स **धो**। **पण** व्यवहारथुतीसु, ण्वु, विरद्धवोहारेन न पणामेतीति **अपण्णको**।

६९९-७०१. द्वयं जात्याचारादिना अनिन्दिते। उपुब्बो, **पपुब्बो** च **कस** विलेखने, हिंसायञ्च, तो, “सादिसन्तपुच्छभन्जहंसादीहि ट्ठो”ति सहादिव्यञ्जनेन तस्स **ट्ठो**।

गारहन्तं जात्याचारादिना निन्दिते। निहीयतेति **निहीनो**, **हा** चागे, इनो, दीघो। **अपादिपुब्बे हीनो**। **लम** निन्दायं, ण्वु, **लामको**। **किट** गतियं, **पति** निपुब्बो तु निन्दायं, ठो, **पतिकिट्ठं**, **निकिट्ठञ्च**। **इत्तरसद्वो** लामकत्थवाचको पाटिपदिको, “जात्याचारादीहि निहीनोय”न्ति अवदितब्बोति **अवज्जो**, तब्भावत्थो चेत्थ **अकारो**। **वद** वियत्तियं वाचायं, ण्यो, **द्यस्स ज्जो**। कुच्छा सज्जाता अस्स **कुच्छितो**। अधोभागे जातो **अधमो**, ओस्सत्तं। **उम** निन्दायं, कम्मे अ, सकत्थे को, उस्सो, **ओमको**। गरहितब्बोति **गारहो**, **गरह** निन्दायं, ण्यो, वण्णविपरिययो।

द्वयं मलयुत्ते। मलयुत्तताय **मलीनो**, इनो, दीघो। अस्सत्थ्यत्थे ई, **मसपच्चये मलीमसो**, कच्चरं, मलदूसितम्पि, कुच्छितं चरतीति **कच्चरं**।

तिपादं विपुले । ब्रह्म बुद्धियं, राजादि, ब्रह्मा । मह पूजायं, अन्तो । पुल महत्ते, विपुलं । सल गमने, विसालं, णो । पथ सङ्ख्याने, उलो, अस्सु, पुथुलं, उम्हि पुथु । गर सेचने, उ, गरु । अर गमने, उ, अस्सु, उरु । तनु वित्थारे, तो, इण्णादेसो, तस्स थो, अस्सि, असरूपद्वित्तं, वित्थिण्णं ।

वठरन्तं थूले । पी तप्पनकन्तीसु, इनो । थूल परिव्रूहने, अ । पीधातुतो ईवरो, पीवरं । लपच्चये थुल्लं, रस्सादि । वद वियत्तियं वाचायं, वदतीति वठरं, अरो, दस्स ठो । थूलमुपचितमंसविपुलायतमंसादि ।

द्वयं सन्निचिते । आनिपुब्बो चि चये, कम्मे तो, आचितं, निचितञ्च ।

७०२. सिलोको सब्बस्मिं । सरतीति सब्बं, वो, रस्स च वो । संपुब्बो असु खेपने, तो, समत्तं, अथ वा सम तिम वेकल्लब्बे, तो, समत्तं । न खियतीति अखिलं, लो, अखिलं, निखिलञ्च तथा । सक सत्तियं, अलो, कलाभि अवयवेहि सह वत्ततेति वा सकलं । सेसतो अवसिद्धतो निगगतं निस्सेसं । कस गमने, इनो, णत्तं, कसिणं । न सेसं अवसिद्धं असेसं । अग्गेन सिखरेन सङ्गतं समगं । कते समासे पुब्बनिपातो अभिधाना । ऊन परिहाने, न ऊनं अस्मिं अनूनकं, को ।

७०३. बहुलन्तं बहुत्ते, भावेति वड्ढेतीति भूरि, भू सत्तायं, रि, भूरि, दीघादि, रस्सन्तो, ईम्हि भूरी, मेधा । पहु सत्तियं, तो, उकारागमो, पपुब्बो हू सत्तायं वा, रस्सो । पचि वित्थारे, उरो, पचुरं । भी भये, भायति यस्माति भिय्यो, द्वित्तं । सम्पहोतीति सम्पहुलं, लो । बह बुद्धियं, उ, बहु । येभ्य्यसद्दो बहुलत्थवाचको पाटिपदिको । बहू अत्थे लाभीति बहुलं ।

द्वयं बहिगते । बहि जातं बाहिरं, इरण ।

७०४-७०६. येसं पदत्थानं मत्तं पमाणं सतादितो परं अधिकं भवति, ते परोसतादी । आदिना परोसहस्सादि । सततो परो परोसतं । सहस्सतो परो परोसहस्सं, परस्स पुब्बनिपातो अभिधाना परसद्वा ओकारागमो । पज्जं अप्पे । परितो अत्तं खण्डितं परित्तं । सुख तक्रियायं, तक्रिया सुखनं, उमो । सुच सोचने वा । खुद पिपासायं, दो, खुदं । थुच पसादे, णो । अल भूसनपरियत्तिनिवारणेसु, पो, लस्स पो, अप्पं । किस तनुकरणे, णो । तनु वित्थारे । चि चये, उलो, द्वित्तं, चुल्लं, नीचे पन चुल्लो । मा माने, छदादीहि तो । रस्सादि, मत्ता, इत्थियं । लिस अप्पीभावे, अ । लू छेदने, लुयतेति लवो, अ । अण गत्यत्थो, उ । कण सद्दे, अ, कणो । लवादीहि सह कणो पुमे, वुत्तञ्च अमरकोसे “पुमे लवलेसकणाणवो”ति [अमर २१.६२] ।

जत्तन्तं समीपे । सङ्गता आपो यस्मिं समीपं, आस्सी । पादितो यदादिना कटो, निकटो, नत्थि कटो आवरणं एतस्साति वा निकटो । सदस्मा तो, आसन्नो । कण्ठं समीपं उपगतं उपकट्टो । “कण्ठो गले सन्निट्ठाने, सद्दे मदनपादपे”ति हि नानत्थसङ्गहो, इध पन कण्ठस्स कट्टादेसो, णलोपो वा । अभ्यासीदतीति अभ्यासो । “अभ्यासो तु समीपम्हि, पुमा अभ्यसनेपि चे”ति [चिन्तामणिटीका २१.६७] रभसो । सह अन्तेन सन्तिकं, सकत्थे इको । विदूरपटिपक्खत्ता अविदूरं । सङ्गतं अन्तं सामन्तं, ससद्दस्स दीघो, निगगहीतस्स मो, सं निपुब्बोपि कट्टसद्दो समीपत्थोयेवाति दस्सनत्थं उदाहटं, कस विलेखने वा, तो, सन्निकटं । अन्तिकभावं उपगतं उपन्तिकं । सह कासेन वत्तते सकासं, कास दित्तियं । अन्तयोगा अन्तिकं, इको । जायतेति जत्तं, तो, सकाससद्देन सनिडसदेससविधसमरियादसवेसापि गहन्ति । सह निडेन, सह देसेन, सह विधाय, सह मरियादाय, सह वेसेन वत्ततेति विग्गहो, ब्युप्पत्तिनिमित्तं, रूळ्हीसद्वा पन एते ।

द्वयं दूरमत्ते । दुक्खेन अरति यं दूरं । विपपुब्बो कट्टुसद्धो दूरे, सकत्थे को, विप्पकट्टुकं ।

७०७. तिकं घने, नत्थि अन्तरं छिदं यस्स । हनतिस्मा अ, हस्स घो च, घनं । समु उपसमे, दो, सन्दं । पादो विरळे । विरमतीति विरळं, अ, वण्णविकारो । पियो लवो अप्पो यस्मिं पेलवं, पियस्स पे, पिलि गमने वा, अवो । तनु अप्पादीसुपि ।

द्वयं दीघे । यत आयतने, आयतं । इ गमने वा, तो, भूवादि, इस्से, ए अय, दीघादि । दि खये, घो, दीघादि । तिकं वट्टले । निग्गतं तलं अस्माति नित्तलं । वट्ट वट्टने, वट्टं, लतादि । उलपच्चये वट्टलं ।

७०८. उच्छित्तन्तं उन्नते । चि चये, उच्चिनोतीति उच्चो, अ । उन्नमतीति उन्नतो । तुज हिंसायं, फलने च, अ, तुङ्गो । उग्गतं अगं अस्स उदग्गो । उद्धं सितो उच्छित्तो, सि सेवायं, तो, सस्स छो, असरूपद्वित्तं, उच्छित्तो । पंसुपि, पकट्टो अंसु दित्ति यस्स पंसु ।

तिकं वामने । उद्धं न अज्जतीति नीचो, अज्ज गमने, णो, अकारजकारानं लोपो, निसद्धो अत्र निसेधे । रस सद्दे, सो, रस्सो । वा गमने, मनो, वामनो ।

तिकं उजुम्हि । न जिम्हं कुटिलं अजिम्हं । तस्मिं अवङ्कताय पकट्टो गुणो यस्स पगुणो । अज गमने, उ, अस्सु, उजु ।

७०९. छक्कं वट्ठे । अलधातुम्हा अरो, ळत्तं । वेल गमने, तो, द्वित्तादि, विरूपेन इलयतीति वा वेल्लित्तं, तो, इल गमने । वट्ठ कोटिल्ये, अ । कुट छेदने, इलो, कुट कोटिल्ये वा । हा चागे, कत्तरि मो, द्वित्तं, वण्णविपरिययादि, जिम्हं । कुज्ज कोटिल्ये, तो । वक्कम्पि, वक्क गमने ।

पज्जकं धुवे । धु गतिथेरियेसु, अ, उवादेसो । सस्सते निच्चे भवो सस्सतो । निच्चो वुत्तो [अभिधानप्पदीपिकाटीका] । सदा काले भवो सदातनो । सनसद्धो निच्चत्थो सत्तम्यन्तो निपातो, सनंसद्धो वा [अभिधानप्पदीपिकाटीका], तत्र भवो सनन्तनो, उभयत्रापि भवत्थे तनो, पुब्बे निग्गहीतागमो ।

७१०. एकेनेव भावादिरूपेन कालस्स ब्यापको निब्बानाकासादिकूटट्ठोति पकासितो । मायानिच्चलयन्तादीसु कूटं वक्खति [अभिधानप्पदीपिकाटीका] । निच्चलो तिड्ढतीति कूटट्ठो, पब्बतो, कूटट्ठो विय सदा तिड्ढतीति कूटट्ठो ।

द्वयं लहुके । लङ्घ गति सोसनेसु, उ, घस्स हत्तं, निग्गहीतलोपो, लहु, लघुपि । संपुब्बे, सत्थिककपच्चये च सल्लहुकं । तिकं सङ्ख्याते । ख्या कथने । गण सङ्ख्याने । मा परिमाणे, सब्बत्र तो ।

७११. तिकं तिखिणे । तिज निसाने, हो, वण्णविकारो, तिण्हं । तिज निसाने, इनो, जस्स खो, णत्तं, तिखिणं । तिजतोयेव वो, जस्स वो, बत्तं, तिब्बं । तिकं चण्डे । चण्ड कोपे, चण्डं । उज्ज बलपालनेसु, अ, ज्जस्स ग्गो, उग्गं । खर विनासे, अ, खरं ।

चतुक्कं जङ्गमे । गमु गमने, द्वित्तादि, जङ्गमं । चर गमने, अ, चरं । तसति चलतीति तसं, तस उब्बेगे, उब्बेगो भयं, चलनज्ज । चरभिस्मा चरो, मज्झे दीघो, चराचरं, अब्भासन्ते वा रागमो, चराचरं, सब्बत्र अपच्चयो । इङ्गम्पि, इङ्गतीति

इङ्गो, इङ्ग गमने ।

७१२-७१३. द्वयं चलनमत्ते । **कम्प** चलने । **चल** कम्पने, सब्बत्र कत्तरि यु ।

द्वयं अधिके । अतिरिच्यतीति **अतिरित्तो**, **रिच** वियोजनसम्पटिच्छनगतीसु, तो, भुजादि । अधि एति गच्छतीति **अधिको**, इ गमने, को ।

जङ्गमा पाणितो अज्जो थावरो नाम, तिट्ठतीति **थावरो**, **ठा** गतिनिवर्त्तियं, वरो, वण्णविकारो, **थावरो**, ठावरोपीत्येके ।

चतुक्कं लोले । **लोल** उम्मादने । **चल** कम्पने, द्वित्तादि, **चञ्चलं** । **तर** प्लवनतरणेसु, तरं लातीति **तरलं**, एते चलनमत्तेपि ।

चतुक्कं पुराणे । पुरे भवो **पुराणो**, यदादिना नपच्चयो, **णत्तं** । पुरा भवो **पुरातनो**, **तन**पच्चयो । **सनंसद्वो** इह सत्तम्यन्तो पुराणत्थे निपातो । तत्र भवो **सनन्तनो**, पुब्बे विय **सनंसद्वो** वा, तत्रापि पुब्बे विय निग्गहीतागमो । **चिरंसद्वो** निपातो सत्तम्यन्तो पुराणत्थो इह गह्मते, तत्र भवो **चिरन्तनो** । निग्गहीतलोपो **चिरकालादीसु** ।

चतुक्कं अभिनवे । पतितो अगो यस्स **पच्चग्घो**, **गस्स घो**, बहुको वा अग्घो यस्स **पच्चग्घो**, अनेकत्थत्ता हि उपसगगनिपातानं बहुकत्थो एत्थ **पतिसद्वो** । **नव**सद्वासकत्थे तनो, **नवस्स नुभावो** च । नवो एव **अभिनवो**, नु थुत्तियं, अ, **नवो** ।

७१४-७१५. पञ्चकं कक्खळे । कन्ततीति **कुरुरं**, ऊरो, **कन्तस्स च कुरादेसो**, **कर** हिंसायं वा, ऊरो, अस्सु । **कठ** किच्छजीवने, मुद्धजदुत्तियन्तो धातु, इनो, वण्णविपरियये कथिनन्तिपि । **दल** विदारणे, हो, **ळत्तं**, **बह** बुद्धिम्हि वा, **बस्स दो**, **ळन्तो च**, **दळ्हं दह** भस्मीकरणे वा, अ, **ळन्तो च** । निट्ठातीति **निट्ठुरं**, **ठा** गतिनिवर्त्तियं, उरो । **कक्ख** हसने, अलो, **ळत्तं** । **कठोरं**, **जरठं**, **मुत्तिमं**, **मुत्तम्पि**, **कठ** किच्छजीवने, ओरो । **जर** जीरणे, भूवादि, ठो । **मुत्ति** कथिन्यं, तंयोगा **मुत्तिमं** । अपच्चये **मुत्तं** ।

सत्तकं अन्ते । **अम** गमने, तो, **अन्तो**, अनित्थी । **परिपुब्बो परियन्तो** । **पपुब्बो पन्तो** । पच्छा भवो **पच्छिमो** । अन्ते भवो **अन्तिमो**, इमो । जघने साधु **जिघञ्जं**, यो, अस्सि । **चरतिस्मा इमो** । **चरिमं**, **चरसद्वा** वा इमो ।

चतुक्कं पठमे । **पुब्ब** पूरणे, अ । अगं सेट्ठेपि वुत्तं । **पठ** वियत्तियं वाचायं, अमो, **पथ** सङ्ख्याने वा, अमो, वण्णविकारो, **पठमं**, पथमन्तिपि । आदीयते पठमं गण्णीयतेति **आदि**, इ, पुमे, **सोसद्वा आदिस्स पुल्लिङ्गत्तजोतको**, पुरिमं, पुरत्थापि, भवत्थे इमत्था ।

द्वयं अनुच्छविके । पटिग्गहितो रूपो **पतिरूपो** । छविया अनुरूपं **अनुच्छविकं**, सकत्थे को ।

द्वयं निरत्थके । **मूह** वेचित्ते, अ, **हस्स घो** । नत्थि अत्थो यस्स, सकत्थे को ।

७१६. द्वयं पाकटे । विसिद्धो अत्ता यस्स **व्यत्तं** । **पुट** पकासने, **पुट** विकासने वा ।

तिकं मुदुहि । मुद मोदने, उ, मुद संसगो वा । सोभनं कुमारं कन्ति यस्स । कु सद्दे, अलो, मन्तो च ।

द्वयं इन्द्रियगग्यहे । अक्खं इन्द्रियं पतिगतं निस्सितं, अक्खेन वा पतिगतं पच्चक्खं, कते समासे पतिसदस्स पुब्बनिपातो अभिधानतो । इन्द्रियं चक्खादिकं, तेन गग्यं इन्द्रियगग्यं ।

द्वयं अपच्चक्खे । पच्चक्खविपरीतं अपच्चक्खं, परमाण्वादि । इन्द्रियं अतिक्कन्तं अतिन्द्रियं ।

७१७. चतुक्कं अज्जत्थे । इतरसदो पाटिपदिको अज्जत्थवाचको, इदं सद्दा वा तरो अज्जत्थे, दंलोपो च । अज्जसद्दा सकत्थे तरो । एको सेट्ठेपि वुत्तो । अज्जसद्दो पाटिपदिको भिन्नत्थो, न जायतेति वा अज्जो ।

तिकं नानप्पकारे । बहवो विधा पकारा अस्स बहुविधो । विचित्ता विधा यस्स विविधो ।

द्वयं अनिवारिते । नत्थि बाधो निसेधो यस्स अबाधं । नत्थि अगगळं अस्स ।

७१८. चतुक्कं असहाये । असहायत्थे एकतो आकी, चो, को च, एकाकी, एकचो । अज्जत्थेपि एकको वुत्तो । समा तुल्यत्था ।

अनेकसम्बन्धिनि साधारणादिद्वयं । सह आधारणेन वत्ततीति साधारणं, यदादि, थियं साधारणी, साधारणा च । समानमेव सामज्जं, यो, सामज्जा इत्थियं ।

द्वयं अप्पावकासे । सम्बाधते अस्मिं, रो । संसद्दा कटो, यदादि, सङ्कटं, सह आवरणेन वत्ततीति वा सङ्कटं, सहत्थो संसद्दो ।

७१९. वामं कळेवरं वामकायो सब्बं नाम । “सब्बं वामे च दक्खिणे”ति [चिन्तामणिटीका २१.८४] हि अजयो, सव गतियं, यो । दक्खिणं कळेवरं अपसब्बं, सब्बतो अपगतं अपसब्बं ।

द्वयं विपरीते । पटिकूलति आवरतीति पटिकूलं, कूल आवरणे । अपसब्बं दक्खिणेपि वुत्तं ।

दुरधिगमन्तो पथं गहनं, यथा — गहनमेतं सत्थं, दुब्बिवेकमिच्चत्थो । गच्छन्तं हन्तीति गहनं, गहणम्पि, यदादि । कल गमने, इलो, कलिं लातीति वा कलिलं ।

७२०-७२१. द्वयं बहुप्पकारे । उच्चज्ज तं अवचज्जेति उच्चावचं, कम्मधारयो । बहवो भेदा अस्स ।

तिकं जनादिनिरन्तरगते । सङ्क सङ्कायं, तो । किर पक्खेपविक्खिपनेसु, तो, इण्णादेसो । सङ्क सङ्कायं, उलो, सङ्कुलं, संपुब्बो कुल सन्ताने वा, रो ।

सिलोको छेके । कतो अभ्यासितो हत्थो पदत्थो येन कतहत्थो । कुस सिलेसने, अलो । पकट्टा वीणा अस्स । अभिजानाति अभिज्जो । सिक्ख विज्जोपादाने, तो । पुण कम्मनि सुभे, रो । पट गमने, उ । छिदि द्विधाकरणे, कत्तरि अ, दस्स को । चत याचने, उरो । दल दित्तियं, खो, लस्स को, दक्ख वुड्ढियं वा, अ, दक्ख वुड्ढिहंसागतिसीधेसु वा । पिस

हिंसाबलदाननिकेतनेसु, अलो, **पेसलो**। कतमुखो, कतीपि, **कतसदो** अभ्यासितत्थो, कतं अब्यासितं मुखं उपायो अनेनाति **कतमुखो**। कतं अस्सत्थीति **कती**।

सत्तकं बाले। **बल** पाणने, बलतीति **बालो**, अस्सासितपस्सासितमत्तेन जीवति, न पज्जाजीवितेनात्यत्थो। **दा** कुच्छायं गतियं वा, तु, द्वित्तं, रस्सादि। **जल** धज्जे, अ, लत्तं। **मूह** वेचित्ते, लो, वण्णविपरिययो, **मूळहो**। **मन्द** जळत्ते। बाल्ययोगा **बालिसो**, इसो। अज्जो, यथाजातोपि, न जानातीति **अज्जो**। यादिसो जातो विवेको **यथाजातो**।

७२२. तिकं भाग्यसम्पन्ने। पुज्जं, सुकतञ्च यस्मिं अत्थि **पुज्जवा**, **सुकती**, वन्तु, ई च। धनं गहणं लद्धोति **धज्जो**, यो। द्वयं महावीरिये। **महाधिति** महावीरियो। द्वयं महिच्छे। महासयोपि।

द्वयं बहुलहदये, पसत्थहदये च। हदयं बहुलं, पसत्थञ्च यस्स **हदयी**, **हदयालु** च, तब्बहुले ई, आलु च, सुहदयोपि।

७२३. द्वयं हट्ठचित्ते। “हासमनो विकुब्बानो, पमानो हट्ठमानसो”ति [अमर २१.७] **अमरसीहो**। द्वयं दुम्मे। दुट्ठं, दुक्खितं वा मनो यस्स। विरूपं मनो यस्स। अन्तमनोपि।

चतुक्कं बहुप्पदे। याचकानं वदं वचनं जानातीति **वदानियो**, **वदज्जू** च, इयो, रू च, पुब्बत्रज्जस्स **नादेसो**, मज्झदीघो च। दाने सोण्डो पसुतो। **सोण्डसदो**त्र मज्जमदेत्येके, थूललक्खोप्यत्र, दानत्थं थूलं लक्खं अस्स।

७२४. सिलोको पाकटमत्ते। **ख्या** पकासने, तो। **पतिपुब्बो** इ गमने, तो। अभिमुखं एतीति **पतीतो**। **जा** अवबोधने, तो, **पज्जातो**, **अभिज्जातो** च। **पथ** ख्याने। **सु** गतिबुद्धीसु, तो, **सुतो**, **विस्सुतो** च, **सु** सवने वा, कम्मे तो। **विद** जाणे, विदितो। **सिधु** संराधे, तो, **सिध** संसिद्धियं वा। **कट** गतियं, दस्सनं कटतीति **पाकटो**, उपसगगस्स दीघो।

७२५. तिपादं इस्सरे। **ईस** इस्सरिये, ईसतीति **इस्सरो**, अरो, रस्सादि, द्वित्तं। **नी** नये, ण्वु, **नायको**। सं धनं अस्सत्थीति **सामी**, दीघादि, रस्सन्ते सामिपि। **पा** रक्खणे,ति, रस्सादि, **पति**। **अधिपुब्बे** **अधिपति**। **ईस** इस्सरिये, अ, **ईसो**। पभवतीति **पभु**, उ, पभूपि। **अय** गमने, यो, **अय्यो**। अधिपातीति **अधिपो**, रो। अधिभवतीति **अधिभू**, क्वि। **नी** नये, रितु, **नेता**।

तिकं बहुधने। इभं अरहतीति **इब्भो**, वो, वण्णविपरिययो। **झे** चिन्तायं, अ, अज्झायति धनं **अड्डो**, झस्स **ढो**, असरूपद्वित्तं, रस्सादि च। **धना** अतिसये ई, **धनी**।

७२६. द्वयं दक्खिणेय्ये। दानं पटिग्गण्हितुं अरहतीति **दानारहो**, **दक्ख** वुद्धियं, सीघत्थे च, दक्खन्ति भोगसम्पदादीहि याय, सा दक्खिणा, इणो, तं अरहतीति **दक्खिणेय्यो**।

द्वयं स्नेहवति। **सिनिह** पीतियं, धो, **हस्स दो**, **सिनिद्धो**, वच्छो सिनेहो यस्सत्थि **वच्छलो**, लो।

पमाणिको परिक्खको, परिक्खते अवधारयते पमाणेहि अत्थन्ति **परिक्खको**, **इक्ख** दस्सनङ्केसु, ण्वु। कारणं जानातीति **कारणिको**, इको।

द्वयं आसत्ते। **सन्न** सङ्गे, तो। तं तं वत्थु परं पधानं अस्स **तप्परो**।

७२७. तिकं कारुणिके। करुणा सीलं अस्स **कारुणिको**। दया करुणा यस्सत्थि **दयालु**, आलु। दुक्खितेसु सुद्धं रमतीति **सूरतो**, उपसग्गस्स दीघता।

इद्धत्थे अभिमतप्पयोजने उय्युतो पुग्गलो उस्सुको नाम, उट्ठानं सुद्धं कायतीति **उस्सुको**, हसाद्यनुड्यं।

यो आलस्यावसादीहि अनुतिट्ठति, सो दीघसुत्तो, दीघञ्च तं सुत्तञ्च, तमिव चरतीति **दीघसुत्तं**, दीघसुत्तपरियन्तिकं कारियं करोतीति **दीघसुत्तो**। चिरेन क्रियानुट्ठानं अस्स।

७२८. द्वयं परायत्ते, परस्मिं, परेन वा अधीनो **पराधीनो**, अङ्गन्ता सकत्थे इनो यदादिना। परतन्तो, परवा, अत्तवापि **[नाथवा (अमर २१.२६)]**, तन्तयतीति तन्तो, **तन्त** कुटुम्बधारणे, अ, परो तन्तो नियामको यस्स। परो सेट्ठो नायको, अत्ता च अत्थीति **परवा**, **अत्तवा** च, वन्तु।

आयत्ततामत्ते चतुक्कं। **यत्** पयतने, **आपुब्बो** अवसीभावे, तो। अन्तेन समीपेन सहाति **सन्तको**, सकत्थे को। परिग्गहत्ते “सक”न्ति करीयतेति **परिग्गहो**। अधिगतो इनो पभू येनाति **अधीनो**।

सेन अत्तना ईरितं सीलं अस्साति **सेरी**, तस्मिं सेरिनि च **सच्छन्दो** वत्तति, सस्स अत्तनो छन्दो यस्सत्थीति **सच्छन्दो**, अ। सवसो, सयंवसी, निरवग्गहोपि।

७२९. गुणदोसे **अनिसम्म** अनुपपरिक्खित्वा यो करोति, सो **जम्पो**, **जम** अदने, मो।

द्वयं अतितण्हे। **लुभ** लोभे, अ, द्वित्तं, **भस्स पो**, **लोलुपो**, लोलुभोपि।

तिकं लुद्धे। **गिध** अभिकङ्खायं, तो। **लुभ** गिद्धियं, तो। **लोल** उम्मादने, अ, **लोलो**। अथ महातण्हातितण्हगिद्धानं को भेदो? महातण्हो नानारम्मणं इच्छति, अतितण्हो एकस्मिम्पि आरम्मणे अनेकवारं, अधिकञ्च तसति, गिद्धो पन उभयथापीति अयमेतेसं विसेसो।

यो क्रियासु मन्दो, सो **कुण्ठो**, **कुण्ठ** पटिघाते, आलस्ये च, अ।

७३०. पञ्चकं कामके। **कमु** इच्छायं, चुरादि, रितु, **कामयिता**, कारितलोपे **कमिता**। युम्हि **कामनो**, कमनोपि। **णीपच्चये कामी**, **णुकपच्चये कामुको**, अनुको, अभिकोप्यत्र, अनुकामयते **अनुको**, क्वि। अभिकामयते **अभिको**, क्वि। अतिकोपि।

द्वयं मत्ते। सुण्डा सुरा, तत्र कुसलो **सोण्डो**, पानागारं वा सुण्डा, तत्र भवो, ठितं वा **सोण्डो**। **मद** उम्मादे, तो। उक्कटो, खिवोपि, मदेन उद्धतो **उक्कटो**, यदादिना उतो कटो मत्तत्थे **[पाणिनि ५.२.२९]**। **खिव** मदे, अ।

तिकं वचनकारिनि। पवत्तिनिवत्तीसु विधातुं सक्यो **विधेय्यो**, इय्यो। आदेसितं, आदरेन वा सुणोतीति **अस्सवो**, रस्सादि, अ। सुन्दरं वचो आचरियादीनं एतस्मिं हेतुभूतेति **सुब्बचो**। विनयग्गाहीपि, विनयं विधिपटिसेधवचनं गहेतुं सीलो

विनयगगाही।

७३१. तङ्घणुप्पत्तिजाणं पटिभा, ताय युत्तो **पगब्भो**, सीघमेव गब्भतीति **पगब्भो**, **गब्भ** धारणे।

तिकं भीरुके। भी भयं सीलो यस्स **भीसीलो**। भायतीति **भीरु**, **भी** भये, रु। **रुक्कपच्चये भीरुको**, सकत्थे वा को।

द्वयं असूरे। न वीरो सूरौ **अवीरो**। कुच्छिततरत्ता **कातरो**, **कुस्स कादेसो**।

द्वयं हिंसासीले, हननसीलो **हिंसासीलो**, **घातुको**, उको, **हनस्स घातो**। सरारु, हिंसोपि।

७३२. तिकं कोधयुत्ते। **कुध** कोपे, कुज्झनसीलो **कोधनो**, यु। **दुस** दोसे, **दोसनो**, पटिघो, यु। **कुप** कोपे, कुपतीति **कोपी**, णी। अमरिसनोपि, नत्थि मरिसनं खमा अस्स **अमरिसनो**, **मरिस** असहने।

द्वयं अधिककोधयुत्ते। चण्डतेति **चण्डो**, अ, **चण्ड** कोपे। अतिरेकं कुज्झतीति **अच्चन्तकोधनो**। अच्चन्तकोपनोपि, तदा **कुपतो** यु।

पञ्चकं खन्तियुत्ते। **सह** खमने, यु। **खमु** सहने, यु। तुम्हि **खन्ता**, सत्थादि। तितिकखा यस्सत्थीति **तितिकखा**। **मन्तुम्हि खन्तिमा**, सविभत्तिस्स न्तुस्स **आ**।

७३३. द्वयं सद्भायुत्ते। **हि** पदपूरणे। सद्भा यस्सत्थीति **सद्भालु**। सद्भा रतनत्तयादीसु पसादो, तण्हा, आदरो च। द्वयं धजयुत्ते। चिहने च पटाकायं, धजो सोफे च सोण्डिके, **सोफो** पुल्लिङ्गं।

द्वयं निद्दासीले। निद्दा एव सीलं यस्स सो **निद्दासीलो**। द्वयं पभायुत्ते। **भा** दित्तिम्हि, **सरपच्चयो**, रस्सादि, द्वित्तञ्च, **भस्सरो**, भासा रति यस्साति वा **भस्सरो**, रस्सादि एव। **सस्स** द्वित्ताभावे **भासुरो**, अस्सु, **भास** दित्तिं वा, उरो, अथ वा द्वयं बहुकथायुत्ते, भासासु सब्बासु बहूसु कथासु रमतीति **भस्सरो**, क्वि, भासतीति वा **भस्सरो**, अरो, रस्सादि, द्वित्तञ्च, भासासु रमतीति वा **भासरो**, क्वि, मज्झरस्सो, भासतीति वा **भासरो**, अरो, इमस्मिं पक्खे अस्सुत्ताभावो।

७३४. तिकं नग्गे। न गच्छतीति **नग्गो**, द्वित्तं, **लग्ग** सङ्गे वा, नत्तं, **नजि लजि** बिले वा, णो, **जस्स गो**, द्वित्तं। दिसा एव अम्बरं वत्थं एतस्स, न पकतिवत्थन्ति **दिगम्बरो**। **सस्स गो**। नत्थि वत्थं एतस्स, अथ वा दिगम्बरा वत्था, अज्जतित्थिको अवत्थो चाति एते द्वे नग्गो नाम, नग्गा नामाति वा, “ते इत्थिख्या पो, सत्त पकरणानि अभिधम्मो नामा”त्यादीसु विय सज्जासज्जीसद्धानं वचनभेदस्सापि सम्भवतो। नग्गो च नग्गो च नग्गा, पुरिमस्मिं पक्खे पन सामज्जताय एकवचननिद्देशो।

द्वयं भक्खके। **घस** अदने, मरो, **घस्मरो**। **भक्ख** अदने, ण्वु।

वत्तुं सोतुज्ज अकुसलो, वचने सवने च अकुसलो **एळमूगो** नाम, एळो बधिरो, मूगो अवचनो, कम्मधारयो, सठेपि **एळमूगो**।

७३५. **मुखरा**दयो तयो अप्पियवादिनि। वाझावाझेसु मुखं अस्सत्थि, निन्दायं रो। निन्दितं मुखं यस्स **दुम्मुखो**।

अबद्धं अनगळं मुखं यस्स अबद्धमुखो।

बहु च गारहज्ज्य वचो यस्स सो वाचालो नाम। कुच्छिता वाचा अस्स सन्तीति वाचालो, निन्दायं लो।

द्वयं सुवचने। वदतीति वत्ता, पसंसायं तु। वदतीति वदो। सो पदपूरणे।

७३६. तिकं अत्तनिये। नेतब्बोति नियो, नियो एव निजो, नी नये, ण्यो, यस्स जो, समीपे जायतीति वा निजो। सस्स अत्तनो अयं सको, इदमत्थे को, सो एव वा सको, सस्सायं सको, णो। अत्तनि जातो अत्तनियो, अनियो।

तिकं अच्छरिये। विपुब्बो मह पूजायं, भूवादि, ण्यो, मन्तलोपो, विम्हयो। आपुब्बो चर गतिभक्खनेसु, अ, चरस्स च्छरियो, रस्सादि च, अच्छरियो। न भवित्थाति अब्भुतो, असरूपद्वित्तं, रस्सो च, अभूतोपि [सद्वनीतिपदमालायं ३४०.१ पिट्टेसु पस्सितब्बं]।

सोकादीहि इतिकत्तब्बतापटिपत्तिसुज्जो विहत्थो, ब्याकुलो च। विक्खित्तो हत्थो यस्स विहत्थो। कुल सङ्ख्याने विआपुब्बो।

कतसन्नाहो वधुद्यतो हन्तुमुद्यतो उय्युतो आततायी नाम। “वधुय्युतो”तिपि पाठो। आपुब्बो ता पालने, णी, द्वित्तं, आकारन्तानमायो, आततायी।

७३७. सीसच्छेज्जम्हि सीसच्छेदारहे वज्झो। हन्तब्बोति वज्झो, हन हिंसायं, ण्यो, हनस्स वधो, झस्स झो। असरूपद्वित्तं, वज्झो।

तिकं वक्कासये। निकन्ततीति निकतो, कन्त छेदने, अ, नलोपो। सठ केतवे, अ। नत्थि उजुता यस्स अनुजु।

तिकं भेदकारके। सूच पेसुज्जे, ण्वु। पिसि सञ्चुण्णने, पिसि अवयवे वा, पिसतीति पिसुणो, यदादिना उनो, णत्तं। कण्णे जपतीति, अलुत्तसमासो, अरुचितब्बरोचकेपि कण्णेजपो।

द्वयं पहरणसीले। धुब्बी हिंसायं, तो, भुजादि। वज्जयते विप्पलपतेति वज्जको, वज्ज गमने।

७३८. अरियासामज्जेन च बालपुरिसस्स लक्खणमाह। हि पदपूरणे। यो पुरिसो यो जनो, जनपरियायो चेत्थ पुरिससद्दो “द्वे महापुरिसा अभिनिक्खन्ता”त्यादीसु विय, अनिसम्म अनुपपरिक्खित्वा वधबन्धनादिकिच्चं करोति, सो खलु एकन्ततो “चपलो”ति विज्जेय्यो, कस्मा? अविनिच्छितकारित्ता सम्मा अविनिच्छितस्स कारियस्स करणसीलत्ता। चप कक्करणे, चप सन्ताने वा, अलो, चपलो।

७३९. चतुक्कं कदरिये। कुच्छितं ददातीति खुद्दो, दो, कस्स खो, अदानसीलताय सम्परायेसु खुद्दं बुभुक्खिस्सामीति वा खुद्दो, खुद्द बुभुक्खायं, दो अनागतत्थे। परानुपभोगेन अत्थसज्जयसीलत्ता कुच्छितो अरियो अत्थपति कदरियो, अदायकत्ता कुच्छितं ठानं अरतीति वा कदरियो, इयो। दानादीसु नमनाभावेन थद्धेन मच्छेरयुत्तचित्तेन सहितताय थद्धमच्छरी, ई। कुच्छितो पणो यस्स कपणो, कपचानो, मितप्पचोपि। कुच्छितं पचानोति दुतियासमासो। मितं पचतीति

मितप्पचो, णो ।

अद्धं दलिद्दे । नत्थि किञ्चनं अप्पमत्तकम्पि धनं यस्स **अकिञ्चनो** । दलिद्द दुग्गतियं, अ, दल विदारणे वा, इदो, द्वित्तं । दीन दुग्गतभावे, दीनो, दि खये वा, ईनो । नत्थि धनं अस्स । निन्दितं गमनं अस्स **दुग्गतो** ।

७४०. यं कम्मं “इदमहं उप्पादेस्सामी”ति असम्भावितं अचिन्तितमेव हुत्वा सम्पत्तं, तं “काकतालीय”न्त्युच्चते । तालस्स इदं फलं तालं, काको च तालञ्च काकतालानि, तेहि सदिसं कम्मं **काकतालियं**, काकस्स, तालफलस्स उट्टुनपतनसदिसं कम्मन्त्यत्थो ।

चतुक्कं याचके । याचनं करोतीति **याचनको**, याचतीति वा, **याच** याचने, यु । सकत्थे को । **अत्थ** याचनायं, अत्थनं अत्थो, सो अस्सत्थीति **अत्थी** । ण्वु, याचको । “मादिसस्स धनं दत्त्वा राजा सगं गमिस्सती”त्यादिना दानफलं वण्णत्वा वकति याचतीति **वनिब्बको**, **वण्णस्स वनि**, **वक** आदाने, आदानमेत्थ याचनमेव ।

७४१. **किञ्चिदूनकन्तं** पतिपादेन नामं । पक्खिसप्पमच्छादयो अण्डतो जातत्ता **अण्डजा** । नरादयो पन गब्भासयसङ्घातजलाबुतो, तत्र वा जातत्ता **जलाबुजा** । किमि च डंसा च **आदिना** मकसमङ्गुरादयो च सेदजा, सेदकारणत्ता उस्मा सेदो, ततो जाता **सेदजा** । देवो च **आदिना** ब्रह्मनेरयिकादयो च **ओपपातिका**, उपगन्त्वा पततीति उपपाती, णी, सोळसवस्सुद्देसिकादिको अत्तभावो, सो येसमत्थि, ते **ओपपातिका** ।

७४२. **जण्णुमत्ते** जण्णुप्पमाणयुत्ते उदकादिमि **जण्णुतग्घो**, जण्णुप्पमाणो **जण्णुतग्घो**, पमाणत्थे तग्घो, जण्णुप्पमाणो **जण्णुमत्तो**, पमाणत्थे मत्तो [मोगल्लाने ४.४७ सुत्ते पस्सितब्बं], तस्मिं ।

किञ्चिदूनके अप्पमत्तकयुत्ते कप्पो [पाणिनि ५.४.६७], ऊनस्स अप्पकताय कप्पीयति एकादिवसेन परिच्छिज्जतीति **कप्पो**, **कप्प** परिच्छेदने ।

चतुक्कं परियापन्ने । अन्तो गच्छतीति **अन्तग्गतं**, “लोपञ्च तत्राकारो”ति ओलोपे **अ**आगमो, द्वित्तं । अन्तोगतम्पि । परिच्छिन्दित्वा आपन्नं गहितं **परियापन्नं** । गाध पतिट्ठायं, अन्तो ओगाधतीति **अन्तोगधं**, रस्सो, ओगाधतीति **ओगधं** ।

७४३. द्वयं साधिते । राध **साध** सिद्धियं, कम्मनि तो ।

द्वयं कुथिते । पच पाके, अतीते कत्तरि तो, तस्स **क्को**, **चलोपो** । कुथ निप्पक्के, तो ।

आपदं ब्यसनं पत्तो आपन्नो नाम, अतिपीळनं आपज्जतीति **आपन्नो**, “आ तुकोधमुदाहीसू”ति हि **एकक्खरकोसो** [एकक्खरकोस १४ गाथा] । पद गमने, “आपन्नो च विपत्तिमि, पत्ते च वाच्चलिङ्गिको”ति **नानत्थसङ्गहो** ।

द्वयं परेसमवसगते । नत्थि वसो आयत्तो परेसं एतस्मिं सेरीभूतेति **विवसो**, **अवसो** च ।

७४४. छक्कं खित्ते । नुद पेरणे, नुद खेपे वा, तो, तस्स **इन्नो** । अनिन्नादेसे भुजादि, **नुत्तो** । नुतोपि । असु खेपने, तो, भुजादि, **अत्तो** । **खिप** पेरणे, तो ।

ईर गतियं, कम्पने च, इतो, ईरितो। आपुब्बो विध पेरणे, तो, आविद्धो।

चतुक्कं कम्पिते। कम्प चलने, धू विधुनने, कम्पने च। धूतो, आधूतो, चल कम्पने, चलितो। वेल्लितो, पेखितोपि। वेल्ल चलनत्थो। पेख गत्यत्थो, पेखितो।

द्वयं निसिते। निसि निसाने। तिज निसाने, निसानं तिक्खकरणं, उभयत्रापि कम्मनि तो।

७४५-७४६. तिकं पत्तब्बे। पत गमने, तब्बो। गमु गतियं, ण्यो, म्यस्स म्मो वा, गम्मं, गम्यं, द्यस्स ज्जो, आपज्जं।

द्वयं परिणते। पचिनो अनेकत्थत्ता इह परिणतत्थो। नमु नमने, भूवादि, कत्तरि तो, समा द्वे तुल्यत्था।

पञ्चकं वेठिते। वेठ वेठने। वलमिव वलयं, कुण्डलाकारं वलयं कतं वलयितं, नामधातु, कारितन्ता तो। रुध आवरणे, रुद्धं। संपुब्बो वु संवरणे, संवुतं। समन्ततो वुतं आवुतं, वु संवरणे, सब्बत्र कम्मनि तो।

द्वयं परिखादिना परिकिखत्ते। परि समन्ततो करीयतेति परिकिखत्तं, परिकिखत्तम्पि। वु संवरणे, निवुतं।

तिकं वित्थते। सर गतियं, तो, तस्स टो, रलोपो, विसटं। तनु वित्थारे, तो, तस्स तो, नलोपो, वित्थतं, ततं।

द्वयं लेपनीये। लिप लेपने, दिह उपलेपने, उभयत्रापि कम्मनि तो।

द्वयं गुळहे। गुह संवरणे, ळो, गुळहो। गुप गोपने, गुत्तो।

द्वयं पोसनीये। पुस पोसने, तो, सतानं ढो, द्वाभावे पोसितो।

७४७. द्वयं सलज्जे। लज्ज पीळे, पीळो लज्जाव। हीळ निन्दालज्जासु, हीळितो।

द्वयं सद्दे। सन धन सद्दे, सनितं, धनितं।

पञ्चकं बन्धनीये। सन्दनं बन्धनं, तंयोगा वन्तु। सन्दानवन्तं कतं सन्दानितं, नामधातुम्हा तो, वन्तुलोपो। सन्दानं सज्जा, तमस्साति वा, इतो। सि बन्धने, तो। बन्ध बन्धने, बद्धो। कील बन्धने। यमु उपरमे, संपुब्बो बन्धने, सब्बत्र कम्मनि तो। मूतं, उद्धितं, सद्धितम्पि। मू बन्धने। दा अवखण्डने। उ संपुब्बो बन्धने। वुत्तञ्च “उद्धानन्तु च बन्धन”न्ति।

७४८. तिकं सिद्धे। सिध संसिद्धिम्हि। पद गमने, निपुब्बो सिद्धियं। वत्त वत्तने, वत्तनं प्यत्र सिज्झनं निपुब्बत्ता।

तिकं विदारिते। दर भिद विदारणे, इन्नादेसो। भिन्नं। अनिन्नादेसे तु भेदितं।

द्वयं तिणादीहि छादनीये। छद संवरणे, तो, तस्स सधात्वन्तस्स अन्नादेसो।

तिकं छिन्दिते। विध वेधने। छिद कण्णभेदे, चुरादि। विध वेधने, सब्बत्र कम्मे तो, अपरद्वये च सज्जातत्थे इतो।

७४९. तिकं आनीते । हर हरणे, भर धारणपोसनेसु, आपुब्बो नी नये ।

द्वयं दमयुत्ते । दमु दमने, कत्तरि तो । पक्कमादीहि न्तो । अन्तादेसे दमितो । कम्मसाधनोप्ययं ।

द्वयं सन्ते । समु उपसमे, कत्तरितो । अन्तादेसे समितो, कम्मसाधनोप्ययं ।

द्वयं पुण्णे । पूर पूरणे, तरादीहि इण्णे, द्वीसुपि कत्तुकम्मसाधनानि लब्भन्ति ।

७५०. तिपादं पूजिते । चाय पूजानिसामनेसु । मह पूजायं, पूज पूजने, अरह पूजायं, अरहितो । अच्छ पूजायं । मान पूजायं । चि चये, अपपुब्बो पूजने । नमस्सितोपि, नमस्सधातु पूजायं ।

द्वयं तच्छित्ते दारुआदिमिह । तच्छ तनुकरणे, तनुकरीयतेति तनूकतो, दीघो ।

७५१. द्वयं अग्गिआदीहि तत्ते । तप धूप सन्तापे ।

द्वयं राजादीनं सन्तिके भजनादिवसेन उपगते । चर गत्यत्थो, उपचरितो । आस उपवेसने, उपासितो ।

अद्धं चुते । भस अधोपतने, तो । गळ सेचने, गळितं । पद गमने, पन्नं । चु चवने, चु गमने वा । धंसु अवसंसने, गतियच्च । कन्नम्पि, कन्न गतिसोसनेसु ।

७५२. तुडुन्तं पमुदिते, पी तप्पनकन्तीसु । मुद हासे । हस हंसने, हस अलिके वा । मद हासे, मत्तो । तुस पीतियं ।

चतुक्कं छिन्ने । कन्त छेदने । छिदि द्विधाकरणे । लू छेदने, णो, यु वा । दा लवने, तु, दा अवखण्डने वा । छातम्पि । छो छेदने, ओस्साकारो ।

तिकं पसत्थे । सठ थुतियं, तो । वण्ण वण्णक्रियावित्थारगुणवचनेसु । थु अभित्थवे । ईडितो, पणितोपि, ईड थुतिमिह । पण व्यवहारे, थुतिमिह च, पणितो ।

७५३. पञ्चकं अल्ले, तिम अहभावे निच्चलेपि, पक्कमादीहि न्तो । अल्ल क्लेदने, लो, अल्लं । अह गतिमिह, याचने च, आपुब्बो दा अवखण्डने वा, दो, अहं । किलिद अहभावे, इन्नादेसो । उन्द क्लेदने, इन्नो, उन्नो वा, साहम्पि । अहगुणयुत्तं अहं, तेन सह वत्तते साहं ।

चतुक्कं गवेसिते । मग्ग अन्वेसने, चुरादि । एस गतियं, भूवादि । गवेस मग्गने, चुरादि ।

द्वयं लब्धे । लभ पत्तियं । पपुब्बो आप व्यापने, तो, भुजादि, आलोपो, पत्तं । भावितं, आसादितं, विभूतञ्च ।

७५४. पालितन्तं रक्खनीये, रक्ख पालने । गुप गोपने, भुजादि । ता पालने, तातं । आयागमे गोपायितं । अव रक्खणे, अवितं ।

चतुक्कं चत्ते । सज विस्सग्गे । चज हानियं । हा चागे, इनो, दीघादि, हीनो । उझ उस्सग्गे, समुज्झितं । धूतम्पि, धू कम्पने ।

७५५. पज्जं भासिते । भास व्यक्तियं वाचायं । लप व्यक्तियं वाचायं, वच भासने, वुत्तं । अभिपुब्बो धा धारणे, तो, धातिस्स हि, हि गमने वा, अभिहितं । ख्या कथने । जप्प व्यक्तियं वाचायं । ईर खेपगतिवचनकम्पनेसु, उदीरितं । कथ वाक्यपबन्धे । गद वियक्तियं वाचायं । भण भणने । वद वियक्तियं वाचायं, तो, वस्सु, उदितं ।

७५६. चतुक्कं अवमानिते । जा अवबोधने । गण सङ्ख्याने । भू सत्तायं । मान पूजायं, मन जाणे वा, अवपरिपुब्बा एते परिभूते । हेट्ठा कत्वा जायति, गणीयति, मज्जतीति अवज्जितो, अवगणितो, अवमानितो च । परिभवीयति अवमानं करीयतीति परिभूतो ।

चतुक्कं छाते । घस अदने, छो, द्वित्तं । जिघच्छा सज्जाता यस्स जिघच्छितो । खुद पिपासायं । छाद भक्खने । भुज पालनज्झोहारेसु, खो, द्वित्तादि, बुभुक्खा सज्जाता यस्स बुभुक्खितो ।

७५७. छक्कं जाते । बुध जा अवगमने । पद गमने, तो, तस्स अन्नो, पटिपन्नं । विद जाणे । गति बुझत्थो । अवगतं । मन जाणे, तो, मतं ।

अद्धं गिलिते । गल अदने, अस्सि, गिलितो । खाद भक्खने । भुज पालनज्झोहारेसु । भक्ख अदने । अधिअवपुब्बो हर हरणे, तो, तस्स टो, रलोपो, अज्झोहटो । अस भक्खने, असितो । जप्पितो, गसितोपि, जप्प अदने । गस अदने ।

विसेस्याधीनवग्गवण्णना निट्ठिता ।

२. संकिण्णवग्गवण्णना

७५८. पुब्बस्मिं कण्डद्वये बुद्धादीनि नामानि समानत्थानि पकरणेन निबद्धानि, अस्मिम्पि कण्डे सोभनादीनि विसेसननामानि, समयादीन्यनेकत्थानि, चिरस्समादीनि च अब्ययानि पकरणेनेव निबद्धानि, इदानि पन पुब्बवग्गेसु वित्थारभया ये न निबद्धा, तंसङ्गहत्थं, तंसमयानुपालनत्थञ्च संकिण्णमारभते “जे य्य”मिच्चादिना । तस्सत्थो — इहापि संकिण्णवग्गेपि क्वापि कत्थचि क्रियादीसु पच्चयत्थवसेन आपच्चयादीनं इत्थिलिङ्गादिभावजोतकस्स सभावस्स वसेन लिङ्गं इत्थिलिङ्गादिकं जेय्यन्ति । चकारेन भिय्यो रूपन्तरादिपरिग्गहोपि । इहाति च उपलक्खणं, वग्गन्तरेसुपि पच्चयत्थवसेन लिङ्गादिनिच्छयसम्भवतो ।

कत्तब्बतो क्रिया, कर करणे, ण्यो, इकारागमो, अस्सि, वण्णविपरियये क्रिया, क्रियम्पि, रिरियपच्चये किरियं, किरियापि । रम्मपच्चये कम्मं ।

तिकं चित्तोपसमे । समु उपसमे,ति, सन्ति । थम्हि समथो । अम्हि समो ।

तिकं कायोपसमे । दमु उपसमे । थम्हि दमथो । तिम्हि दन्ति । चित्तोपसमेप्येते ।

सुद्धकम्मनि वत्तं भवति । वत्त वत्तने, वत्त समादाने वा वत्तं, असीतिमहावत्तादि ।

आसङ्गवचनं आसत्तवचनं सदसरूपं परायणं नाम वृत्तं, तच्च तीसु। परं आयनं आयत्तो ताणं **परायणं**, कम्मासत्तो इच्चत्थो, साकल्यवचने तु पारायणं, पारं परियन्तं अयन्ति गच्छन्ति कस्सचि अनेनाति **पारायणं**, यु, णत्तं, यथा — नामपारायणं, धातुपारायणं।

७५९. तिकं द्विधाभावे। **भिदि** द्विधाकरणे, णो। **दर** विदारणे। **फुट** विकसने, **फुट** भेदने वा, यु।

द्वयं तप्पने। **तप** पीणने, यु। **पी** तप्पने, यु, कियादि, **नस्स णत्तं**। **अवनम्पि**, **अव** पालने, दित्ति यच्च अनेकत्थत्ता।

द्वयं सापे। **कुस** अक्खाने, भेदने च, यु। **सन्ज** सङ्गे, **अभिसङ्गो**।

तिकं याचनायं। **भिक्ख** याचने, यु। **याच** याचने। **अत्थ** याचने। **अदनोप्यत्र**, **अद** गतिमिह, याचने च।

७६०. निमित्तरहितं यदिच्छा नाम, या या इच्छा अधिप्पायो **यदिच्छा** नाम। सेरितापि।

तिकं आपुच्छने, आपुच्छनञ्च गमनागमनादिसमये सुहज्ज बन्धवादीनमालिङ्गन चुम्बनस्वागतपियवचनारोग्यपुच्छनगमनानुज्जादिना आनन्दनं। **पुच्छ** पुच्छने, **आपुच्छनं**। **नन्द** समिद्धियं, **आनन्दनं**। **सभाज** पीतिदस्सनेसु, **सभाज** पीतिवचनेसु वा, चुरादि, यु, **सभाजनं**।

द्वयं नये। जायन्ति येनाति **जायो**, आकारन्तानमायो। न्यायोपि, निस्सेसतो अयति येन **न्यायो**। **नी** नये, **अयादेसो**, **नयो**।

द्वयं वुद्धिमिह। **फा** वुद्धिमिह, **फाय** वुद्धियं वा, यलोपो,ति, **फाति**, नारियं। **वद्ध** वद्धने,ति, दलोपो, धढभहेहि धढा च, **अस्सु**, **वुद्धि**, वुद्धिपि।

७६१. **किलम** हासक्खये, थो, **किलमथो**। **युमि** **किलमनं**। **सू** पाणिपसवे, पसवनं **पसवो**, **तिमि** **पसूति**।

कस गतियं हिंसायञ्च, निग्गहीतागमो, **उक्कंसो**, **कस** विलेखने वा। **अतिसयो** वृत्तो। **भुसादयो** पमाणातिसयवसेन वृत्ता, **उक्कंसो** गुणातिसयवसेन वृत्तो, **अतिसयो** पन उभयवसेनाति उभयत्र निद्विद्वानं भेदो। तिकं जयने। जयनं **जयो**, यु, **जयनं**। **तिमि** **जिति**, नारी।

७६२. **बन्धनन्तानि** द्वे द्वे नामानि। **वस** कन्तियं। **कमु** कन्तियं,ति। **विथ** वेधने, ब्यथने च अनेकत्थत्ता, अ, इकारस्स यादेसो, **ब्यथो**, **वेथो**। **गह** उपादाने निबन्धने च, **गहो**, **गाहो** च। **वर** आवरणे, **वरो**। **वु** संवरणे,ति, **वुति**। **पच** पाके, इत्थियमतियवो वा, अ। पचनं **पाको**, णो।

द्वयं आह्वाने। **हु** दानादनहव्यप्पदानेसु, णो, **हवो**। **तिमि** **हुति**। द्वयं अनुभवने। **विद** जाणे, णो, **वेदो**। **विद** वेदनाख्याननिवासेसु, चुरादि, यु, **वेदनं**, **वाकारो वेदनासदस्स** नपुंसकत्तापेक्खो।

७६३. द्वयं धनादिजानियं। **जर** वयोहानिमिह, यु, **जीरणं**, अस्सी। **हा** चागे, यु, नदादि, रस्सो, **हस्स जो**, **जानि**। **ता** पालने, यु, **णत्तं**। द्वयं पमाणे। **मा** माने,ति, **पमिति**। **अमि** **पमा**।

द्वयं संयोगे । **सिलिस** आलिङ्गने । **संपुब्बो** धा धारणे, इ, सन्धनं **सन्धि** । द्वयं खये । **खि** खये, णो, इस्से, **ए** अय, **खयो** । **चि** चये, **अपपुब्बो** खये । द्वयं सदे । **रु** सदे, णो, वुद्ध्यादेसो । **रण** सदे । अ, **रणो** ।

७६४. **गद** व्यक्तियं वाचायं, णो, अ च, **निगादो**, **निगदो** च । द्वयं मदे । **मद** उम्मादे, **मादो**, **मदो** च । **सि** बन्धने,ति, **सिति** ।

तिकं आकारे । आकरणं **आकारो**, अनेकत्थत्ता मुखवङ्काद्यङ्गविकारो वा, इङ्गति जानातीति वा येन आकारो । **इङ्ग** गमनत्थो, तो, अ च, **इङ्गितं**, **इङ्गो** च । **अत्थस्स** धनस्स **अपगमो** विनासो **व्ययो** नाम । **व्यय** चित्तसमुस्सग्गे ।

७६५. द्वयं अन्तराये । चुतिपटिसन्धीनमन्तरे अयतीति **अन्तरायो** । पटिपक्खवसेन ऊहति पवत्ततीति **पच्चूहो**, अथ वा कारियसिद्धि अन्तरं व्यवधानं अयति गमयतीति **अन्तरायो** । पच्चूहन्ति विनिहन्तीति **पच्चूहो** ।

विकरणं अञ्जथा भवनन्ति **विकारो**, **विकति** च, **कर** करणे, णो,ति च ।

द्वयं सभावविगमे । **सिलिस** आलिङ्गने, **पविपुब्बो** तंसभावविगमे, विगतो धुरो सदिसभावो यस्माति **विधुरो**, ‘विधुरं पविसिलेसे, क्लिवञ्च विकले तिसू’ति [चिन्तामणिटीका २२.२०] **रभसो** । **विध** विधाने वा, उरो । द्वयं आसने । **विस** पवेसने, **उपवेसनं** । **आस** उपवेसने, **आसनं** ।

७६६. तिपादं अधिष्पाये । चित्तमध्यागन्त्वा सयतीति **अज्झासयो** । अनमिपुब्बे **आसयो** । अधिपयति चित्तेति **अधिष्पायो**, णो, **पय** गमने । चित्ते अभिसन्धायतीति **अभिसन्धि**, द्वीसु । भवति चित्तेति **भावो**, णो । अधिमुच्चनं चित्ते अधिष्ठानं **अधिमुत्ति**, नारी । **छन्दो** तण्हायम्पि वुत्तो ।

द्वयं आदीनवे । **दोसो** पटिघे वुत्तो । आ भुसो दीनं वायति गमयतीति **आदीनवो**, **दीन** दुग्गतभावे, वो, **वी** गमने च ।

७६७. द्वयं आनिसंसे । **संस** हिंसाथुतीसु, **आनिसंसो** अमुख्यफले, मुख्यफले च, तथा **गुणो** । **गुण** पकासने, पकासेति कारणन्ति **गुणो**, **गण** सङ्ख्याने वा, अस्सु, **गुणो** । द्वयं मज्झे । **मज** सुद्धियं, झो । **विपुब्बे** **वेमज्झं** ।

द्वयं तरुणसूरियद्धाने । अहस्स मज्झो मज्झहो, सो एव **मज्झन्हिको**, हस्स **न्हो** [मोग्गल्लान ३.११० सुत्तं पस्सितब्बं] । अहस्स मज्झो **मज्झन्हो**, **मज्झन्तो**पि । द्वयं नानत्तायं । विगता मत्ता सदिसप्पमाणं एतेन हेतुभूतेन **वेमत्तं** । नानमेव **नानता**, **नानसद्दो** पुन्नपुंसके, अब्यये तु नाना ।

७६८. द्वयं निद्वापटिक्खेपे । **जागर** निद्वक्खये, जागरमेव **जागरियो** । द्वयं जलादीनमविच्छन्नायं सन्ततियं । वहतिस्मा णो, **पवाहो** । **वतु** आवत्तने,ति, **पवत्ति** ।

तिकं वित्थारे । **असु** खेपने, णो, **ब्यासो** । **पपुब्बो** **पञ्च** वित्थारे । **थर** सन्थरणे, **पादिपुब्बो** च वित्थारे । तिकं संयमे । **यमु** उपरमे, णो, **यामो** । इतरेसु अ ।

७६९. द्वयं गत्तानं मद्दने । ‘‘सम्बाहनो’ङ्गमद्वको’ति **वोपालितो**, **संपुब्बो** **वाह** पयतने, मद्दने वा, यु । **मद** मद्दने । द्वयं नानारम्मणादीसु विसप्पने । **सर** गमने, ण । **सप्प** गमने, यु, **विसप्पनं** ।

द्वयं परिचये। **थु** अभित्थवे। **चि** चये। तिकं सङ्गमे। **मिल** सिलेसने, णो, सकत्थे को, **मेलको**। **सन्ज** सङ्गे, णो। **संपुब्बा** गमितो अ।

७७०. सन्निकटुम्हि समीपे सन्निधिसद्दो, सन्निधानं सन्निधि, पुमे, ठपनेप्पयं। **नस** अदस्सने, णो। **दिस** पेक्खने, यु, दिस्सादेसो, इस्सत्तं।

तिकं धज्जादीनं लवने। **लू** छेदने, अ। **णम्हि** अभिलावो। **युम्हि** लवनं। द्वयं खणप्पत्तियं। **पपुब्बो** थु अभित्थवे। **सर** गमने, **अवसरो**। **समाति** द्वे तुल्यत्था।

७७१. चतुक्कं परियोसाने। **सा** तनुकरणे, यु, **ओसानं**। **परिपुब्बो** परियोसानं। उक्कंसातिसया पकट्टेप्पुत्ता।

द्वयं सण्ठाने। **विस** पवेसने, **सन्निवेसो**। **ठा** गतिनिवत्तियं, यु, **सण्ठानं**। द्वयं अब्भन्तरवाचकं पाटिपदिकं। अथ वा **अभि** बन्धने, अरो, धात्वत्थानुवत्तको **अभि**, **अब्भन्तरं**। अब्भाभावे **अन्तरं**।

७७२. तिकं पाटिहारिये। **हि** गतिम्हि, पटितो हिस्स हेरण हीरण, **पाटिहेरं**, **पाटिहीरं**। यदादिना हारियज्ज, **पाटिहारियं**, अथ वा पटिपक्खे हरतीति **पाटिहीरं**, णो, अस्सी। **एकारादेसे** **पाटिहेरं**। **ण्यम्हि** **पाटिहारियं**, विहतुपक्विकलेसेन पच्चाहरितब्बं पवत्तेतब्बन्ति **पाटिहीरन्ति** आदिपि कातब्बं।

द्वयं कत्तब्बमत्ते। **करम्हा** रिच्च, **किच्चं**, अवस्सं कातब्बेपि। **अनीयपच्चये** **करणीयं**।

द्वयं पुप्फादिना उदकादीनं परिभावेने। सुन्दरं करीयते येनाति **सङ्घारो**, णो, **खरादेसो**। **वस** निवासे, यु, **वासना**, किलेसादीनं सत्तिविसेसेपि। सा हि कुसलापि अत्थि अकुसलापि अब्ब्याकतापि, तथा पहातब्बापि अत्थि अप्पहातब्बापि। तत्थ या कुसलाब्ब्याकता, न सा पहातब्बा। या पन अकुसला, सा सुखुमतरताय भगवतोयेव अरियमग्गेन पहातब्बा, नाज्जेसं। एवं सन्ते अरियानम्पि अपायूपपत्ति सियाति? न सिया, सब्बेसमेव अरियानं अपायूपपत्तिहेतुकाय वासनाय पहीनत्ता। दुविधा हि अकुसला वासना कायवचीपयोगहेतुभूता च अपायूपपत्तिहेतुभूता च। तत्थ पुरिमा भगवतोयेव अरियमग्गेन पहातब्बा, इतरा सब्बेसम्पि अरियमग्गेनाति, तस्मा यं वुत्तं “बुद्धाव सवासने किलेसे पजहितुं सक्कोन्ति, नाज्जे”ति, तं कायवचीपयोगहेतुभूतं वासनं सन्धाय वुत्तं, नेतरन्ति निट्ठमेत्थावगन्तब्बं।

७७३. तिकं धज्जादीनं पूतकरणे। **पू** पवने, यु। **अपच्चये** **पवो**। **णम्हि** **निप्पावो**। द्वयं तसरे। **तस** उब्बेगे, अरो। सुत्तेन वेठनं **सुत्तवेठनं**।

द्वयं दुग्गसज्चारो। सङ्कम्यते येनाति **सङ्कमो**। सज्चरन्ति अनेनाति सज्चारो, दुग्गस्स सज्चारो **दुग्गसज्चारो**। द्वयं पठमारम्भे। पठमं कमो **पक्कमो**, **उपक्कमो** च।

७७४. तिकं पाठे। **पठ** वियत्तियं वाचायं, णो, **पाठो**। **निपुब्बे** **निपाठो**, **अम्हि** **निपठो**। द्वयं अपहरितादिनो वत्थुनो अन्वेसने। **चि** चये, चयनमत्र अन्वेसनं। **मग्ग** अन्वेसने, चुरादि, यु, एते द्वे अपुमे, संविक्खनंप्पयत्र।

चतुक्कं आलिङ्गने। **लिङ्ग** गत्यत्थो। **सन्ज** सङ्गे। **सिलिस** आलिङ्गने। **गुह** संवरणे, यु, परिरम्भोप्पयत्र। **रम्भ** सद्दे।

७७५. चतुक्कं आलोकने। लोक दस्सने। झे चिन्तायं। इक्ख दस्सनङ्केसु। दिस पेक्खने, सब्बत्र भावे यु।

चतुक्कं निराकरणे। दिस पेक्खने। असु खेपने, निरसनं। पति आपुब्बो खाकथने। कर करणे, इत्थियमतियवो वा,ति।

७७६. पञ्चकं विपरियये। विपरिपुब्बो असु खेपने, णो, विपल्लासो। अज्जेन पकारेन भवनं अज्जथाभावो। विपरिपुब्बो अय गमने, विपरियासो। असु खेपने, विपरियासो।

तिकं अतिक्कमे। अतिक्कमनं अतिक्कमो। अतिक्कम्म पतनं अतिपातो। अय गमने, उपच्चयो।

संकिण्णवग्गवण्णना निड्डिता।

३. अनेकत्थवग्गवण्णना

७७७. इदानीं संकिण्णवग्गतो अनन्तरं गाथातो, गाथाय अब्धतो, पादतो चाति इमेहि तीहि पकारेहि अनेकत्थे नानत्थे समयादिके सद्दे कमा कमतो पवक्खामि। एत्थ अनेकत्थवग्गे एकस्स भूतसद्वादिकस्स या पुनरुत्तता, सा थीपुन्नपुंसकसङ्घातलिङ्गविसेसत्थं कता।

७७८. समवायत्थादिवाचके बहवो समयसद्दे जातिया सङ्गह “समयो”ति एकवचननिद्देशो कतो। तत्र “कालज्ज समयज्ज उपादाया”त्यादीसु [दी० नि० १.४४७] समवाये पच्चयसामगियं। “महासमयो पवनस्मिं, देवकाया समागता”त्यादीसु समूहे। “समयोपि खो ते भद्दालि अप्पटिविद्धो”त्यादीसु [म० नि० २.१३५] कारणे। “एकोयेव च खो खणो च समयो चा”त्यादीसु [अ० नि० ८.२९] खणो ओकासे। “अभिसमयत्थो”त्यादीसु पटिवेधे। “एकं समयं भगवा”त्यादीसु [दी० नि० १.१] काले। “सम्मा मानाभिसमया”त्यादीसु [म० नि० १.२८] पहाने। “अत्थाभिसमया धीरो”त्यादीसु लाभे [सं० नि० १.१२९]। “समयप्पवादके तिन्दुकाचिरे”त्यादीसु [म० नि० २.२०८] दिट्ठियं।

तत्थ सहकारीकारणताय सन्निज्झं समेति समवेतीति समयो, समवायो। समं, सह वा अवयवानं अयनं पवत्ति अवट्टानन्ति समयो, समूहो, यथा — समुदायोति अवयवसहावत्थानमेव हि समूहोति। अवसेसपच्चयानं समागमे एति फलं एतस्मा उपपज्जति पवत्तति चाति समयो, कारणं, यथा “समुदायो”ति। समेतिसमागच्छति एत्थ मग्गब्रह्मचरियं तदाधारपुग्गलेहीति समयो, खणो। अभिमुखं जाणेन सम्मा एतब्बो अवगन्तब्बोति अभिसमयो, धम्मानं अविपरीतो सभावो। अभिमुखभावेन सम्मा एति गच्छति बुज्झतीति अभिसमयो, धम्मानं अविपरीतसभाववबोधो। समेति एत्थ, एतेन वा सङ्गच्छति सत्तो, सभावधम्मो वा सहजातादीहि, उप्पादादीहि वाति समयो, कालो, धम्मपवत्तिमत्तताय अत्थतो अभूतोपि हि कालो धम्मपवत्तिया अधिकरणं विय, करणं विय च परिकप्पनामत्तसिद्धेन रूपेण वोहरीयतीति। समस्स निरोधस्स यानं, सम्मा वा यानं अपगमोति समयो, पहानं। समिति सङ्गति समोधानन्ति समयो, पटिलाभो, समेति सम्बन्धो एति अत्तनो विसये पवत्तति, दळ्ळहग्गहणभावतो वा सम्पयुत्ता अयन्ति पवत्तन्ति सत्ता यथाभिनिवेसं एतेनाति समयो, दिट्ठि। दिट्ठिसंयोजनेन हि सत्ता अतिविय बज्झन्तीति, एवं तस्मिं तस्मिं अत्थे समयसद्दस्स पवत्ति वेदितब्बा। समयसद्दस्स अत्थुद्दारे अभिसमयसद्दस्स उदाहरणं सोपसग्गो, अनुपसग्गो च समयसद्दो समवायाद्यत्थवाचको होतीति दस्सनत्थं। एवं सब्बत्र उदाहरणं तंतदत्थानुरूपनिब्बचनादयो दट्ठब्बा।

७७९. सण्ठानं दीघरस्सादि । रूपं रूपायतनं, जाति खत्तियादिकुलं । छवि बहिचम्मं, पमाणं मरियादो । अक्खरं अकारादि, यसो परिवारो, कित्ति च । गुणो सीलादि, तपनियेपि वण्णो ।

७८०. पातिमोक्खस्स भिक्खुभिक्खुनीनं वसेन दुविधस्स पातिमोक्खस्स उद्देसे “सङ्घो उपोसथं करेय्या”ति [महाव० १३४] । पण्णत्तियं “उपोसथो नाम नागराजा”ति [दी० नि० २.२४६] । उपवासो वुत्तो । अट्ठङ्गो “पाणातिपाता वेरमणि”आदि । उपोसथदिनं “अज्जुपोसथो पन्नरसो”त्यादीसु [महाव० १६८] ।

७८१-७८२. रथङ्गं चक्कद्वयं । लक्खणं चक्कलक्खणं । “मया पवत्तितं चक्क”न्त्यादीसु [सु० नि० ५६२] धम्मचक्के । उरचक्कं नाम खुरचक्कं “चक्कं भमति मत्थके”ति [जा० १.१.१०४; १.५.१००] । “चतुचक्कं नवद्वार”न्त्यादीसु [सं० नि० १.२९] इरियापथचक्के । “चत्तारिमानि, भिक्खवे, चक्कानि, येहि समन्नागतानं देवमनुस्सानं चतुचक्कं वत्तती”त्यादीसु [अ० नि० ४.१३१] सम्पत्तिचक्के । “पितरा पवत्तितं चक्कं अनुवत्तेती”त्यादीसु [अ० नि० ५.१३२] चक्करतने । मण्डलं “अलातचक्क”न्त्यादीसु “असनिविचक्क”न्ति [दी० नि० ३.६१; सं० नि० २.१६२] च । बलं थामो । कुलालो कुम्भकारो, तस्स भण्डे कुलालचक्कन्ति । आणायं “चक्कं वत्तयति पाणीन”न्ति [जा० १.७.१४९] । आयुधे चक्काकारे आयुधे । दानं देय्यधम्मो । रासि खन्धो । सद्धगाथापि गाथायेव ।

“दण्डका चण्डवुट्ठ्यादि, पादेहि छहि तीहि तु ।
गाथाति च परत्थेवं, छन्दोसज्जा पकासिता ॥

अनन्तरोदितं चज्ज-मेतं सामज्जनामतो ।
गाथाइच्चेव निहिट्ठं, मुनिन्दवचने पना”ति [वुत्तोदय १४-१५ गाथा] हि वुत्तं ॥

७८३: “किं ते वतं किं पन ब्रह्मचरियं,
किस्स सुचिण्णस्स अयं विपाको ।
इद्धिजुतिबलविरियूपपत्ति,
इदञ्च ते नाग महाविमानं ॥

अहञ्च भरिया च मनुस्सलोके,
सद्धा उभो दानपती अहुम्ह ।
ओपानभूतं मे घरं तदासि,
सन्तप्पिता समणब्राह्मणा च ॥

तं मे वतं तं पन ब्रह्मचरियं,
तस्स सुचिण्णस्स अयं विपाको ।
इद्धिजुतिबलविरियूपपत्ति,
इदञ्च मे धीर महाविमान”न्ति [जा० २.२२.१५९२, १५९३, १५९५]

इमस्मिं विधुरपण्डितजातके दानस्मिं आगतो ।

“तं खो पन पञ्चसिख ब्रह्मचरियं नेव निब्बिदाय न विरागाय यावदेव ब्रह्मलोकूपपत्तिया”ति [दी० नि० २.३२९] इमस्मिं महागोविन्दसुत्ते **अप्पमज्जासु**। “तयिदं ब्रह्मचरियं इद्धञ्चेव फीतञ्च वित्थारिकं बाहुजञ्चं पुथुभूतं यावदेव मनुस्सेसु सुप्पकासित”न्ति [दी० नि० ३.१७४] पासादिकसुत्ते सिक्खत्तयसङ्गहे सकलस्मिं **सासने**। “परे अब्रह्मचारी भविस्सन्ति, मयमेत्थ ब्रह्मचारिनो भविस्सामा”ति [म० नि० १.८३] इमस्मिं सल्लेखसुत्ते **मेथुना विरतियं**।

“केन पाणि कामददो, केन पाणि मधुस्सवो।

केन ते ब्रह्मचरियेन, पुञ्जं पाणिमिह इज्झति॥

तेन पाणि कामददो, तेन पाणि मधुस्सवो।

तेन मे ब्रह्मचरियेन, पुञ्जं पाणिमिह इज्झती”ति [पे० व० २७५]॥ —

इमस्मिं अङ्कुरपेतवत्थुमिह **वेय्यावच्चे**।

“मयञ्च भरिया नातिक्कमाम,

अम्हे च भरिया नातिक्कमन्ति।

अञ्जत्र ता ब्रह्मचरियं चराम,

तस्मा हि अम्हं दहरा न मिय्यरे”ति [जा० १.१०.९७]॥ —

महाधम्मपालजातके **सदारतुट्ठियं**।

“एवं खो तं, भिक्खवे, तित्तिरियं नाम ब्रह्मचरियं अहोसी”ति [चूळव० ३११] इमस्मिं तित्तिरजातके **पञ्चसीले**।

“इदं खो पन पञ्चसिख ब्रह्मचरियं एकन्तनिब्बिदाय विरागाय...पे०... अयमेव अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो”ति [दी० नि० २.३२९] महागोविन्दसुत्तेयेव **अरियमग्गे**।

“हीनेन ब्रह्मचरियेन, खत्तिये उपपज्जति।

मज्झिमेन च देवत्तं, उत्तमेन विसुज्झती”ति [जा० १.८.७५]॥ —

निमिजातके अत्तदमनवसेन कते **अट्ठङ्गपोसथे**।

“अभिजानामि खो पनाहं, सारिपुत्त, चतुरङ्गसमन्नागतं ब्रह्मचरियं चरित्वा तपस्सि सुदं होमी”ति [म० नि० १.१५५] लोमहंससुत्ते धितिसङ्घाते **वीरिये**।

७८४. सभावो अविपरीतत्थो। **परियत्ति** परियापुणितब्बा विनयाभिधम्मसुत्तन्ता। **जायो** युत्ति, सप्पटिपदा वा मग्गादयो। **जेय्ये** सङ्खारविकारलक्खणनिब्बानपञ्जत्तिवसेन पञ्चविधे जेय्ये। **निस्सत्तता** सत्तसभावस्स अभावता। **आपत्तियं** “पाराजिकं धम्म”न्ति। “सह धम्मेन निग्गय्हा”त्यादीसु कारणे। **आदिना** समयञ्जूपमाहिंसादीसुपि **धम्मो**।

७८५. पयोजनं फलं। **सद्वाभिधेय्ये** सद्दत्थे। **वुट्ठियं** वट्ठने। **वत्थुमिह** दब्बे। **नासे** विनासे। **पच्छिमपब्बते**

अत्थगिरिम्हि । निवत्तिविसयुप्पत्तिसभावादीसुपि ।

७८६. येभ्य्यता बाहुल्यता । अब्यामिस्सं असम्मिस्सं । विसंयोगे विप्पयोगे । दळ्हत्थे दळ्हसदस्स अत्थे । अनतिरेके अतिरेकाभावे । अनवसेसम्हि सब्बस्मिं, तं केवलवचनं तीसु लिङ्गेषु ।

७८७. पटलं “दिगुणं सङ्घाटिं पारुपित्वा”त्यादीसु [महाव० ३४८] । “वयोगुणा अनुपुब्बं जहन्ती”ति [सं० नि० १.४] रासिम्हि । “सतगुणा दक्खिणा पाटिकङ्खितब्बा”ति [म० नि० ३.३७९] आनिसंसे । बन्धनं कामगुणं । अप्पधाने विसेसने । जियाय धनुनो ।

७८८-७८९. रुक्खादो दुमादिम्हि । विज्जमाने भूतगुणे । अरहन्ते “यो च कालघसो भूतो, सभूतपचिनिं पची”ति [जा० १.२.१९०] । खन्धपञ्चके “भूतमिदं, सारिपुत्त, समनुपस्सथा”ति [म० नि० १.४०१] । सत्ते पाणिम्हि । महाभूते पथवादिके । अमनुस्सो देवरक्खसादि । विज्जमानत्थवज्जिते रुक्खादो नारियं न भवति, विज्जमानत्थे, पन अतीतादीसु च वाच्चलिङ्गो । पत्ते सम्पत्ते । समे तुल्यत्थे ।

७९०. सज्जने सप्पुरिसे ।

७९१. पदपूरणे “सुत्तन्त वनन्ता”त्यादीसु । देहावयवे “अन्तं अन्तगुणं”त्यादीसु [खु० पा० ३.द्वित्तिसाकार] । देहो च अवयवो चाति एके । कोट्टासे “अयमेको अन्तो”त्यादीसु [अ० नि० ६.६१] । लामकं निहीनकं ।

७९२. निकायो सधम्मीनं गणो । सन्धि पटिसन्धि । सामञ्जे विसेसाधारे । पसूति मातुकुच्छितो निक्खमनं, कुलं खत्तियादिकुलं । भवो भवनक्रिया । विसेस्यो उपाधि, यस्स वसेन भिन्नेसु सबलादीसु अभिन्ना धीसद्दा वत्तन्ते । सुमनायं मालतियं । सङ्खत्तलक्खणे सङ्खत्तधम्मानं लक्खणे ।

७९३. भवभेदो कामभवादि । पतिट्ठायं निस्सये । निट्ठा निप्फत्ति । अज्झासयो अधिप्पायो । बुद्धि जाणं । वासट्ठानं वसनट्ठानं । विसरत्तं विसरणभावो । “विसदत्थे”तिपि पाठो, तदा सदधातुस्स विसरणत्थता दट्ठब्बा ।

७९४. फले सोतापत्तादिके । अनिच्चादिअनुपस्सना विपस्सना नाम । मग्गे सोतापत्तिमग्गादिके ।

७९५. कम्मरुद्धनं कम्मरानं उद्धनं, कम्मरानं यथा उक्काति । अङ्गारकपल्लं अङ्गारानं भाजनं । दीपिका नाम मधुच्छिट्टादिमया पदीपकिच्चकारिका । सुवण्णकारमूसा मत्तिकमया एका भाजनविकति । वायुनो वेगे च उक्कासदो, यो “देवदुद्रभी”ति वुत्तो ।

७९६. केसोहारणं केसानं लवनं । जीवितवुत्ति जीवितस्स वत्तनं । वपनं बीजस्स वपनं । वापसमकरणं वपितस्स बीजस्स समकरणं । पवुत्तभावो बन्धना मुत्ति ।

७९७-७९८. सुतो विस्सुते पाकटे । अवधारिते उपलक्खिते । उपचिते रासीकते । अनुयोगो पुच्छा । किलिन्ने तित्ते । सोतविज्जेय्यं सहायतनं । सत्थं सदसत्थादि, सुतनामको वा एको सत्थविसेसो । एतेसु द्वीसु अत्थेसु सुतं नपुंसकं । पुत्ते सुतो पुल्लिङ्गो, राजिनिपि सुतो ।

७९९. युगे कतादिचतुक्के । लेसो अनुमानजाणविसयो । पज्जत्तियं “कप्पत्थेरो”ति । परमायुम्हि “कप्पं सग्गम्हि मोदती”ति । अज्जत्र कप्पादीसु पुल्लिङ्गे । सदिसे पन तीसु लिङ्गेसु । समणवोहारो विनयागतो समणानं वोहारो । कप्पबिन्दु चीवरे कतबिन्दु । समन्तत्ते समन्तभावे । अन्तरकप्पो महाकप्पस्स असीतिमो भागो । आदिसद्देन असङ्ख्येय्यमहाकप्पे सङ्गण्हाति । तक्के वितक्के । विधि विधानं ।

८००. विरति विरतित्तयं । सपथो अक्कोसो । तच्चे तथभावे । अरियसच्चम्हि दुक्खसच्चादिके । दिट्ठि मिच्छादिट्ठि ।

८०१. सज्जातिदेसो “कम्बोजो अस्सायतन”न्ति । वासट्ठानं निवासट्ठानं “देवानं देवायतन”न्ति । आकरोति यत्थ सुवण्णरजतादयो उप्पज्जन्ति । समोसरणट्ठानं बहूनं सन्निपातट्ठानं । पदपूरणे “कम्मायतनं, सिप्पायतन”न्ति ।

८०२. वत्थं अम्बरं । अज्जो यो सको न होति । ओधि मरियादो । भेदो विसेसो । मनसिपि चित्तेपि ।

८०३. विपाके इट्ठविपाके कुसलो । अनवज्जादीसु वाच्चलिङ्गिको ।

८०४. द्रवो मध्वादि । मधुरादीसु छसु रसेसु । पारदो सूतो । सिङ्गारादो नव नाट्यरसे । रसरत्तमंसमेदट्ठिसुक्कट्ठिमिज्जवसेन सत्त धातवो, तब्भेदे । किच्चे फस्सादिधम्मानं सङ्कट्टनादिकिच्चे । सम्पत्ति तेसंयेव ।

८०५. बोधिसद्दो जाणद्वये नारियं, बोधिराजकुमारादिपज्जत्तियं पुमे । अस्सत्थरुक्खे पुमित्थियं ।

८०६. येन कत्तुभूतेन यो कम्मभूतो निच्चसेवितो, तत्थापि कम्मभूते । विसयो अनज्जथाभावो । जनपदे कुरुआदिके । गोचरे तब्बहुलाचारे ।

८०७. सत्तायं विज्जमानतायं ।

८०८. बन्धवे सो पुमे । अत्तनि सं नपुंसके । धनस्मिं सो सं अनित्थियं । सुनखे सा पुमे वुत्तो । अत्तनिये सो तिलिङ्गिको ।

८०९. छविसम्पत्तियं छविया सम्पत्तियं ।

८१०. जामाता धीतुसामिको । मन्दप्पिये अप्पपिये वरं अब्बयं ।

८११. मकुले अविकाससम्पत्ते । नेत्तिसादिपिधाने खग्गादीनं गेहे ।

८१२. पितामहो ब्रह्मा । पितूसु मातापितूसु । तथा पक्खन्तरे । तपसि सीले ।

८१३-८१४. मज्झबन्धे उरोबन्धने । पकोट्टो कप्परस्साधोभागो । कच्छबन्धनं अधोम्बरस्स दळ्ळबन्धनं । मेखलायज्जाति कच्छा चतूस्वत्थेसु । कच्छो लतादीसु । कच्छो बाहुमूलम्हि परूळ्हकच्छनखलोमे, “कच्छेहि सेदा मुज्जन्ती”ति । अनूपो बहूदकदेसो ।

८१५. मानं तुलापत्थङ्गुलीहि । पमातरि पमाणस्स कत्तरि ।

८१६. दब्बं धनं । अत्तभावो पञ्चक्खन्धसमूहो । पाणो जीवितिन्द्रियं । दब्बादीसु चतूसु सत्तं । सत्तायं विज्जमानतायं सत्ता । जने सत्तो । सो सत्तसद्दो, आसत्ते लग्गिते तिलिङ्गिको ।

८१७. सेम्हादो तिदोसे । रसरत्तादि पुब्बेवुत्तो । पभादिके रूपधातुम्हि । चक्खादिके विसयधातुम्हि ।

८१८. अमच्चादिका सत्त पकतियो वुत्ता । सत्तादिसाम्यवत्था सत्तरजतमभूतानं तिण्णं गुणानं साम्यवत्था । पच्चया णपच्चयादितो पठमे पठमसण्ठिते करोत्यादिधातुम्हि ।

८१९. परित्ताणं रक्खणं । वत्थुम्हि ओकासे । तल्लज्जनं पादस्स ठानं ।

८२०. लोहमुगारे लोहमये मुगारे । ताळादिके सम्मताळकंसताळादिके । कठिने कक्खळे ।

८२१. मक्खिका नीलमक्खिकादिका । तासं भेदा सविसा मधुकता पिङ्गलमक्खिका । मधुम्हि खुद्दं अप्पकादीसु चतूस्वत्थेसु वत्तमानं तीसु लिङ्गेसु । अधमो निहीनो । कपणो एकचारी ।

८२२. तक्के गोरसविसेसे । मरणलिङ्गे मरणजापकलक्खणे । असुभे, सुभे चाति चतूस्वत्थेसु अरिट्ठं । आसवो मज्जविसेसो । फेणिलहुमो “बडी-यौ-खो” ।

८२३. गेहानं दारुबन्धप्पयोजनं पीठिका नाम । पक्खन्दद्वयस्स, कणिकादीनञ्च निस्सयभूता पीठिका ।

८२४. मित्ताकारे अमित्तस्सापि मित्तसण्ठाने । बले, रासिम्हि, विपत्तियञ्च, “बलस्स रासी”तिपि एके ।

८२५. खन्धे रूपक्खन्धे । भवे रूपभवे । निमित्तम्हि कारणे । वपु सरीरं ।

८२६. वत्थुकिलेसकामेसूति वत्थुकामकिलेसकामेसु । मदने मारदेवपुत्ते । रते मेथुने । निकामे इच्छारहिते कामं नपुंसके । अनुज्जायं काममव्ययं भवे ।

८२७. वज्जभण्डमुखे वीणादोणिमुखे । मातङ्गस्स हत्थिनो करकोटि हत्थगं ।

८२८. रम्भो सठ्ठं, केतवन्त्यत्थो । असच्चं मुसा । अयोधनं येन पहरति । गिरिसिङ्गम्हि गिरग्गे । सीरङ्गे फालङ्गे । यन्ते कूटयन्ते ।

८३०. पटिवाक्ये पटिवचने । उत्तरासङ्गे उपरिवत्थे । सेट्ठादीसु उत्तरो तीसु, परस्मिं उपरिस्मिञ्च ईरितो ।

८३१. विमुत्ति अरहत्तफलं मग्गनिब्बानानिपि ।

८३२. सङ्घत्ते पच्चयाभिसङ्घत्ते धम्मे । पुज्जाभिसङ्घारो, अपुज्जाभिसङ्घारो, आनेज्जाभिसङ्घारोति पुज्जाभिसङ्घारादि ।

पयोगो उस्साहो । कायसङ्कारो, वचीसङ्कारो, चित्तसङ्कारोति कायसङ्कारादि । अभिसङ्करणं अभिसङ्करणक्रिया ।

८३३. तब्भावे दिट्ठिसहगतं ।

८३४. पतिरूपे युत्ते । छादिते तिणादीहि । रहो सुज्जट्ठानं । पज्जत्तियं छन्नो भिक्खु, पज्जत्तियंयेव पुमे ।

८३५. बुद्धचक्खु बुद्धानं चक्खु । समन्तचक्खु सब्बज्जुतजाणं । धम्मचक्खु हेट्ठामग्गतये जाणं ।

८३६. अभिक्कमो अभिक्कमनीयो ।

८३७. वेवचनं अभिन्नत्थो सहो । पकारस्मिं भेदे । अवसरो अवकासो ।

८३८. चित्तकम्मं चित्तकारानं कम्मं । विचित्ते नानाविधे । पज्जत्तियं चित्तो धनुधरोयेव । चित्तमासो पुण्णेन्दुयुत्तेन चित्तेन नक्खत्तेन लक्खितो मासो । तारन्तरे चित्तनक्खत्ते । थियं नारियं ।

८३९. सामले नीले । सयमत्थे सयंसदस्स अत्थे । सारिवा उपासका ।

८४०. “पुमे”त्यादिना पुब्बद्धेन गुरुसदस्स अत्था वुत्ता, अपरद्धेन गरुसदस्स, “एकदेसेकत्तमनज्जंवे”ति न्यायेन द्विन्नम्पि एकत्तमज्जमानेन गाथानेकत्थवग्गे कथिता । महन्ते बहुत्ते । दुज्जरे जीरापेतुमसक्कुण्ये, दुक्करे वा ।

८४१. अच्चित्ते पूजिते । खिन्ने किलमथप्पत्ते । समिते उपसमिते ।

गाथानेकत्थवग्गवण्णना निट्ठिता ।

८४२. विसुद्धिदेवो, सम्मुत्तिदेवो, उपपत्तिदेवो चाति विसुद्धिदेवादि । नभं आकासो ।

तरुणादीसु तीस्वत्थेसु माणवो ।

८४३. आद्यत्थादीसु अग्गं । वरे सेट्ठे तीसु ।

पच्चनीको सत्तु । अज्जे अज्जत्थे । पच्छाभागे “धातुलिङ्गेहि परा पच्चया”ति ।

८४४. योनि इत्थीनं योनिमग्गो । कामो इच्छा । सिरी पज्जा, पुज्जो च । इस्सरं पभुता । धम्मो सीलादि । उय्यामो वीरियं । यसो परिवारो, कित्ति च ।

८४५. समङ्गिनि समन्नागते ।

८४६. ठिति ठानक्रिया ।

८४८. खन्धकोट्टासो अण्डजादिचतुक्कं । पस्सावमग्गो इत्थीनं योनि । सो पुल्लिङ्गो । कूले तीरे ।

८४९. नागोतुनागसद्वो तु । उरगे सप्पे, हत्थिनि च ।

८५०. सङ्ख्या गणना । “अञ्जत्थे”त्येके वदन्ति ।

८५१. भे नक्खत्तविसेसे । सन्तिके समीपे । मूलमूले लोभादिके । पाभते मूलधने । अंसो सरीरावयवो । पकण्डे रुक्खादीनं सरीरे ।

८५२. कम्मे क्रियायं । विक्कोपनं विद्धंसनं ।

८५३. पच्छातापो विप्पटिसारो । अनुबन्धो पुनप्पुनं पवत्तनं । रागादो सत्तके । मातङ्गस्स मुद्धनि पिण्डद्वये कुम्भो ।

८५४. खग्गकोसे खग्गपिधाने । पटिच्छदे समन्ततो छादने । सारम्भे कोलाहले ।

८५५. कालविसेसो दसच्छरकालो । निब्बापारट्ठिति अचिरट्ठिति, अचिरट्ठितीति दसच्छरतोपि ऊनट्ठिति ।

उप्पत्तिभूमि जातिभूमि ।

८५६. कबळीकाराहारादीसु चतूसु ।

८५७. सद्धाय अपरप्पच्चये । चीवरादीसु चतूसु । आधारो निस्सयो ।

दिब्बविहारो, अरियविहारो, ब्रह्मविहारो चाति दिब्बविहारादि । सुगतालये भिक्खूनमावासे ।

८५८. समत्तने निट्ठायं । चकारेन नियमादिके सङ्गणहाति ।

सङ्गे लग्गे । कामादो चतुक्के ।

८५९. सप्पफणङ्गेसूति सप्पस्स फणे, अङ्गे च सरीरे । कोटिल्ले कुटिलताय । भुज्जनं भोजनक्रिया ।

भूमिभागे राजङ्गणादिम्हि । किलेसे संकिलेसे । मले रागादिके ।

८६०. धनादिदप्पेति धनादिके पटिच्च उप्पन्ने दप्पे ।

निमित्ते कारणे । छले सठ्ठे ।

८६१. सो पुल्लिङ्गो । परमत्तनि दिट्ठीनं गाहलद्धे अत्तनि । थम्भस्मिं गोहादीनं थम्भे । बलसज्जनं युद्धकाले बलस्स सज्जनं ।

८६२. कुसूलो धज्जादीनं गेहं ।

सोपानङ्गमिह सोपानसीसे ।

८६३. नित्यासे सिलेसे । सेखरे सीसे । नागदन्तके भित्तिआदीसु पवेसिते नागदन्ताकारे दण्डे ।

सिखण्डो पिच्छं । तूणीरे उसुनिधिमिह । निकरे समूहे ।

८६४. संयतकेसेसु बन्धितकेसेसु ।

कम्बु जलजन्तुविसेसो । नलाटट्टि नलाटे जातट्टि । गोप्फके पादगण्ठिमिह ।

८६५. काले पञ्चदसीदिवसपरिमाणे । साध्ये पत्तसाधनीये । सखी सहायो । वाजो पत्तं । पङ्गुलो पीठसम्पी ।

देसे देसविसेसे । अण्णवे समुद्दे, एते पुमे । सो सिन्धुसद्वो सरितायं नदियं भवे ।

८६६. करेणुसद्वो गजे हत्थिमिह, पुरिसे पुल्लिङ्गे वत्तति । हत्थिनियं तु इत्थियं ।

रतने रतनविसेसे । मणिवेधो नाम यं लोके “चिन” इति वुच्चति । इन्दहेति इन्दावुधो ।

८६७. कोटियं अन्ते । वादित्तवादने वीणादिवादित्तवादनोपाये ।

“कोणो वज्जप्पभेदे च,
कोणो सेलगुळे इजे ।
वीणादिवादनोपाये,
एकदेसे गतस्स चे”ति ॥ —

त्तिकण्डसेसो [त्तिकण्डसेस ३.३.१२५] ।

८६८. वणिप्पथे वाणिजानं वोहारकम्मपथे । वेदे वेदविसेसे, वाणिजेपि निगमो ।

विवादादो “विवादाधिकरण” [पाचि० ३९४] न्यादीसु । आधारो कारकविसेसो, निस्सयो च । कारणे
“यत्त्वाधिकरणमेन”न्ति [ध० स० १३५४] ।

८६९. पसुमिह गोणे । वसुधा पथवी । वाचा वचनं । आदिना सग्गरंसिवजिरचन्दजलादयो गहिता ।

हरिते सुकपत्तसदिसे वण्णविसेसे । वासुदेवे कण्हे ।

८७०. आयत्ते निस्सये ।

कण्णपूरो कण्णालङ्कारो । सेखरे अगगे । एते द्विन्नम्पि अत्था ।

८७१. विज्जुयं चञ्चलायं । इत्थिपुरिसे पुरिसिस्थियं ।

कोणे अस्से । सङ्ख्याविसेसो “कोटिपकोटी” त्यादीसु । उक्कंसे परियोसाने ।

८७२. जाला अगिजाला । अगं कोटि ।

नारी आसीसद्धो सप्पदाठायं । इट्ठस्स वत्थुनो आसीसनायं पत्थनायम्पि इत्थी एव ।

८७३. विलीनतेले विसरणतेले । वसगा वसं गच्छन्ती नारी । वञ्च्यगावी अनवच्छा सोरभेयी ।

अभिलासे इच्छायं । किरणे रंसिम्हि । अभिसङ्गे लग्गने ।

८७४. अंसे कोट्टासे । सिप्पे नाटकसत्थागते । चन्दस्स सोळसमे भागे च कला ।

८७५. बीजकोसे वराटके । कण्णभूसायं कण्णालङ्कारे ।

आगामिकाले अनागतकाले । पभावो दण्डतेजो । संयमेपि आयति भवे ।

८७६. मेसादिलोमे एळकादीनं लोमे । भूमज्जे द्विन्नं भूनं मज्जे जातायं रोमधातुयं लोमे ।

नट्टकी नाटकित्थी । मदिरा सुरा ।

८७७. क्रियचित्ते वीसतिविधे क्रियचित्ते । करणे करणक्रियायं, एतेसु द्वीसु अत्थेसु क्रियं । कम्मनि कत्तब्बे क्रिया नारी ।

सुणिसायं पुत्तस्स भरियायं । कज्जायं अनिब्बिद्धायं । जायायं भरियासामज्जे ।

८७८. इस्सरियं पभुता । अक्खरावयवे गरुअक्खरानं अवयवे ।

पावचने बुद्धवचने । सिद्धे सिद्धन्ते । तन्ते सुत्तमये । सुपित्ते निद्दासीले ।

८७९. राजलिङ्गं खग्गादि । उसभङ्गो उसभावयवो । रुक्खे रुक्खविसेसे । निमित्तं गुहङ्गं । चिहने लक्खणे । पदे विभत्यन्ते ।

८८०. वोहारे वाणिजकम्मे । कीळादो कीळादिम्हि । आदिना जुतिथुतिगत्यादयो सङ्गहिता ।

सरीरे सरीराधिदेवे ।

८८१. सुस्सूसायं सोतुमिच्छायं । इस्सात्यासे सराभ्यासे । हिंसनेपि उपासनं ।

हेतिभेदे आवुधभेदे । सङ्कु खाणुविसेसो ।

८८२. वीणागुणो वीणायजिया । तन्तं तन्तसद्वो । मुख्यं पधानं । सिद्धन्तं उदाहरणं । तन्तु सुत्तं ।

रथनङ्गलादीनं अङ्गे रथाद्यङ्गे । कप्पम्हि कतादिके ।

८८३. इत्थिपुप्फं इत्थीनं उतु । रेणु धूली । पकतिजे गुणे तिण्णं गुणानं दुतिये गुणे ।

न्यासप्पणे ठपितस्स धनस्स दाने । दानम्हि तदञ्जस्स दाने ।

८८४. गुरु आचरियादि । उपायो हेतु । अवतारो ओतरणद्वानं । पूतम्बु पवित्तजलं । दिट्ठि बुद्धदस्सना अञ्जदस्सनं । आगमेपि तित्थं ।

जोतिसद्वो नक्खत्तरंसीसु पण्डके नपुंसके । अग्गिम्हि तु सो पुमा ।

८८५. “इति सन्धिकप्पे पठमो कण्डो”त्यादीसु वग्गे । अवसरेपि, अवसरो अवकासो ।

अथ बाहुद्वयस्स उद्धं माने । सूरत्ते सूरभावे ।

८८६. पोरिसं पुरिसकारो । ईहा वीरियं । निसिन्नाद्युग्गमो निसिन्नादिको उग्गमो ठानं ।

अनिस्सयमहीभागे लोकनिस्सयभूतानं तरुपब्बतनगरादीनं अभावतो अनिस्सयसङ्घाते सुञ्जमहीकोट्टासे । “इरीणं ऊसरे सुञ्जे”ति [मेदिनीकोस १५.३६] हि तिकण्डसेसो । ऊसरे ऊसवति ठाने ।

८८७. साधनत्थादीसु आराधनं । राधनं प्यत्र । “पत्तियं साधने वुत्तं, राधनं तोसनेपि चे”ति तिकण्डसेसो ।

सानुम्हि पब्बतस्स समे भूभागे । विसाणे मातङ्गदन्ते, पसूनं सिङ्गे च ।

८८८. दिट्ठं रूपारम्मणं । आदिमग्गो सोतापत्तिमग्गो । जाणं सामञ्जं । अक्खि चक्खु । इक्खनं ओलोकनं । लद्धि गाहो ।

सुवण्णो पञ्चधरणं । पञ्चसुवण्णो निक्खो । पसाधनं अलङ्कारविसेसो ।

८८९. तिथिभेदे होरसत्थागते अनिट्ठसम्मते तिथिम्हि । साखादिफळुम्हि रुक्खसाखादीनं गण्ठिम्हि । पूरणेपि पब्बं ।

बलवामुखो यत्र प्लवादयो सीघसोतेन आकट्ठित्वा पवेसियन्ति ।

८९०. कामजे तण्हाजे सुरापानादिके । दोसे अपराधे । कोपजे दण्डफरुसादिके च । विपत्तियं विनासे ।

उपकरणं कुलालादीनं दण्डचक्कादि । सिद्धि निष्फत्ति । कारको कत्तादिसत्तविधो ।

८९१. दानसीले दानपकतिके च । वग्गुवादिनि मधुरवादिनि च वदञ्जू भवे । इतो पट्टाय उस्सितपरियन्तो तीसु वुत्तो । अभिसित्ते मुद्धाभिसित्ते राजिनि ।

८९२. भाग्यविहीने अपुञ्जे । अप्पके अबहुके । मूळहे बाले । अपटु अछेको । खले, जगतियञ्च मन्दो । वुद्धियुत्ते वड्डनयुत्ते । समुन्नद्धे अनीचे उस्सितं तीसु भवे, “भासित”न्तिपि पाठो ।

८९३. रथङ्गे रथावयवे । सुवण्णस्मिं पलस्स चतुत्थभागे । पासके चतुवीसतिप्पमाणे, तिसप्पमाणे वा । हत्थिदन्तादिविकतियं तीसु अक्खो । चक्खादिन्द्रिये अक्खं ।

सस्सते निच्चे । तक्के वितक्के । निच्छित्ते विनिच्छित्ते ।

८९४. हरे महिस्सरे सिवो, भदे कल्याणे । मोक्खे निब्बाने च सिवं । जम्बुके सिङ्गाले सिवा ।

सत्तियं थामे । थूलत्ते थूलभावे ।

८९५. सङ्ख्याभेदो उप्पलपुण्डरीकानं मज्झे गणना । नरकभेदे “पदुमनिरये निब्बत्तो”त्यादीसु । वारिजे कक्कसनाळे कमले ।

देवभेदेति

“आपो धुवो च सोमो च,
धवो चेवा’निलो’नलो ।
पच्चूसो च पभासो च,
अट्टेते वसवो मता”ति [\[चिन्तामणिटीका १.१०\]](#) ॥ —

कथिते देवविसेसे । रतने रतनसामञ्जे, धने च, पण्डकं नपुंसकं ।

८९६. अत्थगमने विनासगमने । अपवग्गे सब्बकिलेसानं खयहेतुभूते विरागधम्मो ।

सेतम्बुजे सेतकमले । रुक्खन्तरे “पुण्डरीक”इति ख्याते दुमविसेसे, द्वीस्वत्थेसु पुमे ।

“पुण्डरीकं सितम्बोजे, सेतच्छत्ते च भेसज्जे ।
कोसकारन्तरे ब्यग्घे, सो दिसावारणगिसू”ति ॥ —

नानत्थसङ्गहो ।

८९७. उपहारे पूजाद्यत्थं आभते वत्थुम्हि । करस्मिं खेत्तादिसम्भवे राजभागे । असुरन्तरे बलिनामके असुरे ।

सम्भवे इत्थिपुरिससम्भवे असुचिम्हि सुक्कं । धवले सेते सुक्को, कुसले पुञ्जे तीसु, “पुञ्जं धम्ममनित्थिय”न्ति

एत्थ धम्मसदस्स अनित्थिभावस्स वुत्तत्ता सुक्कसद्वो तीसु वुत्तो ।

८९८. विभज्जत्तब्बधने विभजितब्बधने । पितूनं धने पेतानं मातापितूनं पुत्तेहि विभजितब्बधने च ।

पभुनो पुग्गलस्स भावो पभुत्तं, तथा आयत्तस्स भावो आयत्तता । आयत्तो पुग्गलो । अभिलासो इच्छा ।

८९९. धनिमिह सद्वमत्ते । योधसीहनादमिह योधानं अभीतनादे च सेळनं ।

९००. आद्युपलब्धियं पठमसज्जाते वत्थुमिह ।

९०१. साधकतमे कत्तुतो अज्जेसं क्रियासाधकतमे करणकारके, क्रियायं, गत्ते सरीरे च । इन्द्रिये चक्खादिके ।

कुञ्चिकायं अपापुरणे । तूरियङ्गे सम्मताळादिके ।

९०२. उप्पादे जनने । गल्भमोचने पुत्तविजायने ।

अस्से अस्समत्ते ।

९०३. पुण्फंविना फलगाहिरुक्खे अस्सत्थादो, रुक्खमत्ते च वनप्पतिसद्वो । आहते उपट्ठापिते वराहपुरिसादिरूपे च, रजतमत्ते च रूपियं ।

९०४. केससद्वो पुब्बो यस्स पाससद्वस्स सो केसपुब्बो । चये समूहे वत्तति, यथा “केसपासो”ति, केसकलापोत्यत्थो ।

अक्खिमज्झे या “सूला”ति वुत्ता । नक्खत्ते सत्तवीसतिविधे, तदज्जेसु च तारा इत्थी । उच्चतरस्सरे उच्चतरे सद्दे तारो ।

९०५. पत्ते भाजनसामज्जे, भुज्जनपत्ते च । लोहभेदस्मिं अयोतम्बादिमये भाजनविसेसे । देहमज्झं उदरं ।

९०६. वेसे सण्ठाने । सिप्पसाला सिप्पीनं साला ।

सम्पत्ति धनादिसम्पत्ति तिवग्गसम्पत्ति च । लक्खिया कतपुज्जेहि सेवियति । इत्थी इत्थिविसेसो । देवता सिरीनामिका एका देवधीता ।

९०७. युवराजा पितरि देवङ्गते राजभावारहो राजपुत्तो । खन्दे हरस्स पुत्ते । सुसु तरुणो ।

मणिभेदे यो लोके “सन्ता”ति वुच्चति । अङ्कुरे रुक्खादीनं अङ्कुरे ।

९०८. वेतनं कम्मकारेहि लभितब्बधनं । मूलं मूलधनं । वोहारे वाणिजकम्मे ।

भाजनन्तरं येन खेळाद्यसुचिं पटिगणहाति ।

९०९. असुभे च कम्मे सुभे च कम्मे द्वयेपि कम्मे चाति तीस्वत्थेसु भाग्यं वुत्तं ।

तरुभेदे अस्सत्थे ।

९१०. विमुत्तियं निब्बाने ।

“अयं पुमा”ति जाननस्स कारणभावो पुमत्तं, तदादिमिह ।

९११. अज्झाये परिच्छेदे । दिवे देवलोके ।

९१२. सपत्तस्मिं अमित्ते । रुक्खङ्गे रुक्खावयवे ।

९१३. मुख्ये पधाने । उपाये हेतुमिह । वदने लपने । आदिस्मिं पठमे ।

भब्बे विमुत्तारहे, भवितब्बे च । गुणाधारे गुणस्स निस्सये । वित्ते धने । बुधे पण्डिते । दारु दारुक्खन्थो ।

९१४. पत्थादो पत्थो, तुला, अङ्गुलीति पत्थादि । विधाय उन्नतियं । परिस्समे खेदे ।

९१५. सरोरुहे कमले । खगन्तरे रुक्खकिमिखादकसकुणे । तूरियन्तरे वंससङ्घादिके ।

९१६. संवेगे उब्बेगे, विम्वये च ।

९१७. तदुपेतनिसाय चन्दप्पभाय युत्तरत्तियं ।

९१८. मासे ततियमासे । अतिवुद्धे च अतिपसत्थे च ।

९१९. निबन्धे बलक्कारे “बलग्गहो”त्यादीसु ।

मत्तिकाभेदो नीलादिवण्णयुत्तकित्तिममत्तिका । सिक्कायं उदककुम्भादिवाहिके । नयनामये चक्खुरोगविसेसे ।

९२०. मण्डले परिमण्डले । बिम्बिका लताजाति, तस्सा फले च बिम्बं ।

९२१. पथे अज्जसे ।

९२२. सन्ति निब्बानं । निभे सदिसे ।

चापे धनुमिह इस्सासं । उसुनो सरस्स खेपकमिह पेरके इस्सासो ।

९२३. बालसद्दो तीसु । कुत्रत्थेसु? आदिवयसा पठमवयेन समङ्गिनि समन्नागते च । अपण्डिते मूळहे च ।

सोणिते लोहिते । तम्बं उदुम्बरं । अनुरत्तो अनुरागयुत्तो पुग्गलो । रञ्जितं रङ्गरञ्जितं ।

१२४. विरळे निरन्तरे । किसे अथूले । हिमे तुहिने ।

१२५. गुळभेदो यो लोके “सक्खरा”ति वुच्चति । कठले सिलाखण्डे ।

१२६. तिखिणे तिकखे । ब्यत्ते छेके । रोगमुत्ते निरोगे ।

खत्तिये मुद्धाभिसित्ते । नरनाथे तदञ्जस्मिं । पभुम्हि इस्सरे ।

१२७. धञ्जकरणं धञ्जमद्दनट्टानं । कक्के नहानचुण्णे । नीचे अधमे । सेतेपि खलो ।

१२८. ब्रह्मचारी च गहट्ठो च वानप्पत्थो च भिक्खु चाति ब्रह्मचारीगहट्ठादि, तपोधने पियसीले ।

कठिने कक्खळे । निद्वये निक्करुणे ।

१२९. कनिट्ठो च कनियो चाति एते तीसु । कुत्रत्थेसु? अत्यप्पे, अतियुवेपि ।

इट्ठे, निस्सारे च अगरुम्हि चाति एतेस्वत्थेसु तीसु ।

१३०. अधोभागे च हीने च । दन्तच्छदे दन्तावरणे ।

पारिचरियायं उपट्ठाके ।

१३१. रतने द्विविदत्थिके । गणे समूहे यथा “केसहत्थो”ति । सोण्डाय करिकरे । भन्तरं तेरसमनक्खत्तं ।

आवाटे कासुयं । उदपानं अन्धु, यत्र जलं घटियन्तेन उद्धरित्वा पिवन्ति ।

१३२. पठमं पमुखञ्चाति इदं अभिधानद्वयं आदिम्हि पधाने वत्तति ।

वज्जभेदो उभयतलं तूरियं ।

१३३. थिरंसो थिरकोट्ठासो ।

खन्धभारो खन्धेन वहितब्बो भारो । आदिना कटिभारादयो गहिता । यस्मा पलसतं तुला, वीसतितुला भारो, तस्मा “द्विसहस्सपले”ति वुत्तं ।

१३४. मन्दिरे गेहे । रोगभेदे खयरोगे । अपचयम्हि विद्धंसने, विनासे च ।

सापदे ब्यग्घादिके दुट्ठमिगे । सप्पे उरगे । कुरूरे कक्खळे ।

१३५. सज्जदुमे अस्सकण्णरुक्खे । रुक्खे रुक्खमत्ते ।

सोते कण्णे । यजने पूजने । सुतियं सवनक्रियायं ।

१३६. पेतो च परेतोचाति इमे मते कालङ्कते च पेतयोनिजे पेतयोनिस्सम्भवे सियुं ।

ख्याते पाकटे । हट्टे पहट्टे ।

१३७. अधिप्पाये अज्झासये ।

पक्खे सकुणादीनं पक्खे । दले रुक्खादीनं छदे । भाजने लोहमयादिके । “सोगते”ति इदं “भाजने”ति इमस्स विसेसनं । सोगते सुगतस्स सन्तके भाजनेत्यत्थो ।

१३८. सुदुक्कते सम्मा कते कम्मनि ।

अनुकम्पायारहे दुक्खितसत्ते ।

१३९. धनिमिह सदे ।

१४०. विहिते विधातब्बे ।

अज्जसे मग्गे । विसिखा रच्छा । पन्तियं पाळियं ।

१४१. गगने आकासे । व्यसने विपत्तियं ।

नेत्तरोगे चक्खुरोगविसेसे । छदिमिह गोहादीनं छदने ।

१४२. सङ्घट्टने द्विन्नं अन्तरभूते । पुन सन्धीति पदपूरणत्थं वुत्तं । अतिसन्ते अतिसमिते ।

१४३. यापना यापनकारको कबळीकाराहाररसो । दित्ति जलनं । बलं थामो ।

१४४. कुच्छि उदरं । ओवरको गोहविसेसो ।

खण्डने छेदने । इतिवुत्ते च कम्मनीति “इति एवं मया पुब्बे चरित”न्ति वत्तब्बे सुभासुभकम्मे । “अतिवत्ते च कम्मनी”तिपि पाठो, अतीतकाले पवत्तकम्मनीत्यत्थो ।

१४५. चित्तके नलाटे कतकाळादिबिन्दुमिह रुक्खभेदे मरीचप्पमाणम्बिलरुक्खे, यस्स फलेन अम्बिलसूपं पचन्ति । तिलकाळके तंतंसरीरावयवे सज्जाततिलसण्ठाने काळके ।

बोधे बुज्झने । पत्ति लाभो, पापुणञ्च ।

१४६. आयुम्हि जीविते । हृदयङ्गानिले उरोगमवाते ।

वसे आयत्ततायं । वेदे चतुर्बिधवेदे । इच्छा आरम्भणिच्छा ।

१४७. सिरसट्टिम्हि सिरसो अट्टिम्हि । घटादिसकले घटादिखण्डे ।

१४८. वेण्वादिसाखाजालस्मिन्ति वेणुआदीनञ्च अञ्जमञ्जसंसङ्गे साखासमूहे । लग्गकेसे तापसादीनं लग्गकेसे । आलये तण्हायं ।

वधे मारणे । रक्खितस्मिं कम्मनि, कत्तरि च ।

१४९. थियं इत्थियं । पिये सामिके । मनुञ्जे मनसो तोसनजनके । गवक्खे सीहपञ्जरे ।

१५०. किं सद्दो पुच्छनत्थादीसु सलिङ्गो । विकप्पत्थादीसु तु अब्बयं ।

ससद्धे सद्धाय सहिते । निवापे पेतादीनं कत्तब्बपूजादाने । पच्चये सद्धहने सद्धा ।

१५१. अट्टिस्मिं “पनसबीजं तालबीज”न्त्यादीसु । सुक्के च बिजं ।

पूये पक्कवणसञ्जाते । अगगतो पुरतो । दिसादो सूरियुगमनदिसायं । सा हि दिसानं आदिभूता, “दिसा”ति वा दिसाविसेसो । आदिना पुब्बजादीनं गहणं ।

१५२. आगमने असन्तुप्पत्तिक्रियायं । दीघादिनिकायस्मिं दीघनिकायमज्झिमनिकायादिके ।

१५३. देवरुक्खो सिरिसो । सन्ततियं वंसे ।

उत्तरविपरीते असेट्ठे, इमस्मिं अत्थे नकारो पटिसेधत्थो । सेट्ठे उत्तमे । इमस्मिं अत्थे पटिसेधत्थोव नकारो । “अनु उत्तर”न्ति छेदो च विज्जेय्यो ।

१५४. सत्तिसम्पत्तियं पभावादीहि सत्तीहि सम्पत्तियं । कन्तिमत्ते कमनीयमत्ते । सूरवीरियेसुपि विक्कमो ।

पटिबिम्बे पतिरूपके । पभायं आलोके ।

१५५. घम्मो निदाघो चाति द्वे अभिधानानि । सेदजले कायतो मुत्ते ।

कन्तने छेदने । विकप्पे वितक्के । सज्जने हत्थादीनं सज्जने ।

१५६. देसो देसविसेसो । अङ्गसद्दो पुं बहुत्ते । “बहुम्ही”तिपि पाठो । अङ्गसद्दो बहुत्ते देसेत्यत्थो । वपुम्हि सरीरे अङ्गं । अवयवे हेतुम्हि च अङ्गं ।

“अङ्गं गतन्तिकोपाय-पतिकेस्व’प्पधानके ।
अङ्गदेसविसेसम्हि, अङ्गा सम्बोधने’व्यय’न्ति ॥ —

नानत्थसङ्गहे ।

चेतियदुमे पूजेतब्बभूते रुक्खे अस्सत्थादो ।

९५७. साधुपुरिसे सप्पुरिसे । कप्पने हत्थादीनं कप्पने । “सज्जने सज्जना कप्पनाय”न्ति नानत्थसङ्गहो ।

सुपने निदायं । सुत्ते अजागरिते । विज्जाणे सुत्तस्स विज्जाणे चित्ते तं सुपिनवचनं । दस्सने च सुपिनं ।

९५८. पच्चक्खे सम्मुखे । सन्निधाने पयोगे, विधाने च । भिय्योसद्धो पहूतरत्थे सो पुमा ।

९५९. विसलित्तसरे विसेन लेपितसरे दिद्धो पुमा । लित्ते लेपितब्बसामञ्जे ।

वासे वसने । धूमादिसङ्खारे गन्धचुण्णधूमादिना अभिसङ्खारे । सम्पटिच्छने पटिग्गहणे ।

९६०. सुप्पगब्भे वचनसूरे ।

मधुच्छिट्ठे मदने, येन दीपम्पि जालेन्ति । ओदनसम्भवे भुत्तोदनतो पतिते लामकसम्मते ओदनबिन्दुम्हि ।

९६१. सुरभिम्हि सुगन्धे ।

उप्पत्तियं उद्धङ्गमने च उगगमनं ।

९६२. लूखे समले, कक्खळे च । निट्ठुरवाचायं अकण्णसुखवचने ।

अम्बुवेगे अम्बुनो उदकस्स वेगे सोते ।

९६३. तप्परे तप्पधाने । कवचे उरच्छदे । वारवाणे चम्ममये युद्धालङ्कारे च । निम्मोके सप्पानं जिण्णचम्मनि ।

९६५. पदाने दाने । सेले पब्बते ।

९६६. लोहे काळायसे सत्थं । सज्जये समूहे सत्थो । यथा “सकटसत्थो”त्यादि । वत्तने पवत्तने ।

९६७. वलये कटके ।

९६८. कण्डे वाणे । वापिम्हि दीघिकादिकायं । दुप्फस्से दुक्खसम्फस्से । ककचे खरपत्ते ।

९६९. सुराय कादम्बरियं, याय पीताय मत्ता सत्ता अनागमनीयवत्थूसुपि गच्छन्ति । रथङ्गे चक्के । कामुपधिआदीसु

चतूसु उपधीसु च उपधि, अनित्थी ।

१७०. दब्बे धनादिके । भूभेदो वत्थादि । महाराजे चतूसु महाराजेसु एकस्मिं महाराजे । नरे सत्ते ।

१७१. आपणे कयविककयट्टाने । सम्भारे उपकरणे । “रथो सीलपरिक्खारो, ज्ञानक्खो चक्कवीरियो”ति [सं० नि० ५.४] एत्थ अलङ्कारो “परिक्खारो”ति वुत्तो ।

१७२. वोहारस्मिं रथसकटादिवोहारे । उपट्ठितगिरा सदत्तो अत्थतो च पाकटगिरा ।

१७३. वचनावयवेति वाक्यावयवे । हेतुदाहरणादियुत्तस्स सम्बन्धत्थस्स वचनसमूहस्स अवयवे । मूले लोभादिके । कारणे लोभादितो अज्जस्मिं कारणे । पाचानलस्मिं उदरट्ठे भुत्तपाचने कम्मजतेजस्मिं । रोगभेदेपि गहणी ।

१७४. संयमे चक्खादिन्द्रियसंयमे ।

१७५. मुद्दिकस्स रुक्खस्स रसे च । पुप्फस्स सब्बस्स पुप्फस्स रसे च । खुद्दे मक्खिकाकते च मधु पुन्नपुंसकं ।

“मधु खुद्दे जले खीरे, मज्जे पुप्फरसे मधु ।
रच्छे चित्ते वसन्ते च, जीवसाके मधुद्दुमे”ति ॥ —

नानत्थसङ्गहे ।

उल्लोचेति सेय्यादीनं उपरिभागे रजोपातनिवारणत्थं ठपिते दुस्समयादिके ।

१७६. अपवग्गे निब्बाने । सुधायं देवतानं भोजने ।

“अमतं यज्जसेसस्मिं, पीयूसे सलिले घते ।
अयाचिते च मोक्खे च, धन्वन्तरिसुधासिसु ।
अमतो अमता सिवा-गळो झामलकीसु चे”ति [मेदिनीकोस १६.७७-८ गाथायम्पि] ॥

नानत्थसङ्गहे वुत्तं । मोहे अविज्जायं । तिमिरे अन्धकारे । सङ्ख्या गणनविसेसो । गुणे ततिये गुणे ।

१७७. खरे फरुसे । अकारिये अकत्तब्बे । पुरिसे पुल्लिङ्गे । सुकते कुसले धम्मे पुज्जं पण्डके नपुंसके । पवने पूते ।

१७८. असिनिद्धो सुक्खो । सङ्गे लग्गे ।

१७९. लज्जने पटिबिम्बे । सीमा मरियादो । पकारो तुल्यो ।

१८०. मन्तने चतुक्कण्णादिके । ब्यसने भोगव्यसनादिके । विपत्तियं अनत्थे ।

१८१. रंसिभेदो पुब्बे उदयतो सूरियस्स रंसिविसेसो । अब्यत्तरागे किञ्चिरत्ते । लोहिते रत्ते ।

पकतानिवत्ते पकतितो अनिवत्तने । “पकतियञ्च अनिवत्तने चा”तिपि अत्थो । **नस्सनक्खरे**ति विनासनक्खरे । **नस्स** अदस्सने अक्खरे ।

“अनुबन्धो पकत्यादो, दोसुप्पादे विनस्सरे ।

सुसुमुख्यानसारेसु, पकतस्सा’नुवत्तने’ति [अमर २३.९८ गाथायम्पि पस्सितब्बं] ॥ —

नानत्थसङ्गहे ।

९८२. अवतरणे ओतरणे । **तित्थस्मिं** नद्यादीनं तित्थे । **विवरे** विवरणे । **इङ्गित्ते** सीसचलनादिके ।

९८३. **खत्ता** खत्तियतो सज्जाते **सुद्धित्थितनये** सुद्धित्थिया पुत्ते च । **तिब्बम्हि** अधिमत्ते च । **सो** उगो । **अगो** सेट्ठो । धिति वीरियं ।

९८४. **पभाते** पच्चूसे । **निरोगे** रोगमुत्ते । **सज्जे** सङ्गते, आधारेपि च । “सज्जुत्तो सन्नद्धे सङ्गतेपि चे”ति **नानत्थसङ्गहे** । **दक्खो** छेको । युत्तेपि कल्लं । **कूटचरियायं** सठचरियायं ।

९८५. **पक्खिभेदो** पारावतप्पमाणो पक्खी । यस्मिं गेहे पलिना पतिते असुभनिमित्तं करोन्ति । **पारावते** कलरवे ।

सरदब्भूते सरदकाले सम्भूते । **अप्पगब्भे** कातरवचने ।

९८६. **कठिने** कक्खळे । **साहसो** बलक्कारो । **अप्पिये** अमनापे । **चीरे** नन्तके, वाके च **चीरं** ।

९८७. **मिगभेदे** कुक्कुरप्पमाणे मिगे । **पटाकायं** धजे । **मोचं** पसिद्धं, **कदली** ईकारन्तो । **दक्खिणा** कम्मफलं सद्दहित्वा दातब्बं दानं ।

९८८. **उप्पाते** भूतविकतियं । **वेस्सानरे** अग्निम्हि ।

९८९. **पोतवाहे** तलकवाहे । **नियन्तरि** पाजितरि ।

९९०. **रोधने** आवरणे ।

९९१. **भाजने** विलीवमयादिके । **परियत्ति** परियापुणनं सिक्खनं, परियापुणितब्बा वा सिक्खितब्बा । **जरासिथिलचम्मस्मिं** जराय कारणभूताय सिथिलचम्मनि । **उदरङ्गे** उदरचम्मराजियं ।

९९२. **विदारितादीसु** तीसुपि वाच्चलिङ्गिकं । **उपजापे** चतुत्थोपाये ।

९९३. **गामसन्दोहे** गामसमूहे । **परिधि** परिवेसो सूरियादिगेहं । **आगमे** बुद्धवचने । **लेखे** वाचितलेखे ।

९९४. **अयोमयविज्झनकण्टको** सूझादिविज्झनं । **गुणुक्कंसे** गुणातिसये । **विभवे** भोगे । सम्पत्ति, सम्पदाति च अभिधानद्वयं ।

११५. भू पथवी । योग्यादीसु तीस्वत्थेसु तीसु । योग्ये अनुच्छविके । युत्ते सङ्गते । अद्धो अद्धसद्दो भागे समभागे, असमभागे च । तत्र समे अद्धं । इतरत्र अद्धो अद्धम्पि, पथे मग्गे अद्धा पुमे । कालेपि अद्धा पुमे । एकंसे निच्छये । चतुरम्बणे करीसं वुत्तं ।

११६. उसभे गवसतजेट्ठके गवे । सेट्ठेसु च उसभो । वीसयट्ठियं उसभं । तन्ति बुद्धवचनं । पन्ति आळि ।

११७. इत्थिनिमित्ते इत्थिया अङ्गजाते । किलज्जे विलीवमये । सो कटसद्दो कते तीसु ।

“कटो सोणिक्रियाकारे,
किलज्जे’तिसये सिवे ।
समये गजगण्डे च,
कटा विप्पलियं मता”ति [मेदिनीकोस ११.३] ॥ —

वोपालितो । “समये च क्रियाकारे, किलज्जे च सरे कटो”ति तिकण्डसेसो [तिकण्डसेस ३.३.९३] ।
मन्दिरालिन्दवत्थुनि गोहस्स आलिन्दभागे वत्थुम्हि ।

११८. मथिते गोरसविसेसे । सूचिफले अम्बिलपत्तफले । दुट्ठसेतरे पस्सितुं अदुक्करे ।

११९. अन्तरीपं जलमज्झथलं । पज्जोतो पदीपो । बन्धो सम्बन्धो । मिहिते ईसंहसिते ।

१०००. थियं इत्थिसामज्जे । इत्थिलिङ्गेति वा अत्थो । दारे भरियायं । सुरे देवतायं, देवताविसेसे वा । वासुदेवे नारायणे । अन्तके वसवत्तिनि । असिते काळवण्णे ।

१००१. उपट्ठाने पारिचरियायं, सेवने च । अज्जरोपने अभंसभावस्स अज्जस्स तंसभावरोपने । सक्को सक्कसद्दो । इन्दे देवराजे सक्को । जनपदे सक्का । साकिये च खमे तीसु ।

१००२. वज्जनत्थादीसु तीसु परिहारो । पञ्हविस्सज्जनेपि परिहारो । द्विजे ब्राह्मणे । वेस्सेपि अरियो ।

१००३. सुंसुमारो नक्के । उलूपिनि चण्डमच्छविसेसे । उद्दालपादपे सेलुरुक्खे, यस्स फलानि अतिपिच्छलानि ।

१००४. पियके पीतसाले । कण्डे सरे । खिपने असनं । असु खेपने । युगे रथयुगादो । विकारो विकति । अन्तिके समीपे ।

१००५. लवित्ते दात्ते । अज्जेसना सक्कारपुब्बिका आयाचना ।

१००६. मकचिवत्थे यं लोके “चक्कू”ति वुच्चति, “साणवत्थ”न्तिपि एके । गन्थे सद्दसत्थादिके । लेप्प्यादिकम्पनि चित्तकारादीहि कतरूपे ।

१००७. पुज्जवति पुगले । भूसण्हकरणियं सुधालेपकानं दारुमयहत्थे ।

१००८. पायिते पातब्बे, “वायिते”तिपि पाठो। “दयिते”तिपि क्वचि दिस्सति।

१००९. लोहितादिमि वण्णविसेसे। रज्जने “मुखरागो”त्यादीसु। पवुद्धदरियं महादरियं।

१०१०. कसेरुस्स फले सकण्टकस्स फले। मग्गसमागमे चच्चरे। बहुलायं “फालाती”इति ख्याते। दोसे तु एळमीरितं।

१०११. अधिकरणे अधिकरणकारके। पत्ताधारो भाजनस्स आधारो। आलवालके तरुसेकत्थं तरुमूलविचिते सोब्भजलाधारे। अगभेदो रुक्खभेदो, सो च महासत्तेन तेमियराजकुमारकाले भुत्तरुक्खो। तत्र कारा इत्थी। कारोपि सक्कारे, द्वीसु। बन्धनालये पन कारायेव।

१०१२. मेघपासाणे घनोपले। कुण्डिकायं भिङ्गारे। पदातिस्मिं चतुत्थसेनङ्गे।

१०१३. छिद्वादीनि तीणि अभिधानानि सुसिरे च दूसने अपराधे च तीसु सियुं। मुच्चिते मुच्चितब्बे।

१०१४. हत्थिलिङ्गे हत्थिसण्ठानसकुणे। मदे नागमदे।

१०१५. अत्थङ्गमे विनासे। निगमुब्भूते निगमेसज्जातवत्थुमि। आपणोपजीविनि आपणेन जीवितवुत्तियं कत्तरि।

१०१६. हरितस्मिं सुकपत्तवण्णे। पण्णे छदमत्ते।

१०१७. फलमि रुक्खादीनं फलमत्ते। तं पक्कवचनं। नासमुखे नासाभिमुखे च परिणते च तीसु।

आजीवने जीवितवुत्तियं। पिण्डने रासिकरणे। गोळके वट्टले।

१०१८. परिब्बये वेतने। कम्मादिके कम्मवट्टविपाकवट्टकिलेसवट्टे। वट्टले बुब्बुळसण्ठाने। पच्चाहारे पटिवचनाहारे।

१०१९. विकते विकतियं, विरूपे वा।

१०२०. सब्बमि अदक्खिणे। चारु मनुज्जं। सरब्बे सरेन विज्झितब्बे फलकादो। चिहने लक्खणे।

१०२१. समसिप्पीनं समानसिप्पीनं गणे सेणी इत्थी। आवळियं पन्तियं। सुधायं लेपे। धूलियं रजसि। वासचुण्णके वासयोगाचुण्णे।

१०२२. अतिपसत्थे पसत्थस्स जो, अतिवुट्ठे वुट्ठस्स। तक्के गोरसविसेसे। होतीति क्रियापदं।

१०२३. पणे जूतकारादीनं कम्मनि। कण्हे काळे।

१०२४. सम्भवे सुक्के। अमेज्जे अपवित्ते।

१०२५. इक्के बहुलोमे काळमिगे । बळिसे मच्छवेधने । सेलभेदे वङ्कनामके पब्बते ।

१०२६. कुणपम्हि मतकाये । अद्धम्हि समद्धभागे, तेनाह “पुरिसे”ति, “पुरिसे”ति च येभुय्यप्पवत्तिं सन्धाय वुत्तं, तेनाह “वा खण्डं सकलं पुमे”ति ।

१०२७. संवरीमुखे रत्तिया आदिम्हि ।

१०३०. देवभेदो कुम्भण्डो नाम यक्खो । वल्लिजातियं यस्सा फलानि उक्खलिप्पमाणानि होन्ति । चतुत्थंसे चतुत्थभूते कोट्ठासे । पदे चरणे । पच्चन्तसेले पब्बतपादे ।

१०३१. लोहन्तरे सेतलोहे । बहुम्हि बहुवचने । कम्मरभण्डभेदे “तू”इति ख्याते । खटके कुञ्चिकपाणिम्हि ।

१०३२. दोणियं कट्टमये धज्जमानिके । अधिद्वितियं उपरिद्वाने । ठाने ठानमत्ते ।

१०३४. कोट्ठासभेदस्मिं “वक्कं हृदय”न्त्यादीसु [म० नि० १.११०] । वङ्के कुटिल्ये । दिब्बचक्खुपुब्बेनिवासानुस्सति आसवक्खयसङ्घाता तिस्सो विज्जा, आदिना अट्ठ विज्जा गहिता । बुद्धियं जाणे ।

१०३५. अनाकुले आकुलरहिते । सिलोके अनुदुभादो । अद्धे भागे । तीसु पज्जो पज्जसद्दो ।

१०३६. रुक्खभेदस्मिं उदकप्पसादनफले । कित्तिमे करणेन निप्फत्ते । विधेय्ये वचनग्गाहिनि । पुब्बम्हि पूये ।

१०३७. लद्धत्थरक्खणे लद्धस्स धनादिकस्स अत्थस्स रक्खणे । नियोजने पेसने । कारिये फले ।

१०३८. अस्सासप्पत्ते लद्धस्सासे । बोधिदुमे अम्हाकं भगवतो बोधिरुक्खे । कुरुरे कक्खळकारके । नेसादम्हि मिगमच्छादिलुद्धे ।

१०३९. लग्गस्मिं सङ्गे । मज्झम्हि उदरे । भागे असमद्धभागे । धनिम्हि महद्धने ।

१०४०. गहने सङ्करे । ससन्ताने अत्तनो नियकज्झत्तसन्ताने । विसयगोचरानं विसेसो वुत्तो ।

गाथाद्धवण्णना निट्ठिता ।

१०४१. भुवने कामभवादिके । जने पाणिम्हि । यसे कित्तियं । पज्जे अनुदुभादो । रुक्खे रुक्खभेदे ।

१०४२. वटो वटरुक्खो । वायसे काके । बके सेतपत्ते । अवसरो अवकासो । अहं दिनं । कुचे नारिथने । अब्भे मेघे ।

१०४३. उच्छङ्गे पल्लङ्कोपरिभागे । लक्खणे आपके ।

दिट्ठोभासेसु दस्सने, ओभासे चाति अत्थेसु ।

१०४४. सूरंसूसु सूरिये, किरणे च । दमे दमने । मानं मानविसेसो । सानु पब्बतसानु ।

१०४५. तापो सूरियसन्तापो । सपचे चण्डाले, सं सुनखं पचतीति सपचो । पसु चतुप्पदो । कुरुङ्गे अजिनयोनि । उलूको कोटरसकुणो । इन्दो सक्को । “महिन्दे गुग्गुलुलूक-पलगाहेसु कोसियो”ति अमरसीहो ।

१०४६. माणवो मच्चो । अत्ता सरीराधिपतिदेवता । सिरे उत्तमङ्गे । तिपुम्हि काळलोहे ।

१०४७. बलि भागदेय्यो । हत्थो पाणि । अंसु भा । दन्ते रदे । विप्पे ब्राह्मणे । अण्डजे अण्डसज्जाते । पज्जे अनुट्ठुभादो । आननं मुखं । आचारो असीतिमहावत्तादि । धज्जङ्गे भिन्नतण्डुले । सुखुमे अणुम्हि । “लवलेसकणाणवो”ति हि अमरसीहेन सुखुमपरियायो कणो वुत्तो ।

१०४८. थूणा गेहादीनं पधानदारु । जळत्तं मूळहत्तं । कुम्मासो मासविकति । व्यज्जनं तदज्जव्यज्जनं । फोटो नाम यस्मिं पूये विपरीते दुक्खवेदना नत्थि । कपोलो नाम मुखचूळिकानं अन्तरङ्गानं । मूल्ये मूलधने ।

१०४९. भासपक्खी च पक्खी च भासपक्खिनो, तेसु, “सकुन्तो पक्खिभेदेपि, भासपक्खि विहङ्गमे”ति हि “भासन्तं सुन्दराकारे, भासन्तो भासपक्खिनी”ति च वोपालितो । “सकुन्तो भासपक्खिनी”तिपि पाठो । भाग्ये सुभासुभावहे कम्मनि । विधाने करणे ।

१०५०. यो आकासं अब्भुगन्त्वा पुन ओतरित्वा उदकब्भन्तरे मच्छे गण्हाति, सो नीलसकुणो चातको नाम । एणे एणीमिगख्याते । सरो कण्डो । सेदे सेदने, सिद पाके । पाको पचनं । भिक्खुभेदे “गणपूरको”त्यादीसु । चये समूहे ।

१०५१. पुज्जे पिण्डे । मेसो उसभो मेथुनं कक्कटो सीहो कज्जा तुला विच्छिको धनु मकरो कुम्भो मीनोति मेसादि । लोणे लवणुत्तमे । संवट्टे विनासकप्पे । कमुके तम्बूलफलरुक्खे ।

१०५२. अमते देवताभोजने । लेपे सुद्धसक्खरचुण्णादिमये । सत्थे दीघदण्डे सत्थविसेसे । नज्जन्तरेति गङ्गा यमुना अचिरवती सरभू महीति पञ्चसु महानदीसु पञ्चमाय महानदियं । भुवि पथवियं । क्रिया नारीसिङ्गारभावजा क्रिया । विलासो पन तदज्जजो । अत्रजे पुत्ते ।

१०५३. कुथो हत्थिपिट्ठत्थरणं । वेणी नारीनं केसकलापो । “पवेणी वेणी कुथयो”ति हि वोपालितो । “पवेणी कुलवेणीसू”तिपि क्वचि पाठो । वुत्ति भवनं । वुत्ता वुत्तन्तो । वेतने कम्मेन लद्धब्बे । भरणे पोसने, धारणे च ।

१०५४. मरियादसद्दो द्वीसु । सत्ता विज्जमानता । समिद्धि सम्पत्ति । सोप्पे निद्दायं । वुत्ति जीवितवुत्ति ।

१०५५. कुच्छा गरहा । अपवादो अवण्णवादो, अभूताक्खानम्पि । धज्जे धज्जविसेसे, यस्स सीसं अङ्गुट्ठुप्पमाणं दीघज्ज । पियङ्गु गन्धदब्बं । मोक्खे निब्बाने । सिवे कल्याणे ।

१०५६. रज्जने कासायादिरज्जने । सूरते मेथुने । वासे वसनक्रियायं ।

१०५७. पत्थे मानतुम्बे । नाळे उप्पलादीनं नाळे । पिपासायं पातुमिच्छायं । वुत्ति भवनं ।

१०५८. पाण्यङ्गे सङ्घनाभियं । चक्कन्ते चक्कस्स अन्ते ।

“नाभि पाण्यङ्गं खेत्ते, चक्कन्तचक्कवत्तिसु ।
नाभि पधाने कत्थूरि-मंसे च क्वचि कित्तितो”ति ॥ —

वोपालितो ।

१०५९. अन्तरेति द्विन्नं अन्तरे । “वीचि सुखतरङ्गसू”ति वोपालितो । थिरत्ते थिरभावे । “धीरत्ते”तिपि पाठो, सोयेवत्थो । सवे सवने ।

१०६०. निस्सये आधारे ।

१०६१. वित्ते धने । अङ्को लक्खणं । बुद्धि जाणं । खे आकासे ।

१०६२. वते तित्थियसमाचारे । आगुम्हि अपराधे । मणि सिलाविकति, मणिसङ्घातो वा रतनविसेसो इध मणि नाम । हायने संवच्छरे । वुट्ठि वस्सनं ।

१०६३. लिपि अकारादीनं सन्निवेसविसेसो । मोक्खो निब्बानं । रते सूरते ।

१०६४. पापे च असुभे च रिट्ठं । अरिट्ठं प्यत्र, तब्भावे तत्र अकारो । अपराधो आदीनवो । केतुम्हि पटाकायं । चिहने लक्खणे । “धजो सोण्डिकलेसेसु, पटाकायञ्च चिहने”ति वोपालितो ।

१०६५. द्वारमत्तेपि बहिद्वारेपि । इतो परं ये अनेकत्था वुच्चन्ते, ते वाच्चलिङ्गा । फुटे पाकटे ।

१०६६. अज्झक्खे अधिकते । जळे अज्जाणे । लोलुपे अतितण्हे । चले कम्पिते ।

१०६७. विकते विरूपे । कोमलं अकठिनं । अतिखिणो कुण्ठो ।

१०६८. सिते सेते । सूचको पेसुज्जकारको । अहि सप्पो । सक्के खमे । “सत्ते”ति पाठे पन सत्तियुत्तेत्यत्थो । सम्बन्धे अविप्पयोगे । अखिले सकले ।

१०६९. केवलं असम्मिस्सं । अन्तो अवसानं । अधमो निहीनो । पणतो बुद्धादीसु निन्नो । निन्नो थलपटिपक्खो ।

१०७०. सुद्धे अज्जेन असम्मिस्सिते । पूते मेज्जे ।

१०७१. ब्यापे ब्यापिते । भाविनि अनागते वत्थुम्हि । थेरे जिण्णे ।

१०७२. बहुसद्वो “एकस्मिं, द्वीसु च न पवत्तती”त्यादीसुयेव पवत्ततीति मज्जमानो “त्यादो”ति वदति । “एकवचनं, बहुवचनं”न्ति वुत्तत्ता पन द्वीसुपि बहुसद्वो वत्ततेव । आचरियेन वा परसमयवचनानि मनसि कत्वा “त्यादो”ति वुत्तं । तिविधज्झि तत्थ वचनं एकवचनं द्विवचनं बहुवचनन्ति । सब्बपारिसदत्ता हि ब्याकरणस्स सब्बेसं वादा कत्थचि कथीयन्ते ।

धी वुच्चति पज्जा, सा यस्स अत्थि, स धीरो, बुधो । धानं वा धी, सा यस्सत्थीति स धीरो, धितिमन्तो । धुते चले ।

१०७३. याने हत्थादियाने योग्गं । खमे पन योग्गो ।

१०७४. वुड्ढे आयुवुड्ढे । कुलजे कुलीने । वुद्धो आयुवुद्धो । उरु पमाणतो महन्तो ।

१०७५. वुत्ते वत्तब्बे । उग्गते उद्धंगते । आदित्ते अग्यादीहि, गब्बिते सज्जातमाने ।

१०७६. विगते विगतरागे । वायने वीते पटे । भज्जिते धज्जादिके । भज्ज पाके ।

१०७७. चये समूहे । समो तुल्यो । अरि सत्तु । “समादिसू”तिपि पाठो । वीरे अकातरे सूरै । रविसूरोति रविसूरियो “सूरो”ति वुत्तो । कुद्धे कोधसहिते । दूसिते अप्पिये ।

१०७८. अरिम्हि सत्तुम्हि दिट्ठो । इक्खितेपि दिट्ठो । पोते बालके । वते एकन्तसाधने वतकम्मे ।

१०७९. सलाकायं कुसावहारे । दब्बे वरहिसतिणे । खये उदयब्बयानुपस्सीति । सकुणेपि वयो “विसयुत्तन्नभुत्तानं, वयानं मरणं भवे”त्यादीसु । गब्बो अभिमानो ।

१०८०. बिळाले मज्जारे । नकुले अहिसत्तुम्हि । मन्थनो खीरमन्थनदण्डो । सत्तु तण्डुलविकतिखज्जविसेसो । अस्सादिलोमे अस्सादीनं लोमे । घातो मरणं । रासि पुज्जो ।

१०८१. गोपगामे गोपालानं गामे । रवे सद्धे । सारथि पाजिता । वन्दी थुतिपाठको ।

“सारथिम्हि तिच्छके च, पसुते वेदितेपि च ।

खत्तिया ब्राह्मणिया जेपि, विसूतो पादवन्दिसू”ति ॥ —

वोपालितो । पुप्फे सुत्तादिना असङ्खते । तद्धामे पुप्फदामे सुत्तादिना सङ्खते । सकटे अने । हये अस्से ।

१०८२. अच्छने पूजायं । भे नक्खत्ते । नेत्तमज्झे “सूला”ति ख्याते । ओधि मरियादो ।

१०८३. पुण्णता परिपुण्णता । अवज्जं दोसो । मनक्कारेपि आभोगो । आळिसद्धो इत्थी । सखी वयसा । सेतु जलवारणो, नद्यादिमग्गो च । सत्ते सत्तियुत्ते, थिरेत्यत्थो । “दळ्हो थूले भुसे सत्ते, पगाळ्हेपि दळ्हे मतो”ति वोपालितो ।

१०८४. मोक्खे निब्बाने, अरहत्तफलेपि । सामिनि पतिम्हि । धारकेति धारेतीति धारको, तत्थ । पोसकेपि भत्ता ।

१०८५. सिखा चूळा । पिज्जं पुच्छं । अत्तनि “सङ्घिकं पुगलिक”न्त्यादीसु । खेपे निन्दायं ।

१०८६. रूपे वण्णे । करीसे गूथे ।

१०८७. खण्डे सकले । पण्णे रुक्खादीनं पण्णे । कण्डे सरे । सलाका वणोपयुत्ता । सुचिनो भावो सुचित्तं, तस्मिं ।

गते गमनक्रियायं । “धाव गतिसुद्धिय”न्ति हि धातुपाठो । हावो इत्थीनं सिङ्गारभावजक्रिया । अविज्जाय अज्जाणे । मुच्छने विसज्जिभावे ।

१०८८. घम्मजलं काये उण्हेन सज्जातजलं । पाके पचचने । गोळे “मु-यी”इति ख्याते मत्तिकागुळके । उच्छुमये उच्छुरससज्जाते । मित्ते पियमित्ते, मित्तमत्ते वा । सहाये अत्थचरे । पभू अधिपति । सो पुल्लिङ्गो ।

१०८९. कुरुरे कक्खळकम्मन्ते । परस्मिं परट्टाने, परलोके वा । अत्र ठाने, लोके वा । अङ्को चिह्नं । अपराधे नाटकपरिच्छेदेपि अङ्को । अपवादो लोकगरहा । देसे देसविसेसे । “भवे जनपदो देसे, जने जनपदेपि चे”ति वोपालितो ।

१०९०. पज्जे सिलोके । वचीभेदे व्यक्तवाचायं । अन्वये सन्ताने । सरूपस्मिं समानभावे । अधोभागे च तलं ।

१०९१. विलगो कायमज्झो । वेमज्झे मज्झसामज्जे । कुसुमं पसवं । उतु इत्थिपुप्फं । सुब्बते सुन्दरे वते ।

१०९२. कोसे लिङ्गपसिब्बके । गब्भरे गुहायं । बिले किपिल्लिकादीनं आवासे । गण्डके खग्गविसाणे । कदम्बे “थिन”इति ख्याते । दुमे रुक्खे । चये समूहे ।

१०९३. भे नक्खत्तभेदे । धेनुयं सिङ्गिनियं । योनियं इत्थीनं अङ्गजाते । सिरं सीसे ।

१०९४. भोगीसद्वो भोगवति पुग्गले, उरगे च । सिवो महिस्सरु । बले थामे । पभावे तेजसि । “वीरियं सुक्के पभावे, तेजो सामत्थियेस्वपी”ति वोपालितो । तेजसद्वो पन तेसु च यथावुत्तेसुपि द्वीस्वत्थेसु, दित्तियञ्च वत्तति ।

१०९५. सन्तति आधारो । खग्गङ्गे खग्गस्स तिखिणावयवे । सूते सारथिम्हि । पटिहारे वचनहारे । “विद लाभे”ति धात्वत्थतो वित्ति । पीळा विबाधा ।

१०९६. रवे सदे । पलासे नित्तण्डुलवीहिम्हि ।

१०९७. रुक्खे अम्बडुरुक्खे । परसमये पन बाधा । अधिकप्पेमे अतिसयपेमे ।

१०९८. केतुम्हि धजे । लेख्ये लिखितब्बे लेखे । राजियं तु लेखा ।

१०९९. सत्थे आवुधभेदे । सत्ते पाणिम्हि । चये समूहे ।

११००. आळियं नदीमग्गे, जलधारणे च ।

११०१. संसदे सभाये । अयनसद्वो गमने, पथे च वत्तति ।

११०२. रुक्खन्तरे गणदुमे । सूरं सूरिये । कोणे विदिसायं । हये तुरङ्गे च अस्सो । खन्धे भुजसिरे । अच्चिसद्वो जालायं अग्गिजालायं । अंसुम्हि तस्स, अज्जेसञ्च अंसुम्हि वत्तति । सो च नो पुमे पुल्लिङ्गे न वत्तति ।

११०३. अभावसद्वो नासे विज्जमानस्स नासे । असत्तसद्वो अविज्जमानत्थे वत्तति । भुत्ति भुज्जनक्रिया । पाणे आयुम्हि जीवं । जने पाणवति जीवो ।

११०४. छदने गहादीनं छदने । रासि पुज्जो, सहधम्मीनं गणो च ।

“निकायो निलये लक्ख्ये, संहतानं समुच्चये ।
एकत्थ भाजिनि वसे, परमत्तनि वुच्चते”ति ॥ —

वोपालितो । यजने देवपूजायं । अच्चने पूजामत्ते । दिक्ख मुण्डियोपनयननियमब्बतादेसेसु ।

११०५. करणं कारो, सो एव कारिका, क्रिया, सकत्थे णिको । पज्जेपि सोयेवत्थो । चिहने लक्खणे । थीरजे इत्थीनं उतुम्हि । पुप्फे सुमने । वानरे मक्कटे ।

११०६. अधरे दन्तावरणे । खरभे “क-ल-अउ”इति ख्याते । लोभपुग्गलेपि लुद्धो । आविले अनच्छे ।

११०७. चरम्हि गुत्तपुरिसे ।

११०८. हासो च गन्धो च हासगन्धा, तेसु । गन्धोत्र दूरगामी । कल्याणेपि चारु । खल चलने, सज्जये च, तो, खलितो ।

११०९. वक्कले रुक्खत्तचे । अधिरोहे आरोहनक्रियायं । वत्थन्तरं विचित्तरूपं वत्थं, यं चीनदेसे सज्जातं ।

१११०. पटिहारे “ड-गा”इति ख्याते । मुखे भत्तादीनं पवेसनट्टाने । पेटे परलोकं गते । अपरण्णं मुग्गादि । कालो तिसरत्तिदिवपरिच्छिन्नो ।

११११. दोसे कोधे । घाते मारणे । मिगादो चतुप्पदे । छगले अजे । अरूपे फस्सादिके । अद्दये सज्जायं । दरथे कायचित्तसम्भूते सन्तापे । भीति भयं ।

१११२. भारे खन्धभारादिके । सुजासद्वो दब्बियं कटच्छुयं, इन्दजायायं सक्कस्स भरियायज्ज । विहायसे आकासे ।

१११३. मणिके महति उदकभाजने । रतने अस्मविकारे रतनसामज्जे । सेलो चन्दनपब्बतो । आरामे पुप्फारामादिआरामे ।

“मलयो देसे सेलङ्गपब्बतन्तरे, मलयातिवुतायज्जा”ति वोपालितो । अङ्को चिह्नं ।

१११४. सप्पिम्हि घते, तदज्जे होतब्बे च हवि ।

“रहसि च विचारे च, विवेको जलदोणिय”न्ति वोपालितो ।

१११५. पवाहे जलप्पवाहे ।

“वेगो जवे पवाहे च, महाकालफलेपि चे”ति [मेदिनीकोस ३.२४] वोपालितो। खिले अणुखाणुम्हि। कणे अप्पे।

१११६. नेत्तन्ते चक्खुकोणे। चित्तके तिलके।

“अपाङ्गं अङ्गहीने च, नेत्तन्ते तिलकेपि चे”ति [मेदिनीकोस ३.२८] वोपालितो। मुत्तागुणे सुत्तबन्धमुत्तायं। गहणं गाहो, तस्मिं। मकुळे अपुप्फिते। रसे लोणरसे।

१११७. अगो, नगो चाति द्वे अभिधानानि सेलरुक्खेसु वत्तन्ति। स्वप्पे सुट्ठु अप्पे, अप्पतरेत्यत्थो। अवधारणे “नमनमत्त”न्त्यादीसु। अच्चने पूजायं।

१११८. छिद्वे दोसे। ओत्तरणं जलतित्थादीसु अवतरणं। अय्यके पितुपितरि।

१११९. रुक्खे खगगफले। सुने सुनखे। गन्धे अधिवासनगन्धे।

११२०. कोणे अस्से। सवने सोते। पन्तियं वीथियं। भाग्यं पुञ्जं। एकदेसो ततियभागादि। अजपालके पोक्खरे। “कुट्ठं रोगे सुगन्धे चा”ति वोपालितो।

११२१. सेनासने विहारादिके। सेने पीठादिके। चुन्दभण्डम्हि चुन्दानं उपकरणे। “भमो”म्बुनिग्गमे भण्डि, चुन्दाख्ये सिप्पियन्तके”ति नानत्थसङ्गहे वोपालितो। अंसुसद्दो वत्थादीनं लोमे, करे किरणमत्ते च। अब्बये पकारादिके।

११२२. खज्जन्तरे सूकरवच्चसण्ठाने धज्जविकारे। दिसे रिपुम्हि। पति धवो। अरियो अधिपति।

११२३. रागे कसायादिके रागे।

“रङ्गो दाने खले रागे, तच्छे रङ्गं तिपुम्हि चे”ति वोपालितो। पेय्ये उदकादिके। पीतियं पिवनक्रियायं। “रक्खणे पीतियं पान”न्ति वोपालितो। इणे, उक्खेपने च उद्धारो। उम्मारे द्वारुम्मारे। एळकसद्दस्स अजस्सापि वाचकत्ता “एळको अजे”ति वुत्तं।

११२४. पहरणं पहारो, पोथनं। पहरति एत्थाति पहारो, यामो, हायनो संवच्छरो। कुण्डिकायं “कया”इति ख्यातायं। आळहके चतुपत्थप्पमाणे। भुसम्हि तण्डुलत्तचे।

११२५. आवाटे कूपे। चये समूहे च। कासु सा, कारणे, रहसि च उपनिसा।

“भवे उपनिसा धम्मे, वेदन्तेपि रहस्यम्पी”ति वोपालितो। पोटगले “फो-खा”इति ख्याते। गुणेतरे अवज्जे।

११२६. युत्ते “अट्टं विनिच्छिनाती”त्यादीसु। अट्टाले “गोपुरट्टेहि संयुत्त”मिच्चादीसु। अट्टिते “अट्टस्सरं करोती”त्यादीसु। अट्ट अभियोगे, अट्ट अतिक्कमहिंसासूति धात्वत्थो। कानने वने। उप्पत्तियं जनने, विहायसागमने च।

११२७. लामके निहीने । खन्धे रूपादिके । मूलं मूलधनं । उपदा पहेणकं । अवत्थायं, पटस्स अन्ते च दसा । घातो मारणं ।

११२८. गब्बे माने । घटनं सिलेसकरणं । रासि पुज्जो, एतेसु घटसद्दो । अभिहारे पूजायं । बन्धने “पाकारचयो”त्यादीसु ।

११२९. थोके अप्पके । दाने, हानियच्च चागो । गीवा, गलो चाति द्वे अभिधानानि इणे सियुं । “इणे गीवा गलेपि चा”तिपि पाठो । गले कण्ठे ।

११३०. दण्डेपि साहसं । पटे वत्थविसेसे भङ्गं । साणादिके मिस्सित्वा कतज्झि वत्थं “भङ्ग”न्ति वुत्तं । छवके कळेवरे ।

११३१. अनङ्गे मारे । दुमे करहाटके ।

“मदनो मारधुत्तर-वसन्तदुमसिस्थके”ति वोपालितो । पमातरि मातुमातरि । वेठे उण्हीसे च वेठनं ।

११३२. तण्डुलेय्ये तिलफलसाके । अय्ये सामिनि । मुत्ति मुच्चनं ।

११३३. अङ्के लक्खणे । आकारे सीसचलनादिके । वप्पे वप्पनीयबीजे । तटे तीरे च वप्पो, पाकारमूले, नेत्तजले, उसुमे च वप्पो । अनुज्जायं, वोहारे च सम्मुतिसद्दो । अक्खतसद्दो लाजासु धज्जविकतीसु नपुंसके ।

११३४. यागे देवपूजायं, सदादाने च सत्रं । ससु हिंसायं, त्रण, सत्रं । ओसधिम्हि, चन्दे च सोमो ।

“सोमो कुवेरे पितुदेवतायं,
वसुप्पभेदे वसुधाकरे च ।
दिब्बोसधिसामलतासमीर-
कप्पूरनीरेसु च वानरे चा”ति ॥ —

वोपालितो । युगगेहङ्गेति पुब्बापरायामवसेन थम्भानं उपरि ठपिते युगभूते गेहावयवे । दक्खिणुत्तरायामवसेन ठपिते गेहङ्गे सङ्घाटो ।

गाथापादवण्णना निद्धिता ।

अनेकत्थवग्गवण्णना निद्धिता ।

४. अब्बयवग्गवण्णना

११३६-११३७. चिरस्सादयो चत्तारो चिरत्थका । चिराय, चिरा चात्र । सहादयोपि चत्तारो सहत्था । पुनप्पुनमादयो पञ्च पुनप्पुनत्था । विनादयो पञ्च वज्जनत्था ।

११३८. बलवं सुदु अतीव किमुत सु अति एते छ अतिसयत्ये । पसंसायञ्च सुदु । पञ्हेपि किमुत । आहो किं किमु उदाहु किमुत उद एते छ विकप्पे वितक्के । तत्र आहोसदो दीघादि । “दिट्ठो आहो उदाहु च, विकप्पत्ये विभावने”ति हि भागुरि । खाणुरयमाहो पुरिसो । रुद्धो तु रस्सादिमाह “इस्सरेप्यधिकेपि च, विकप्पेविम्वयेप्यहो”ति । किमुसदो रस्सन्तो । किमायं खाणु, किमु पुरिसो । उदसदो रस्सादि । धूमोयमोद कापोतं, समूहत्ये णो । किञ्चसदोपि विकप्पे । किमुतसदो अतिसयेति वुत्तो ।

११३९. भो अरे अम्भो हम्भो रे जे अङ्ग आवुसो हे हरे एते दस अक्काने । हं होसद्वाप्यत्र । कथं किंसु ननु कच्चि नु किं एते छ समा समानत्था ।

११४०. अधुना, एतरहि, इदानि, सम्पति चाति चत्तारो इदानीत्यत्ये । अञ्जदत्थु तग्घ ससक्कं अद्धा कामं जातु वे हवे एते अट्ट एकंसे एकंसत्ये ।

११४१. यावतादयो सत्त परिच्छेदवाचका । तत्र यावता, यावाति द्वे अनियमपरिच्छेदत्थवाचका । तावता, ताव, एत्तावताति नियमपरिच्छेदत्थवाचका । कित्तावता, कीवेति परिच्छेदपुच्छनत्थवाचका ।

११४२-११४३. यथा तथा यथेव एवं यथानाम यथाहि सेय्यथापि एवमेवं वा तथेव यथापि एवम्पि सेय्यथापि नाम यथरिव यथा च विय तथरिव इच्चेते सत्तरस पटिभागत्ये सदिसत्ये भवन्ति ।

११४४. सं, सामं, सयज्जेति तयो सयमिच्चत्ये । आम साहु लहु ओपायिकं पतिरूपं साधु एवं एते सत्त सम्पटिच्छन्त्ये । आमन्ताप्यत्र ।

११४५. यमादयो छ कारणत्येसियुं । चनसदो, चिसदो चाति द्वे असाकल्ये असकलत्ये । कदाचनं, कदाचीत्यादि पयोगो । मुधासदो निष्फले फलरहिते, निष्पयोजनेत्यत्यो । अमूलेपि च मुधा ।

११४६. जातुसदो एकंसेपि । सब्बतो, समन्ततो, परितो, समन्ता चाति चत्तारो तुल्यत्था ।

११४७. न अ नो मा अलं नहि इच्चेते छ निसेधे । चे, सचे, यदीति तयो यद्यत्ये । सद्धंसदो अनुकूलत्ये । नत्तं दोसो च रजनीयमिच्चत्ये । दिवासदो अहे अहनीत्यत्ये ।

११४८. ईसं, किञ्चि, मनं इच्चेते अप्पत्ये । अतक्कित्ते अवितक्कित्ते । बलक्कारे तु साहसं । अगगतो, पुरतो च पुरेइच्चत्ये । पेच्च अमुत्रसद्वा भवन्तरे ।

११४९. अहो च हि चाति एते विम्वये । विकप्पेपि अहो । सम्मोदेपि हि । तुण्हीसदो मोने अभासने । आवि, पातु च पाकटत्ये । सज्जु सपदिसद्वा तङ्घणेत्यत्ये ।

११५०. सुदं खो अस्सु यग्घे वे हादयो हकारादयो च पदपूरणे सियुं । अन्तरेन, अन्तरा, अन्तो चाति एते अब्भन्तरेइच्चत्ये । अवस्सं, नून च निच्छयत्ये ।

११५१. संसद्दो दिट्ठासद्दो आनन्दत्थे । समुपजो, संप्यत्र । कामप्पवेदने इच्छाय अक्खाने कच्चि जीवति ते माता, ममेदमभिमतमिच्चत्थे । उसूयोपगमे उसूयापुब्बके उपगमे ।

“कामानुमतियं कामो,

उसूयोपगमेपि चा”ति रुद्धो ।

उसूयोपगमानुज्जाणेपिचायं अत्थो दिस्सते ।

११५२-११५३. यथात्तन्ति सच्चं । तथस्स अनतिक्कमो यथातथं, यथात्थे अब्बयीभावो । तथसद्दोयं भूतपरियायो । सदासद्दो, सनंसद्दो चाति निच्चे । सनसद्दोप्यत्र । पायो, बाहुल्यञ्च समा । पञ्चकं बाह्ये । सणिकंसद्दो असीघे ।

११५४. सम्मा, सुद्धति द्वे अभिधानानि ।

११५५. सायं साये सायन्हे । अत्राहेति इमस्मिं अहनि अज्जसद्दो ।

११५६. यत्थादयो तयो अनियमट्ठानादिवाचका । तत्थादयो नियमट्ठानादिवाचका ।

११५७. सम्मुखा, आवि, पातु च समानत्था ।

११५८. अप्पेवादयो तयो संसयत्थमिह । इति इत्थं एवंसद्दा निदस्सने वत्तन्ति । कथञ्चिसद्दो किच्छत्थे ।

११५९. खेदो खिन्नता । पच्चक्खे सच्छिसद्दो । थिरे, अवधारणे च धुवं । तिरो तिरियंसद्दा समा । दुट्ठुकुसद्दा कुच्छायं ।

११६०. आसिद्धत्थमिह सुवत्थि । धिसद्दो निन्दायं । कुहिञ्चनादयो सत्त ठानादिपुच्छनत्था ।

११६१. इह इध अत्र एत्थ अत्थ एते ओकासत्थादिवाचका । सब्बस्मिं कालादिके सब्बत्रादिद्वयं । किस्मिं काले कदा । कस्मिं काले कुदाचनं ।

११६२-११६३. विभत्यन्तनामसराख्यातपतिरूपके अब्बये दस्सेत्त्वा तदज्जभावे अब्बये दस्सेतुमाह “आदिकम्मे”इच्चादि । तत्र विभत्यन्तपतिरूपकं यथा — “चिरस्सं, चिरं, चिरेनि”च्चादि । नामपतिरूपकं यथा — “आम, साहु, लहु, ओपायिक”मिच्चादि । सरपतिरूपकं यथा — “अ”इच्चादि । आख्यातपतिरूपकं यथा — “अत्थि”इच्चादि ।

सम्भवो पभवो । उदिण्णे पवुद्धे वड्डने । तिस पीणने,ति, तित्ति । नियोगे नियोजने । अग्गे उत्तमे । तप्परे तप्पधाने । सङ्गे लग्गने । पकारे सदिसे, भेदे वा । अन्तोभावे पक्खित्ते । वियोगे पवासे । अवयवे पदेसे । धितियं वीरिये पधाने । एते चत्था धातुसंयोगत्था वा नामसंयोगत्था वा भवन्ति । असंयोगस्स पन नामपदस्स अत्थो “पो सिया परमत्थस्मिं, पातु वातेसु पा भवे”ति एकक्खरकोसे [एकक्खरकोस ७३ गाथा] वुत्तो ।

११६४. विक्कमो पधानं ।

११६५-११६७. सन्यासे निक्खित्ते । मोक्खो निब्बानं । रासि निकरो । गेहे निलये । आदेसो आचिक्खनं । उपमाय सन्निभे । अच्चयो अतिक्कमो । सामीप्ये समीपभावे । उपरति उपसमो । नीहरणं अपनयनं । आवरणं नीवरणं [आहरणं गहणं (क०)] ।

११६८. उद्धकम्मे उय्याने । वियोगे उप्पासिते । अत्थलाभो उप्पत्ति । पबलत्ते महाबलत्ते । दक्खग्गतासूति दक्खभावे, अगगभावे च । सत्तियं, मोक्खे निब्बाने च ।

११६९. दु च अभावे दुस्सीलो, दुप्पज्जो । असमिद्धियं दुब्भिकखं । अनन्दनं अमोदनं ।

११७०. समन्तत्तसमिद्धीसूति समन्तभावे, समिद्धियञ्च । सङ्गते सहिते । विधाने करणे । पभवो सम्भवो । पुनप्पुनक्रिया पुनप्पुनकरणं ।

११७१-११७२. अतिसयो अत्र अधिमत्तं । भुसत्थो समन्तत्थो, तेन समन्त परियायोपि भुससद्दो अत्थीति वेदितब्बो । इस्सरियो पभूति । अच्चये अतिक्कमे । कलहे विग्गहे । भासे कथने, “भासाया”तिपि पाठो । कुच्छने कुच्छायं । अनभिमुखत्थे विमुखो । मोहो विमति । पधाने विसिद्धे । दक्खता छेकता । खेदे परिस्समे ।

११७३. जानने अवगते । अधोभागे अवंसिरे । अनिच्छये अनिण्णये । परिभवे अवज्जाते । देसो च व्यापनञ्च हानि चाति द्वन्दो । वचोक्रियाय वचनक्रियायं । थेय्ये चोरिये । अज्जाणे च पत्तिआदिके च ।

११७४. पच्छात्थे अनुचरो । भुसत्थे अनुगतो । सदिसे अनुरूपो । अनुवत्तियं अन्वेति । हीने अनु सारिपुत्तं पज्जवन्तो । ततियत्थे नदिमन्ववसिता बाराणसी । देसे, लक्खणे, विच्छायं, इत्थम्भूते, भागादिके च अनु । लक्खणे रुक्खंमनु विज्जोतते चन्दो । विच्छायं रुक्खं रुक्खमनु तिद्धति । इत्थम्भूते साधु देवदत्तो मातरंमनु । भागे यदेत्थ मं अनु सिया ।

११७५. आलिङ्गने परिस्सजति । दोसक्खाने परिभासेत्वा । निवासने वत्थं परिदहित्वा । अवज्जो परिभवो । आधारे भोजने सोके व्यापने । तत्त्वे सभावे । लक्खणादो लक्खणविच्छा इत्थम्भूतभागे ।

११७६. विसिद्धे अभिधम्मो । उद्धकम्मे सारुप्पे वुद्धियं पूजायं अधिके । कुले अभिजनो । असच्चे लक्खणादिमिह चतुब्बिधे [‘अभिरभागे (पा.१.४.९१)’ ति अभिस्स भागवज्जितेसु लक्खणादीसु कम्मप्पवचनीयसज्जा वुत्ता (रूपसिद्धि-कारकतण्डे)] ।

११७७. अधिके इस्सरे पाठे उच्चारणे, अधिद्वाने पापुणने निच्छये उपरिभागादिके भटने भत्तियं विसेसने च अधि ।

११७८-११७९. वामादाने इति पाठे वामे पटिलोमे, आदाने गहणे । वाचादाने पच्चस्सोसि । पटिनिधिमिह मुख्यसदिसे बुद्धस्मा पति । पटिबाधे निवत्तने । पटिच्चत्थे “पटिच्चा”ति पदस्स अत्थे । लक्खणादिके चतुब्बिधे ।

११८०-११८१. समीपे आदिकम्मनि मरियादे उद्धकम्मनि इच्छायं बन्धने अभिविधिमिह च आ । किच्छे ईसत्थे निवत्तियञ्च अप्पसादे आसीसने सरणे वाक्यसरणे आ एवं अनुस्सरं । पतिद्वायं, विम्हयादीसु च आ ।

११८२. भूतभावे अतीतो ।

११८३. सम्भावने अपि दिब्बेसु कामेसु, रतिं सो नाधिगच्छति [ध० प० १८७] । सम्भावनमधिकत्थवचनेन अज्जत्र सत्तिया अविघातो । संवरणे अपिधानं ।

११८४-११८५. अपगतो अपेतो । उपपत्तियं युत्तियं उपेक्खा । आधिक्ये उपखारियं दोणो । पुब्बकम्मनि बुद्धोपक्कमं किलेसच्छेदो । गट्ठाकारे पच्चुपट्टानं । उपरित्ते उपरिभावे उपपन्नो । अनसने उपवासो ।

११८६. उपदेसे एवं ते अभिक्कमितब्बं, एवं ते पटिक्कमितब्बं । वचनपटिग्गाहे एवं होतु । इदमत्थे इदंसदस्स अत्थे ।

११८७. समुच्चये केवलसमुच्चये —

चीवरं पिण्डपातज्ज, पच्चयं सयनासनं ।

अदासि उज्जुभूतेसु, विप्पसन्नेन चेतसा [जा० २.२२.५५१] ॥

समाहारे चक्खु च सोतज्ज चक्खुसोतं । अन्वाचयो एकं पधानभावेन वत्वा इतरस्स अप्पधानभावेन वचनं, तस्मिं । सीलं रक्खाहि, दानज्ज देहि । इतरीतरे समणो च ब्राह्मणो च समणब्राह्मणा । तत्र केवलसमुच्चयो च अन्वाचयो च समासे नत्थि, इतरद्वयं समासेयेव ।

११८८. पकारो तुल्यो, भेदो च । पदत्थस्स विपल्लासे गोति अयमाहेति । समापने इच्छितस्स पदस्स परिनिट्ठापने ।

११८९. पज्जं वासद्वस्सत्थे । ववत्थितविभासायं वा परो असरूपा । विअवपुब्बो ठा गतिनिवत्तियं, तो, ठातिस्स थो, असरूपद्वित्तज्ज । ववत्थिता नियमिता विभासा ववत्थितविभासा । अवस्सग्गेति अवपुब्बो सज विस्सज्जनालिङ्गननिम्मानेसु ।

११९०. भूसने अलङ्कारे । वारणे निवारणे । परियत्ति परियापुणनता, युत्तत्थेपि अलं । अथो अथसद्वा अनन्तरादीसु चतूसु अत्थेसु सियुं ।

११९१. पसंसादीसु तीसु । स्वीकारे पटिज्जाणे । आदिना पकासत्थसम्भाव्याकोधादिके चत्थे नामसद्दो । अवधारणमेवत्थो ।

११९२. अनुज्जा अनुमति । सन्तानं अनुनयो । आलपनं सम्बोधनं । वतसद्दो एकंसे दयायं करुणायं हासे पहासे खेदे परिस्समे आलपने विम्हये अच्छरिये च सिया ।

११९३. वाक्यारम्भे “हन्द वदामि ते”ति । विसादे खेदे । याव ताव तूति यावतावसद्वा साकल्ये निरवसेसे । यावदत्थं ताव गहितं । माने पमाणे । “याव पमाणमरियादा-वधारणत्थकं मत”मिति भागुरि । अवधिम्हि परिच्छिन्ने ।

११९४. पुरत्थासद्दो पाचियं दिसायं इच्चत्थे, पुरत्थे वक्खमाने, अगगतो समुद्धे इच्चत्थे च पठमेपि आदिम्हि वत्तति ।

पबन्धे वाक्यरचनायं वाक्यपबन्धे पुराणादिके । चिरन्तरे अतीतभूते । **निकटे** सन्निहिते । **आगामिके** अनागते ।

११९५. **खलु**सद्वो निसेधे **वाक्यालङ्कारे** वाक्यभूसायं **अवधारणे** एवत्ये, पसिद्धियञ्च वत्तति । **अभितो**सद्वो आसन्ने अभिमुखे उभयतो इच्चत्ये, **आदिना** सीधे, साकल्ये च अत्ये वत्तति । **आसन्ने** अभितोयं नदी । **अभिमुखे** अभितोव ताता । **उभयतो**इच्चत्ये अभितो मगस्स । **सीधे** अभितो अधीयित्वा । **साकल्ये** अभितो वनं दड्ढं ।

११९६. **यद्यपि**सद्वत्ये अनुगगहणगरहत्ये । **एकंसत्ये** अवितथत्ये । अथो **पन**सद्वो विसेसस्मिं अत्ये, पदपूरणत्ये च सिया ।

११९७. **हिसद्वो** कारणादीसु चतूसु अत्येसु वत्तति । **तुसद्वो** पन तत्थ चतूसु अत्येसु मज्जे हेतुवज्जे तिके अत्ये वत्तति । **कुसद्वो** पापे ईसत्ये **कुच्छने** जिगुच्छायञ्च ।

११९८. नुकारो संसये, पज्हे च । **नाना**सद्वो अनेकत्ये, वज्जने च । **किंसद्वो** पुच्छायं, जिगुच्छायञ्च, अब्ययो । **तिलिङ्गो** च, नियमे तु तिलिङ्गोव । **वारिम्हि** उदके । **मुद्धनि** सीसे च, कं सुखेपि, वुत्तञ्च **नानत्थसङ्गहे** —

“को ब्रह्मत्तानीलक्केसु, समाने सब्बनामिके ।
पावके च मयूरे च, सुखसीसजलेसु क”न्ति ॥

११९९. **अमा**सद्वो सहत्ये, समीपत्ये च, अमावासी, अमागतो च । **पुन**सद्वो भेदे विसेसे । **अपठमे** पुन ददाति । **किर**सद्वो **अनुस्सवे** अनुक्कमेन सवने, अरुचियञ्च । **उद**सद्वो **अप्यत्ये** पज्हे । **विकप्पने** अत्यन्तरस्स विकप्पने च ।

१२००. **पच्छा**सद्वो **पतीचियं** दिसायं । **चरिमे** अनागते काले । **सामि**सद्वो तु **अद्धे** भागे, **जिगुच्छने** निन्दायञ्च । **अद्धे** भागे सामि वुत्तं, जिगुच्छनेपि तदेव । **पातु** **पकासे** पकासनीये, **सम्भवे** उप्पत्तियञ्च । **मिथो**सद्वो अज्जोज्जेइच्चत्ये, रहोइच्चत्ये च ।

१२०१. **हा**सद्वो खेदे, सोके, दुक्खे च । **अहह**सद्वो खेदे, **विम्हये** अब्भुते च । **धि**सद्वो हिंसापने, निन्दायञ्च । **तिरियं** तिरोसद्वा पिधाने वत्तन्ति । **तिरियं** कत्वा कण्डङ्गतो, तिरोकत्वा वा ।

१२०२-१२०३. सङ्ख्यातासङ्ख्यातत्थानं उपसगगनिपातसङ्ख्यातानं अब्ययानं पसिद्धे पचुरप्पयोगे एकच्चे वा दस्सेत्वा तदज्जेपि सङ्खेपनयेन दस्सेतुमाह “**तुनि**”च्चादि । एत्थ च **तुना**दिसद्वेहि **ज्जु**परियन्तेहि तदन्ताव गहिता, न हि केवलानं एतेसं अब्ययभावो सम्भवति । तस्सत्थो — **तुन**पच्चयन्तो च तथा त्वान तवे त्वा तुं धा सो था क्खत्तुं तो थ त्र हिज्जनं हिं हं धि ह **य**कारतो हिं ध धुना रहि दानि, **किंस्मा** वो दाचनं दाज्जथं थत्तं ज्झज्जुपच्चयन्तो च अब्ययीभावसमासो च **तुना**दीनं **यादे**सन्तो च अब्ययं नाम भवेति । पयोगो यथा — “कातुन, कत्वान, कातवे, कत्वा, कातुं, सब्बधा, सब्बसो, सब्बथा, चतुक्खत्तुं, सब्बतो, सब्बत्थ, सब्बत्र, कुहिज्जनं, कुहिं, कुहं, सब्बधि, इह, यहिं, इध, अधुना, एतरहि, इदानि, क्व, कुदाचनं, कदा, अज्ज, कथं, अज्जथत्तं, एकज्झं, सज्जु, उपनगरं, अन्तोपासादं, अभिवन्दिय”इच्चादि । इदं पन सब्बेसम्पि अब्ययानं सङ्खेपलक्खणं ।

“सदिसं तीसु लिङ्गेषु, सब्बासु च विभक्तिसु ।

वचनेसु च सब्बेसु, यं न व्येति तदव्यय'न्ति ॥

अव्ययवग्गवण्णना निट्ठिता ।

इति सकलव्याकरणमहावनासङ्गजाणचारिना कविकुञ्जरकेसरिना धीमता सिरिमहाचतुरङ्गबलेन महामच्चेन विरचितायं अभिधानप्पदीपिकावण्णनायं सामञ्जकण्डवण्णना समत्ता ।

निगमनवण्णना

१. “सगकण्डो चा” त्यादिना अभिधानप्पदीपिकायं कपालतेलवट्टिसदिसेन कण्डत्तयेन समङ्गिता दीपिता ।

२. “तिदिवे” त्यादिना तोटकेन तस्सा पयोजनं कथितं । तस्सत्थो — यो नरो कत्तुभूतो तिदिवे देवलोके, ब्रह्मलोके च महियं मनुस्सलोके, भुजगावसथे नागलोके चाति एतेसु तीसु ठानेसु सन्निहितानं सकलत्थानं सब्बेसं अभिधेय्यानं समव्हयस्स अभिधानस्स दीपनियं पकासनियं इह अभिधानप्पदीपिकायं सवनधारणादिना कुसलो छेको होति, स नरो महामुनिनो सम्मासम्बुद्धस्स वचने सुत्ताभिधम्मविनयसङ्घाते वचने पटु छेको होति, पटुत्तायेव मतिमा नाम होतीति ।

३-९. इदानी यस्स रज्जो विहारे वसित्वा अयं गन्थो विरचितो, तस्स नामगुणनिवासकरणप्पकारविहारगुणनामादीनि दस्सेत्वा अत्तनो च नामगुणे दस्सेतुं सत्त गाथा वुत्ता ।

तत्र दुतिया भुजङ्गप्पयातं नाम । तासं अयं सम्बन्धाधिप्पाया अत्थवण्णना — यो परक्कमभुजो नाम भूपालो राजा कारेसि, रक्खेसीति च इमिना सम्बन्धो । किं गुणो सो राजा? गुणभूसनो सद्भादिगुणालङ्कारधरो । तेजस्सी तेजोयुत्तो । जयी अरिजयेन युत्तो । केसरिविक्कमो केसरसीहो विय सूरगुणयुत्तो, वीरियवा च । स कथं निवासी? सो राजा लङ्कायमासि लङ्कानामके दीपे निवासनसीलो । चिरं चिरकालं विभिन्नं तिधा विभिन्नं निकायत्तयस्मिं निकायत्तयं भिक्खुसङ्घं सम्मा नयेन हेतुना समग्गे समगं कारेसि, कारितन्तोयं करोतीति कम्मिको, तथा सदेहंव अत्तनो कायं इव निच्चादरो हुत्वा दीघकालं महग्घेहि च पच्चयेहि तं निकायत्तयं रक्खेसि ।

तथा येन रज्जा यथा कित्तिया अत्तनो सद्भादिकित्तिया करणभूताय लङ्का अत्तनो निवासनट्टानभूता कम्मभूता सम्बाधीकता सङ्कटीकता अनोकासीकता, तथा विहारेहि गामेहि आरामेहि खेत्तेहि वापीहि च लङ्का सम्बाधीकता ।

तथा यस्स रज्जो सब्बकामददं अज्जेहि असाधारणं अनुग्गहं पत्वा पापुणनहेतु अहं विबुधगोचरं पण्डितविसयं गन्थकारत्तं पत्तो, तेन रज्जा कारिते पासादगोपुरादिविभूसिते, सगकण्डे देवलोकस्स कण्डसदिसे, सतोयासयस्मिं सादुसलिलासयसमन्नागते, पटिबिम्बिते भगवतो निवासनट्टानजेतवनमहाविहारस्स पटिबिम्बभूते, साधुसम्मते साधुविहारोति सम्मते, साधूहि वा सम्मते सरोगामसमूहम्हि सलिलासयभिक्खाचारयुत्तगामसमूहसमन्नागते महाजेतवनाख्यम्हि विहारे वसता निवासं कुब्बता सन्तवुत्तिना सन्तचारिना सद्भम्मट्टितिकामेन धीमता अतिसयजाणयुत्तेन मोग्गल्लानेन सम्मासम्बुद्धस्स दुतियअग्गसावकभूतस्स आयस्मतो इद्धिमतो महामोग्गल्लानस्स नामधेय्येन थेरेन एसा अभिधानप्पदीपिका रचिताति ।

निगमनकथा

यद्यत्र दोसोणुपमाणसम्भवो,
 गुणीसु वीधिम्पि तथा विगाहते ।
 यथा जलं भोजनम्पि जन्तुवा,
 चतुष्पदो वाप्यचरो कण्ठ्यपि ॥

असम्पवेदिदस्सनाय भासिते,
 गुणो च दोसो च सदा विविज्जरे ।
 ततो बुधा मे नवधानता भवं,
 खमन्तु दोसं गुणतं नयन्तु वा ॥

यो सीहसूरो सितकुञ्जरिन्दो,
 राजाधिराजा अहु तम्बदीपे ।
 दुब्बारनागादिजितो नरिन्दो,
 सुकन्तभीमादिगुणोपपन्नो ॥

तन्नामधेय्यो तदनुब्बादजातो,
 सद्भादियुत्तो चतुसेतिभिन्दो ।
 नागादिथामो अतिदुष्पस्य्हो,
 उळारपज्जो धितिमा यसस्सी ॥

तेनाहमच्चन्तमनुगहीतो,
 अनञ्जसाधारणसङ्गहेन ।
 सङ्खेपतोकासिमिमं विसुद्धि-
 संवण्णनं सोतुहितं सुबोधं ॥

राजा पजं रक्खतु सप्पजंव,
 धम्मञ्च लोकापि समाचरन्तु ।
 पूरेन्तु अत्था सुपकप्पिता च,
 कालेन देवोपि पवस्सतूति ॥

अभिधानप्पदीपिकाटीका निद्धिता ।